

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Erdal TAŞBAŞ

OSMANLI TOPRAKLARINA YAPILAN GÖÇLER VE
MUHACİRİN-İ İSLAMİYE KOMİSYONU

Tarih Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2011

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Erdal TAŞBAŞ

OSMANLI TOPRAKLARINA YAPILAN GÖÇLER VE
MUHACİRİN-İ İSLAMİYE KOMİSYONU

Danışman

Prof. Dr. İsrail KURTCEPHE

Tarih Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2011

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ	IV
KISALTMALAR LİSTESİ	VI
ÖZET	VIII
ABSTRACT	IX
ÖNSÖZ	X
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	XII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI TOPRAKLARINA YAPILAN GÖÇLER

1.1. Kırım'dan Yapılan Göçler.....	21
1.1.1. Kırım'dan Yapılan Göçlerin Nedenleri.....	22
1.1.1.1. Rusya'nın Kırım Siyaseti ve Kırım'ı İlhakı	22
1.1.2. Kırım'dan Yapılan İlk Göçler.....	24
1.1.3. Kırım Savaşı (1853-1856) Sonrası Yapılan Göçler.....	27
1.2. Kafkasya'dan Yapılan Göçler.....	31
1.2.1 Kafkasya'dan Yapılan Göçlerin Nedenleri.....	36
1.2.1.1. Kafkasya'da Türkler, Rus Yayılması ve Kafkas Savaşları.....	36
1.2.1.2. Rusya'nın Kafkasya Siyaseti.....	42
1.2.2. Kafkasya'dan Yapılan İlk Göçler.....	47
1.2.3. Kırım Savaşı (1853-1856) Sonrası Yapılan Göçler.....	49
1.2.4. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sonrası Yapılan Göçler.....	56
1.3. Balkanlar'dan Yapılan Göçler.....	68
1.3.1.Balkanlar'dan Yapılan Göçlerin Nedenleri.....	68
1.3.1.1. Batılıların Göçler ve Göçmenlerle İlgili Tutumları.....	68
1.3.1.2. Rusya'nın Panslavist Siyaseti ve Milliyetçilik.....	70
1.3.1.3. İsyanlar ve Bulgar Faaliyetleri.....	78
1.3.2. Balkanlar'dan Yapılan İlk Göçler.....	83
1.3.3. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sonrası Yapılan Göçler.....	85
1.4. Girit'ten Yapılan Göçler.....	99
1.5. Yahudi Göçleri.....	109
1.6. Göçlerle Osmanlı Topraklarına Gelen Etnik Topluluklar.....	116

İKİNCİ BÖLÜM

MUHACİRİN-İ İSLAMİYE KOMİSYONU

2.1. Osmanlı Devleti'nin Göçler ve Göçmenlerle İlgili Politikaları.....	120
2.1.1. XIX. Yüzyılda Kurulmuş Olan Göçmen İskân Kurumları.....	132
2.1.2. Göçmenlere Yardım Faaliyetlerinde Bulunan Kuruluşlar.....	137
2.1.3. Göçmen İskân Talimatnameleri.....	140
2.2. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu.....	142
2.2.1. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun Kuruluş Gerekçeleri.....	142
2.2.2. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun Kuruluşu.....	150
2.2.3. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun Nizamnamesi.....	153
2.2.4. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Nizamnamesi'nin Değerlendirmesi.....	158

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHACİRİN-İ İSLAMİYE KOMİSYONU'NUN ÇALIŞMALARI

3.1. İskân Çalışmaları.....	161
3.1.1. Göçmenlerin Sevk ve İskânları ile İskân Edildikleri Yerler.....	164
3.1.2. Göçmen İskânında Dikkat Edilen Hususlar.....	176
3.1.3. İskân Sırasında ve Öncesinde Yaşanan Sorunlar.....	181
3.1.3.1. İskânlara Yabancı Müdahaleleri.....	181
3.1.3.2. Salgın Hastalıklar ve Ölümler.....	185
3.1.3.3. Arazi Sıkıntısı.....	190
3.1.3.4. Göçmen ve Yerli Halk İlişkileri.....	195
3.1.3.5. Osmanlı Uyuğu Meselesi.....	205
3.2. Göçmenlerin İaşe ve İkmalleri.....	208
3.2.1. Sevk Edilene Kadar Göçmenlere Yapılan Yardımlar.....	210
3.2.2. İskân Sırasında ve Sonrasında Göçmenlere Yapılan Yardımlar.....	217
3.2.2.1. Arazi Tedariki ve Tarıma Yönelik Yardımlar.....	217
3.2.2.2. Hane İnşası.....	222
3.2.2.3. Cami ve Okul İnşası.....	226
3.2.3. Masraflar ve Masraflar İçin Başvurulan Çeşitli Uygulamalar.....	227

3.3. Göçmenlere Tanınan Muafiyetler	236
3.4. Göçmenler İçin Kurulan Yerleşim Birimleri ve İsimlendirilmesi.....	239
SONUÇ	248
KAYNAKÇA	251
EKLER	267
ÖZGEÇMİŞ	315

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: 4 Nisan 1301 (16 Nisan 1885) tarihinde Dersaadet'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin sayısını gösterir cetvel.....	267
Tablo 2: Vilayetler ve livalara gönderilen muhacirlerin miktarıyla bunlardan ne kadarının iskân edilmiş ve ne kadarının iskân için beklemekte olduğunu gösterir cetvel.....	268
Tablo 3: 21 Haziran-14 Ekim 1899 arasında çeşitli tarihlerde Osmanlı vilayetlerine sevk edilen Girit muhacirlerinin miktarını gösteren cetvel.....	270
Tablo 4: Aydın Vilayeti'ne gelip yerleşmiş ve misafir olarak burada kalmış olan Girit muhacirlerinin miktarını gösteren cetvel.....	271
Tablo 5: 1857-1866 ve 1879 yıllarında gelen Kafkas göçmenlerinin iskân edildikleri bölgeler.....	272
Tablo 6: R. 1315 senesi Mart başından sonuna kadar (13 Mart-12 Nisan 1899) İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin miktarını gösteren cetvel.....	273
Tablo 7: R. 1315 senesi Nisan'ın birinci gününden otuzuncu gününe kadar (13 Nisan-12 Mayıs 1899) İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin miktarını gösteren cetvel.....	275
Tablo 8: R. 1315 senesi Mayıs başından sonuna kadar (13 Mayıs-12 Haziran 1899) İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin miktarını gösteren cetvel.....	277
Tablo 9: R. 1316 senesi Mayıs başından sonuna kadar (14 Mayıs-13 Haziran 1899) İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin miktarını gösteren cetvel.....	279
Tablo 10: R. 1317 yılının Eylül başından Teşrin-i sâni sonuna kadar (14 Eylül-13 Aralık 1901) üç ay içinde İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin miktarını gösteren cetvel.....	281
Tablo 11: R. 1322 senesi Mart ayı başından sonuna kadar (14 Mart-13 Nisan 1906) bir ay içinde İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirinin miktarını gösteren cetvel.....	283
Tablo 12: R. 1322 yılının Ağustos ayı başından sonuna kadar (14 Ağustos-13 Eylül 1906) bir ay içinde İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin miktarını gösteren cetvel.....	285
Tablo 13: R. 1322 yılının Teşrin-i sâni başından sonuna kadar (14 Kasım-13 Aralık 1906) bir ay içinde İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin miktarını gösteren cetvel.....	287

- Tablo 14: R. 1324 yılının Haziran başından sonuna kadar (14 Haziran-13 Temmuz 1908) bir ay içinde İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin miktarını gösteren cetvel.....289
- Tablo 15: Muhacirlerin masraflarına karşılık olmak üzere basılan pulların nerelerde kullanılacağı ve kullanılacak pulların kaç kuruşluk olduğu hakkında düzenlenmiş olan tarifeyi gösteren tablo.....291

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.MKT.MHM:	Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı
A.MTZ	: Sadaret Bulgaristan
BEO	: Bab-1 Ali Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BÜ	: Boğaziçi Üniversitesi
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DH.İD	: Dahiliye İdare
DH.MKT	: Dahiliye Mektubi Kalemi
DH.TMIK.S	: Dahiliye Islahat
Ed.	: Editör
FÜ	: Fırat Üniversitesi
GATEB	: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
H.	: Hicri
Hzl.	: Hazırlayan
HR.HMŞ.İŞO	: Hariciye Nezareti İstişare Odası
İ.DH	: İradeler Dahiliye
İBÜ	: İstanbul Bilgi Üniversitesi
İ.HUS	: İradeler Hususi
İ.MTZ.GR	: İradeler Girid
İ.TNF	: İradeler Ticaret ve Nafia
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜİF	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
MEB.	: Milli Eğitim Basımevi
MF.MKT	: Maarif Mektubi Kalemi
MV	: Meclis-i Vükela Mazbataları
ODÜ	:Ordu Üniversitesi
R.	: Rûmi
s.	: Sayfa

S.	: Sayı
ss.	: Sayfa sayısı
ŞD	: Şûra-yı Devlet
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TFR.I.KV	: Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Kosova Evrakı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TVYY.	: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
Vol.	: Volume
vs.	: vesaire
vb.	: ve benzeri, ve bunun gibi
Y.A.HUS	: Yıldız Hususi Maruzat
Y.A.RES	: Yıldız Resmi Maruzat
Y.MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y.PRK.A	: Yıldız Sadaret
Y.PRK.ASK	: Yıldız Askeri Maruzat
Y.PRK.AZJ	: Yıldız Arzuhal Jurnal
Y.PRK.BŞK	: Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK.KOM	: Yıldız Komisyonlar Maruzatı
Y.PRK.MK	: Yıldız Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirâtı
Y.PRK.MYD	: Yıldız Yaveran ve Maiyet-i Eniyye Erkanı-ı Harbiye Dairesi
Y.PRK.NHM	: Yıldız Name-i Hümayunlar
Y.PRK.UM	: Yıldız Umumi
Y.PRK.ZB	: Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzatı
Yay.	: Yayınları
Yay.Hzl.	: Yayına Hazırlayan
YTY	: Yeni Türkiye Yayınları
ZB	: Zabtiye

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin genişleme dönemlerinden sonra giriştiği savaşlarda topraklarını kaybetmeye başlaması aynı zamanda o topraklarda yaşayan Türk ve Müslüman kitlelerin geriye doğru göçlerinin de başlamasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti Kırım, Balkanlar, Kafkasya ve Akdeniz-Ege adalarından çekildikçe bu bölgelerde yaşayan Müslüman topluluklar da Osmanlı'nın hakimiyetindeki topraklara göç etmişlerdir. 1783 yılında Kırım'ın Rusya tarafından ele geçirilmesiyle kitlesel olarak yaşanmaya başlayan göçler XIX. yüzyılda artarak sürmüştür ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar neredeyse kesintisiz olarak devam etmiştir. Yaşanan göçlerle Osmanlı topraklarına sığınan muhacirlerin iskân edilmesi devlet eliyle yapılmaya çalışılmış ve bu amaçla çeşitli zamanlarda gerçekleşen yoğun göç dönemlerinde göçmen iskân kurumları oluşturulmuştur. Oluşturulan bu kurumlardan biri de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'dur. Osmanlı padişahının başkanlığında faaliyetlerine başlayan Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun çalışmaları 1908'de lağvedilmesine kadar aralıksız sürmüştür. Bu tez çalışmasında Osmanlı topraklarına yapılan göçlerle birlikte Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun iskân çalışmaları ve göçmenlere yönelik faaliyetleri incelenmiştir.

THE MIGRATIONS TO OTTOMAN AND COMMISSION OF THE REFUGUEES-I-ISLAMIA

SUMMARY

As a result of the wars after the expansion period, the Ottoman Empire began to lose some of its territories, which led to the reverse migration of Muslim Turks who lived there. As the Ottoman Empire withdrew from the Crimean, the Balkans, the Caucasus and the Mediterranean-Aegean islands, Muslim communities living in these regions migrated to the Ottoman-dominated lands. Mass migration which began with the capture of the Crimea by Russia in 1783, continued increasingly until the 19th century and lasted until the collapse of the Ottoman Empire without interruption. The settlements of migrants who took refuge in the Ottoman Empire were organized by the state and thus immigrant settlement agencies were set up for this purpose at various times when intensive immigration activities took place. One of these institutions was Refugees-i-Islamia Commission. This commission, chaired by the Ottoman Sultan, continued its activities until its abolition in 1908. This study examines the migrations to the Ottoman territories and the activities of the Refugees-i-Islamia Commission regarding refugees and their settlement.

ÖNSÖZ

İnsanoğlunun yeryüzündeki coğrafi dağılımı, ekonomik faaliyetleri, sosyo-kültürel gelişimi ve bütün siyasi ilişkileri tarih bilimi aracılığıyla günümüze aktarılmaktadır. Yeryüzünde yaşamaya başlamalarından günümüze kadar geçen tarihi süreçte binlerce yıldır insanların göç ettikleri bilinen bir gerçektir. İlk çağlarda beslenme ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bölgeden bölgeye yapılan göçler hiç durmayacağı gibi zaman ilerledikçe sebepleri, etkileri ve nitelikleri bakımından farklı boyutlar kazanacaktır. Binlerce yıldır süregelen göçler doğayı, uygarlıkları ve en önemlisi de dünya siyasi tarihini etkilemiştir. Anadolu ve Avrupa'nın siyasi tarihinde Asya kaynaklı göçler belirleyici olurken, yakın dönemlerde Amerika kıtasını da günümüz siyasi ve sosyal yapısına kavuşturan olgu Avrupa'dan yapılan göçler olmuştur.

Günümüzde Türkiye'nin ulusal ve etnik yapısının oluşumu da XIX. ve XX. yüzyıllarda Anadolu'ya yapılan göçlerle şekillenmeye başlamıştır. Osmanlı, çok uluslu bir imparatorluk iken bu yüzyıllarda yaşanan göçler sonucu ezici çoğunluğu Türk ve Müslüman olan bir toplum yapısına kavuşmuştur. Kaybedilen topraklarda kalan gayrimüslim tebaa Osmanlı uyruğundan ve yönetiminden çıkarken, oralardan göç ederek Anadolu'ya gelen Türkler ve Müslümanlar bu coğrafyada iskân edilmişlerdir.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanmaya başlayan kitlesel göçler Anadolu'nun demografik yapısını köklü bir şekilde değiştirmiştir. Kırım, Kafkasya, Balkanlar ve Girit'ten milyonlarca insan Anadolu'ya göç etmiş ve yerleşmiştir. Ortaya çıkan bu yeni demografik ve etnik yapı Osmanlı Devleti'nin iskân politikalarını ve düşünce dünyasını derinden etkilemiştir. Kırım Savaşı sonrası yaşanan kitlesel göç dalgaları Osmanlı Devleti'ni göçmen işleri konusunda örgütlü bir kurumlaşmaya gitmek zorunda bırakmış ve 1860 yılında ilk göçmen iskân komisyonu kurulmuştur. Her büyük göç dalgası yaşandığında göçmen iskân komisyonları yeniden teşkil edilmiş, gittikçe değişen iskân politikaları ortaya çıkmıştır. İlk zamanlarda ekonomik kaygılarla kabul edilen ve ziraat yaparak devlet gelirlerini artıracak kitleler olarak görülen göçmenler 1878'den sonra devlete asker tedarik edecek büyük kitleler olarak görülmeye başlanmıştır.

Ekonomik ve askeri hususlardaki etkilerinin dışında, değişen Osmanlı yönetim ve düşünce anlayışında da göçmenlere yönelik eğilimler XIX. yüzyılın sonlarında kendini göstermiştir. Bu dönemdeki anlayışla oluşturulan Muhacirin-i İslamiye Komisyonu göçmen iskân politikalarında önemli bir yer tutmaktadır. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun

göçmen iskân faaliyetleri üzerinden hazırlanan bu tez çalışması Osmanlı topraklarına yapılan göçler ile göç ve iskân tarihinde küçük de olsa önemli bir kesiti ortaya koymaktadır.

Tez çalışmasının tamamlanmasında birçok insan katkıda bulunmuştur. Bunların başında beni akademik yaşama hazırlayan ve öğrencilik yıllarımdan beri görüş, öneri ve emeklerini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. İsrail KURTCEPHE gelmektedir. Tezin yazım sürecinde, kendi yoğun temposunda bile değerli zamanı ve yardımları hususundaki cömert yaklaşımları dolayısıyla Hocam'a teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmamın her aşamasında görüş ve önerileriyle bana yol gösterici olan değerli hocalarım Prof. Dr. H. Yavuz ERCAN'a ve tez çalışmasının tamamlanma aşamasında sarf etmiş olduğu emekleri için Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK'a müteşekkirim.

Bölümde uzun çalışma süresince görüş ve birikimleriyle destek veren mesai arkadaşlarım Yrd.Doç.Dr. Güven DİNÇ, Yrd.Doç.Dr. Fatma ŞİMŞEK, Okutman Dr. Hatice AKIN, Öğr.Gör.Dr. Aydın BEDEN, Arş.Gör. Seda TAN ve Arş.Gör. Hatice DURGUN'a desteklerinden dolayı teşekkür ediyorum. Devam eden çalışmalarına rağmen çalışmamın başından beri görüş ve önerileriyle yanımda olan sevgili arkadaşlarım Yrd.Doç.Dr. Nimet Ayşe BAKIRCILAR ve Arş.Gör. Emrah AKALIN'a da ayrıca teşekkür ederim.

Tezin önemli bir ayağını oluşturan Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışmaları sırasında bana kalacak mekân sağlamakla birlikte maddi ve manevi desteklerinden ötürü sevgili dostlarım Deniz ARSLAN, Üstün TOKGÖZ ile sevgili yeğenim Erhan TAŞBAŞ'a ne kadar teşekkür etsem azdır.

Tez çalışmalarım sırasında İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi personeli ile gerekli arşiv çalışmalarını yapabilmemde ve belgelerin temininde işimi büyük ölçüde kolaylaştırıcı davranış ve çabalarından ötürü Akdeniz Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Yönetim Birimi'ne de teşekkür ediyorum.

Tezin yoğun çalışma temposunda bana daima destek olan ve çalışmanın tüm zorluklarını benimle birlikte üstlenen sevgili eşim Sinem'e de gönülden şükranlarımı buradan iletmek istiyorum.

Erdal TAŞBAŞ

Kasım 2011

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

a. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde göç ve iskânlar hakkında araştırma yapmaya uygun çok sayıda belge ve defter bulunmaktadır. Arşivdeki göçler ve iskânlara ait kayıtların büyük kısmı XIX. yüzyılın ikinci yarısına tekabül etmektedir. XX. yüzyılda yaşanan göçler ve iskân faaliyetleri ile ilgili kayıtlar da düzenli ve muazzamdır. Bu sayede Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerden yararlanma konusunda sıkıntı yaşanmamış ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na dair kayıtların hemen tamamına ulaşılmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na ait kayıtları içeren birçok tasnif mevcuttur. Çalışmada belge koleksiyonu olarak Sadaret, Dahiliye, Hariciye, İradeler, Maarif Nezareti, Meclis-i Vükela Mazbataları, Şûra-yı Devlet, Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı, Yıldız ve Zabtiye tasnifleri; defter koleksiyonları olarak da Bab-ı Ali Evrak Odası tasnifine ait defterler kullanılmıştır.

Sadaret tasnifinden Mühimme Kalemî Evrakı, Nezaret ve Devair ve Bulgaristan kodlarında bulunan belgelerden, Dahiliye tasnifinin ise İdare ve Mektubi Kalemî kodlarındaki yazışmalara ait belgeler kullanılmıştır. Özellikle Mektubi Kalemî kodundaki Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na ait yüzlerce belge göçmen işleriyle ilgili birçok konuda çalışmamıza ayrıntılı bilgi sağlamıştır. Hariciye tasnifinin Hariciye Nezareti İstişare Odası ve Tercüme Odası kodlarındaki belgelerden faydalanılmış, İradeler tasnifindeki Dahiliye, Hususi, Meclis-i Mahsus, Girid ile Ticaret ve Nafia kodlarındaki belgelerden sıklıkla yararlanılmıştır. Maarif Nezareti belgelerinin Mektubi Kalemî kodundan, Meclis-i Vükela Mazbatalarından, Şûra-yı Devlet ve Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı belgelerinden de istifade edilmiştir. Yıldız tasnifinin Hususi Maruzat, Resmî Maruzat, Mütenevvi Maruzat, Askerî Maruzat, Başkitabet Dairesi Maruzatı, Komisyonlar Maruzatı, Zabtiye Nezareti Maruzatı, Sadaret, Arzuhal Jurnal, Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirâtı, Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkanı-ı Harbiye Dairesi, Name-i Hümayunlar ve Umumi kodlarındaki belgelerden oldukça çok sayıda belge kullanılmıştır. Son olarak da Zabtiye tasnifindeki belgeler kullanılmıştır. Bab-ı Ali Evrak Odası defterleri de gerektiği ölçüde kullanılmıştır.

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na ait belgelerde Osmanlı Devleti'ne gelen ve sevk edilen göçmenlerin miktarı ile bu göçmenlerin hangi bölgelerden gelip nerelerde iskân edildiklerine dair önemli kayıtlar yıldız tasnifinin başta Mütenevvi Maruzat kodundaki belgeler olmak üzere Hususi Maruzat, Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkanı-ı Harbiye Dairesi ve Komisyonlar kodlarındaki belgelerden elde edilmiştir.

Bütün tasniflerin kullanılmasına rağmen göçmen işleri ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu ile ilgili çeşitli konularda en fazla yararlanılan belge kodu Dahiliye Mektubi Kalemi olmuştur. Bu koda ait belgelerde gelen göçmenlerin miktarları nereden geldikleri ve nereye iskân edildikleri, iskân yerlerinin belirlenmesi ve sevk işlemleri hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Göçmenlerin sevk ve iskânlarında masraflarını oluşturan yevmiye, tayinat, iane pulları, yolculuk bedelleri, hane, mektep ve cami inşası, zahire ve hayvan tedariki gibi gider kalemleri ile görevli harcırahlarına dair masraflara dair oldukça fazla kayda rastlanmıştır. Yine Dahiliye Mektubi Kalemi belgelerinden Muhacirin-i İslamiye Komisyonu bünyesi, Osmanlı uyuğu sorunları, kurulan köy ve mahalleler ile gayrimüslim göçlerine dair kısıtlamalar ile ilgili önemli bilgilere ulaşılmıştır.

b. Araştırma Eserleri

Türkiye’de göç ve iskân üzerine yapılan çalışmalar sayı olarak çok görülse de arşiv kayıtlarına dayalı akademik eserler oldukça azdır. Yapılan çalışmalara temel teşkil eden başlıca eserler; Ethem Feyzi Gözaydın tarafından kaleme alınan ve 1948 yılında yayınlanmış olan *Kırım, Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçleri* adlı eser ve Ahmet Cevat Eren’in 1966’da yayınlanmış olan *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler* adlı eserleridir.

Bu eserlerin dışında göç ve iskanlarla ilgili önemli dönemlere ait çalışma eksiklerini gideren çalışmalar da mevcuttur. Hayati Bice’nin *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, Süleyman Erkan’ın *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Bedri Habiçoğlu’nun *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler ve İskânları*, Nedim İpek’in *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Kemal Karpat’ın *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Justin Mccarthy’nin *Ölüm ve Sürgün* ile Abdullah Saydam’ın *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)* isimli kitaplar Türk göç ve iskân tarihi alanında adları zikredilmeye değer önemli eserlerdir.

Bu eserlere ek olarak bu tez çalışmasında kaynak olarak kullanılmış araştırma eserleri arasında burada sayılamayacak daha birçok değerli bilim adamının kitap ve makaleleri de mevcuttur. Arşiv kaynaklarına ek olarak kullanılan bu eserlerle birlikte, Osmanlı Devleti’ne yapılan göçler ile faaliyetleri ayrıntılı olarak anlatılmaya çalışılan Muhacirin-i İslamiye Komisyonu’na dair veriler derli toplu bir şekilde bu tez çalışmasında kullanılmıştır.

GİRİŞ

Göç

En kısa tanımıyla göç, varılmak istenilen yere hareket demektir. Coğrafi anlamda göç, kişilerin bir yerleşim yerinden bir başka yerleşim yerine giderek meydana getirdikleri yer değiştirme hareketidir. Göç kelimesi köken olarak yıkılmak, göçmek ve kökleriyle bağlarını koparmak gibi anlamları içinde barındırır.¹

Geçmişten günümüze kadar bütün toplumları ilgilendiren göçün çeşitli nedenlere bağlı olarak meydana gelen biçimleri vardır. Bunlar; ilkel, zorlamaya dayalı ortaya çıkan, serbest ve kitlesel göçler olarak karşımıza çıkmaktadır.² Geçici, iç, dış, koloniyal, zorunlu ve anlaşmalı göç gibi çeşitli tanımlara sahip göç olgularından kuşkusuz en dramatik ve önemlisi *zorunlu* olanıdır.³ İnsanların yaşam haklarına gasp etme, onlara boyun eğdirme, onları şiddete maruz bırakma ve son aşamada savaş olarak ortaya çıkan olaylar zincirinin belki de en haysiyetsiz aşamasını göçe zorlama oluşturmaktadır.⁴

Göçler genel olarak iç ve dış göçler şeklinde ikiye ayrılabilir. Yerleşilen yeni yurt aynı ülkenin sınırları içinde ise buna “iç göç”, başka bir ülkeye yapılıyorsa “dış göç” denir.⁵ İç göç, bir ülkenin sınırları içinde yapılan göçleri ifade ederken dış göç ya uzun süre kalmak ve çalışmak ya da gidilen yere temelli olarak yerleşmek amacıyla bir başka ülkeye gitmekle ortaya çıkan demografik hareketleri ifade etmektedir. Dış göçler, bir başka ülkeye yapılan göç hareketine, nüfus kaybına uğrayan devlet açısından, *dışa göç* ve göçenlerin yerleştikleri ülke açısından *içe göç* olarak ikiye ayrılmaktadır. Eğer göç eden kişi, kişiler ya da topluluk herhangi bir kişi veya kurumun zorlaması olmadan, gideceği yerde daha iyi yaşam koşullarına kavuşmak amacıyla kendi rızalarıyla göç ediyorsa buna *serbest göç* denmektedir. Ancak göç edenlerin göçme nedenleri, yaşadıkları yerde hayatlarını sürdürmeleri için gereken asgari şartlar ortadan kaldırılması ise buna da *meçburî göç* denmektedir.⁶

Adeta insanlığın değişmeyen kaderi denilebilecek göç olgusu çağlar boyu zuhur etmiş ve insanlığa şekil veren rolü aralıksız süregelmiştir.⁷ İnsan varlığının ve insanlık tarihinin temel olgularından olan göç nüfus dağılımlarının da belirleyicilerindedir. Yeni oluşumlar ve

¹ Cemal Yalçın, **Göç Sosyolojisi**, Anı Yay., Ankara 2004, s. 1; Nedim İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Serander Yay., Trabzon 2006, s. 17; Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çev. Bahar Tırnakçı, TVYY., İstanbul 2003, s. 3; H. Yıldırım Ağanoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi Göç**, Kum Saati Yay., İstanbul 2003, s. 17.

² Yalçın, **a.g.e.**, s. 14-15; Bu göç çeşitleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Aynı eser, s. 14-21.

³ Nilgün Çuha, “Türkiye’de Göç Olgusu ve Eskişehir İl Merkezinde Kurulan Göçmen Mahalleleri”, **ERDEM**, c. 12, S. 34, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 78;

⁴ Ağanoğlu, **a.g.e.**, s. 17.

⁵ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, TTK Yay., Ankara 1997, s. 1; Hüseyin Arslan, **16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün**, Kaknüs Yay., İstanbul 2001, s. 149.

⁶ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 17.

⁷ Yılmaz Bahadır, **Anadolu’ya Göçler Tarih-Toplum-Kimlik**, Trabzon Belediyesi Kültür Yay., Trabzon 2008, s. 13.

katmanlaşmaların şeklini oluşturan temel sebeplerdendir. Bu nedenle yerleşik hayata geçiş öncesi insan yaşamı göçlerden ibaret olarak değerlendirileceği gibi göç kavramının önemi yerleşik hayat sonrası da kayba uğramamıştır. Yerleşik hayat sonrası meydana gelen savaşlar göçleri devam ettirerek sosyo-ekonomik ve siyasi tarihin ayrılmaz parçaları haline getirmiştir.⁸

İç, dış, zorunlu, isteğe bağlı göç, tek tek ya da kitlesel olarak yapılan göçlerin sonucunda sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik anlamda önemli değişiklikler meydana gelmektedir. Bu nedenle insanlık tarihinin bir *göç tarihi* olduğunu söylemek pek de abartılı bir çıkarım olmaz. Göç nedeniyle toplumların yaşamlarında uzun vadede pek çok değişimin yaşandığı görülür. İnsanlar iskân edildikleri yerlerde yaşamak için haneler inşa etmişler, yan yana gelen haneler köylerin, kasabaların ve şehirlerin ortaya çıkmasında ana etkeni oluşturmuştur. Bu şekilde oluşan toplumlar devleti oluşturmuş, insanlığın maddi ve manevi varlığı böylece devam ede gelmiştir.⁹

Göç hareketini gerçekleştiren, bulunduğu yerden başka bir ülkeye göç eden kişiye genel tabirle göçmen denmektedir. Göçmenleri göç etme nedenlerine göre sınıflara ayırmak gerekirse; *sürgünler, anlaşmalara tâbi göçmenler, milletlerarası göçmenler, tahliye edilenler, milli göçmenler, mülteciler, siyasi mülteciler, geri gelenler, yurtsuzlar, devletsizler*, vb. terimlerle tanımlanabilirler.¹⁰

Terim olarak İslam'a girmek için Mekke'deki her şeylerini bırakarak Hz. Muhammet'in peşinden Medine'ye göç edenlere verilen sıfat olan muhacirin, Arapça el-hicre sözünden türeyen "muhacir" in çoğuludur. Türkçe karşılığı göçmenler olarak ifade edilir.¹¹ XVIII. ve XIX. yüzyılda kaybedilen topraklardan Osmanlı Devleti egemenliğindeki topraklara göç eden Müslümanlar için muhacirin ifadesi kullanılmıştır.¹²

Göçmen olmak ve sürgün "kesintili bir var olma durumudur" ve geride bırakılan yerle mücadele etme biçimidir. Sürülenler nasılsa evlerine geri döneceğini planlayarak yola koyulurlar. Ancak yolculuk boyunca karşılaştığı sorunlar bu planları alt üst eder. Eve dönebilme olasılığına olan inanç ve olasılıklar her geçen gün zayıflar ve sonra da kaybolup gider.¹³ Göç sürecinde hem bir şeyler kaybedilir hem de bir şeyler kazanılır. Kaybedilen şey

⁸ Hüseyin Arslan, *a.g.e.*, s. 150.

⁹ Kemal Çiçek - Abdullah Saydam, "Ferman İle Tebdil-i Mekân: Osmanlı Devleti'nin İskan Siyaseti", **Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet**, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, s. 2.

¹⁰ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 17-18.

¹¹ İsmet Parmaksızoğlu, "Muhâcirûn", **Türk Ansiklopedisi**, c. XXIV, MEB., Ankara 1976, s. 377.

¹² Parmaksızoğlu, *a.g.m.*, s. 378.

¹³ Iain Chambers, **Göç, Kültür, Kimlik**, Çev. İsmail Türkmen - Mehmet Beşikçi, Ayrıntı Yay., İstanbul 2005, s. 11.

göç yoluna koyulmaya neden olan durumun güvenliğidir. Kazanılan şeyse hükmü altında olduğumuz ve içinde birbirimize hükmedebileceğimiz dil ile kurulan etik durumdur.¹⁴

Göç meselesi bireylerin ya da toplumların bir yerden başka bir yere gitmeleri ve gittikleri yerde iskân edilmelerinden ibaret olan basit bir olay şeklinde açıklanamaz. Bir mesele olarak göç millet ve devlet için sosyal, ekonomik, idari, hukuki, mali, siyasi, milli ve kültürel bakımdan çeşitli yönleri olan ve çözülmesi zorunluluk arz eden büyük bir sorundur.¹⁵ Göç meseleleri bireyleri ve toplumları mal ve can emniyetinden, insani hak ve hürriyetlerinden mahrum bırakan bir dünya görüşüne karşı yapılan mücadele ile doğrudan ilgili insani bir davadır.¹⁶ Sosyal bir sistem içindeki bireylerin mekândaki dağılımlarında sürekli değişiklikler olmaktadır. Bu bağlamda iş gücünü, daha verimli ve üretimi daha etkin kılacak şekilde dağıtan göç, mekân organizasyonunun ortaya çıkan yeni koşullara uyum sağlamasına yardımcı olur.¹⁷

Göçmenleri, göç etmiş ve bir ailesi olan, zamanla bulunduğu yere uyum sağlayacak bireyler olarak gören yaklaşımlar yanlıştır. Çünkü bu yaklaşım bir göçmen için asıl önemli unsur olan yeni toplumun kendisini nasıl algıladığı, yeni yabancıya yaklaşımları, dost veya düşmanca gelişecek bir atmosferde meydana gelecek yeni kültür inşası süreçlerini gözden kaçırmaktadır. Gelişen yeni uyum süreci çok sorunlu bir konu olarak uzun yıllar boyunca varlığını devam ettirecektir.¹⁸

Göç bütün toplumları etkileyen ve insanlık tarihiyle özdeş bir olgudur.¹⁹ Göç olgusunu toplum yaşamındaki diğer yer değişikliklerinden ayıran özellikler vardır. Bunlar; göç eden bir kimsenin göç ettiği yerdeki sosyo-ekonomik ilişkilerini kesmesi ve yeni yurdunda yeniden sosyo-ekonomik ilişkiler kurmasıdır.²⁰ Bu nedenle göçün kısa süreli-mevsimsel yer değiştirmeler şeklinde olmaması, uzun bir zamanı kapsamaması gerekmektedir.²¹ Göç olgusunun modernleşme ile ilişkisi olduğu kabul edilecek olursa bu ilişkinin Osmanlı Devleti'nde en geriye gideceği tarih 19. yüzyılın ortalarında modernitenin başladığı zamanlardır.²²

¹⁴ Chambers, **a.g.e.**, s. 21.

¹⁵ Ahmet Cevat Eren, **Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler**, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966, s. 5.

¹⁶ Eren, **a.g.e.**, s. 5.

¹⁷ İlhan Tekeli, **Göç ve Ötesi**, TVYY., İstanbul 2008, s. 18.

¹⁸ Belkıs Kümbetoğlu, "Küresel Gidişat, Değişen Göçmenler ve Göçmenlik", **Uluslararası İlişkilerde Sınır Tanımayan Sorunlar, Göç, Yurttaşlık, İnsan Hakları, Toplumsal Cinsiyet, Küresel Adalet ve Güvenlik**, Bağlam Yay., İstanbul 2003, s. 272.

¹⁹ Yalçın, **a.g.e.**, s. V.

²⁰ Ağanoğlu, **a.g.e.**, s. 25; Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s. 90.

²¹ Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s. 149.

²² Tekeli, **a.g.e.**, s. 43.

Göç olgusunu ve göçmenleri anlamak için göçlerin sadece sosyo-ekonomik ve siyasi boyutları değil daha önemli olan uyum incelenmelidir. Göçmenlerin yeni yaşamlarında ve yaşam alanlarında uyumunu ifade eden insani boyutları ortaya çıkarmak ve göçleri anlamayı bu bakımdan değerlendirmek gerekmektedir.²³ Göçe ilişkin yaklaşımlar her disiplinde farklı olacaktır. Coğrafya göçleri mekânsal değişiklik olarak algılamak demografi göçlerin sayısı ile ilgilenmektedir. Diğer bir yandan iktisatın göçlere bakışı üretim ilişkileri ile ilgiliyken, sosyal psikoloji göçü grup ve topluluk boyutlarında psikolojik öğeler bakımından ele almaktadır. Bütün bu bilimlerin dışında göç olgusuna en geniş açıdan bakan bilim dalı ise sosyolojidir.²⁴

Yerleşik bir düzen kurmak amacıyla geçmişte birçok kavim göç etme yoluna başvurmuştur. Göç edecek olan kavimlerin dikkatini çeken Karadeniz, Akdeniz ve Ege havzalarının büyük zenginlikleri nedeniyle Kafkasya, Kırım, Anadolu ve Balkanlar tarih boyunca birçok milletin uğrak yeri olmuştur. Bu bölgeler aynı zamanda doğu ve batının önemli bir kesişme noktası olarak çeşitli medeniyetlere ve dinlere mensup insanların bir arada bulunduğu yer olagelmıştır. Bu bakımdan çok hassas dengeler üzerine kurulu bir yapılanmaya sahiptir. Kafkasya, Kırım, Anadolu ve Balkanlar gibi önemli bölgelere muhtelif zamanlarda gelen Türkler buralarda yerleşmişlerdir. Ruslar ve Slav kökenli Bulgarlardan daha önce bu coğrafyaların sahipleri olmuşlardır.²⁵ Özellikle Türk göçleri için bir hedef durumunda olan Anadolu coğrafi bakımdan dünyanın en stratejik yeri olma özelliğini ve jeopolitik önemini sürekli korumuştur.²⁶

Göçün tarihi insanlık tarihi ile başlamaktadır. İlkçağlardan itibaren insanların çeşitli nedenlerle yer değiştirdikleri, yani göç ettikleri bilinen bir gerçektir.²⁷ Diğer bir deyişle göç insanlıkla ilgili bir olaydır ve insanoğlu ezelden beri göç etmektedir.²⁸ Tarihi kaynakların bulunabildiği zamanlardan bugünlere kadar göçlerden etkilenen en önemli yerler Avrupa ve Anadolu olmuştur.²⁹ Anadolu, Akdeniz havzası ve Avrupa, Türkler ve göçler açısından alışılmış ve elverişli geçitler demektir.³⁰ 10.000 yıllık yerleşme tarihi olan Anadolu toprakları

²³ Kümbetoğlu, **a.g.m.**, s. 272.

²⁴ Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s. 150-151.

²⁵ Muzaffer Tufan, "Milletlerin Büyük Göçleri İçinde ve Günümüzde Türkler, Ruslar ve Bulgarlar", **X. Türk Tarih Kongresi**, 22-26 Eylül 1986, Ayrı Basım, TTK Basımevi Ankara 1993, s. 1295.

²⁶ Mehmet Dikici, **Anadolu'da Türkler (Anadolu'ya Türk Göçleri)**, Burak Yay., İstanbul 1998, s. 43.

²⁷ Yalçın, **a.g.e.**, s. 96.

²⁸ İlber Ortaylı, "Genel Göç Olgusu", **Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler**, 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi Yay., İstanbul 2006, s. 19.

²⁹ Bahadır, **a.g.e.**, s. 13.

³⁰ Dikici, **a.g.e.**, s. 33.

farklı özelliklerde olan birçok göç deneyimi yaşamıştır. Bu deneyimler sonunda bugünkü kültürel çeşitlilikler meydana gelmiştir.³¹

Anadolu'ya göçler çok çeşitli içeriklere sahiptir. M.Ö. 3500'de Sümerler Ortadoğu ve Avrupa'yı etkilemiş, M.Ö. 2000'lerde Huriler, Luviler, Ariler ve Hititler Anadolu'ya gelmişlerdir. Arkasından M.Ö. 8-7. yüzyıllarda Kimmerler ve İskitler, onlardan yaklaşık iki yüzyıl sonra da Persler gelmiş ve M.Ö. 300'de de Partlar Anadolu'ya giriş yapmışlardır. Tek tanrılı dinlerin hakimiyetinden önce Anadolu ve Mezopotamya'ya yapılan bu tür göçlerin temel nedeni bereketli topraklara sahip olabilmektir. Orta Asya'nın verimsizleşen topraklarından Çin, Hindistan, Avrupa, Mezopotamya ve Anadolu'ya yapılan göçler sürekli devam etmiştir.³²

Çok eski tarihlerden beri dünya ticaret yollarının kesişme noktasında olan Mezopotamya ve Anadolu, ilk köylerin ve sitelerin ortaya çıktığı yerlerdir. Bu aşamadan sonra egemen olma ve güçlenerek yönetme hirsına bağlı siyasi ve etnik çatışmalar ve keskinleşmeler de başlamıştır. Böylece meydana gelen savaşlar verimli alanlara saldırıları arttırmış, köyler yakılıp yıkılmıştır. Güçlenip yöneten konumuna gelme siyasetinin en önemli aracı da bölgedeki halklara dayatılan zorunlu iskân olmuştur.³³

Anadolu'nun göçler açısından önemli olmasının birçok nedeni vardır; bu nedenler merkezi bir coğrafya olarak üç kıtayı birbirine bağlayan ve çok uygun iklim koşullarına sahip olması, kıtaların kara ve deniz bağlantılarının ana noktası olması; Mısır, Mezopotamya, Ege ve Anadolu medeniyetlerinin ortak bölgesi olması; *Kavimler Kapısı* diye adlandırılan Asya göçlerinin yapıldığı noktanın uzantısı olması; İskender'den Atilla'ya, Haçlılardan Timur-Moğollara, Perslerden Araplar ve Selçuklu Türklerine kadar birçok seferin hedefi ve köprüsü olması; doğu ve batı medeniyetlerinin birleşme noktası olması; doğal kaynaklarının bol olması ve Hıristiyanlık için önem arz eden merkezleri (Antakya, İzmit, İstanbul vb.) barındırması gibi çeşitli şekillerde sıralanabilir.³⁴

Göç olgusu tarihlerinin hiçbir döneminde Türkler için yabancı bir kavram olmamıştır. Tarih boyunca Türklük ve göç neredeyse birbirine paralel gitmiş, Türkler Orta Asya'dan Akdeniz'e oradan da Avrupa'ya göç ederek veya istilalar sonucunda yayılmış bir millet olarak tarih sahnesinde boy göstermişlerdir.³⁵ Çok çeşitli nedenleri olan göçlerin Türk tarihindeki etkisi sürekli olmuştur.³⁶

³¹ Tekeli, **a.g.e.**, s. 42.

³² Bahadır, **a.g.e.**, s. 14.

³³ Necati Bozkurt, **Denizi Kurutmak, Dünden Bugüne Zorunlu Göç ve İskan Politikası**, Belge Yay., İstanbul 2000, s. 7.

³⁴ Bahadır, **a.g.e.**, s. 15-16.

³⁵ Yalçın, **a.g.e.**, s. 104.

³⁶ Bahadır, **a.g.e.**, s. 13.

Tarih boyunca durmadan süren göçlerin nedenleri ve etkileri çok çeşitli başlıklar altında incelenebilecek kadar geniş ve bir o kadar da önemlidir. Göçlerin toplum, kültür ve coğrafyaya göre değişen sebepleri vardır.³⁷ Göçlerin bu ortaya çıkış sebepleri, meydana geldiği yer ve katılan insan sayısına bağlı olarak çeşitli şekillerde tasniflenebilir.³⁸

Birçok tarihi olay gibi göçün de nedenleri çok çeşitlidir.³⁹ Göçlerin nedenleri şöyle sıralanabilir; iklim koşullarındaki değişimler, salgın hastalıklar, fetih ve istilalar, yaşam mücadelesi veya iktidar olmak, inançlar, savaşlar, yeni toprak arayışları, sanayileşme, siyasi (sömürgecilik, ilticalar vb.) değişimler, özel anlaşmalar, can güvenliği sağlayabilmek⁴⁰ ve bunlara benzer daha birçok neden sayılabilir.

Sosyal tarihin bütün kesitlerinde görülen bir hadise olan göçlerin insanlık tarihi boyunca tamamen durduğu bir dönem olmamıştır. Elbette göçler zaman zaman yavaşlar, artar ya da göçe neden olan sebepler değişir ama göç sürekli devam eder. Örneğin Ortaçağ'da yapılan göçlerde temel faktör olarak din olgusu karşımıza çıkmaktadır. Daha sonraki zamanlarda yaşanan Sanayi Devrimi nedeniyle yaşanan göçlerde ise temel faktör ekonomik koşullar olmuştur. Bunların dışında sosyal, siyasi ve kültürel faktörlerden kaynaklanan göçler de mevcut olduğu gibi göçlerin birçok nedene dayalı olması da söz konusudur.⁴¹ Tarih boyunca yapılan göçlerin nedenlerinin başında ekonomik sebepler gelmektedir. Nüfus artışı ve bu artışa bağlı olarak besin üretimi sıkıntısı başgösterince insanlar daha verimli bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardır.⁴² Ayrıca göçlere yol açan ekonomik nedenler tarih boyunca birçok değişikliğe uğramıştır. Geçmişte göçü tetikleyen kuraklık ve iklimsel değişiklikler gibi nedenler günümüzde köy ve kent birimlerindeki üretim ilişkilerine bağlı olarak gerçekleşmektedir.⁴³

Zamanın koşullarına göre göçlerin değişim gösteren nedenlerinin, XVIII. yüzyılda ulusal devlet felsefesinin ve ulusal devlete hâkim unsur olacak etnik grubun siyasi görüşlerinin hayata geçirilmesi şeklini aldığı görülür. Yani artık göçler siyasallaşmış, ulusal bir hal almış ve hakim etnik grubun kendinden olmayan etnik toplulukları kovma ve asimile etmesiyle kendini gösterir olmuştur.⁴⁴ Göçlere neden olan ikinci önemli neden XIX. yüzyılda ortaya çıkan, XX. yüzyıl boyunca da etkili olan din ve milliyet ayrımına dayalı siyasi

³⁷ Göçlerin sebepleri ve göç türleri için daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s. 151-1157.

³⁸ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 17.

³⁹ Saydam, **a.g.e.**, s. 5.

⁴⁰ Bahadır, **a.g.e.**, s. 13.

⁴¹ Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s. 150.

⁴² Kemal H. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 76.

⁴³ Karpat, **Osmanlı Nüfusu...**, s. 6.

⁴⁴ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 13.

nedenlerdir.⁴⁵ Bu yüzyıllarda siyasi nedenlere bağlı olarak meydana gelen göçler özellikle milliyetçiliğin ve milli devletlerin ortaya çıkmasıyla görülmeye başlamıştır. Bu tür göçün ortaya çıkmasına neden olan temel etken ise bir ülkede yaşayan ve siyasi gücü elinde tutan hâkim etnik grubun diğer gruplara yaşam hakkı tanımamasıdır.⁴⁶

Göçlere neden olan din faktörünün İslam dünyasındaki yansımaları ise şu şekilde olmuştur: Müslüman bir toplumun bir toprağa bağlılık süreci o toprağın Müslüman bir hükümdar tarafından yönetilmesine bağlıdır. Eğer bir yerde Müslüman idare yok olursa Müslümanlar dindaşlarının hakim olduğu topraklara göç etmeye yatkın topluluklar haline gelirler. XIX. yüzyılda yaşanan göçlerde işte bu dini temelli anlayışın da önemli bir etkisi olduğu görülmektedir.⁴⁷ Eğer Müslüman bir bölgedeki egemenlik kaybedilirse Müslüman topluluklar geleneksel bir biçimde hala Müslüman bir hükümetin yönettiği topraklarda yaşamak amacıyla göç ediyorlardı.⁴⁸ Osmanlı Devleti'ne göçlerin yoğun olarak yaşandığı XIX. yüzyılın ikinci yarısı "*Hubb-ül vatan men-el iman*" (Vatan sevgisi imanın bir cüzüdür) hadisinin göçmenler arasında yaygınlaştığı bir dönem olmuştur. Göçmenler bu hadisi hem geldikleri toprakları hem de yeni yerleştikleri Osmanlı ülkesini sevmek şeklinde yorumluyorlardı.⁴⁹ Örneğin, uzun yıllar Şeyh Şamil'in kişiliğinde sembolleşmiş olan bir savaşı sürdüren Kafkasyalılar Ruslar karşısında yenilgiye uğrayınca inançlarının gereği "*Dârü'l-İslâm*"a göç etmişlerdir. Büyük bir sosyal olaylar bütünü olan savaşın ve ona bağlı olarak meydana gelen göçün elbette din gibi bir tek sebeple açıklanması doğru değildir ve zordur. Ancak göç edilen coğrafyanın seçiminde dinin etkisi de göz ardı edilemez.⁵⁰

Sebepleri farklı farklı da olsa birçok toplumun tarihinde göçler önemli bir yer tutmaktadır. Sosyal değişimlerin en güçlü unsuru olan göçler farklı fiziki yapılara, dinlere, dillere ve kültürlere sahip toplulukları karşı karşıya getirerek bir arada yaşamalarına ve etkileşim içinde olmalarına yol açmıştır. Göçlerin etkisiyle yeni ırklar, kültürler, idare şekilleri ve yaşam biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu yeni şartlar, günümüz toplumlarının oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁵¹

⁴⁵ Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 6.

⁴⁶ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, s. 78.

⁴⁷ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, s. 50.

⁴⁸ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, s. 239.

⁴⁹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Yay. Hzl. ve Çev. Güneş Ayas, Timaş Yay., İstanbul 2009, s. 25.

⁵⁰ Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, TDV Yay., Ankara 1991, s. 5; *Dârü'l-İslâm: İslâmın dini hükümlerinin yürürlükte olduğu memleketler hakkında kullanılan bir tabirdir. İslâm ülkesi anlamına gelmektedir. Küffar reislerden birinin hükmünün geçerli olduğu yerler denilen Dârü'l-harb'de bulunan Müslümanların ordan çıkıp giderek Dârü'l-İslâm'a sığınmasıdır.* Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1, MEB Yay., İstanbul 1983, s. 399.

⁵¹ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, s. 9.

Uygarlıkların ortaya çıkması ve birbirleriyle etkileşmesi göçler sayesinde olmuştur. Göç olgusunun yaşanmadığı ve tamamen durduğu yerde genellikle statik bir toplum yapısı ortaya çıkmış ve bu durum o toplumun gelişimine çoğu zaman engel teşkil etmiştir⁵² Göçler olmasa belki de dünya toplumları durağan bir halde kalacak ve bu şekildeki mevcudiyetini sonsuza kadar koruyacaktı. Bu değişikliklere yol açan göçlerin önde gelen nedenleri arasında iklim değişiklikleri, nüfusun artması ve mevcut kaynakların artan nüfusu beslemeye yetmemesi gibi olgular sıralanabilir.⁵³

Nasıl şekillenirse şekillensin insanoğlunun tarihi bir bakıma göç tarihinden ibarettir. Tarihe yön veren milletler genellikle göç etmekle ünlü topluluklardan meydana gelmektedir. Göç sosyolojisi açısından bu tespit önemli bir durumdur.⁵⁴

Yaşanan göçler eski uygarlıkları ya bütünüyle yok etmiş ya da bu uygarlıkların yaşam biçimlerinin değişmesine yol açmıştır. Günümüz Türkiye'si de büyük ölçüde VIII. ve IX. yüzyıllarda başlayan ve uzun süre devam eden Orta Asya göçleri neticesinde oluşmuştur.⁵⁵ Anadolu'da vücut bulan Osmanlı ve Selçuklu medeniyetlerinin de göçmen toplulukları tarafından oluşturulduğu söylenebilir. Keza Amerika medeniyeti, keşfinden sonra Avrupa'dan aldığı beyaz adam göçleriyle şekillenmiş ve günümüze intikal etmiştir.⁵⁶

Osmanlı Devleti açısından bakıldığında da durum böyledir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu doğudan gelen göçmenlerin etkilerine bağlı olduğu gibi yayılması da göçlerle ilintiliydi. Anadolu'da belirli bir düzeni olmayan göçmen kavimlerin toprağa yerleşmek üzere yaptıkları ilerlemeler önlerine gelen sınırları yıkmış devletin Tuna boylarından Arabistan çöllerine kadar yayılmasında rol oynamıştır.⁵⁷ Osmanlı Devleti göçlerle tarih sahnesindeki rolüne başlamış, 1878-1918 ve 1912-1914 yıllarında Rumeli'den Anadolu'ya yapılan göçlerle tarih sahnesinden silinmiştir.⁵⁸

⁵² Ortaylı, "Genel Göç Olgusu", s. 19.

⁵³ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 11.

⁵⁴ Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s. 28.

⁵⁵ *Bu konudaki dünya tarihinde mevcut örneklerden birisi Amerika'nın keşfiyle Avrupa'dan oraya yapılan göçler yüzünden yaşanan gelişmelerdir. 15. yüzyıldan itibaren Avrupa'dan Amerika'ya yapılan göçlerle buranın yerli halkı Kızılderililerin önemli bir kısmı yok edilmiş, geriye kalanlar ise topraklarından sökülüp atılmıştı. Yine Güney ve Orta Amerika'ya ulaşan Avrupalılar yüzünden Aztek, Maya ve İnka gibi büyük ve köklü uygarlıklar ya toplu halde katledilerek ya da Avrupalıların inanç ve yaşam biçimleri dayatılarak yok edilmişlerdir.* Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 9-11.

⁵⁶ Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s. 28; *Çeşitli nedenlerle göç eden toplumlar/topluluklar gittikleri yerlerde bir devlet kurmayı başaramadığı takdirde örgütlü hareket eden gruba yenilerek onların içinde eriyip gitmişlerdir. Bu görüşe uygun en güzel örneklerden birisi Peçenekler ve Kıpçakların durumudur. Bu kavimlerin dilleri Türkçeydi ve bir kısmı da Müslüman olmuşlardı. Bir devlet olarak örgütlenemedikleri için önce Kiev Prensiği, sonra da Cengiz Han'ın orduları karşısında tutunamayarak buldukları bölgeden Bizans'a ve Macaristan'a göç etmişlerdi. Gittikleri yerlerde Hıristiyanlaşmış ve bir süre sonra da kimliklerini tamamen kaybetmişlerdir.* Karpat, **Osmanlı Nüfusu...**, s. 4.

⁵⁷ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri", **Türkler**, c. 9, YTY, Ankara 2002, s. 136.

⁵⁸ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 91.

Osmanlı Devleti'nin Genişlemesine Bağlı Göçler: Sürgün, İskân ve Şenlendirme Politikaları

İskân, planlı göçürme veya göç olayı bazen göçe tabi tutulacak insanların rızasıyla bazen de zorlamayla insanları kovmak ve cezalandırmak gibi şekillerde zuhur etmektedir. Rızaya bağlı olan göçlerde göçmenlere iskân edilecekleri alanlar fikri, idari, askerî ve dini açılardan cazip gösterilmekte, imrendirme ve teşvik yoluyla bu iskân sahalarına doğru insan kitleleri harekete geçirilmektedir.⁵⁹

Mutlaka her devletin tarihinde yeni toprakları ülke sınırlarına katma ve genişleme hareketleri mevcuttur. Bu hareketler sonucunda jeopolitik ve stratejik anlamda değişmeler meydana geldiği gibi yönetimin daha rahat sağlanması amacıyla yeni idari yapılanmalara gidilmektedir. Bunun yanında komşu devletlerin siyasi, askeri ve sosyal gelişmeleri de benzer uygulamalara yol açar. Bütün devletlerin hayatlarında görülen bu durum Osmanlı'nın imparatorluk düzeyine ulaştığı dönemde açıkça görülebilmektedir. Her yönde genişleyen Osmanlı Devleti bu genişlemeler sırasında ilişkiye girdiği yerlerde mahalli yönetim yapısını da güncellemek zorunda kalmıştır.⁶⁰

XII. yüzyıla kadar batıya doğru devam eden Türkmen göçleri Anadolu Selçuklularının yaptığı sistemli bir iskân politikasına göre yönlendirilmiştir. Türkmenler iskân edilirken büyük aşiretler ve boylar parçalanarak birbirinden ayrılmış, böylece Selçuklu hanedanına karşı aşiretlerin büyük bir güç olarak birleşmeleri ihtimalinin önüne geçilmek istenmiştir. Osmanlı Devleti zamanında Balkanlara Türkmen kitlelerin naklinde de aynı yöntem uygulanmıştır. Bugün Anadolu'nun birbirinden uzak çeşitli noktalarında Kınık, Afşar, Bayındır, Çepni, Salur gibi aynı Oğuz boylarının ismini taşıyan yerleşimlerle karşılaşılmasının temelinde geçmişteki bu iskân politikaları vardır.⁶¹

Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesiyle doğudan batıya doğru yaşanan büyük göç dalgaları sonucunda kurulan Anadolu Selçuklu Devleti'nin parçalanmasıyla Anadolu nüfus potansiyeli beyliklerin bünyesinde toplanmış, arkasından Anadolu'da birliği sağlayan Osmanlı Devleti zamanında da bu nüfus potansiyeli Rumeli'deki devlet otoritesi ve idari yapılanmayı sağlayan etken olmuştur.⁶²

Osmanlı Devleti kuruluşundan sonuna kadar her dönemde birbirinden farklı iskân politikası takip etmiştir. Bunun nedeni siyasi ve sosyo-ekonomik koşullarda yaşanan değişikliklerdir. Kuruluş ve genişleme dönemlerinde dışa dönük iskân siyaseti izlenmiş, yeni

⁵⁹ Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s. 253-254.

⁶⁰ Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s. 63.

⁶¹ Orhan Sakin, **Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu**, Ekim Yay., İstanbul 2008, s. 31-32.

⁶² Yusuf Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, TTK Yay., Ankara 2006, s. 2.

fethedilen topraklara gönüllü veya sürgün yoluyla merkezden nüfus ihraç edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve genişleme aşamalarında fetih siyasetine bağlı olarak ele geçirilen yerlerde egemenliği kalıcı olarak sağlamak gerekiyordu. Bunun için fethedilen topraklara devletin gelişme siyasetine uygun olarak nüfus nakilleri yapılmıştır.⁶³ Birçok tarikat mensubu dervişin önderlikleriyle gerçekleşen ilk iskânlarla yeni fethedilen topraklara ahali sürgünü yoluyla çeşitli vakıf ve derbentler kurularak buralardaki nüfus artırılmıştır. Bu yöntemle birlikte Osmanlı Devleti'nin iskân siyasetinin temelleri de atılmıştır.⁶⁴

Osmanlı Devleti'nin yeni fethedilen topraklardaki iskân işleri kuruluş döneminde sık sık başvurulan sürgün usulüyle yapılmaktaydı.⁶⁵ Osmanlı kuruluş devrinde sürgünler bir iskân metodu olarak geniş ölçüde kullanılmıştır. Sürgünün nasıl uygulandığı, mahiyeti ve kapsamı hakkında net bilgi verecek arşiv kaynakları günümüze ulaşmamıştır. Ancak bu yönleme sık sık başvurulduğunun en önemli kanıtı, kimi imtiyaz sahibi vakıf ve mülk sahipleri ile bazı ağır hizmetlerle yükümlü olan halka eskiden beri verilen muafiyetler arasında sürgün edilenlerin de geçmesidir.⁶⁶

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde uyguladığı sürgün yöntemiyle iskân hiç şüphesiz daha önceki büyük Türk devletleri ve hatta Bizans'tan beri uygulanagelen ve mazisi çok eski olan bir yöntemdi.⁶⁷ Tarihte bilinen ilk sürgün Asurlular tarafından yapılmıştır. Ceza olarak sürgün Asurluların dışında Hititler, Persler, Yunanlılar ve Romalılar tarafından da uygulanmıştır. Bu politika sadece sürgün değil aynı zamanda ilk asimilasyon faaliyetinin de uygulandığı bir girişimdir. Çünkü Asurlular sadece halkı sürgün yoluyla uzaklaştırmakla yetinmemişler, halkları birbirlerine karıştırarak kimliklerini yok etmeyi amaçlamışlardı. Bu şekilde uygulanan zorunlu iskân ve asimilasyon politikaları zaman zaman etnik kimlikleri kökten değiştirecek sonuçlar vermiştir.⁶⁸

XVI. yüzyıl klasik Osmanlı düzeninde zorunlu olarak yer değiştirmeye bağlı nüfus hareketlerinin biçimini belirleyen çeşitli özellikleri vardır. Bunlar; otokratik bir imparatorluk olma, gaza yoluyla sürekli büyüme, hem toprağın işleniş şekli hem de askerî gücünün belirlenmesi ve değişik etnik grupların millet sistemi içinde örgütlenerek devletin

⁶³ Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", *Osmanlı*, c. 4, YTY, Ankara 1999, s. 587; İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 327; Fikret Babuş, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskan Siyaseti ve Uygulamaları*, Ozan Yay., İstanbul 2006, s. 27.

⁶⁴ Kemal Daşcıoğlu, *Osmanlı'da Sürgün, Osmanlı Devleti'nin Sürgün Siyaseti (XVIII. Yüzyıl)*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s. 55.

⁶⁵ Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân ...*, s. 3.

⁶⁶ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İÜİF Mecmuası*, c. 11, Ekim 1949-Temmuz 1950, s. 546.

⁶⁷ Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân...", s. 548.

⁶⁸ Tarihte cezalandırma amaçlı yapılan ilk sürgün örneğine Hititler ikincine ise Asurlular döneminde rastlandığı da belirtilmektedir.; Daşcıoğlu, *a.g.e.*, s. 20; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 8.

bütünlüğünü tehlikeye atmayacak şekilde bir arada yaşamalarını sağlama gibi özelliklerdir. Böyle bir devlet sistemi içinde nüfusun devlet eliyle yer değiştirmesinin meşruluğu temelde üç nedene dayanmaktaydı. Bu nedenlerin birincisi devletin gaza ilkesine bağlı olarak sürekli büyümesi, ikincisi üretimdeki temel faktörün emek olması ve nüfusun bu bağlamda kıtlığı ve üçüncü olarak da çeşitli unsurları barındıran devlet topraklarında güvenliğin ve düzenin sağlanmasıdır. Osmanlı Devleti bu gerekçelerle insanların yer değiştirmelerini sürgün sistemiyle kurumsallaştırmıştı.⁶⁹

Osmanlıların yürüttüğü gaza ve cihat hareketleri sonucunda yeni memleketler yönetim altına alınmaktaydı. Bu durumun getireceği düşünülen maddi ve manevi kazançlar kentli veya kırsal kesimden birçok insanın Osmanlıların egemenliğine giren yeni yerlere akın etmelerine yol açmıştır. Balkanlar'ın fethiyle batıya doğru sürekli bir hareketlilik olmuştur. Bunun sonucunda bölgeye gelen nüfus Balkanlar'ın dini ve etnik yapısındaki çeşitliliği artırmıştır.⁷⁰

Osmanlı Devleti Rumeli'de fethettiği yerleri sadece işgal etmek ve oralara askerî kuvvet sevk etmekle kalmamış, buraları tam anlamıyla kendine bağlamak için bölgenin teşkilatlanmasıyla da yakından ilgilenmiştir. Buralara Anadolu'dan nüfus naklederek harap olmuş yerleri imar etmeye, boş arazileri iskâna açmaya ve yeni yeni köyler kurmaya çalışmışlar ve bu politikalarında da başarılı olmuşlardır.⁷¹ Büyük kitleler halinde çiftçiler Rumeli'ye göçürülmüş ve yüzlerce yeni köy inşa edilmiştir. Eski bir kolonizasyon şekli olan sürgün yöntemini kullanılarak Türkmen kitleleri batıya doğru, istila yolları üzerine ve uçlara yerleştirilmiştir. Gelen Türkmen gruplar yerli halkla karıştırılmamış ve onlar için ayrı köyler kurulmuştur.⁷² Yeni fethedilen Rumeli topraklarının önemli bir kısmı, Selçuklularda uygulanan usullere uygun olarak, öncelikle uç beylerine mülk olarak verilmiş ve onlara geniş yetkiler tanınmıştır. Bu uç beyleri kendilerine verilen topraklara kendi adamlarını ve akrabalarını yerleştirmek suretiyle yeni köyler meydana getirmişlerdir.⁷³ Yöneticilere ve askeri sınıftan kimselere verilen devlet topraklarından başka ayrıca mülk ve vakıf arazileri de mevcuttu ve bu topraklar fethedilen Balkan topraklarının üçte birini oluşturuyordu.⁷⁴

Harap şehirlerin, kasabaların ve virane köylerin şenlendirilmesi ve boş haldeki arazilerin ziraata açılmasına yönelik iskân politikası Osmanlı Devleti tarafından başvuru

⁶⁹ Tekeli, **a.g.e.**, s. 142-144.

⁷⁰ Yunus Koç, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı (1300-1900)", **Osmanlı**, c. 4, YTY, Ankara 1999, s. 537.

⁷¹ M. Münir Aktepe, "XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair", **Türkiyat Mecmuası**, c. X, 1951-1953, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, s. 300.

⁷² Yaşar Yücel, "Balkanlarda Türk Yerleşmesi ve Sonuçları", **Bulgaristan'da Türk Varlığı**, Bildiriler, 7 Haziran 1985, TTK Yay., Ankara 1992, s. 69.

⁷³ Aktepe, **a.g.m.**, s. 308.

⁷⁴ Fikret Adanır, **Makedonya Sorunu**, Çev. İhsan Catay, TVYY., İstanbul 1996, s. 25.

bir yöntemdi. İç mücadeleler ve genişleme savaşları sonucunda fethedilen ve harap olan yerlerin tamir edilip merkeziyetçi bir devlet anlayışıyla oralarda iskânları sağlamak gerekmekteydi. Kendileri yerleşik olmadıkları gibi yerleşik olanlara da zarar veren konar-göçer aşiretlerden şikâyetleri gidermek için bu tür yerlere hem konar-göçerleri hem de diğer ahaliyi sevk ederek yerleştirmek yoluna gidilmiştir.⁷⁵ Böylelikle kuruluş döneminde konar-göçer Türk aşiretleri hem yeni fethedilen yerlerin Türkleştirilmesinde kullanılmış hem de onların savaşçı vasıflarından ve disiplinli yapıda olmalarından faydalanılmak istenmiştir. Bunda da başarılı olunmuş, Osmanlıların her girdiği şehir ve kasabalarda iskân edilen Türk gruplar fethedilen yerlere Türk milli kültürünün bütün özellikleriyle taşınmasını sağlamıştır.⁷⁶

Konar-göçer toplulukların hareketleri ve geliş gidişleri yasalarla belirlenmiş olsa da bu topluluklar devlet otoritesini pek hissetmiyorlardı. Geçtikleri bölgede asayiş bozan hareketler sergileyen konar-göçerler yaylak ve kışlaklara geliş gidişlerde eşkıyalık hareketlerine de girişiyorlardı.⁷⁷ Osmanlı Devleti'nin konar-göçerleri geçerli sebeplere bağlı olarak iskâna sevk etmesi bugünkü göç anlayışına göre zorla göç ettirme olarak değerlendirilse de bu durumun konar-göçerler tarafından yerleşik halka verdikleri zararların önlenmesi amacına yönelik olduğu kabul edilmelidir.⁷⁸ Konar-göçer toplulukların gerek Anadolu'da gerekse yeni fethedilen Balkan topraklarında iskâna tabi tutulmaları Osmanlı iktisadi hayatı bakımında hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Ancak her iki bölgenin de Türk çoğunluğu teşkil etmesine hizmetleri konusu ileride milli bir devlet yapısının oluşumu açısından yararlı olacaktır.⁷⁹

İskân faaliyetlerinde konar-göçerlerin yerleşik yaşama geçirilme nedeni yeni fethedilen yerlerde asayiş ve imarın hedeflenmiş olmasıdır. İlerlemenin ve gelişmenin sağlanması açısından yerleşik hayatın gerekli olduğuna inanan Osmanlı Devleti bu nedenle mümkün olduğu kadar fazla nüfusun yerleşik hayat tarzı sürmesini istiyordu. Diğer yandan konar-göçerlerin hayvancılıkla uğraşması ve o dönemlerin savaşlarında önemli bir yeri olan atları orduya sağlaması nedeniyle bu aşiretlerin hepsinin iskân edilmesi de istenmiyordu. Bu nedenle asayiş bozan, vergi vermeyen ve sorumsuz davranan aşiretler iskân edilme konusunda öncelikli tercih edilmekteydi.⁸⁰

⁷⁵ Daşcıoğlu, **a.g.e.**, s. 48; Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s. 255.

⁷⁶ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, c. I, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2010, s. 350; Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân ...**, s. 3.

⁷⁷ İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Nüfus Hareketleri Olarak "İç Göçler"", **Tarih Dergisi**, (Prof. Dr. Fikret İşıltan Hatıra Sayısı), Sene 1995-2000, s. 167.

⁷⁸ Güler, "XVIII. Yüzyıl ...", s. 159.

⁷⁹ Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, c. I, s. 340.

⁸⁰ Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s. 266.

Osmanlı Devleti, Türk toplulukları Rumeli'ye naklederken kendilerine zengin ve geniş topraklar verileceği, akrabalarıyla birlikte gidecek olanlara yurtluk, toprak, tımar imtiyazları tanımak gibi vaatlerle göçleri teşvik edici yöntemlere başvurmuştur. Rumeli'ye yapılan göçler yeni fethedilen topraklara, ekonomik bakımdan atıl durumda veya boş olan alanlara, askerî anlamda önem arz eden stratejik bölgelere hakim olabilmek adına devlet tarafından teşvik edilmekteydi.⁸¹

Osmanlı Devleti fetih siyaseti vesilesiyle yayıldığı bölgelerin yerli ahalisine savaş hali dışında pek dokunmamakla birlikte buralara ırkdaş ve dindaşlarını yerleştirmekten de geri kalmamıştır. Yine bu ele geçirilen topraklarda hem asayişî yerleştirmek hem de sosyo-kültürel ve ekonomik birikimleri sağlayabilmek için buralara yapılacak göçler devlet tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Yeni topraklara göçün teşvik edilmesi şenlendirme ve İslam'ı yayma gibi hedeflere hizmet etmektedir.⁸² Ancak Osmanlı Devleti tarihinde İstanbul'un fethine kadar kitleler halinde İslamlaşma ve devletin kozmopolitleşmesi söz konusu olmamıştır.⁸³

Diğer Anadolu Beyliklerini yenilgiye uğratan Osmanlı Devleti onları topraklarından çıkarıp sürgün ediyor, farklı bölgelere dağıtıyordu. Böylece Anadolu'da kendi iktidarlarına alternatif bir güç kalmadığı gibi Balkanlar'daki politikalarını faaliyete geçirmekte bu Türk beyliklerinden de faydalanılıyordu. Böylelikle yeni topraklar eski topraklarla kaynaştırılıyor, büyük Müslüman grupları Rumeli'nin Müslümanlaşmasını sağlıyordu.⁸⁴

Osmanlılar fetihlerini İslami bir niteliğe sokmak için bölgede Müslüman nüfusu tesis etmek durumundaydı. Ele geçirdiği bakir toprakları şenlendirmek arzusundaki devlet bunun için sürgün yöntemini uyguluyordu. Her köy veya kentten beş veya on haneden birisine sürgün şartı koşulurdu. Kentlerden çıkarılarak sürgüne gönderileceklerin içinde her meslekten insan bulunmasına dikkat edilirdi. Yeni yaşam alanlarına yerleştirilen bu sürgünler vergiden muaf tutulurlar ve iskân yerini iki yıldan önce terk etmeye kalkıştırlarsa cezalandırılırlardı.⁸⁵

Ele geçirdiği Rumeli topraklarında iskân işine başka yerlerden daha fazla önem veren Osmanlı Devleti bu siyasetine bağlı kalarak Rumeli'nin birçok şehrinde Müslüman nüfusu

⁸¹ Mehmet İnbaşı, "Osmanlı Devleti'nin Balkan Politikası", **Türk Dış Politikası, (Osmanlı Dönemi)**, c. II, Ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2008, s. 199; Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân ...**, s. 4; Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s. 185.

⁸² Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s. 180.

⁸³ Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri", s. 133.

⁸⁴ Fuat Dünder, **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)**, İletişim Yay., İstanbul 2007, s. 42.

⁸⁵ Dünder, **a.g.e.**, s. 41.

gayrimüslim nüfustan daha fazla duruma getirmiştir. Osmanlıların bu siyasetleri duraklama dönemine kadar devam etmiştir.⁸⁶

İlk fetih hareketlerinden sonra Balkanlar'daki Müslüman nüfusun artması önce yapılan göçlerle Müslümanlaşan kasabalara daha sonra gönüllü olarak yapılan kitlesel göçlerle olmuştur. XV. yüzyıla gelindiğinde Üsküp, Serez, Köstendil, Manastır gibi Balkan yerleşimlerinde Müslüman nüfus %60'a yükselmişti.⁸⁷ Ancak yapılan sürgünler ve iskânlara rağmen 1530'lu yıllarda Osmanlı Rumeli'sinde Müslüman nüfusun oranı %20'yi bulmamaktaydı. Bu oransal durum nüfus transferinin, şenlendirme ve iskân işlerinin sosyal ve teknolojik sınırları olduğunu göstermektedir.⁸⁸

Boş toprak bulmak ve kendilerine yurt edinmek için Rumeli memleketlerine gelen muhacirler buralarda pek çok zaviye kurmuşlardır. Yeni iskânlara açılan ve boş bulunan topraklarda yapılan zaviyeler o coğrafyanın şenlendirilmesi, imara ve iskâna açılmasında büyük rol oynamışlardır. Rumeli iskân bölgelerinde birçok medrese, cami, köprü ve yollar inşa edilmiş, yeni şehirler, kasabalar ve köyler kurulmuştur. Buraları eskiden beri yurt edinmiş olan ve Osmanlı Devleti hakimiyetinde yaşayan Hıristiyanlardan yerlerini terk edip yabancı memleketlere göç edenlere XIX. yüzyıla kadar rastlanmamıştır.⁸⁹ Bu imar faaliyetlerinin yanı sıra medrese, imarethane ve hanlar gibi müesseselerde gelen ahaliye ücretsiz yemek verilmesi ve iskân işleri tamamlanana kadar ihtiyaçlarının giderilmesi gibi hususlar Balkanlar'daki Türk yerleşmelerini kolaylaştıran etkenlerdir.⁹⁰

Osmanlı Devleti'nin Avrupa toraklarındaki etnik kimlikleri zayıflattığı ya da yok ettiği iddiaları yanlıştır. Çünkü Osmanlılar XIX. yüzyıla kadar ne etnik bir kimlikle kendilerini ifade ettiler ne de Türkçülük ya da Osmanlılık gibi fikir akımları vardı. Üstelik Osmanlı Devleti Balkanları fethettiğinde burada hüküm süren ne etnik ne de siyasi bir bilinçle yoğrulmuş güçlü bir kimlik söz konusu değildi.⁹¹ Balkanlar'da Osmanlı idaresi kurulmadan önce iç savaşlar yüzünden köyler ve diğer yerleşim yerlerinin önemli bir kısmı boşalmış ve tahrip olmuştu. Osmanlı Devleti bölgeye sevk ettiği göçmenleri bu boşalmış topraklara ve köylere yerleştirmiştir. Bunların dışında kalan ve yerli halkın yaşadığı yerleşimlere müdahale edilmemiş, onların mallarına ve topraklarına el konulmamıştır.⁹²

⁸⁶ Faruk Aydın, "1878 (H. 1295)'de Osmanlı Devleti'nde Meydana gelen Göç Hareketleri ve Göçmenlerin İskânı", *Askeri Tarih Bülteni*, S. 34, Yıl:18, Şubat 1993, GATEB Yay., Ankara 1993, s. 34.

⁸⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplumsal, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, Çev. Ş. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, İmge Yay., Ankara 2008, s. 43.

⁸⁸ Tekeli, *a.g.e.*, s. 145.

⁸⁹ Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri", s. 145; Eren, *a.g.e.*, s. 26-27.

⁹⁰ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. I, s. 343.

⁹¹ Kemal H. Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, İmge Kitabevi Yay., Ankara 2004, s. 17.

⁹² Sakin, *a.g.e.*, s. 39.

Osmanlı Devleti'nde diğer dini unsurlara karşı sergilenen yaklaşımın ne boyutlarda olduğu da dikkat edilmesi gereken noktalardan birisidir, çünkü Osmanlı Devleti kurulduğunda bir din nerede hüküm sürüyorsa Osmanlı Devleti yıkıldığında da aynı yerde aynı din hüküm sürmekteydi.⁹³ Aslen Türk olan Bulgarlar ve Orta Asya kökenli diğer Türkler yerleştikleri Balkanlar'da yerli halk ile 500 yıl boyunca barış içinde yaşamışlardır. Yerli ahaliye dinlerini değiştirmeleri için zorlamalar yapıldığına dair hiçbir vesika veya bilgi sözü konusu değildir. Bunun en iyi kanıtı kendi arzusuyla Müslüman olan Balkan kökenli insanların kendi adadillerinde konuşmaya devam etmeleridir.⁹⁴

Müslüman olmayan reayaya karşı izlenen hoşgörü siyasetinin tarifi anlamına gelen "istimalet" Osmanlı'nın sonuna kadar uygulanmıştır. Osmanlı Devleti fethettiği bölgedeki yerli halka himayesi, hakları, dini özgürlükleri ve vergi muafiyeti tanımak gibi ilkeleri mutlaka uyguluyordu. Devletin bu siyaseti fetihlerin başladığı ve hızlandığı dönemlerde de değişmeden uygulanmıştır.⁹⁵ Yani istimalet siyaseti sadece fetihler zamanında uygulanmıyordu. Bir yerin fethedilip idari yapılanması tamamlandıktan sonra da devam ediyordu.⁹⁶ Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren hem konar-göçerler hem de dini ve askeri sınıflar fethedilen yeni topraklara belli bir program dâhilinde yerleştirilerek bölgedeki demografik denge Osmanlı lehine değiştirilmek isteniyordu. Bunun için takip edilen yöntem yeni arazilerin vakfetme ve mülk edindirme yoluyla iskâna açılmasıydı.⁹⁷

Belirli bir sitemle fethedilen ve organize edilen Balkanlar'ın ele geçirilmesi Anadolu Türklerinin Bulgaristan'a ve öteki bölgelere aktarılmasıyla tamamlanmıştır. Osmanlılar fethedilen topraklara Türk kolonizatörleri yerleştirmiş, ileri gelenlere ve komutanlara dirlik olarak büyük araziler dağıtmıştır.⁹⁸ Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü üç çağ boyunca devlet ve toplum açısından büyük değişiklikler yaşanmıştır. Osmanlı hâkimiyetindeki liva, bölge ve ülkelerde sürekli olarak yerleşme alanları, yerel yönetim birimleri, etnik unsur adları birçok değişiklik geçirmiştir. Bu değişiklikler Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü her bölgenin tarihi gelişimi üzerinde etkili olmuştur.⁹⁹

⁹³ Justin McCarthy, **Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları**, Çev. Mehmet Tuncel, Etikleşim Yay., İstanbul 2006, s. 14.

⁹⁴ Beğlân Toğrol, **112 Yıllık Göç**, BÜ Matbaası, İstanbul 1989, s.20.

⁹⁵ Mücteba İlgürel, "Osmanlı Devleti'nde İstimalet Siyaseti", **XII. Türk Tarih Kongresi**, c. III, 12-16 Eylül 1994, TTK Yay., Ankara 1999, s. 941.

⁹⁶ İlgürel, **a.g.e.**, s. 944.

⁹⁷ Abdullah Saydam, "Orta Anadolu'daki Aşiretlerin İskânı 1839-1853", **Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet**, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, s. 211.

⁹⁸ Tufan, **a.g.m.**, s. 1305.

⁹⁹ Hüseyin Dağtekin, "Hüdâvendigâr Livası Yer Adlarının Tarih Bakımından Önemi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 70, Şubat 1991, s. 85.

Osmanlı Topraklarına Muhaceretin Başlaması

İlkçağlardan günümüze kadar sürekli göç sorunlarıyla yüz yüze gelen Türk toplumunun göç serüveni 1700'li yıllara kadar ve 1700 sonrası gerçekleşenler olarak ikiye ayrılabilir. Çünkü bu tarihten öncekiler ile sonrakiler sebep, güzergâh ve yerleşim şekli bakımından birbirinden ayrılmaktadır.¹⁰⁰

Tarih boyunca birçok devletin kurulması, büyümesi ve yıkılması gibi devrelerinde önemli miktarda nüfus kitlesi yer değiştirmiştir. Osmanlı Devleti'nde de fethedilen yerlere kuruluş ve yükselme dönemlerinde Anadolu'dan Türk kavimlerinin getirilerek yerleştirildiği görülmektedir. Fethedilen bölgelere getirilen nüfus vasıtasıyla birçok kasaba ve köyler kurularak dışa dönük bir iskân siyaseti izlenmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl başlarındaki toprak kayıpları sonucunda Avrupa'daki topraklardan Anadolu içlerine doğru içe dönük bir nüfus hareketi yaşanmıştır.¹⁰¹

Osmanlı Devleti'nin fetih ve şenlendirme politikaları XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yaşanan siyasi gelişmeler yüzünden durarak farklı bir boyut kazanmıştır. Bu yüzyıllarda devletin aldığı yenilgiler toprak kayıplarına yol açmış, kaybedilen topraklarda fetih dönemlerinde iskân edilmiş olan ve buralarda uzun süre yaşayan Müslümanlar devletin sınırları küçülen yeni coğrafyasına göç etmeye başlamışlardır.¹⁰²

Avrupa'nın doğusunda yaşayan Türklerin geriye dönmeleri 1683 Viyana Seferi ve 1699 Karlofça Anlaşması sonrası başlayacaktır.¹⁰³ Osmanlı Devleti 1699 Karlofça Anlaşması ile geri çekilme sürecine girmiştir. Geri çekilmeye bağlı olarak da göç meselesi ortaya çıkacaktır. Özellikle Balkanlar ve Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçler devleti sürekli bu meseleyle uğraştırmıştır. Göçler bu yönüyle büyük bir problem olarak Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir.¹⁰⁴ II. Viyana sonrası başlayan gerileme içe dönük göç hareketlerinin başlangıcı olmuştur. Yenilgiye uğrayan Osmanlı ordusunun sancağı nereye çekiliyorsa Müslümanlar da oraya çekiliyorlardı.¹⁰⁵ 1683 yılı sonrasında Türk askerlerinin çekildiği yerlerde yaşayan Türkler ve diğer Müslüman topluluklar yaşam alanlarını terk ederek Osmanlı topraklarına gelmişlerdir.¹⁰⁶

Osmanlı Devleti'nin göçmen meselesi ile ilk tanışması başarısızlıkla biten 1683'teki Viyana Kuşatması sonrası 1699'a kadar süren Osmanlı-Avusturya savaşları sırasında sınır boylarındaki Müslümanların Osmanlı ordusuyla beraber geri çekilmesiyle başlar. Uzun süre

¹⁰⁰ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 373.

¹⁰¹ Aġanoġlu, **a.g.e.**, s. 99.

¹⁰² Güler, "XVIII. Yüzyıl ...", s. 169.

¹⁰³ Bahadır, **a.g.e.**, s. 98.

¹⁰⁴ Aġanoġlu, **a.g.e.**, s. 21.

¹⁰⁵ Dündar, **a.g.e.**, s. 45.

¹⁰⁶ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 19.

devam eden bu savaşlar yüzünden Balkanlar'daki büyük şehirler de zarar görmüş ve ahali yurtlarından göçmek zorunda kalmıştı. Edirne'den sonra 60.000 nüfusuyla Müslümanların yaşadığı önemli ikinci büyük kent olan Üsküp, 1689 yılında Avusturya ordusu tarafından yakılmış ve sakinleri göçmen durumuna düşmüştü. Bu, Osmanlı içlerine doğru yaşanan ilk göç olayıdır. Savaşlar sonunda Üsküp ve civarından kaçmak zorunda kalan halk geçici olarak Serez ve Sofya dolaylarına yerleştirilmişti.¹⁰⁷

Türkiye'de göç sorununun başlaması Avrupa devletlerine nazaran daha eski tarihlere tekabül etmektedir. Bu nedenle göçlerin başlaması ve nedenleri üzerinde yapılan önceki araştırmalarda ilk göçlerin XIX. yüzyıl başlarında Balkanlar'da başladığı tespit edilmiştir. Ancak göç meselelerinin tarihini XVIII. yüzyıl sonlarındaki Türk göçleriyle başlatmak daha doğru bir tespittir. Türkiye'de göç meselelerinin Avrupa'dan daha önce başlamasında Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettikleri emperyalist politikalar önemli bir rol oynamıştır.¹⁰⁸ Osmanlı topraklarına doğru yapılan ilk göçmen akınları Osmanlı Devleti'nin komşularının fütihat ve genişleme emellerinden doğan savaşlar neticesinde olmuştur.¹⁰⁹

Osmanlı Devleti kaybettiği savaşlar sonrası bazı topraklardan çekildikçe buralarda yeni ulus-devletler kurulmuş ve bu topraklarda yaşayan Müslümanlar da yaşadıkları yerleri terk ederek Osmanlı Devleti'nin küçülen topraklarına göç etmişlerdir. Hem Osmanlı Devleti'nin küçülmesi hem de göçler aşama aşama devam etmiştir. Bazen göç edenler yerleştirildikleri topraklar da kaybedilince yeniden daha içlere doğru göçmek zorunda kalıyor, kademeli olarak bir geri çekilme yaşıyordu.¹¹⁰

1768 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşı, sonuçları bakımından Osmanlı Devleti için büyük bir felaket olmuştu. Kaybedilen topraklarla birlikte savaşların yaşandığı bölgelerden önemli miktarda ahali de yaşadıkları yerleri terk ederek daha güvenli gördükleri iç kısımlara kaçmışlardır.¹¹¹ Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra neredeyse girdiği bütün savaşlardan mağlup ayrılması beraberinde başka sorunları da getirecektir. Zamanında fethedilen toprakların şenlendirilmesi ve vatan edilmesi için akın akın giden insanlar artık geriye, anayurtlarına, göç etmeye başlamışlardır. Bu göçleri başlatan ana unsur bölgeyi ele geçirenlerin baskı ve katliamlarından kaçmaktır. Bu kaçış onlara kendi inançlarını özgürce yaşayabilecekleri halifenin ülkesinin kapılarını açacaktır.¹¹²

¹⁰⁷ Aġanođlu, **a.g.e.**, s. 31-32.

¹⁰⁸ Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)**, TTK Yay., Ankara 1999, s. 1; Eren, **a.g.e.**, s. 23-24.

¹⁰⁹ Eren, **a.g.e.**, s. 29.

¹¹⁰ Tekeli, **a.g.e.**, s. 45.

¹¹¹ Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun ...**, s. 32-33.

¹¹² Abdullah Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)", **Osmanlı**, c. 4, YTY, Ankara 1999, s. 677.

Osmanlı Devleti batılılar karşısında aldığı yenilgiler neticesinde geriledikçe bırakmak zorunda kaldıkları topraklarda yaşayan Türklerin hemen hemen tamamı Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. Bunun ilk nedeni yüzyıllarca hakim unsur olan Osmanlı Müslüman tebaasının Hıristiyan yönetimleri altında yaşamayı kabullenememesidir.¹¹³ Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki sınırları daralmaya başlayınca Hıristiyan dünyası içinde kalarak Müslüman devletlerinin himayesinden mahrum olmak istemeyen Müslümanlar Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. Burada kalmaları demek, bir zamanlar efendileri oldukları ülkelerin insanlarının olumsuz düşünce ve eylemlerine maruz kalmak demekti ve bu Müslüman-Türk topluluklar için göç etmeye yeterli sebep teşkil etmekteydi.¹¹⁴

XVIII. yüzyılda başlayıp XIX. yüzyıl boyunca devam eden ve giderek artan göçler Kafkaslar ve Rumeli'den Anadolu'ya doğru yapılmıştır. Siyasi ve dini sebeplere dayalı olarak meydana gelen bu büyük göçlerin neredeyse tamamı Müslümanları kapsamaktadır. Bu göçler 1783 yılında Kırım'ın Ruslar tarafından ilhak edilmesiyle kitlesel olmaya başlamış ve kimi zaman artarak, kimi zaman da azalarak günümüze kadar devam etmiştir.¹¹⁵

Osmanlı topraklarına dışarıdan yapılan kitlesel göçler özellikle Kırım Savaşı sonrası Kırım'dan yapılan göçlerle başlamıştır. Başlangıçta yerli halkı Kırım'dan sürmek gibi bir niyeti olmayan Rusya ele geçirdiği geniş toprakları işleyecek nüfusa ihtiyaç duyuyordu. Ancak Kırım'a getirilen Rus göçmenlerin sayısı giderek artınca Müslümanların topraklarına el konulmuş ve göç etmeye mecbur bırakılmışlardı. Kırım'ın ardından Kuzey Kafkasya'da da aynı durum yaşanmış, özellikle bölgenin verimli ovalarına Hıristiyanların yerleştirilmesiyle Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına doğru kitlesel göçler başlamıştı. Böylece göç veren topraklardaki demografik yapı değişmiş, Kırım ve Kafkasya Ruslaştırılarak Ortodoks Hıristiyanların ülkeleri haline gelmişlerdir.¹¹⁶

Kırım Savaşı'ndan sonra birçok bakımdan zorluklarla karşı karşıya olan Osmanlı Devleti, Rumeli başta olmak üzere ülkenin her tarafında reformları hayata geçirmeye çalışıyordu. Ancak Avrupa devletlerinin müdahaleleri yüzünden Balkanlar'da huzur ve sükûneti bir türlü sağlayamıyordu. Balkanlar'da huzursuzluklar devam ederken diğer taraftan hem Rumeli'de hem de Kafkasya'da Rusların saldırı ve tazyikleri artmaya başlamıştı. Bu nedenle Rumeli'den Kırım'a, Kafkasya'dan Türkistan ve Azerbaycan'a kadar geniş bir coğrafyada yaşayan Türk ve Müslüman milletler 1860'tan itibaren tarihte eşine rastlanmayan

¹¹³ Nedim İpek, "93 Muhacereti", **Osmanlı**, c. 4, YTY, Ankara 1999, s. 661.

¹¹⁴ Yılmaz Altuğ, "Balkanlardan Anayurda Yapılan Göçler", **Belleten**, c. LV, Nisan 1991, S. 212'den Ayırbaşım, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 109.

¹¹⁵ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 94.

¹¹⁶ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 13-14.

bir göç olayıyla karşı karşıya kalmışlardır.¹¹⁷ 1864 yılından sonra daha önceki dönemde yaşananlardan ders alınarak daha düzenli ve programlı yapılmaya çalışılan göç ve iskân işleri artık fazla sorun olmamıştır. Gelecek göçmenlerin ne kadar oldukları önceden öğrenilip ona göre hazırlıklar yapılmıştır.¹¹⁸

1866'dan sonra göç akını durmuş ama münferit olarak resmi ya da resmi olmayan yollarla devam etmiştir. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında gelenlerin geride bıraktıkları aileleri ile ilgili meseleler sürekli görüşme konusu olarak kalmıştır.¹¹⁹

1856 Paris Anlaşması'ndan sonra Bosna-Hersek, Makedonya ve Bulgaristan'daki Hıristiyan Osmanlı tebaası bağımsızlık için sistemli bir şekilde ayaklanma çıkarmışlardı. Öte yandan Kafkaslar'da Çerkesler, Türkler ve diğer Müslüman ahali Ruslar ile bir ölüm kalım savaşına tutuşmuşlardı. Bu gelişmeler nedeniyle Osmanlı ülkesine yapılan göçlerde birden bire artış yaşanmıştı.¹²⁰ Kafkasya'dan gelen göçmenlerin iskân işleri henüz tamamlanmıştı ki 1870 yılından itibaren Balkanlar ve Ege Adaları'ndan Anadolu'ya yeni göç akınları başlamıştı.¹²¹

Türk göç tarihinin en önemli sayfalarından birisini de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası yaşanan göçler teşkil etmektedir. Bu savaş sırasında ve sonrasında Balkanlar, Doğu Anadolu ve Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yoğun göçler yaşanmıştır.¹²² Bu savaşın neden olduğu en önemli sorunlardan birisi göç olaylarıdır. Savaş sırasında ele geçirdiği topraklarda Ruslaştırma veya göç ettirme politikasını uygulayan Ruslar, Müslüman topluluklardan Ruslaştırma politikasına kısa vadede boyun eğmelerini beklemiyordu. Daha çok Hıristiyan unsurlar üzerinde etkili olacağı düşünülen Ruslaştırma politikasından başka Müslümanların payına düşen göç ettirme politikasıydı.¹²³

1854-1864 yılları arasında 600.000 kişi Osmanlı topraklarına göçmen olarak gelmişti. Bu tarihlerden 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'na kadar göçlerde bir azalma yaşanmış olsa da bu ara dönemde gelenlerin sayısı 1.5 milyona ulaşmıştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte yeniden göç dalgası hızlanmış 1876-1896 yılları arasında 1.221.854 kişi Osmanlı topraklarına göç etmiştir. 1896-1897 yıllarından sonra da Osmanlı ülkesine göçmen akını

¹¹⁷ Eren, **a.g.e.**, s. 65.

¹¹⁸ Bedri Habıçoğlu, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları**, Nart Yay, İstanbul 1993, s. 142.

¹¹⁹ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 680.

¹²⁰ Eren, **a.g.e.**, s. 54.

¹²¹ Eren, **a.g.e.**, s. 76.

¹²² İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 49.

¹²³ İpek, **a.g.m.**, s. 662.

devam etmiş ancak yoğun ve ani bir göç dalgası yaşanmamıştır. Bu tarihlerden 1909'a kadar ortalama yılda 10.000 göçmen gelmiştir.¹²⁴

1683 yılında yaşanan Viyana bozgunundan beri Osmanlı Devleti'nin yaşadığı en büyük yenilgi ve bozgun hiç şüphesiz ki 1877-1878 yıllarına tekabül eden ve H. 1293 yılında yaşandığı için "93 Harbi" denilen Osmanlı-Rus Savaşı'dır.¹²⁵ 93 Harbi sonunda ta Viyana bozgunundan beri dillendirilen "Şark Meselesi"nin bazı safhaları gerçekleşmişti. Bunlar; Avrupa kıtasındaki Hıristiyan milletleri Türklerin hâkimiyetinden kurtarmak, bu olmazsa Osmanlı Devleti'ne reformlar için baskı yapmak ve Türkleri Balkanlar'dan atmak.¹²⁶

1783 yılında Kırım'ın Ruslar tarafından ilhak edilmesiyle kitlesel anlamda yaşanmaya başlayan ve Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan Anadolu'ya doğru yapılan göçler Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir. Uzun soluklu bu göçler yedi başlık altında gruplandırılabilir: 1. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı zamanında Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan yapılan göçler. 2. 1853-1856 Kırım Savaşı'nda Dobruca, Kırım ve Bulgaristan'dan yapılan göçler. 3. Kafkas direnişinin 1859'da sona ermesiyle başlayan ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar Çerkesler tarafından Kafkasya'dan yapılan göçler. 4. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Balkanlar'dan yapılan göçler. 5. Girit ve Teselya'nın 1897'de Yunanistan tarafından işgal edilmesi üzerine yapılan göçler. 6. 1912-1913 Balkan Savaşları sırasında Makedonya, Trakya, Kosova ve Dobruca'dan yapılan göçler. 7. I. Dünya Savaşı'nda Kars, Ardahan ve Balkanlar'dan yapılan göçler.¹²⁷

Bu göçlerle gelen ve milyonlarca olduğu bilinen göçmenlerin nüfuslarına dair verilen rakamlar tahminden öteye gitmemektedir. Çünkü göçler sırasında Osmanlı Devleti bir sayım yapmamış, yapmışsa bile henüz bu belgelere ulaşılamamıştır. Çeşitli kaynaklarda verilen rakamlar tahmini olarak çıkarılmış sonuçlardan ibarettir.¹²⁸ Gelen göçmenlerin sayısı hakkında net bilgiler verilememesinin nedenleri ülkeye girerken kaydedilmemiş göçmenlerin olması ve karayoluyla gelenlerin kaydedilememesidir. Göç edenlerin sayıları verilirken göç sırasında gemilerde ya da kendi olanaklarıyla gelmeye çalışırken yollarda ölenler gözönünde tutulmamışlardır. Diğer bir deyişle "göç seyahatleri örgütlenememişti".¹²⁹

¹²⁴ Gülfeştin Çelik, "Osmanlı Türkiye'sine XIX. YY. Sonlarında Yapılan Göçlerin Sosyo-Ekonomik Bakımdan Tahlili", **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri**, 29-31 Mayıs 1995, Ayrı Basım, İÜEF Basımevi, İstanbul 1996, s. 118.

¹²⁵ Muhiddin Nalbantoğlu, "Avrupa'daki Topraklarımız Nasıl Kaybettik 93 Bozgunu ve Rumeli'den Büyük Türk Göçü", **Türk Tarih Dergisi**, c. 6, S. 31, Temmuz 1989, s. 37-38.

¹²⁶ Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)**, TTK Yay., Ankara 1995, s. 7.

¹²⁷ Sakin, **a.g.e.**, s. 105-106; Karpat, **Osmanlı Nüfusu...**, s. 15-16.

¹²⁸ Dündar, **a.g.e.**, s. 56.

¹²⁹ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 170.

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA OSMANLI TOPRAKLARINA YAPILAN GÖÇLER

1.1. Kırım'dan Yapılan Göçler

Karadeniz'in kuzeyinde içe doğru sokulan Kırım Yarımadası tarih boyunca başta Türkler olmak üzere çeşitli milletlerin uğrak yeri olmuştur. En eski sakinleri olan Taurlar nedeniyle yarımada'nın ilk ismi Taurida olarak bilinmektedir.¹³⁰ Kırım'da Türk varlığı tarihi VI. yüzyıla kadar gitmektedir. Hazarlar, Peçenekler, Kumanlar, Altınordu, Selçuklular, Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı buradaki Türk halk ve devletlerini kapsamaktadır.¹³¹

Kırım Hanlığı, Kırım Yarımadası ile birlikte Karadeniz'in kuzeyi ve Kuban bölgesindeki geniş arazileri hakimiyeti altına almıştı. 1475 yılından beri Osmanlı himayesinde bulunan hanlık 1769-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nin himayesinden çıkıp bağımsız hale gelmiştir.¹³² Küçük Kaynarca Anlaşması ile Azak Denizi bir Rus gölü haline geliyor, Karadeniz ise Osmanlı gölü olmaktan çıkıyordu. Rusya'nın Karadeniz'e inmesine yol açan anlaşma Kuban, Bucak, Cane, Yedisian, Yedickül boyu Tatarları ile Kırım Hanlığı'nı Osmanlı Devleti'nden ayırıp birer bağımsız yapıya kavuşturuyordu. Sadece Müslüman halk dini işlerinde halifeye bağlı olacak hanlarını da kendileri seçeceklerdi. Anlaşmaya göre hanlık seçimine ne Osmanlı Devleti ne de Rusya karışacaklardı.¹³³ Küçük Kaynarca Anlaşması ile Tatar Müslümanlarının Osmanlı halifesinin himayesine alınması, Rusya'nın Hıristiyan halk üzerindeki himaye iddialarına karşı hilafetin kullanılması ihtiyacının doğduğunu göstermektedir.¹³⁴

Ancak bu bağımsızlıkla birlikte hanlık, Rusların entrikalarla kukla hanlar çıkarma faaliyetleri sonucu kendini kargaşaların içinde bulmuştur. Bu kargaşaları fırsat bilen Rusya Kırım'a girerek kendi politikalarını dayatmaya çalışmıştır.¹³⁵ Kırım'ı ilhak edebilmek için çeşitli faaliyetlere girişen Rusya, Kırım Hanlığı için Şahin Giray'ı desteklemiş ve bunda da 1777 yılında başarılı olmuştur. Kırım'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesine doğru giden sürece engel olmak isteyen Osmanlı Devleti, Rusların politikalarını kabullenmek istememiş ama bunun için de Rusya ile bir savaşı göze alamamıştır. Kırım'a müdahale etmek için

¹³⁰ Mirza Bala, "Kırım", **İslam Ansiklopedisi**, c. 6, MEB., İstanbul 1977, s. 743.

¹³¹ Ethem Feyzi Gözaydın, **Kırım, Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçleri**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1948, s. 20; Hakan Kırımlı, **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)**, TTK Yay., Ankara 2010, s. 5.

¹³² Alan Palmer, **Son Üç Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu**, Çev., Belkıs Çorakçı Dişbudak, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2003, s. 58.; Kırımlı, **a.g.e.**, s. 5.

¹³³ **Mufassal Osmanlı Tarihi**, c. 5, Güven Yay., İstanbul 1962, s. 2608

¹³⁴ Ejder Okumuş, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Süreci", **Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme**, Ed. Ejder Okumuş, Ark Yay., İstanbul 2006, s. 188.

¹³⁵ Kırımlı, **a.g.e.**, s. 5.

Osmanlı Devleti'nin ne askeri ne de mali durumu iyiydi.¹³⁶ 1771-1783 yılları arasında yaşanan karışıklıklar yüzünden Kırım'da çok sayıda insan hayatını kaybetmiş, yine birçoğu da bölgeyi terk ederek göç etmek zorunda kalmıştır.¹³⁷

1.1.1.Kırım'dan Yapılan Göçlerin Nedenleri

1.1.1.1. Rusya'nın Kırım Siyaseti ve Kırım'ı İlhakı

Ruslar XVI. yüzyılda İdil-Ural ve Batı Sibirya'yı, XVIII. yüzyılda Kırım'ı ve daha sonra Orta Asya'daki Türklere ve Müslümanlara ait toprakları ele geçirmiştir. Bu topraklarda yaşayanlar, topraklarına el konulma, ağır baskılara maruz bırakılma ve en önemlisi Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikaları nedeniyle ya başka bölgelere dağılmışlar ya da Müslüman komşuları olan Osmanlı Devleti'nin topraklarına göç etmişlerdir.¹³⁸ Rusya egemenliğine giren Müslümanları yurtlarından göç etmeye sevk eden esas nedenlerin arasında dini, siyasi, ekonomik baskı ve yıldırma girişimleri geliyordu. Bu baskıların yoğunluğu ve şiddeti Rusya'nın içinde bulunduğu duruma göre değişiklik göstererek bazen azalmakta bazen de artmaktaydı.¹³⁹ XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. yüzyılda çeşitli savaşlar sonucunda ele geçirdikleri geniş ve verimli topraklara siyasi, askerî ve ekonomik sebeplerle bazı bölgelerden muhacirleri getirip yerleştiren Rusya bu politikasını Kırım'da da uygulamıştır.¹⁴⁰

1771 yılından itibaren Ruslar Kırım yarımadasının içlerine yayılarak halka eziyet etmeye ve mallarına el uzatmaya başlamışlardı. Bu durum kıyı kesimlerde oturan ahalinin buldukları deniz araçlarıyla yerlerini terk etmelerine neden olmuştur. Göçler nedeniyle Müslümanlardan boşalan yerlere 1778 yılında Ruslar tarafından 75.000 göçmen getirilip yerleştirilmiştir.¹⁴¹

Rusya'nın Kırım halkını baskı ve silah zoruyla topraklarını terk ederek göç etmeye zorlaması sonucu bir isyan patlak vermişti. İsyancıları katlederek isyanı bastıran Rusya hemen arkasından Kalmukları getirerek Tatarların topraklarını onlara vermiştir. Zaten bahane arayan Rusya 1783 yılında Kırım Hanlığı'nın ortadan kalktığı ve hanlık topraklarının

¹³⁶ Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, c. 5, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yay., İstanbul 2005, s. 26; Osman Köse, "Osmanlı Devleti Tarafından Kırım İle İlgili Rusya'ya Verilen Resmi Belge "Sened"' (1784), **History Studies**, Vol. 2, 2010, s. 354.

¹³⁷ Kırımlı, **a.g.e.**, s. 12.

¹³⁸ Arzu Kılıç Ocaklı; "XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu'ya Yapılan Göçler", **Türkler**, c. XIII, YTY, Ankara 2002, s. 896.

¹³⁹ Ocaklı, **a.g.m.**, s. 896.

¹⁴⁰ Ufuk Gülsoy, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., İstanbul 1993, s. 24; Güler, "XVIII. Yüzyıl ...", s. 171.

¹⁴¹ Güler, "XVIII. Yüzyıl ...", s. 171; Gülsoy, **a.g.e.**, s. 24.

Rusya'ya ilhak edildiğine dair bir beyanname yayınlamıştır.¹⁴² Rusya Kırım'ı ilhak eder etmez hanlığa ve han hanedanı olan Giraylara ait toprakları ve ülkelerinden kaçan veya Rusya tarafından sürülenlerin geride kalan arazilerini devlet mülkü olarak müsadere etmiştir.¹⁴³ Rus arazi sahipleri ve yönetici sınıftan insanlar Tatarlara ait arazilere yasal olmayan yollardan el koymuşlardı. Tatarlar atalarından miras kalan arazilerinden çıkarıldığı gibi yeni arazi sahipleri için çalışmak zorunda kalmışlardı. Ancak buna bile müsaade etmeyen Ruslar ek vergiler koyma, mallarını ellerinden alma ve ücretsiz çalışmaya zorlama gibi uygulamalarla Tatarlara yapılan baskıları sürekli artırıyordu.¹⁴⁴

Rus yönetimi Kırım'ı 1783 yılında ilhak edince buraya 70.000 Rus köylüsünü getirip yerleştirmişti. Bu tarihe kadar Rus köylülerinin toprak sahibi olma hakları yokken Ruslar Kırım'a yerleştirdikleri köylülere toprak sahibi olma hakkı tanımış ve yerli halka ait birçok araziye onlara tahsis etmiştir.¹⁴⁵ Rusya tarafından Kırım ilhak edildiğinde orada yaşayan Rus sakin neredeyse hiç yoktu. Ancak Rusya Kırım'ı yalnız stratejik ve askerî açıdan önemli bir sınır boyu ya da sömürülecek bir koloni olarak görmemiş, aynı zamanda bölgeyi ülkenin gerçek bir parçasına çevirmek istemiştir. Bu nedenle Kırım'daki Tatar varlığı yarımadaanın Ruslaştırılması önünde duran bir engel olarak görülmüştür.¹⁴⁶

Rusya ilhaktan sonra, Kırım'da Tatar kimliğinin hatırasını silmek için birçok uygulamayı hayata geçirmeye çalışmıştır. Bu uygulamalardan birisi yer adları ile ilgiliydi. Kırım'daki yerlere antik dönemlerdeki isimlerini vermek ya da antik isimleri çağrıştıracı yeni isimler üretmek için kolları sıvayan Rusya bölgenin toponomisini de değiştirmekteydi.¹⁴⁷

Kırım ilhak edilince Küçük Nogay beyleri Rus himayesini tanıyarak onlara sığınmışlardı. Kuban Nehri'nin kuzey kesiminde hayatlarını sürdüren Küçük Nogaylar 1783 eylülünde isyan çıkarmışlardır. Ayaklanan Nogayların kendi beylerini öldürmeleri üzerine bölgeye askeri birlik sevk eden Ruslar büyük bir katliam yapmışlardır. Bu Rus müdahalesi sırasında çocukları ve kadınlarının Rusların eline geçmemesi için Nogaylar onları öldürmüştür. Bu katliamdan kaçabilen Nogaylar Çerkeslerin de yardımıyla Yeysk şehrini kuşatmışlar ancak yine Ruslar karşısında mağlup olarak katliama uğramışlardır.¹⁴⁸

1783 yılında Kırım'ı ilhak eden Rusya 1792 tarihli Yaş Anlaşması ile Karadeniz kıyılarındaki konumunu güçlendirmişti. 1792 yılında imzalanan Yaş Anlaşması'nın 2.

¹⁴² Gözaydın, **a.g.e.**, s. 65; Jorga, **a.g.e.**, c. 5, s. 41; Kırımlı, **a.g.e.**, s. 6.

¹⁴³ Kırımlı, **a.g.e.**, s. 9.

¹⁴⁴ Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Bilge Umar, İnkılap Yay., İstanbul 1998, s. 16.

¹⁴⁵ Eren, **a.g.e.**, s. 32.

¹⁴⁶ Kırımlı, **a.g.e.**, s. 8-9; Kırım'da Rus kolonizasyon faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gözaydın, **a.g.e.**, s. 68-72.

¹⁴⁷ Kırımlı, **a.g.e.**, s. 7.

¹⁴⁸ M. Sadık Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, Eren Yay., İstanbul 2005, s. 140-141.

maddesiyle Kırım ve Taman'ın Rusya'ya ait olduğu tasdik edilmiş ve Kuban Nehri sınır olmuştur.¹⁴⁹ Bu tarihten itibaren Rusya'nın Kafkasya ve Balkanlar istikametinde genişlemeye başlaması söz konusu bölgelerde yaşayan Müslüman ve Hıristiyan bütün halkları etkilemiştir. Osmanlı Devleti ve Rusya'nın arasındaki çatışma alanlarında yaşayan Müslüman ahali bu alanların Rusya'nın eline geçmesiyle Osmanlı'nın elinde kalan topraklara doğru göç etmeye başlamıştır. Böylece 18. yüzyılın sonlarında başlayan göç ve göçmen sorunu Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'ne de miras olarak kalmıştır.¹⁵⁰

Daha sonra Kırım Savaşı sırasında Tatarların Rusya'dan ziyade Osmanlı Devleti ve müttefiklerine eğilimli olduğu kanısına varan Ruslar çıkabilecek bir ayaklanmayı engellemek düşüncesiyle Tatarların arasına ordu birlikleri göndermiştir. Kazaklar ve diğer askerler köyleri talan etmiş, birçok Tatarı öldürmüş ve halkı sürekli tehdit altında yaşar hale getirmişti. Bu nedenle insanlar yaşadıkları yerleri terk ederek kaçmışlardır. Geride kalanlar ise Rusya'nın iç bölgelerine sürgün edilmişlerdir.¹⁵¹

1.1.2. Kırım'dan Yapılan İlk Göçler

Osmanlı Devleti başta Rusya olmak üzere kendinden daha üstün askerî niteliklere sahip düşmanlarıyla yaptığı savaşlar yüzünden yıkıntıya sürüklenmiştir. Bu savaşlar Osmanlı Müslüman halklarının da kaderlerini belirlemiştir. Çünkü Müslüman toplulukların başına gelen katliam, sürgün gibi şeyler Osmanlı ülkesinin istila edilmesine de yol açan savaşlar yüzünden ortaya çıkmıştır. Rus yayılcılığı karşısında toplu halde göç etmek zorunda kalan ilk Müslüman toplum Kırım Tatarları olmuştur. Tatar göçü sadece yaşananlar ve maruz kaldıkları olumsuzluklar bakımından değil aynı zamanda daha sonraki Rus yayılma hareketleri bakımından da model oluşturduğu için öğretici bir niteliktedir.¹⁵²

XVIII. yüzyılın belki de en büyük toplu göç dalgası 1770-1784 yılları arasında 200.000 Tatar'ın göç olayları idi. Topraklarını terk eden Tatarlar Rusların erişemeyeceği yerlere göç etmişlerdi. Birçok Tatar Karadeniz'in batı kıyılarındaki Dobruca'ya sığınmıştı. Rus baskıları ve işgalleri yüzünden yurtlarını terk eden Tatarlar ancak dört bir yana dağılarak varlıklarını sürdürebilmişlerdir.¹⁵³ Rus hâkimiyetinden kaçmak arzusuyla Kırım ve civarından Osmanlı Devleti'ne doğru 1772'de başlayan ilk göçlerde yaklaşık 100.000 kişi gelmişti. Devam eden

¹⁴⁹ Bilge, a.g.e., s. 158.

¹⁵⁰ Mehmet Hacısalıhoğlu, **Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler İslimye Sancağı'nda 1878'den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler**, Bağlam Yay., İstanbul 2008, s. 28.

¹⁵¹ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 16.

¹⁵² McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 13-14.

¹⁵³ Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı 1699-1812", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, c. 2, Ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, Eren Yay., İstanbul 2000, s. 773.

göçler nedeniyle XIX. yüzyıl başlarında Kırım ve Nogay Tatarları kendi yurtlarında baskı altında yaşamayı kabullenmemiş ve geride kalanlar da göç etmeye başlamışlardı.¹⁵⁴

1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda yapılan Küçük Kaynarca Anlaşmasından sonra Osmanlı topraklarına göçler olmuştur. Gerek savaş sırasında gerekse sonrasında yapılan göçlerde büyük can kayıpları yaşanmıştır. Osmanlı ülkesine gelip yerleşenlerin sayısı tahminen 300.000 kadardır. Bu göçmenler önce Dobruca ve Baserabya'da iskân edilmiş geriye kalanlar da Anadolu'ya sevk edilmiştir.¹⁵⁵ Kırımlı göçmenlerin nakilleri Osmanlı donanma gemileriyle yapılıyordu. Tatarların taşınması için donanmanın üçte ikisinin tahsis edildiği görülmektedir.¹⁵⁶ 1784 ve 1850 sonrası Kırım'dan Dobruca'ya göç eden Tatarlar Babadağ ve Köstence kazalarında iskân edilmişlerdi. Kırım Savaşı'ndan sonra bölgeye göç edenler ise Dobruca'nın güneybatısına sevk edilerek burada onların iskânı için Mecidiye kasabası kurulmuştu.¹⁵⁷

1773'te Kırım'ı işgal eden Ruslar, 1777'de başlayan isyanı da bastırınca Müslümanlar göç etmeye başlamıştı. 1772-1782 yılları arasında sadece Tavriya'dan göç eden Nogayların sayısı 120.000 idi. Nogayların bir kısmı önce Kuban'a yerleşmiş, buradaki mücadeleyi Rusların kazanmasıyla çoğunluğu bölgeyi terk etmişti. 1789'da Yedisian ve 1807'de Bucak'ın işgal edilmesiyle burada yaşamakta olan Nogaylar Rumeli'ne göç etmişlerdir. Nogayların göçleri sonucunda Yedisian, Bucak ve Kuban tamamen boşalmıştır.¹⁵⁸

1788-1792 Osmanlı-Rus Avusturya savaşları sırasında ve savaş sonrasında da Kırım'dan Osmanlı topraklarına kitleler halinde göçler yaşanmıştır.¹⁵⁹ 1780-1800 yılları arasında Kırım'ın yanı sıra Özi havalisi, Kazan, Kafkasya bölgelerinden ve diğer Türk memleketlerinden Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin sayısı 300.000 ila 500.000 olarak tahmin edilmektedir.¹⁶⁰ Kırım'daki Rus ilhakından sonraki 10 yıl içinde yarımada yaşayan Tatarların %75'inin göç ettiği ileri sürülmektedir.¹⁶¹

¹⁵⁴ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 15.

¹⁵⁵ Tekeli, **a.g.e.**, s. 150.

¹⁵⁶ Arsen Avagyan, **Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler**, Çev. Ludmilla Denisenko, Belge Yay., İstanbul 2004, s. 23.

¹⁵⁷ İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 4; Kırım'dan Osmanlı Devleti topraklarına yapılan göçlerin başladığı zamandan beri devlet üzerine düşeni yapmaya ve göçmenleri mağdur etmemeye çalışmıştır. Daha ilk göçler başladığında yapılan göçler konusunda tedbirler ve uygulamalar hususunda önemli kararlar alınmıştır. Göçmenlerin kimlik tespitinden yolculuk, iskân ve iaşelerine, iskân yerlerinin hazırlanmasından gelenlerin mesleklerine kadar bir dizi konuda alınan bu kararlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Güler, "XVIII. Yüzyıl ...", s. 189-190.

¹⁵⁸ Safarov Rafik Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler", **Osmanlı**, c. 4, YTY, Ankara 1999, s. 688.

¹⁵⁹ Eren, **a.g.e.**, s. 32.

¹⁶⁰ Eren, **a.g.e.**, s. 33; Yılmaz, **a.g.m.**, s. 588; Çelik, **a.g.m.**, s. 118.

¹⁶¹ Kırımlı, **a.g.e.**, s. 14.

10 Eylül 1803'te Herson askerî valisine bir emirname gönderen Çar I. Aleksandr Kırım'da Tatarların yerine başka halkların yerleşmesinin çok daha uygun olduğunu ifade etmiştir. Bunun için göç etmek isteyen Tatarlara engel olunmaması ve göç edenlerin geride kalan mülklerine el konulmasını istemiştir. Çarların keyfi politikaları ile sınırlı olmayan bu uygulama daha sonra II. Aleksandr zamanında da bu yönde olacaktır. 1860 yılında Kırım'dan yapılan büyük göç dalgası Çar tarafından “istenmeyen unsurlardan kurtulunan mutlu bir olay” olarak tanımlanacaktır.¹⁶² Büyük bir Yunan hayranlığına sahip olan Çar I. Aleksandr zamanında Ukraynalı Ruslar, Yunan ve Almanlar bölgeye yerleştirilmişler ve Tatar Türklerinin göç etmesine neden olmuşlardı. 1783-1893 yılları arasında yurtlarını terk edip Türkiye, Bulgaristan ve Romanya'ya yerleşen Tatarların sayısı bir milyondan fazla olarak tahmin edilmektedir. Bu rakam o dönemlerin tenha nüfus yapısı bakımından çok önemli bir miktardır.¹⁶³

Kırım'da yaşayan Tatar köylülerinin çeşitli yollarla topraksızlaştırılma politikaları aralıksız devam etmiştir. Osmanlı Devleti ile Rusya'nın yaptığı her savaş veya savaşa yol açacak noktaya gelinen herhangi bir ilişki yaşandığında Kırım Tatarları üzerindeki Rus baskısı artmış ve güvenlik bahanesiyle Tatarların iskân yerleri değiştirilmiştir. Bu nedenle topraklarından olan insanların göçmeleri sağlanmış ve aralıksız devam eden bu ferdi göçler 1812 ve 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşlarında kitlesel bir hal almıştır.¹⁶⁴

XVIII. yüzyılda başlayan ve XIX. yüzyıl boyunca Kırım'da aralıksız devam eden Rus tehcir politikası bazı dönemlerde (1828-1829, 1860-1862) artarak bazı dönemlerde de azar azar Kırım Türklerini yerlerinden etmişti. Göçler başlamadan hemen önce Kırım Hanlığı'nın nüfusu beş milyon dolayındaydı. Bu nüfusun 1.5 milyonu Kırım Yarımadası'nda yaşıyordu. Göçler nedeniyle XIX. yüzyıl sonlarında yarımada da yaşayan Türklerin sayısı 300.000'e kadar düşmüştü. Yukarıdaki rakamlar karşılaştırıldığında Kırım gibi dar bir bölgede bile uygulanan Rus tehcir politikalarının boyutu ortaya çıkmaktadır.¹⁶⁵

1783 yılında Ruslar tarafından Kırım'ın işgaliyle başlayan göç hareketi Osmanlı topraklarına yapılan muhtemelen ilk kitlesel Müslüman göç hareketidir. 1873-1874 yıllarında yurtlarını terk ederek Besarabya, Dobruca ve Anadolu'ya yerleştirilen Tatar göçmenlerinin sayısı 80.000 kadardı.¹⁶⁶ 1783-1800 yıllarında Osmanlı topraklarına göç eden Tatar sayısı 500.000 idi.¹⁶⁷ 1803 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki anlaşmaya dayalı olarak

¹⁶² Kırmılı, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁶³ Tufan, **a.g.m.**, s. 1313.

¹⁶⁴ Kırmılı, **a.g.e.**, s. 14; Ayrıntı için ayrıca bkz. Gözaydın, **a.g.e.**, s. 72-78.

¹⁶⁵ Güler, “XVIII. Yüzyıl ...”, s. 172.

¹⁶⁶ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 162-163; Bice, **a.g.e.**, s. 44.

¹⁶⁷ Dündar, **a.g.e.**, s. 56.

göçler olmuş, 1806-1812 Savaşı'ndan sonra göçler hızlanmıştır.¹⁶⁸ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Edirne Anlaşması ile Anapa ve Poti Rusların eline geçince Kırım'dan ikinci göç meydana gelmiştir.¹⁶⁹

Kırım'ın Ruslar tarafından ilhak edilmesinden sonraki bir asır içinde Tatar nüfusun çoğunluğu aralıksız devam eden göçler nedeniyle yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardı. Göç eden Tatarlardan boşalan yerlere kitleler halinde Ruslar ve yabancı koloniler yerleştirilmişti. Tatarların sosyo-ekonomik ve kültürel müesseseleri büyük oranda tahribata uğramış, aleyhlerine büyük değişiklikler geçirmiş ve hayatın her alanı Tatarlar için dayanılmaz bir hal almıştı. Göç etmemiş olan Tatarlar çaresizlik içinde adeta göç sıralarının gelmesini bekler bir pozisyonda kalmışlardı.¹⁷⁰

1.1.3. Kırım Savaşı (1853-1856) Sonrası Yapılan Göçler

Kırım Ruslar tarafından alınınca Kırımlıların yeni yönetimle çatışmamaya özen göstermesine rağmen onlara yapılan baskı çok acımasızdı. Bu baskıcı yaklaşım arkasından 1810, 1812, 1816, 1819, 1822 ve 1827 yıllarında çeşitli büyüklükteki göçlere neden olmuştu. Ancak süregelen göçlerin en büyüğü Kırım Savaşı'nın son aylarında başlamıştır. Bu savaş bölgenin Rus esaretinden ve baskısından kurtulması için önemli bir fırsat olarak görülmekteydi. Çünkü bir yanda Kafkaslar'da Şeyh Şamil önderliğinde Ruslara karşı verilen savaş, öte yanda İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti safında savaşa girmeleri söz konusuydu. Ancak Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil kuvvetleri arasındaki kopukluk ve diğer müttefik devletlerin Kafkasya'ya müdahale etmemeleri bu umutları söndüreceklerdir.¹⁷¹ Müttefik devletler kendi siyasi emellerine göre davranmanın dışında bir yararlılık göstermemişlerdir. İngiltere ve Fransa keşif yapmak üzere Kafkasya'ya birer müfreze göndermenin dışında kayda değer pek bir şey yapmamıştır.¹⁷² Savaşta İngilizlerin asıl amacı Karadeniz'deki Rus üslerini yok etmek ve Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Balkanlar'daki durumunu istikrarlı hale getirmektir. Rusya'nın Karadeniz'deki gücünün kırılmasının dışındaki bütün sonuçlar müttefikler için pek bir şey ifade etmiyordu.¹⁷³ Osmanlı Devleti'nin savaş sonunda geri çekileceğinin anlaşılması halk arasında paniğe yol açmış ve göçü tetiklemiştir.

¹⁶⁸ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 162.

¹⁶⁹ Dündar, **a.g.e.**, s. 56.

¹⁷⁰ Kırımlı, **a.g.e.**, s. 37.

¹⁷¹ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 677.

¹⁷² İsmail Berkok, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s. 495-496.

¹⁷³ W.E.D. Allen-Paul Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi (1828-1921)**, Gnkur. Basımevi, Ankara 1966, s. 67-68.

Rusya, Kırım yenilgisinde bölge halkının payı olduğunu ileri süren söylemler yaymaktaydı. Oysa Rus ordusunda savaşan Tatarlar da mevcuttu. Ancak bu söylemlerin yayılmasından kaygılanan Tatarlar göç etmeye başlamışlardı. Rus Çarı göç edenlere engel olunmaması ve bu göçün bölgeyi istenmeyen unsurlardan temizleyeceğini yerel yöneticilerine bildirmiştir. Ancak Çar'ın bu talimatından haberdar olmayan Tatar ve Rus yetkililer göçü engellemeye, Rus nimetlerinden bahsederek halkı durdurmaya çalışıyorlardı. Ruslar arasında bu konuda fikir birliğinin olmadığını gösteren bu durum yetkililerin farklı politikaları olduğunu ortaya koymaktadır. Bazı yetkililer göç edenlerden boşalacak büyük tarım alanlarının mahvolacağını savunuyordu. Yine de Rus yönetiminin ilk tavrı Türkleri bölgeden uzaklaştırmak yönündeydi. Sonraki yıllarda çeşitli kaygılarla göçü engellemeye çalışan Rus yetkililer daha sonra yine Türk ve Müslümanları göç etmeye zorlamışlardır.¹⁷⁴

Kırım Savaşı sırasında müttefik kuvvetlere yardımda bulunan Kırım Türkleri savaş bitiminde Rusların kendilerine saldıracağını düşünmekteydiler ki Rusya daha savaş başlamadan önce müttefiklere yardım edebilirler kaygısıyla bölgede yaşayan Türklerin bir kısmını sürgüne göndermişti. Kırım halkı yapılan barış görüşmelerinde bekledikleri olumlu sonuçların ortaya çıkmayacağını anlayınca göç yollarına düşmüştü.¹⁷⁵

Kırım Tatarları ve Nogayların Osmanlı Devleti'ne göç etmeleri Çerkeslerin kitlesel göçlerinde etkili bir rol oynamıştır. Önceki göçenler Kuzey Kafkasya'da yaşayan Müslüman kavimlere örnek teşkil etmişlerdir. Tatarlar ve Nogaylar ilk zamanlar baskılardan kurtulmak için kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardı. Arkasından Osmanlı Devleti'nin teşviki ve İslam halifesinin ülkesinde mutlu bir yaşam propagandalarına kanarak daha önce göç eden dindaşlarını takip eden yeni kitleler de göç yolunu tutmuşlardı.¹⁷⁶ 1859'da Şeyh'in esir edilmesiyle göç daha da kitlesel bir boyut kazanmıştır.¹⁷⁷ Şeyh Şamil'in esir edilmesine ve Gunib köyünün Rusların eline geçmesine tepki gösteren Kırım ve Kuban Nogayları, Tatar göçlerinin ardından topraklarını terk ederek göç etmişlerdir. Toplu olarak 1860 yılında Osmanlı ülkesine göç eden Nogaylar göçlerini hacca gitme bahanesiyle gerçekleştirmişlerdir.¹⁷⁸

1854-1860 yılları arasında sadece Kırım ve havalisinden 141.667 kişi Osmanlı topraklarına göç etmiştir. 1860-1861-1862 yıllarında göçler büyük bir felaket haline bürünmüştür. Aynı dönemde Kafkasya'dan yaşanan göçlere Dağıstanlılar, Kırımlılar ve

¹⁷⁴ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 678.

¹⁷⁵ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 677.

¹⁷⁶ Avagyan, **a.g.e.**, s. 24-25.

¹⁷⁷ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 677.

¹⁷⁸ Avagyan, **a.g.e.**, s. 24.

Nogaylar da katılmışlardır. Bu yıllarda Osmanlı Devleti'ne göç eden Kırımlıların sayısı da 227.627'yi bulmuştu.¹⁷⁹

Kırım'dan Osmanlı topraklarına yapılan en büyük ve en yıkıcı göç dalgası 1860-1861 yıllarında yaşanmıştır. Çünkü yaşanan Kırım Savaşı ve müttefiklerin Kırım Yarımadası'nda kısmi işgalleri de Tatarlar üzerinde büyük bir Rus baskısının oluşmasına neden olmuştur. Tatarların müttefiklerle ilişkiye girmesi şüphesi taşıyan Rusya, ahaliye karşı şiddetli tedbirler alma yoluna gitmişti. O dönemde Kırım hapishaneleri Tatarlarla dolup taşmıştı. Fırsatları varken topraklarını terk etmeyen Kırım Tatarlarının Orenburg bölgesine sürülecekleri ve sürgüne gönderilmeyeceklerin de zorla Hıristiyan yapılacaklarına dair söylentiler Tatarlar arasında hızla yayılmıştı. Bu nedenle yurtlarını terk eden Tatarların sayısı 1860 yılından itibaren birkaç yılda 200.000'i bulmuştu.¹⁸⁰

Gelen göçmenlerinin yoğunluğu nedeniyle Muhacirin Komisyonu göçmenlerin İstanbul'a çıkışlarını yasaklamak zorunda kalacaktır. Komisyon 1861 yılında, Kırım'dan gelecek olan göçmenlerin İstanbul'a getirilmeden doğrudan Varna, Köstence ve Balçık İskeleleri'ne götürülmesine karar vermiştir.¹⁸¹

1856-1862 yılları Kırım'dan ikinci defa kitlesel göçlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemin sonlarına doğru Kırım'da 100.000'den fazla Müslüman nüfusun terk ettiği 687 köy vardı. Bu köylerin 315'i bir tane insanın bile kalmadığı köylerdi. Yollarda perişan olan 60.000 Kırım ve Nogay Türkü, Osmanlı Devleti tarafından Rumeli'ye yerleştirilmişlerdir.¹⁸² 1853 yılında başlayan Kırım Savaşı ile bölgeden yapılan göçler devam etmiştir.¹⁸³ Üçüncü Tatar göçü 1860-1864 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne sığınan 400.000 kişilik büyük bir göçtü.¹⁸⁴

Kırım'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçler 1864'ten sonra yavaşlamış ancak azar azar da olsa ileriki yıllarda devam etmiştir.¹⁸⁵ 1870'li yıllarda Kırım'dan yapılan Tatar göçlerinin temel sebebi şimdiye kadar zorunlu askerlik vazifesinden muaf olan Tatarlara askerlik yükümlülüğünün dayatılmasıydı.¹⁸⁶ Uzun askerlik, Hıristiyanlaştırma çalışmaları ve 1874-1875 yıllarındaki kitlesel dönüşüm önlemleri bu yıllarda Kırım'dan 6.000 kişinin göç etmesine yol açmıştır. Kırımlılar hem bu baskılar hem de yaşanan toprak yetersizliği ve

¹⁷⁹ Eren, **a.g.e.**, s. 66.

¹⁸⁰ Kırımlı, **a.g.e.**, s. 14-15.

¹⁸¹ BOA, A.MKT.NZD 317/5.

¹⁸² Firuzoğlu, **a.g.m.**, s. 689.

¹⁸³ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 163.

¹⁸⁴ Dünder, **a.g.e.**, s. 56.

¹⁸⁵ Tekeli, **a.g.e.**, s. 150.

¹⁸⁶ Gözaydın, **a.g.e.**, s. 91; Kırımlı, **a.g.e.**, s. 16.

fakirleşmenin artmasıyla kurtuluşu Osmanlı topraklarına sığınmakta bulmuşlardır.¹⁸⁷ Ayrıca Rusya'nın Türklere karşı yürüttüğü Hıristiyanlaştırma politikası nedeniyle ortaya çıkan sosyal tepkiler sonucunda Tatarlar arasında "sufilik" yaygınlık kazanmıştır. Tatarları "Kadriye", "Yeseviye" ve "Nakşibendi" gibi sufi cemaatler etkilemiştir.¹⁸⁸

Kırım'dan yapılan göçler 1860'lı yıllardan itibaren yavaşlamış fakat 1874, 1890 ve 1902 yıllarında sayıları on binlerle ifade edilen yeni göç dalgaları yaşanmıştır.¹⁸⁹ Kırım Savaşı ile başlayan Kırım Tatarlarının göçü çeşitli yıllarda azalma gösterse de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın bitimine kadar 1.4 milyon Kırım Tatarı Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır.¹⁹⁰

1890'larda Kırım Tatarları topraksızlık yüzünden sıkıntıya düştükleri için çareyi göç etmekte bulmuşlardır. Bu yıllarda yapılan göçlerle Kırım'daki Türk-Tatar varlığı da iyice azalmıştı. Örneğin Tavrida Vilayeti'nin 1897 yılında yaklaşık 1.5 milyon olan nüfusunun %70'ini Ruslar oluşturmaktaydı.¹⁹¹ Bu göçlerin çoğu Dobruca ve çevresine yapılmıştı. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Balkanlar'daki diğer Müslümanlarla birlikte buraya daha önce gelen Kırım göçmenleri de Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmışlardı. Anadolu'ya gelen bu Tatarlara iskân için Eskişehir'de köyler tahsis edilmiştir.¹⁹²

1892-1902 yılları arasındaki ekonomik kötüleşme 20.000 kişiyi daha Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda bırakacaktır. Göçlere engel olmayan Rus hükümeti göç edenlerden boşalan toprakları sömürgeleştirmek için aceleci girişimlerde bulunuyordu.¹⁹³ 1902 yılında Kırım'da ayaklanma başlamış fakat Ruslar tarafında sert bir şekilde bastırılarak göçle sonuçlanmıştı. Arkasından 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nda Kırımlılar üzerinde baskılar artmış ve yine göç etmek zorunda kalmışlardı.¹⁹⁴

Osmanlı Devleti'nin izni ve bilgisi dışında Kasım 1903'te Rus vapuruyla Sivastopol'den 400 Tatar göçmen gelmiş ve misafirhaneye kabul edilmemişlerdir. Bu göçmenler daha önce gelmiş olan ve sevk için bekletilenlerle birlikte doğruca İskenderun'a gönderilmişlerdir.¹⁹⁵

Kırım'dan gelerek Konya ve Adana'da iskân edilen Tatar muhacirlerinin bir kısmı Rusya tabiiyetini terk etmedikleri gibi arazi satın almaya çalıştıkları görülmüştür. Gelen

¹⁸⁷ Firuzoğlu, **a.g.m.**, s. 689.

¹⁸⁸ Seyit Sertçelik, "Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları", **Türkler**, c. 18, YTY, Ankara 2002, s. 392.

¹⁸⁹ Kırımlı, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁹⁰ Demirtaş, **a.g.m.**, s. 221.

¹⁹¹ Gözaydın, **a.g.e.**, s. 93.

¹⁹² P. Alford Andrews, **Türkiye'de Etnik Gruplar**, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yay., İstanbul 1992, s. 118; Sakin, **a.g.e.**, s. 108.

¹⁹³ Firuzoğlu, **a.g.m.**, s. 689.

¹⁹⁴ Gözaydın, **a.g.e.**, s. 93-94.

¹⁹⁵ BOA, DH.MKT, 799/25.

şikâyet üzerine bunların ya Rus vatandaşlığını bırakıp Osmanlı vatandaşlığına geçmeleri ya da geldikleri yere geri gönderilmeleri 3 Şubat 1904'te Meclis-i Vükela'da görüşülmüş ve kesinlikle yabancı tebaadan muhacirlerin kabul edilmemesi prensibinin uygulanmasına karar verilmiştir.¹⁹⁶

Kırım'ın Rusya hakimiyetine girmesinden itibaren geçen bir yüzyıl boyunca yaşananlar Kırım Tatarlarının tarihi açısından en çarpıcı yanıyla göç olayı idi. Rus işgalinden sonra Osmanlı Devleti'ne sığınan Kırım Tatarlarının göçü belirli dönemlerde büyük rakamlara ulaşarak aralıksız sürmüştür.¹⁹⁷ Rus politikalarına bağlı olarak az ya da çok sayıda olsun sürekli devam eden Kırım göçleri nedeniyle 1783 yılından Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar 1.800.000 Kırım Türk-Tatarı Osmanlı topraklarına gelmişlerdir.¹⁹⁸

XIX. yüzyılda Kırım'dan Osmanlı Devleti'ne aralıksız devam eden göçler Kırım Tatarları için dengesiz bir tablonun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerine dağınık bir şekilde yerleştirilen Tatarların nüfusu Kırım'da kalanların nüfusundan kat kat fazla bir sayıya ulaşmıştır.¹⁹⁹ Eskiden Kırım nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Tatarlar kendi vatanlarında nisbî azınlık haline gelmişlerdir.²⁰⁰

1.2. Kafkasya'dan Yapılan Göçler

Kafkasya denilince üç denizin (doğuda Kaspi (Hazar), güneybatıda Karadeniz, kuzeyde Azak Denizi) çevrelediği bir bölge akla gelir.²⁰¹ Üç eski kıtanın arasında olan ve 5.000 km uzunluğunda bulunan Akdeniz, Ege Denizi, Marmara Denizi, Boğazlar, Karadeniz ve Azak Denizi gibi birbirinin devamı olan iç denizlerin oluşturduğu su koridorunun doğu ucunda bulunan Kafkasya, Hazar Denizi'yle de daha doğuya sokulmuş durumdadır. Bölge bu su koridorunun dışında yukarıdaki denizlere akan nehirler (Volga, Don, Dinyeper, Dinyester, Tuna ve Nil) ile Fırat ve Dicle nehirleri aracılığıyla Akdeniz, Karadeniz, Hazar Denizi ve Hint Okyanusu'na bağlanmaktadır. Çok önemli olan bu jeo-stratejik konum dolayısıyla Kafkasya üç kıtaya kolayca münasebette bulunmaya müsait bir coğrafya oluşturur.²⁰²

Karadeniz'in kuzeyindeki Taman Yarımadası'ndan Hazar'ın batısındaki Apşeron Yarımadası'na kadar uzanan dağlık alan olan Kafkasya'ya bu ismin kimler tarafından verildiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Kafkas kelimesinin ilk kez 479 yılında

¹⁹⁶ BOA, MV, 108/46.

¹⁹⁷ Kırımlı, **a.g.e.**, s. 12.

¹⁹⁸ Bice, **a.g.e.**, s. 44; Dündar, **a.g.e.**, s. 56; Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 163; Kırımlı, **a.g.e.**, s. 12; Tekeli, **a.g.e.**, s. 150.

¹⁹⁹ Kırımlı, **a.g.e.**, s. 177.

²⁰⁰ Kırımlı, **a.g.e.**, s. 253.

²⁰¹ Pşimaho Kosok, **Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Savaşı Tarihinden Yapraklar**, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1960, s. 8.

²⁰² Berkok, **a.g.e.**, s. 2.

Dağıstan'ın eski yerlileri tarafından kullanıldığı görülmüştür. Kafkasyalı halklardan olan Lezgiler ise bölgeye *Kasların Dağı* adını vermişlerdir.²⁰³ Eski Yunanlıların *As* diye isimlendirdikleri Kafkasya, Asya Kıtası'nın temelini oluşturmaktadır. *Asların Dağı* anlamına gelen Kafkaslar daha sonraki dönemlerde Tatarlar tarafından *Jalbuз*, Nogaylar tarafından da *Yıldız Dağları* olarak isimlendirilmiştir.²⁰⁴

Hazar ve Karadeniz arasında bir köprü gibi uzanan Kafkasya binlerce yıldır çok sayıda kültürün geçtiği ve karşılaştığı bir yer olup, dünyanın en eski ve sürekli yerleşim bölgelerindedir. Eski Arap coğrafyacılarının “Cebel-i elsine” (Lisanların Dağı) diye adlandırdığı Kafkasya çok sayıda dil çeşidini barındırmaktadır.²⁰⁵ Bu inanılmaz çeşitliliğe karşın Kafkasyalıların bölgelerine özgü bir bağlılık ve birlik şuuru geliştirdiği görülür. Özellikle Kuzey Kafkasyalılarda gelişen bu şuurun temelinde Ostinler hariç bütün hepsinde İslam dininin sağladığı bir ortak anlayış vardır.²⁰⁶

Tarihte Kafkasya'nın bütününe hükmeden bir milletin oluşmasını önleyen sarp coğrafi özellikler buralara dış güçlerin girmesine de engel olmuştur. Dağlık ve sarp bir coğrafyası olan Kafkasya'nın Dağıstan Bölgesi'nde tarihi bakımdan çok önemli olan geçitler mevcuttur. Bunların başlıcaları; Derbent, Daryal ve Avar geçitleridir.²⁰⁷ Dağıstan, kavimlerin göç yolları üzerinde bulunan önemli bir geçittir. Bu nedenle dünyanın her tarafından yurtlarını terk ederek göç eden kavimlerin bir kısmı burada yerleşmiştir. Bu nedenle Dağıstan bölgesi birçok kavim ve ırkın birbirine karıştığı bir bölge haline gelmiştir.²⁰⁸ Vadi boylarında ve yüksek yaylalarda yerleşen kavimler kapalı toplumsal yapılarını devam ettirmişlerdir. Örneğin sadece birkaç bin kişiden oluşan ve Stravropol bölgesinde yaşamlarını sürdüren Türkmen kabilesinin kültürlerinin hiç değişmeden kalması çarpıcı bir örnektir. Her kültürün bireyleri kendilerine yettiğini düşündüğü dünyalarıyla kanaat edince bu bölgede diğer birçok yerin aksine bir kültür mozaığı meydana gelmiştir.²⁰⁹

Kafkasya insanlar için bir sığınak olmuştur. Bu sığınak özelliğini dağlarına borçludur.²¹⁰ Kafkasya dağları Asya ve Avrupa sınırında büyük ve erişilmez bir kale gibi

²⁰³ Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, Has-Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1979, s. 3.

²⁰⁴ Ergin Ayan, “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, **ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, c. 1, S. 2, Aralık 2010, s. 21.

²⁰⁵ Alaeddin Yalçinkaya, “Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası (1853-1856 Kırım Savaşı Sonrası)”, **Türk Dış Politikası, (Osmanlı Dönemi)**, c. I, Ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2008, s. 11.

²⁰⁶ Bice, **a.g.e.**, s. 3-4.

²⁰⁷ Şerafettin Erel, **Dağıstan ve Dağıstanlılar**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961, s. 8-9; Gökçe, **a.g.e.**, s. 4; Bu geçitler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Allen-Muratoff, **a.g.e.**, s. 4-5.

²⁰⁸ Erel, **a.g.e.**, s. 13-14.

²⁰⁹ Abdullah Saydam, “Rus Sömürge Siyaseti ve Kafkasya”, **Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet**, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, s. 339.

²¹⁰ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yay., İstanbul 2002, s. 271.

durmaktadır. Dağların bağrında değişik kökenlerden insan toplulukları ve kavimler barınmaktadır. Kafkasya dağlarında yerleşmiş 70 kadar kavim yaşamaktaydı. Bunların her biri birbirlerinin dillerini bilmeden ve komşularıyla ilişkiye geçmeden yaşamlarını sürdürmekteydiler. Söz konusu bu durum bugün için de doğru kabul edilebilir.²¹¹

Kafkasya din, dil ve etnik gruplar bakımından çok kültürlü bölge olarak dünyanın en zengin alanıdır. İki kıta arasındaki geçiş güzergâhı üzerinde bulunan ve oldukça dağlık ve engebeli bir yapıda olan Kafkasya bu vesileyle pek çok kavmin dil ve kültür varlıklarını korumasına yardımcı olmuştur. Bu karmaşık yapıdaki Kafkasya kendi içinde özgün bir demografik çeşitlilik barındırmaktadır.²¹²

Kafkasya'da siyasi bir güç olarak M.Ö. II. binyılın ortalarında tarih sahnesine çıkan ve asıl Kafkas kavimlerinden sayılan Kas, Kassi, ve Kasit-Kassit kavimleri Asur kaynaklarında "Kaşşu" olarak geçmektedir. Yaygın görüş Kasların, Orta Asya orijinli olduğudur ve bölgelerinden Kafkasya'ya göçme nedenleri ve göç yolları hakkında bilgi yoktur.²¹³

Kafkasya'da etnik bakımdan yerleşmiş milletler üç grup altında incelenebilir. Bunlar: Kafkas kavimleri (Çerkesler-Abhazlar, Lezgiler, Çeçenler, Gürcüler, Laklar), Hint-Avrupa kavimlerinden olanlar (Ermeniler, Osetler, Svanlar, Ruslar, İranlılar, kimi Avrupa milletleri) ve Türk (Azeriler, Kumuklar, Kundurlar, Karakalpaklar, Karaçay-Balkarlar, Kalmuklar, Nogaylar ve Türkmenler) kavimleridir.²¹⁴ Güney Kafkasya'daki topluluklar Megreller (Megreli), bugün çoğunluğu Türkiye'de yaşayan Lazlar (Çani), Svanlar ve Gürcülerden meydana gelmekteydi.²¹⁵ Kafkas halklarından olan Ubıhlar Kafkas dağlarının güneybatı eğiminde Hosta ve Şahe nehirlerinin arasındaki bölgede yaşamaktaydılar. Bu ara bölgede 40 verst* boyunca akan ve Şahe Nehri'ne dökülen Ubıh nehrinin dağlık vadilerini mesken tutmuşlardı. Bölgede yaşayan Ubıhlar üç kola ayrılmaktaydılar: Asıl Ubıhlar, Saşe ve Vardane'dir.²¹⁶

Eskiden çok daha geniş bir sahaya yayılmış kökleri olan Çerkesler XVIII. yüzyıla kadar Kırım halkının önemli bir unsuru olarak kalmışlardır. XIX. yüzyıl ortalarında Rusların işgaline kadar Kafkasya'nın kuzeybatısındaki birçok bölge ve Kuban havzası Çerkeslerin hakimiyetindeydi.²¹⁷ Türkiye'de Çerkes olarak adlandırılan topluluklar gerçekte 1864 büyük

²¹¹ Adolf Berje, **Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri**, Çev. Murat Paşu, Kafkas Derneği Yay., Ankara 1999, s. 9-10.

²¹² Ayan, **a.g.m.**, s. 22.

²¹³ Ayan, **a.g.m.**, s. 24.

²¹⁴ Saydam, **a.g.e.**, s. 17-18; Gökçe, **a.g.e.**, s. 6.

²¹⁵ Paul J. Magnarella, **Bir Köyün Serüveni Türkiye'deki Gürcü Köylüler Arasında Gelenek, Göç ve Değişim**, Çev. Nurettin Elhüseyni, Sinatle Yay., İstanbul 1997, s. 21.

* Bir Rus uzunluk ölçü birimi olan verst 1.0668 kilometreye eşittir.

²¹⁶ Berje, **a.g.e.**, s. 49-50.

²¹⁷ Allen-Muratoff, **a.g.e.**, s. 11.

göçünde gelmiş olan sekiz ayrı gruptur. Bu gruplar için Çerkeslik bir üst kimliktir. Çerkes olarak adlandırılan bu gruplar şunlardır: Adigeler, Abhazlar, Ubıhlar, Osset, Çeçen-İnguşlar, Balkarlar, Karaçaylılar ve Dağıstanlılar. Bunların dilleri birbirinden farklıdır ve ortak özellikleri hepsinin Kuzey Kafkasya menşeli olmasıdır. Balkarlar ve Karaçaylıların dilleri ise Türkçe, doğal olarak da kendileri Türk kökenlidir.²¹⁸

Çoğunluğu 1846 yılına, bir kısmı da 1852 yılına ait bilgilere göre Kafkasya dağlarında yaşayan kavimlerin bütün kollarıyla nüfusları veya hane sayıları yaklaşık olarak aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir.²¹⁹

Lezgi	397.761	Abhaz	144.552
Svan	1.639 (hane)	Adıge	290.549
Ubıh	25.000	Türk	44.989
Oset	9.640	Çeçen	117.080
Tuşlar	4.719	Pşavlar	4.232
Hevsurlar	2.505		

Kafkasya coğrafyasında var olmuş dinler konusuna gelince, tek tanrılı dinler bölgede hakim olmaya başlayınca eski inançlar Kafkasya'dan neredeyse temelli silinmişti. Kuzey Kafkasya İslam diniyle tanıştığında bölgede hakim olan inanç Hıristiyanlığın bazı unsurlarını da içinde barındıran pagan dinlerdi. Yahudilik ve Hıristiyanlık Kafkaslar'da örgütlenmeye çalıştıysa da pek başarılı olamadıkları görülür.²²⁰ VIII. yüzyılda Kafkaslar'a Yahudiliğin giriş yaptığı görülür. Bizans topraklarından çıkarılan yaklaşık 20.000 Yahudi Kafkasya'ya yerleşmiştir. Bölgede o dönem Hıristiyanlığın çok etkili olması nedeniyle burada tutunma konusunda pek başarılı olamamışlardır.²²¹ Yahudilik Hazarlar arasında kendine yer bulmuştu. Bölgede Hıristiyanlık yaygın olduğu için Hazarların bu dini kabul etmesi kuzeydeki halkların Yahudiliğe girmelerini engellemiştir.²²²

H. 28 yılında Halife Ömer Dağıstan'ı fethetmek amacıyla bölgeye bir birlik göndermiş ve İslam dini ilk defa Kafkaslar'a aşılanmıştır.²²³ Ancak İslamiyet'in etkin bir şekilde Kafkasya'da yayılması Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızı olarak 1781 yılında Anapa'ya yerleşmesiyle olmuştur. Bu dönemde Anapa Müslümanların misyoner ocağı

²¹⁸ Ali Tayyar Önder, **Türkiye'nin Etnik Yapısı**, 25. Baskı, Fark Yay., Ankara 2007, s. 293.

²¹⁹ Berje, **a.g.e.**, s. 12-19.

²²⁰ Ayan, **a.g.m.**, s. 31.

²²¹ İzzet Aydemir, **Göç**, Gelişim Matbaası, İstanbul 1988, s. 21.

²²² Ayan, **a.g.m.**, s. 31.

²²³ Kosok, **a.g.e.**, s. 18.

durumundaydı.²²⁴ Anapa'ya hocalar getirterek henüz Müslüman olmayan Çerkesler arasında İslam dinini yaymaya başlayan Ferah Ali paşa bölgede sevilen birisi olmasından dolayı dini faaliyetlerinde başarılı da olmuştu.²²⁵ İslam'ın Kafkasya'da yayılması ile birlikte bölgedeki sınıf yapısı da sarsılmıştır.²²⁶ XIX. yüzyıla kadar Çerkesler arasında milli bir siyasi kimlik gelişmemişti. Kabartaylar ve Abhazlar gibi bazı Çerkes toplulukları daha XVI. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i kabul etmeye başlamışlardı. Bunda Anapa'daki Osmanlı yöneticilerinin dolaylı desteklerini arkalarına almış kuzeyli Nogay mollalarının faaliyetleri etkili olmuştu.²²⁷

Kafkasya'daki Rus yayılmasının amacı Müslümanların nüfus üstünlüğü ve siyasi egemenliği yerine bölgedeki Hıristiyan nüfusun çoğunluğa geçirilmesi ve Rus siyasi hakimiyetini kurmaktı. Bu nüfus politikasının iki temel direği vardı. Birincisi Müslümanların yurtlarından sürülerek yerlerine Hıristiyan Slavların yerleştirilmesiydi. İkincisi ise Doğu Anadolu'ya Ermenilerin yerleşmesini temin etmektir.²²⁸ Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçlerin sebeplerini ortaya koyabilmek için öncelikle bölgenin demografik yapısının bilinmesi gereklidir.²²⁹ Kafkaslar'da yaşanmaya başlayan göçlerle birlikte yerleşim düzeninde büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Buna rağmen 1800 dolaylarında hiç kuşkusuz nüfusun en kalabalık dini grubunu Müslümanlar oluşturmaktaydı.²³⁰

18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında devam edegelen Osmanlı-İran mücadeleleri Rusya'nın Kırım ve Kafkasları işgal etmesiyle son bulmuştu. Ancak hala hem Kırım'da hem de Kafkaslar'da nüfusun çoğunluğu Müslüman'dı. Tuna'dan Kuban'a kadar olan bozkırda Nogaylar yaşarken, Kırım yarımadasının dağlık kısımlarında da Kırımlı Müslümanlar yaşamaktaydı. Kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmış olan Kafkasya'nın kuzeyinde nüfusun tamamı Müslüman iken güneyde ise %55'i Müslüman'dı. Çerkesistan, Dağıstan ve Çeçenistan'dan oluşan Kuzey Kafkasya'da *Çerkesler*, *Ubıhlar*, *Abhazlar*, *Balkarlar*, *Osetler*, *Çeçenler*, *Lezgiler* ve *Kumuklar* yaşamaktaydı. Nüfusun %60'ını Müslümanların oluşturduğu Kafkaslarötesi de *Abhazistan*, *Gürcistan* ve *Azerbaycan*'dan oluşmaktaydı.²³¹

²²⁴ Aydemir, **a.g.e.**, s. 22.

²²⁵ Özdemir Özbay, **Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya**, Kafkas Derneği Yay., Ankara 1999, s. 29.

²²⁶ Saydam, **a.g.e.**, s. 21. Kafkasyalı kavimler arasında birkaç istisna dışında sınıflı toplum yapısı hakimdi. Çerkeslerde toplum *beyler*, *asil*, *halk* ve *köleler* olarak sınıflanırken, Gürcülerde halk *asilzadeler*, *ruhbanlar*, *muharip* ve *köylüler* olarak sınıflara ayrılmaktaydı. Aynı şekilde Dağıstanlılarda da halk sınıflı toplum şeklinde biçimlenmişti ve *beyler*, *özdenler*, *köleler* olarak sınıflara ayrılmıştı. Çeçenler ise bu kavimlerin aksine sınıflı bir toplum yapısına sahip değildi. Aynı eser, s. 20-21.

²²⁷ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 164.

²²⁸ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 29.

²²⁹ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 29.

²³⁰ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 23.

²³¹ Firuzoğlu, **a.g.m.**, s. 687.

1.2.1 Kafkasya'dan Yapılan Göçlerin Nedenleri

1.2.1.1. Kafkasya'da Türkler, Rus Yayılması ve Kafkas Savaşları

Gözünü Kafkasya'ya diken Moğol hükümdarı Cengiz Han 1223 yılında Tebriz üzerinden bölgeye hücum etmiştir. Gürcistan'ı ele geçirdikten sonra Kafkasya dağlarının içine dalan Moğol ordusu Terek ırmağının aşağı mecrasına çıkmayı başarmıştı. Cengiz Han'ın ölümünden sonra halefi tarafından Batu, Kafkasya'ya gönderilmiş ve İdil üzerinde Altınordu Devleti kurulmuştur. Altınordu Devleti daha sonra Astrahan, Kazan ve Kırım hanlıklarına ayrılmıştı.²³²

Kafkasya'nın eski tarihi net olarak bilinmese de ilkçağlardan beri yerleşim yeri olarak kullanıldığı bilinmektedir. Hareketli birçok kavmin geçiş güzergahı olan Kafkasya ile Türklerin tanışması M.Ö. 4. yüzyıla kadar gitmektedir. Avarlar, Kumanlar, Peçenekler ve Hunlar bölgede kalıcı izler bırakmışlardır. Kafkasya'nın temel unsurlarından sayılan Karaçay-Balkarlar, Kumuk ve Nogayların bölgedeki varlıkları nedeniyle Türk tarihinin bir kesiti aynı zamanda Kafkasya tarihi olarak kabul edilebilir.²³³

Kuzey Kafkasya'da Türk kültürünün yerleşmeye başladığı esas önemli dönem Hunlar ve onları takip eden Hazarlar aracılığıyla başlamıştır. Bu süreç, Dağıstan'a hakim olan Alanların kralının Hunlular tarafından öldürülmesiyle başlamıştır.²³⁴ 374 yılında İdil'i geçtikten sonra Kuzey Kafkasya'yı istila eden Hunlar Kafkas milletlerinin kaderini ve bölgenin haritasını ebedi olarak değiştirmişlerdir.²³⁵

Müslüman Türklerin Kafkasya ile ilişkileri Selçuklular zamanında başlamıştır. 1062 yılında Selçuklular Kafkasya'ya akınlar düzenlemişlerdir. Melikşah, devletine katılmış olan Hazar'ın batı ve güneybatı bölgelerinde nüfuzunu sağlamlaştırmak amacıyla buralarda iskân politikası izlemiştir. Arapların istilasından sonra Kafkasya'ya giren Selçuklular 1064'ten itibaren Gürcistan'dan Hazar Denizi kıyılarına kadar olan bölgeye birçok Türk boyunu yerleştirmiştir.²³⁶

Kafkasya'daki Osmanlı hakimiyeti XV. ve XVI. yüzyıllardaki fetihlerle sağlanmıştı. Fetihler ile imar ve iskân faaliyetleri sonucunda Kafkaslar'daki idari taksimat ve teşkilatlanma da tamamlanmıştı. Bu topraklarda doğrudan bir denetim kurmak için idari yapılanmaya gidilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin tesis ettiği eyaletler istikrarsız ve kısa ömürlü olmuştu. Kafkaslar'daki kabile bağlarının güçlülüğü ve coğrafi şartların çetinliği

²³² Kosok, **a.g.e.**, s. 19-20.

²³³ Bice, **a.g.e.**, s. 30.

²³⁴ Ayan, **a.g.m.**, s. 29.

²³⁵ Kosok, **a.g.e.**, s. 11.

²³⁶ Bice, **a.g.e.**, s. 7; Gökçe, **a.g.e.**, s. 22; Ayan, **a.g.m.**, s. 32.

nedeniyle devletin doğrudan yönetici tayin etme yerine bölgelerde söz sahibi olan yerel hanedanlara geniş hareket alanları tanınmıştı.²³⁷

XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Osmanlı, İran ve Rusya arasındaki çekişmelerden etkilenen Kafkasya XVI. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı-İran, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da Osmanlı-Rus mücadelelerine sahne olmuştur. Kafkasya, ilgi gören, mücadele edilen veya savunulan bir bölge olarak Osmanlıların buradaki hakimiyeti hususunda üç dönemde incelenebilir. Birinci dönem II. Mehmet'in Karadeniz siyaseti kapsamında fetih hareketleri ile II. Beyazıt zamanındaki fetihlerden oluşur. İkinci dönem I. Selim'in 1514'te çıktığı İran Seferi ile başlayarak 1639'daki Kasr-ı Şirin Anlaşması'na kadar olan ve 125 yıl süren Osmanlı-Safevi mücadelesini kapsayan dönemdir. Üçüncü dönem ise 3 Temmuz 1700'de yapılan İstanbul Anlaşması'ndan sonra Kafkasya'yı ele geçirmek isteyen Rusya ve Osmanlı Devleti arasındaki mücadeleleri kapsamaktadır. Bu dönem 1829 tarihli Edirne Anlaşması'yla Kafkasya üzerindeki Osmanlı hakimiyetinin sona ermesine kadar olan süredir.²³⁸

1578 yılındaki Çıldır Savaşı'nda Safeviler yenilerek Kafkasya'nın kapıları Osmanlılara tamamen açılmıştır. Osmanlı kumandanlarından Özdemiroğlu Osman Paşa fethettiği Kafkasya'da dört tane Osmanlı beylerbeyliği oluşturmuştur.²³⁹ Bu tarihlerden itibaren Osmanlı Devleti'nin Kafkaslar'a müdahalesiyle bölgenin siyasi tarihi açısından yeni bir sayfa açılmıştır. Şimdiye kadar İran, Ruslar ve diğer devletlerin arasında bir mücadele sahası olan Kafkasya artık bir de Osmanlı Devleti'ni kendi üzerinde mücadele eder bulacaktır.²⁴⁰

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın 1578-1579'daki seferinden sonra Kafkasya ile pek ilgilenmeyen Osmanlı Devleti, 1774'ten sonra Rusya'nın Kırım'ı almak istediğini anlayınca Kafkasya'ya ilgi duymaya başlamıştır. Çünkü Kafkaslar Rusların güneye inmelerinin önünde doğal bir set gibiydi. Bu nedenle bölgede Osmanlı Devleti'nin nüfuzunu güçlendirmek için Ferah Ali Paşa Anapa'ya gönderilerek orada kurulması düşünülen kalenin inşa işi ona verilmiştir. Ali Paşa'nın görevi Çerkeslerle ilişki kurarak onları Osmanlı nüfuzu altına sokmaktı. Zaten eskiden beri Kafkasya ile ilişkiler dini bakımdan oldukça sıkıydı. Buradaki halkların çoğu Sünni'ydi. Bu nedenle İslam halifesine bağlılıkları tartışılmazdı. Özellikle Dağıstanlılar ne zaman Şii İran'ın veya Rusya'nın baskısını hissetseler Osmanlı padişahı olan halifelerine başvuruyorlardı. Ancak Batı Kafkasya'da Osmanlı Devleti'nin nüfuzu neredeyse hiç yoktu çünkü Osmanlılar bölgede doğrudan hakimiyeti hiçbir zaman düşünmemişler, dağlardaki kabileler üzerinde tesir kuramamışlardır. Kuban boyları ve ovalarda yaşayanlar ile

²³⁷ Kafkaslardaki Osmanlı hakimiyeti açısından Osmanlı Devleti tarafından yapılan idari taksimat ve yönetim ilişkileri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bilge, **a.g.e.**, s. 195-223.

²³⁸ Bilge, **a.g.e.**, s. 31-32.

²³⁹ Bice, **a.g.e.**, s. 8.

²⁴⁰ Gökçe, **a.g.e.**, s. 23.

ilişkiler de Kırım Hanlığı üzerinden yürütülmüştür.²⁴¹ Osmanlı Devleti Kafkaslar ve halkları hakkında yeterince bilgi sahibi değildi. Onların kim olduklarını ve nerelerde oturduklarını ancak Şeyh Mansur'un XVIII. yüzyılda Ruslara karşı verdiği savaşta Osmanlılardan yardım istemesiyle öğrenmek istemiştir. Çeçenler ve Dağıstanlılar hakkında ilk ciddi araştırmalara bu dönemde giren Osmanlılar Kafkasya'ya bir heyet göndermişlerdir.²⁴²

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Güney Kafkasya'da ve Dağıstan'da yaptığı hizmetler ve faaliyetleri daha sonra Kuzey Kafkasya'da Ferah Ali Paşa devam ettirecektir. Ferah Ali Paşa Anapa civarındaki Şapşuş ve Hatikuvey kabileleriyle ilişkileri geliştirmeye çalışmıştır. Bunun için yapılan faaliyetlere bakıldığında Osmanlıların Kafkaslar'a dair bilgilerinin ne kadar zayıf ve hatalarla dolu olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü Ferah Ali Paşa'nın icraatları amaçsız çabalar olarak kalmış Osmanlıların Kafkasları kendi mülkü gibi görmelerinin ve göstermelerinin ne kadar temelsiz olduğunu ortaya koymuştur. Ancak yine de Paşa'nın faaliyetleri özellikle Batı Kafkasya'da İslam dininin yükselişine yol açmıştır.²⁴³ Türkler arasında İslam dininin yayılmasının ikinci kolu olarak Kafkasya sayılmaktadır.²⁴⁴

Azak Denizi'nden başlayıp Kuban Nehri boyunca uzanan kaleler zinciri Osmanlı Devleti'nin Kuzeybatı Kafkasya savunma hattını oluşturuyordu. Osmanlı Devleti XVI. ve XVII. yüzyıllarda Çerkeslerle olan ticari ilişkilerini her birinde yüz kişiden fazla birlikleri bulunan Taman ve Temrük kaleleri aracılığıyla yapmaktaydı.²⁴⁵

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı yenik düşen Osmanlı Devleti için doğuda büyük kayıplara yol açmıştı. Özellikle yüzyıllardır Kafkaslar'da bir güven kaynağı olarak kabileler üzerinde nüfuz sahibiydi. Ancak bu savaş sonrası Kafkas kabileleri üzerindeki Osmanlı hakimiyeti artık sona ermiştir. Bu, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki gerileme aşaması açısından dikkate değer bir gelişmedir.²⁴⁶ 1829 Edirne Anlaşması'yla Kafkaslar'daki yaklaşık dört asır süren Osmanlı hakimiyeti sona ermiş sadece merkezi Batum olan Acaristan Osmanlı Devleti'nin elinde kalmıştı. Kuban Nehri'nin ağzından Çoruh Nehri'nin ağzına kadar olan aradaki Karadeniz kıyıları Rusların hakimiyetine geçmiş ve Karadeniz'de Osmanlı hakimiyeti sona ermişti. Artık Kafkaslar üzerinde hak iddiası kalmayan Osmanlı Devleti'nin yüzyıllardır Rusya ve İran'a karşı kuvvet kaynağı olan bölgesi elinden çıkıyordu. Bu elbette Kafkasya halkları üzerindeki hakimiyetin de son bulduğu büyük bir kayıptı.²⁴⁷ Tarihinin

²⁴¹ Habıçoğlu, **a.g.e.**, s. 98-99; Kırım'ın Ruslar tarafından ilhak edilmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile ilgili siyaseti hakkında daha fazla bilgi için bkz. Saydam, **a.g.e.**, s. 36-41.

²⁴² Aydemir, **a.g.e.**, s. 11.

²⁴³ Berkok, **a.g.e.**, s. 321.

²⁴⁴ Yalçınkaya, **a.g.m.**, s. 15.

²⁴⁵ Bilge, **a.g.e.**, s. 89.

²⁴⁶ Gökçe, **a.g.e.**, s. 224-225.

²⁴⁷ Bilge, **a.g.e.**, s. 193.

hiçbir döneminde Kafkaslar'da hükmen ya da fiilen bir hakimiyet kuramamış olan Osmanlı Devleti'nin Edirne Anlaşması ile Kafkasya'yı Ruslara vermek gibi bir anlaşmaya girmesi Osmanlı Devleti'ne karşı hinle karışık itimatsızlığa neden olmuştur.²⁴⁸

XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren Rusya ile giriştiği her savaşta Kafkasları da savaşın içine çekmeye çalışan Osmanlı Devleti her defasında Kafkas halkları nezdinde Ruslara karşı tahriklerde bulunuyordu. Aynı yıllar Rusya'nın da Kafkasları elde etmek için harekete geçtiği bir döneme tekabül etmekteydi. Bu nedenle Kafkas halkları Ruslar ile sürekli çatışma halindeydi. Bu durumda Osmanlı Devleti ile işbirliği yapmak her ikisinin de işine geliyordu. Ne yazık ki Osmanlı savaş bitip de Rusya ile anlaşma imzaladığında geri çekiliyor ve her defasında Kafkasyalıları Ruslarla baş başa bırakıyordu. Osmanlı Devleti, Rusya ile savaş halinde bulunduğu dönemlerde Çerkesleri kendi saflarında savaşmaları için teşvik etmişler ancak savaşlar bittiğinde onları Ruslara karşı yalnız bırakmışlardır.²⁴⁹

1787-1792, 1806-1812 ve 1827-1829 Osmanlı-Rus savaşlarında özellikle Çerkesler Osmanlı saflarında savaşmışlardır. Osmanlı ve Rusya barış yaptıktan sonra Kafkaslar'da savaş durmamış, Rusya ile Kafkas halkları arasındaki mücadeleler devam etmiş, fakat Osmanlı Devleti Kafkasyalılara yardım etmemiştir. Bu nedenle hayal kırıklığına uğrayan, Osmanlı'ya karşı güven bunalımı yaşayan Çerkesler, Kırım Savaşı'nda seyirci kalmayı tercih edeceklerdir.²⁵⁰

Rusya ve Kafkas halklarının mücadeleleri iki dönem içinde cereyan etmiştir. Birinci dönem X. yüzyıldan Altınordu Devleti'nin kurulduğu XIII. yüzyıla kadar olan zamanı kapsamaktadır. İkinci dönem ise Altınordu Devleti'nin XVI. yüzyılda dağılmasından 1864 yılında Kafkasya'nın Ruslar tarafından işgaline kadar olan dönemdir.²⁵¹

Timur'un Altınordu Devleti'ni yıkmasıyla Kazan ve Kırım Hanlıkları bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Artık Altınordu Devleti Astrahan'ın varlığıyla sınırlı kalmış, devletin yıkılmasıyla intikam ve genişleme için fırsat bekleyen Rusya'nın önüne bırakılmıştı. Altınordu'nun yıkılması Kafkasya'da yaşayan halklar için de önemli bir gelişmeydi. Kafkasya'daki Altınordu işgalleriyle ovalarını terk ederek dağlara çekilmiş olan Kafkas halkları yeniden eski yaşam alanlarına dönmüşlerdi.²⁵²

İdil-Ural bölgesinde Altın Ordu'nun çözülme dönemlerinde ortaya çıkan Kazan Hanlığı (1437-1552) bölgedeki Türk varlığını devam ettirmişti. IV. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar bir

²⁴⁸ Berkok, **a.g.e.**, s. 446.

²⁴⁹ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 101; Aydemir, **a.g.e.**, s. 11.

²⁵⁰ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 101.

²⁵¹ Berkok, **a.g.e.**, s. 338.

²⁵² Berkok, **a.g.e.**, s. 214.

Türk ülkesi olan İdil-Ural bölgesinin kaderi büyüyüp gelişen Rus beyliklerinin Moskova knezliğinin hâkimiyetini ele almalarıyla tamamen değişecektir.²⁵³

Kafkasya'nın kuzey ufuklarında Rus görüntüsü XVI. yüzyılda belirmiştir. Bu yüzyıl ve bu belirme aynı zamanda Türk dünyası için Rus emperyalizminin de başlangıç tarihi anlamına da gelmektedir.²⁵⁴ 1542'de tahta çıkan ilk Rus Çarı IV. İvan, Kazan ve Astrahan taraflarına saldırılara başlamıştı.²⁵⁵ Batıda gelişen teknolojidenden ve hanlıklar arasındaki mücadelelerden faydalanan Ruslar önce Kazan Hanlığı'nı 1552 yılında yıkmışlardır. Böylece Rusların tarihinde yeni bir çağ başlamış Hazar Denizi'ne ve Kafkaslar'a doğru ilerlemelerinin önündeki ilk engel kalkmıştır. Daha sonra Ural sahasının Rusların eline geçmesiyle Sibir ve Türkistan istikametinde Rus yayılışının önü açılmıştır.²⁵⁶ Kazan'dan sonra 1556 yılında Astrahan'ı da ele geçiren Ruslar, Kafkaslar'a doğru yayılma siyasetine girişmiş bulunuyorlardı. Ruslar artık Hazar Denizi'ne ulaşma olanağına da kavuşmuşlardı.²⁵⁷

Bu gelişmelerden sonra Ruslar bir taraftan Kafkaslar'da Terek Nehri boyuna sokulurken diğer taraftan da Azak Kalesi yakınlarına kadar gelerek Osmanlı Devleti ile komşu olmuşlardı.²⁵⁸ Rusya artık hızla Kuzey Kafkasya'da Kazak kolonileri kurmaya başlamıştı. XIX. yüzyılda da sayıları sürekli arttırılan Kazak kolonileri yüzünden yüzyılın ortasında Kuzey Kafkasya, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar müstahkem kolonilerle kuşatılmış hale gelmiştir.²⁵⁹ XVIII. yüzyılın ikinci yarısından (II. Katerina'nın 1763'te tahta çıkmasıyla birlikte) itibaren Rusya Azak ve Hazar denizlerine kadar inmişti. Kazaklar ise Terek ve Kuban nehirlerine kadar inmiş ve bu nehirlerin kıyılarına iyice yerleşmişlerdi.²⁶⁰

Kafkas savaşları 1816-1846, 1846-1856 ve 1856-1864 yılları arası olmak üzere üç döneme ayrılmaktadır. Birinci ve ikinci dönemde Rusya'nın Kafkaslar'a müfrezeler göndererek Osmanlı ile alışverişleri engellemek için Karadeniz kordon boyu oluşturmaya çalıştığı ve işgal edilen yerlere Rusların Kazakları iskân ettiği görülmektedir. Üçüncü dönem ise Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı ele geçirme planlarını hazırladığı ve uygulamaya koyduğu bir dönem olmuştur. Bu dönemde Kafkasyalı halklar kitleler halinde sürgün edilmiş veya

²⁵³ Nadir Devlet, **İdil-Ural Ekspedisyonu Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar**, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997, s. 1.

²⁵⁴ Bice, **a.g.e.**, s. 31. Rus emperyalist ve yayılmacı hareketinin safhaları ve mücadeleleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. aynı eser, s. 31-43.

²⁵⁵ Muzaffer Ürekli, "Rus Yayılması Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya", **Kafkas Araştırmaları I**, Acar Yay., İstanbul 1988, s. 13.

²⁵⁶ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin...**, TTK Yay., Ankara 1999, s. 3.

²⁵⁷ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 277; Ürekli, **a.g.m.**, s. 15.

²⁵⁸ Gökçe, **a.g.e.**, s. 18-19; Devlet, **Rusya Türklerinin...**, s. 4.

²⁵⁹ Wassan-Giray Cabağı, **Kafkas-Rus Mücadelesi**, Baha Matbaası, İstanbul 1967, s. 49-50.

²⁶⁰ Berkok, **a.g.e.**, s. 342.

Ruslaştırılmaya çalışılmıştır. Dağlıların sürgünüyle boşalan arazilere ise Ruslar bu dönem içinde yoğun olarak iskân edilmiştir.²⁶¹

Ruslarla yapılan Kafkas savaşlarının tarihi Türk, Avrupa ve Rus tarih yazımlarında farklı olay ve tarihlerde başlatılmaktadır. Kafkas savaşlarının başlangıcını Ruslar 1799'da başlatırken batılı kaynaklar genellikle 1782 yılındaki Nogay katliamlarını başlangıç almaktadırlar. Avrupa tarihçiliği ise Şeyh Mansur'un isyan başlatması ve 1785 yılındaki cihat çağrısını Kafkas savaşlarının ilk adımı olarak vermektedir. Türk tarihçiliği ise Kafkas savaşlarının başlangıcını Nogay katliamlarının sonuçlarına dikkat çekerek, Osmanlı'nın Şeyh Mansur'u Ruslar aleyhine kışkırtmaları olarak göstermektedir.²⁶²

1785 yılında Şeyh Mansur ortaya çıkmış, Ruslara karşı cihat ilan etmişti. Mansur bu uğurda ilk bayrak açan kişi olmuştur. Artık Kafkas tarihi değişiyor, Kafkaslar'daki savaşlara yeni bir yön veriliyordu. Çünkü Mansur XIX. yüzyılda Müridizm olarak ortaya çıkıp Rusya'nın karşısına dikilen ve uzun yıllar Rus ilerlemesini engelleyecek akımın temellerini atmıştı.²⁶³ Kafkas savaşlarının önemli simalarından olan Şeyh Mansur'un ilk defa nerede ve ne zaman ortaya çıktığı bilinmemektedir. Jorga'ya göre Kafkas halklarının direniş önderlerinden olan Şeyh Mansur Nogay asıllı bir din fanatığı idi.²⁶⁴

Edirne Anlaşması'ndan Kafkasya'nın tamamen işgaline kadar geçen zaman içinde Ruslar Kafkas halklarına karşı daima yıpratıcı ve yok edici bir katliam savaşına girişmişlerdi. Bu savaş yöntemi direnişin kırılıp 1864 yılında Kafkasyalıların toplu olarak göçe zorlanmasına kadar devam etmiştir. İşte bu uzun savaşlar süresince Ruslara karşı direnen dağlıların özgürlük aşkının dini ruhla kaynaşmasıyla ortaya çıkan yeni dünya görüşü ve yaşam felsefesinin adı mürüdzimdir.²⁶⁵

²⁶¹ Avagyan, **a.g.e.**, s. 21-22.

²⁶² Avagyan, **a.g.e.**, s. 21.

²⁶³ John F. Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, Çev. Sedat Özden, Kayıhan Yay., İstanbul 1995, s. 72.

²⁶⁴ Jorga, **ag.e.**, c. 5, s. 51; Mansur'un kimliği hakkında çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Ottino onun İtalyan maceraperest Giavonni Battista Boetti olduğunu öne sürerken Kazım Bek ise Orenburglu bir Tatar olduğunu iddia etmektedir. Rus askerî kaynakları ise Mansur'un Aldi'de doğmuş bir Çeçen olduğunu belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Baddeley, **a.g.e.**, s. 72-73.

²⁶⁵ Baddeley, **a.g.e.**, s. 228. *Mürütçiler İslam dininin orijinal kabile versiyonunu daha geniş bir kimliğin kaynağı haline gelen bir inanç sistemine dönüştürmek için Rusya ile verdikleri mücadeleyi bu ideolojiye geçişte araç olarak kullanmışlardır. İslamî bir hukuk sistemi ve adliye teşkilatı getiren Şeyh Şamil merkezî bir yönetim kurmuştur. Böylelikle beylerin derebeyi düzenini sürdürmelerini sağlayan "âdât" mahkemelerin yerine şer'î mahkemeler kurularak mevcut sınıfsal düzen değiştirilmiştir. Şeyh Şamil'in radikal tutumları nedeniyle birçoğu müritleri tarafından topraklarından çıkarılmış olan Dağıstanlı kuvvetli beyler Şeyh'e karşı düşmanlık besliyorlardı. Bu nedenle bu beyler Rusya'ya sığınmışlardır. Ayrıca Şeyh'in sofuluğu ile itaat ve fedakârlık konularında merhametsiz ısrarları nedeniyle müridlerinin zorlayıcı hareketlerinden ve Rus misillemelerinden tıdırıp duyan köylüleri de kendinden uzaklaştırmıştır. Çeçenistan ve Dağıstan'ı her taraftan kuşatan Rus kuvvetlerini yarmaya çalışan Şeyh Şamil Batı Kafkasya'daki Çerkesler ve Abhazlarla işbirliği yapmaya çalıştıysa da başarılı olamamıştır. Bu başarısızlıkta Çerkeslerin Müridizm'e karşı temkinli yaklaşımları etkili olmuştur. Çünkü Çerkes halkı sınıflı bir toplum yapısına sahipti ve Müridizm'in eşitlikçi ilkelerinin köleliğin kaldırılarak herkesin tanrı katında eşit olduğunu ileri sürmesi işlerine gelmiyordu. Bu akımı kabul etmesi*

1829 yılından beri Kafkaslar'da Rus istilasına karşı Türk ve Çerkes kabileleri eşsiz bir bağımsızlık savaşı yürütüyorlardı. Bu mücadele 1859'da Ruslar tarafından gönderilen büyük kuvvetler karşısında giderek zayıflamıştır.²⁶⁶ 1859 yılında Kafkas direnişinin büyük ölçüde kırılmasıyla Kafkaslar'da bir sükunet havası hakim olmaya başlamıştı. Bu durum bölgenin geleceğini tayin edecek bir sessizlikti. Nitekim Ruslar 300.000 kişiden oluşan kuvvetlerini Batı Kafkasya cephesine toplayabileceklerdi.²⁶⁷

1859'da Şeyh Şamil'in esir düşmesiyle savaşı lehine çeviren Rusya, bundan sonra ordularını Çerkesistan'a sürmüştür. Kırım Savaşı sonrasında meydana gelen Kafkas göçlerinin sebepleri de Kırım göçlerinin sebepleri ile aynıydı. Rusya savaşta uğradığı yenilginin acısını Kafkaslar'da yıllardır devam eden bağımsızlık savaşlarına son vererek almak istiyordu. Bu hırsla saldırılarını artıran Rus birlikleri karşısında fazla tutunamayan Çerkesler ardı ardına uğradıkları yenilgilerle zayıflamıştır.²⁶⁸

Şeyh Şamil'in teslim olmasından sonra mücadeleden vazgeçmeyen Çerkesler 5 yıl kadar daha Ruslarla savaşmışlardır. Kafkasya'ya tayin edilen Kont Evdokimov ele geçirdiği köyleri yakıyor, insanları yaş ve cinsiyet ayrımı gözetmeksizin katlediyordu. Nihayet 25 Mayıs 1864'de Açıpsu civarındaki Kbaada çayırılığında kesin bir Rus zaferi bölgedeki savaşı bitirmiştir. Hunların Kafkasya'ya girdikleri 404 tarihinden 1864'e kadar Kuzey Kafkasya halkları yurtlarını korumak için büyük bir metanetle savaşmışlardır.²⁶⁹

Rusların kuvvetli saldırıları karşısında cephedeki bütün Çerkes savaşçıları öldürülmüştür. Artık Rusların Kafkasya'ya doğru genişlemesi karşısındaki direnişler son bulmuştu.²⁷⁰ Ancak Çerkeslerin yaşam mücadelesi bu savaşla bitmemiş daha da vahim bir hale bürünmüştür. Çünkü Ruslar yediden yetmişe bir milyonu aşkın Çerkesi topraklarından zorla çıkararak Osmanlı topraklarına göndermek için Karadeniz kıyılarına sürmüştür.

1.2.1.2. Rusya'nın Kafkasya Siyaseti

Rusların Kuzey Kafkasya'yı istila etmeye yönelik faaliyetleri üç aşamadan oluşmaktadır. Bu üç aşama 1800-1841, 1841-1859 ve 1860-1864 şeklinde sıralanmaktadır. Birinci aşamada Ruslar Kuban'ın sol yakasındaki Çerkes topraklarına Kazakları yerleştirmişler ve Kazak köylerini kurmuşlardır. Kuzey Kafkasya'nın iç kesimlerine

düşünülemez olan Çerkes aristokratları büyük imtiyazlara sahiplerdi ve toplumları üzerinde etkileri oldukça fazlaydı. Bu nedenle bu soylular tasavvufi cihadın karşısında yer almışlardır. Allen-Muratoff, **a.g.e.**, s. 47-48; Erel, **a.g.e.**, s. 133; Kemal H. Karpat, **İslâm'ın Siyasallaşması**, Çev. Şiar Yalçın, İBÜ Yay., İstanbul 2009, s. 60-61; Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 53; Bice, **a.g.e.**, s. 14-15.

²⁶⁶ Eren, **a.g.e.**, s. 68.

²⁶⁷ Berkok, **a.g.e.**, s. 523.

²⁶⁸ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 678.

²⁶⁹ Kosok, **a.g.e.**, s. 31-32; Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 678.

²⁷⁰ Cabağı, **a.g.e.**, s. 71.

yerleşmeyi de amaçlayan Ruslar bu dönemde karşılaştıkları direnişler neticesinde pek başarılı olamamışlardır. İkinci aşamada Ruslar Kırım Savaşı'nda büyük bir yenilgi yaşamışlardır, fakat bu Kuzey Kafkasyalılar tarafından değerlendirilememiştir. İsimlerle simgeleşen direnişlerin (Şeyh Şamil, Muhammed Emin gibi) bittiği ve Rusların zafere yaklaştıkları aşamadır. Üçüncü ve son aşama ise çok çetin savaşlar neticesinde Çerkes direnişin kırılması ve Rusların kesin zaferinin yaşandığı aşamadır. Bu aşamadan itibaren Kafkas halkları yurtlarından sürülerek Osmanlı Devleti topraklarına gelmeye başlamışlardır.²⁷¹

Kafkaslar üzerindeki Rus politikasının düşünsel temelleri ta Büyük Petro zamanında atılmıştı. O, politikasını şu şekilde tarif ediyordu: “*Mümkün olduğu kadar İstanbul'a ve Hindistan'a yaklaşmak, buralara hükmeden dünyanın hâkimi olur...*”²⁷² İşte bu politikaların hayata geçirilmesinin önemli aşamalarından birisi de Kafkasya'yı alarak bu bölgeden güneye sarkabilmektir. Kırım'ın 1783 yılında Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle Kafkaslar tamamen Rusların işgaline açık bir hale gelmiştir.²⁷³ Kırım'ı ilhak eden Rusya Karadeniz'de konumunu güçlendirmişti. Bu durumda vaziyeti daha vahim bir hal alan Kafkasya, denizden de daimi bir Rus tehdidiyle karşı karşıya kalmıştı. Rusya ilhak ettiği Kırım'a ait olduğunu iddia ettiği Kuban Nehri'nin kuzey kısımlarını da ele geçirerek karadan da Kafkasya'ya iyice sokulmuştu.²⁷⁴

1801 yılında Gürcistan'ın Rus hakimiyetine girmesiyle 1804-1805 yıllarında Erivan ve Bakü Hanlıkları da Rusların hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlardır.²⁷⁵ 1810 yılına gelindiğinde Kuzey Kafkasya'nın bazı kısımları ve Dağıstan hariç Kafkasların büyük bir kısmı Rusların eline geçmiştir.²⁷⁶ Rus hâkimiyetinden sonra Gürcistan bir asır boyunca tarih sahnesinden çekilmiştir. Gürcistan'ın ortadan kalkmasının meydana getirdiği yeni durumla birlikte sadece Kafkasya'nın tarihi değil, aynı zamanda Türkiye'nin ve İran'ın Rusya ile ilişkileri tarihi de yeni bir safhaya girmiştir.²⁷⁷

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ortaya çıkardığı siyasi, askerî ve sosyo-ekonomik etkileri bakımından 93 Harbi'nin küçük bir örneği olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda yakın Türk tarihinin önemli olaylarından birini teşkil etmektedir.²⁷⁸ 1829 Edirne Anlaşması ile Osmanlı Devleti Kafkasya'yı Ruslara terk etmişti. Karadeniz'de de güçlenmiş olan Rusya batı tarafından da Kafkasya'yı kuşatmış ve tecrit etmişti. Gelinen noktada Rusya ile baş başa

²⁷¹ Aydemir, **a.g.e.**, s. 93.

²⁷² Cabağı, **a.g.e.**, s. 22.

²⁷³ Ayan, **a.g.m.**, s. 34.

²⁷⁴ Berkok, **a.g.e.**, s. 374.

²⁷⁵ A. Muhtar Ataç, **Rusya Tarihi**, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1952, s. 124-125.

²⁷⁶ Devlet, **Rusya Türklerinin...**, s. 60.

²⁷⁷ Cabağı, **a.g.e.**, s. 40.

²⁷⁸ Gülsoy, **a.g.e.**, s. 7.

birakılan Kafkasya coğrafyası ve halklarının Ruslara karşı verdiği mücadelesiyle Osmanlı Devleti hiç alakadar olmayacaktı. Bu nedenle Ruslara karşı topraklarını savunan Kafkasyalılar Ruslarca asi ilan edilecek ve bu muameleyi görecekti.²⁷⁹

Rusya'nın Kafkasyalı dağlı kavimleri hem Kafkasya'dan hem de Rus topraklarından çıkarmak istemesinin asıl nedeni savaşçı ve asi dağlı sakinlerden kurtulmak istemesidir. Rus egemenliğine boyun eğmediklerinden Rusya için Kafkasya sürekli istikrarsızlık odağı oluyordu. Bu nedenle Ruslar Kuzey Kafkasya'da masrafları çok olan büyük bir ordu bulundurmak zorunda kalıyorlardı.²⁸⁰

Batı Kafkasya'nın jeo-stratejik konumu ve Karadeniz'e çıkış noktası olması nedeniyle Rusya bu bölgede sağlam bir iktidar kurmak istiyor, Kuzey Kafkasya'dan dağlıların sürgün edilmesi ve Ruslaştırılmasına yönelik politikalara ağırlık veriyordu. Rusya'nın Kafkasya halklarını sürgün etmekteki hedefi, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan büyük kitleler halinde gelen Müslüman göçmenleri iskân ederek kendi topraklarındaki Müslüman nüfusu artırmaya yönelik politikalarına denk bir hedefti.²⁸¹

Ruslar Volga Havzası, Urallar, Ukrayna, Orta Asya, Baltık ve Kafkasya gibi bölgelerdeki istila politikalarını belirli bir plan çerçevesinde yürütüyordu. Önce bölgede ticari ilişkiler kuran Rusya bu ilişkilerin akabinde askeri işgali gerçekleştiriyordu. Arkasından bölgede koloniler kuruluyor ve yerli halk asimile edilmeye çalışılıyordu.²⁸²

Ruslar Kafkasya'ya girdiklerinde bölgedeki bütün dengeler Rusya'nın aleyhine işleyecek bir şekilde kurulmuştu. Bu nedenle takip edilecek siyasetin ilk aşamasını nüfus üstünlüğünü yakalamak oluşturuyordu. Bunun için de Rusya aleyhtarı olan veya Osmanlı Devleti'ne taraftar olan bütün herkes bölgeden sürülmeliydi. Çünkü Kafkasya hem önemli bir hammadde kaynağı hem de Rusya'nın diğer halklarını iskân edebileceği stratejik öneme haiz bir bölge idi. Ruslar Kafkasya'yı ele geçirdikleri andan itibaren bu bölgede nüfuz ve hâkimiyetlerinin güçlenmesi için çok yönlü bir iskân, asimilasyon ve sömürge siyaseti takip etmişlerdir. Bu siyasetlerinin esas hedefleri aşama aşama olmuştur ve aşamaları şu şekildedir: Rusya'nın bölgedeki siyasi ve askerî hükümranlığını kurmak, Rus çıkarlarına muhalif unsurları bölgeden uzaklaştırmak, Kafkasya'da yaşayan bütün unsurları Rusya yanlısı hale getirmek ve bölgeyi Ruslaştırmak.²⁸³

Ruslar Kafkasya'dan yapılan göçleri memnuniyetle karşılıyorlardı. Ama bu durum 1860 yılına kadar devam etmiş, bu konudaki Rus tavrı değişmiştir. Göçmenlerin Osmanlı

²⁷⁹ Berkok, **a.g.e.**, s. 416.

²⁸⁰ Avagyan, **a.g.e.**, s. 29.

²⁸¹ Avagyan, **a.g.e.**, s. 30-31.

²⁸² Özbay, **a.g.e.**, s. 25.

²⁸³ Saydam, "Rus Sömürge Siyaseti ve Kafkasya", s. 342-343.

Devleti tarafından Rumeli'ye yerleştirildiğini gören Rusya bu durumu ileride kurmayı düşündüğü Tuna'dan Ege'ye kadar olan topraklara hâkim olacak ve kendi güdümünde hareket edecek bir Bulgar Krallığı için tehlikeli görmüştür. Artık Kafkas halklarını göçe zorlamak yerine onları burada tutarak baskı suretiyle dinlerini değiştirme yoluna gidecekti.²⁸⁴

Ruslar ilk olarak Rus olmayan ahalinin isimlerini değiştirme yoluna gitmiştir (Vartan-Vartanof, Tarkan-Tarkanof, Yusuf-Yusuf). Yeni doğan çocukları resmi olarak nüfusa kaydettirme zorunluluğu getiren Rusya, ebeveynlerin isteklerini göz ardı ederek çocuklara Rus isimleri koyuyorlardı. Okul çağına gelen Müslüman çocukları ailelerinin ellerinden alınarak Rus okullarına yerleştiriliyorlardı. Bu okullarda onlara Ortodoksluk felsefesine göre yetişecekleri şekilde eğitim veriliyordu. Müslüman ve Hıristiyanların birlikte yaşadığı köylerdeki karma okulların yönetimi Ortodoks misyonerlere veriliyordu. Buralarda Müslüman çocuklara anadillerini konuşma yasağı getiriliyor, onlara kendi inançlarını hor gören eserler okutturuluyor, Rus dili ve Hıristiyanlık ilkeleri öğretiliyordu.²⁸⁵

Ruslar bu faaliyetlerine XX. yüzyılda da aralıksız devam etmişlerdir. Örneğin Kafkasya'da bulunan Karaçay kabilesinden bir grup Müslüman 1903 yılında Rusya hükümetinin kendilerini Müslüman kardeşlerine karşı askerliğe zorladığını, Rusça okutmak suretiyle çocuklarını Ruslaştırmak için her köye Rus okulları yapıldığını ve bu nedenle 370 hane olarak Osmanlı Devleti'ne göç etmek istediklerini bir telgrafla İstanbul'a bildirmişlerdir.²⁸⁶

Ruslar ele geçirdikleri bölgelerde hâkimiyet sağlamak için ya kendilerine mukavemet gösterenleri yok ederler ya da o bölgeden sürerlerdi. Eğer ele geçirdikleri bölge bir şehir ise Rus uyruklu göçmenler getirilip şehirde iskân edilir ve demografik dağılım Ruslar lehine değiştirilirdi. Kırsal alanda ise yerli halkın toprağını elinden alarak kendi getirdiği yeni sakinlere verir ve yerli ahaliye de elinde kalan topraklarını işlemek karşılığında "yasak" adı altında bir vergi koyardı.²⁸⁷ Bu verginin miktarı bölgeden bölgeye ve kişiden kişiye değişmekteydi. Bu değişikliği belirleyen temel unsur ise, Rus faaliyetlerine ve baskılarına verilen tepkiydi.²⁸⁸

Ele geçirdiği bölgelerde kalıcı egemenlik sağlamak için bir iskân ve kolonizasyon politikası güden Rusya bir taraftan işgal ettiği yerlerde yaşayan Müslümanları göçe zorlarken, diğer taraftan Müslümanlardan boşalan bazı topraklara Rus köylüleri, Kozaklar, Rumlar ve kimi Avrupalı toplulukları yerleştirerek Kafkasların güneyinde ise Gürcüleri ve

²⁸⁴ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 32.

²⁸⁵ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 32-33.

²⁸⁶ BOA, Y.PRK.AZJ, 48/46.

²⁸⁷ Sertçelik, **a.g.m.**, s. 387.

²⁸⁸ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 34.

Ermenileri kullanarak kalıcı egemenlik sağlamaya çalışıyordu. Rusya bir taraftan işgal ettiği Osmanlı topraklarındaki Müslüman halkı göç etmeye zorlarken bir yandan da kendi politikalarına hizmet edecek şekilde kullanabileceği toplulukları kendi ülkesine çekmeye çalışmıştır.²⁸⁹

Ruslar 1855 ve 1878'de Doğu Anadolu'yu işgal ettiklerinde Ermenilerden büyük yardım görmüşlerdir. 1877-1878 Savaşı'nın sonunda imzalanan anlaşmalar neticesinde bazı bölgeleri boşaltmak zorunda kalmıştır. Ruslar bu toprakları boşaltırken sayıları on binlerle ifade edilen Ermeniler de onlarla giderek Osmanlı topraklarını ve uyuğunu terk etmişlerdir. Kafkasya'da Rusların baskısıyla yurtlarını terk eden Müslümanların topraklarına bu Ermeniler yerleştirilmişlerdir.²⁹⁰

Rusya'nın ele geçirdiği topraklarda yaşayan Müslümanları yerleşimlerinden çıkarıp yerlerine Slavlar ve Kazakları getirmesine karşılık, Osmanlı Devleti de Rusya'dan geri aldığı yerlere tekrar Müslümanları iskâna çalışıyordu. Karşılıklı bu politikalar nedeniyle Kırım Savaşı bir nüfus hareketi savaşına sahne olmuştur.²⁹¹ Kırım Savaşı sırasında Kafkasya'da ciddi bir çatışma söz konusu olmadığı halde Rusya buraya 200.000'den fazla asker bırakmıştır. Rusya ne zaman başka bölgelerde siyasi ve askeri harekâtlara girişe daima Kafkasya'nın durumundan endişe duymaktaydı. İşte bu nedenle Kırım Savaşı sırasında bu bölgede önemli bir kuvvet bırakmak zorunda kalan Rusya iki ateş arasında kalmamak için kuvvetlerini bölmek zorunda kalmıştı. Rusya'nın yayılmacı siyaseti nedeniyle Kafkasya'yı ele geçirmesi hem emellerini gerçekleştirecek hem de diğer cephelerde daha rahat savaşabilecekti. Ayrıca Kafkasya halkları hem süregelen savaşlardan yorulmuş hem de kendi içlerinde bölünmüşlerdi. Bütün bu nedenlerden dolayı II. Aleksandre Kafkasya'nın işgaline kesin olarak karar vermişti.²⁹²

Kırım Savaşı sonunda imzalanan Paris Anlaşması'nın Karadeniz ile ilgili maddeleri Rusların Ortadoğu'da yayılmasını engelleyecek kati neticelere yol açmıştır.²⁹³ Paris Anlaşması Avrupa'da barışı sağlamış ancak Rusya'nın yenilmiş olması Kafkasya için durumu iyileştirici bir etki göstermemişti. Kars'ın Osmanlı Devleti'ne bırakılması dışında bölgedeki Rus hâkimiyeti onaylanmıştı. Bu haliyle Paris Anlaşması 1829 yılında imzalanan Edirne Anlaşması'nda belirlenen eski statüye dönüşü sağlamıştı denilebilir.²⁹⁴

²⁸⁹ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 19; İpek, **a.g.m.**, s. 662.

²⁹⁰ McCarthy, **Osmanlı'ya Veda**, s. 127.

²⁹¹ Dündar, **a.g.e.**, s. 46.

²⁹² Habıçoğlu, **a.g.e.**, s. 50.

²⁹³ Hüner Tuncer, **19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri**, Ümit Yay., Ankara 2000, s.53.; Allen-Muratoff, **a.g.e.**, s. 101.

²⁹⁴ Mustafa Budak, "Kanguru Olayı Kırım Savaşı'ndan Sonra Çerkezistan'a Silah ve Mühimmât Gönderilmesi", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 15, Sene 1995-1997, s. 477.

Rusya Kırım Savaşı'ndan hemen sonra Kafkasya'da kolonizasyon faaliyetlerine hız vermişti. Bölgeyi ele geçirmek isteyen Rusya'ya göre buraları elde tutabilmek için yerli Türk ve Müslüman unsurları uzaklaştırıp yerlerine Hıristiyan Rusları yerleşirmesi gerekmektedir.²⁹⁵ Çerkeslerden boşalan Kuban bölgesi kısa zamanda Rus göçmenleriyle doldurulmuştu.²⁹⁶

1860 yılından itibaren Rusya bir taraftan Kafkas sahillerini işgal etmiş diğer taraftan da kuzeyden içlere doğru ilerlemeye başlamıştı. İki yönde de bir hayli yol alan ve Kafkasların önemli bir kısmını işgal eden Ruslar yalnız işgalle yetinmiyor işgal ettikleri yerlere Kazak'ları iskân ediyordu. 1861-1862 seneleri bahar aylarına kadar Kuban civarında 35 Kazak köyü (stanitsa) kurulmuş ve bu köylere 5482 aile yerleştirilmişti.²⁹⁷

1862 yılına gelindiğinde Kuzey Kafkasya'da yerleşmelerini tamamlayan Rus-Kossaklar Kuban Nehri'nin kaynaklarını oluşturan vadilere doğru yayılmaya başlamışlardı. 1863'te dağlardaki kalelere kadar ulaşan Ruslar, kendilerinden sayıca ve teçhizat olarak zayıf durumda olan halkı yurtlarını terk ederek Güney Kafkasya veya Karadeniz kıyılarına gitmeye zorlamıştır.²⁹⁸

1864'te Kafkasları tamamen işgal eden Rusya, işgal ettiği yerlerde yaşayan Çerkes ve Abhazları Kuban bölgesine yerleştirmek istemiştir. Bu uygulama neticesinde kabilelerin bir kısmı Kuban bölgesine yerleşmeyi kabul etmiş, 50.000 kişi ise buna karşı çıkarak Türk topraklarına göç etmeyi tercih etmiştir.²⁹⁹ Türk topraklarına göç etmek isteyenler bütün mal varlıklarını hiçbir tazminat dahi almadan Ruslara terk ederek yaşadıkları yerlerden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Her yaştan binlerce göçmen perişan olmayı göze alarak Karadeniz kıyılarına akın etmiştir.³⁰⁰ Mart 1864'e gelindiğinde Kafkas dağlarının kuzey yamaçları ve Psezuapse'ye kadar olan kıyı şeridindeki Çerkeslerin sürgünü tamamlanmış, mayıs ayında da Batı Kafkasya'nın tamamı Rus ordusu tarafından kontrol altına alınmıştı. Artık Kafkasyalılar Karadeniz kıyılarına dolmuş ve Osmanlı ülkesine götürülmeyi beklemeye başlamışlardı.³⁰¹

1.2.2. Kafkasya'dan Yapılan İlk Göçler

Tarih boyunca Kafkasyalılar sürekli göç etmişler, fakat bu göçler zorlamaya dayalı olarak gelişmişlerdi. 347 yılında Kafkasya'yı istila ederek Çerkesleri egemenlikleri altına alan Hunlar, Avrupa'ya seferlerinde savaşçı Kafkas topluluklarından da yararlanmışlardır.

²⁹⁵ Bayraktar, **a.g.m.**, s. 407-408.

²⁹⁶ Allen-Muratoff, **a.g.e.**, s. 104.

²⁹⁷ Berkok, **a.g.e.**, s. 518.

²⁹⁸ Bice, **a.g.e.**, s. 47.

²⁹⁹ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 39.

³⁰⁰ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 40.

³⁰¹ Avagyan, **a.g.e.**, s. 51.

Atilla'nın seferlerindeki süvarilerden oluşan 700.000 kişilik ordusunun 200.000 kadarını Kuzey Kafkasyalılar oluşturmaktaydı.³⁰² Klasik dönem boyunca Bizans, İdil-Ural Bulgarları ve Altınordu gibi devletlerin ordularında çok sayıda Kafkasyalının görev alması nedeniyle yurtlarını terk ettikleri bilinmektedir. Ayrıca Mısır ve Ortadoğu'ya da Kuzey Kafkasya'dan büyük göçler yaşanmıştır. Son Eyyubi Sultanı Melik Es-Selah'ın ordusunu güçlendirmek amacıyla Kuzey Kafkasya'dan Çerkeslerden oluşan 12.000 askeri 1230 yılında ülkesine getirmiş ve birliklerine katmıştır.³⁰³

Çerkeslerin Ortadoğu ve Mısır'a ilk gelişleri Moğollar (Cengiz Han) zamanına rastlar. Daha sonra Kırım Tatarları, Venedik ve Cenevizliler ile Yahudi ve Hıristiyan kökenli köle tacirleri eliyle getirilmişlerdir. Çoğunlukla köle satıcılarından Azak ve Kefe civarında alınan köleler el değiştirerek pazarlara sürülüyordu. Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkasya'dan getirilen kölelerin arasında Kıpçak, Adıge-Oset, Çeçen ve Tatarlar önemli bir yer tutmaktaydı.³⁰⁴

Pek çok kavmin ve milletin bir arada yaşayıp farklılıklarını koruduğu ilginç bir kavimler mozaiği olan Kafkasya'dan yapılan göçler her kavimde farklı oranlarda gerçekleşmiştir. Bunun nedeni işte bu çeşitlilikten doğan kültür, inanç ve sosyal anlayıştır. Bazı kavimler tamamen göç ederlerken bazıları da dışarıya hiç nüfus vermemiştir.³⁰⁵

Kafkasya'dan yapılan göçlerin meydana gelmesinde rol oynayan dini, milli, siyasi, sosyal, kültürel vb. çok sayıda neden vardır. Kafkasya coğrafyasında yayılmış olan İslamiyet'in etkisi de göçler konusunda oldukça önem arz etmektedir. Dini konularda duyarlı olan Kafkas halkları bu konuda en ufak bir Rus baskısı hissettiğinde yüzünü hemen Osmanlı Devleti'ne çevirmekteydiler.³⁰⁶ Osmanlı'nın büyük bir İslam devleti olması ve özellikle de padişahın halife olmasının etkisi büyüktü. Çünkü Kafkasyalılara göre, Rusya'nın saldırgan ve yayılcı politikaları karşısında kendilerine yardım edecek tek güç Osmanlı Devleti idi.

Çerkesler Osmanlı topraklarına gelmeden önce keşif için bazı kişileri veya grupları göndermişlerdir. Keşif için gelen bu öncülerin verdiği bilgilerin çoğununun olumsuz yönde olmasına rağmen dini duygular ağır basmıştır. Toplumun önemli bir kesimine göre dini görevlerin yerine getirilmesi imkânsızlaştığında Müslüman bir ülkeye göç etmek farzdı. Bunun yanında Osmanlı ülkesinde toprakların çok verimli ve alabildiğine geniş olduğu yönündeki abartılı söylemler de göç yollarına düşmelerinde etkili olmuştur.³⁰⁷

³⁰² Kosok, **a.g.e.**, s. 16-17; Aydemir, **a.g.e.**, s. 5.

³⁰³ Aydemir, **a.g.e.**, s. 6.

³⁰⁴ Aydemir, **a.g.e.**, s. 7.

³⁰⁵ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 18.

³⁰⁶ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 67.

³⁰⁷ Aydemir, **a.g.e.**, s. 63-64.

Kafkas göçlerinde hem Rusya'nın hem de Osmanlı Devleti'nin teşviklerinin etkili olduğu söylenebilir. Bu teşviklerin nedenleri her iki devletin de çıkarlarına hizmet eder mahiyetteydi. Rusya, yüzyıllardır buralarda yerleşmesine direnen, özgürlüklerine düşkün olan ve bu nedenle ileride başkaldırabilecekleri düşünülen Kafkasyalı toplulukların bölgeyi terk etmesini istemekteydi. Osmanlı Devleti ise en büyük Müslüman devlet olması, başındaki yöneticinin halife sıfatına sahip olması ve binlerce Çerkes asıllı kişinin Osmanlı topraklarına yaşaması gibi nedenlerle göçleri teşvik etmiştir.³⁰⁸ Bunlara Osmanlı Devleti'nin tarımla ilgili politikalarına ve beklentilerine hizmet edecek kitlelerin gelmesini istemesi de eklenebilir.

Kafkasya'dan asıl göçler Kırım Savaşı sonrasında başlamış ise de 1822 yılından beri küçük gruplar halinde Osmanlı topraklarına sığınmaya başlamışlardı. Çünkü 1822 yılında Rusya, Kuban Ovası'ndaki Nogaylar ve Çerkeslere baskı yapmaya ve Kafkasya'yı istila etmeye başlamıştır. Aynı dönemde Dağıstan'dan da göçmenlerin küçük gruplar halinde Osmanlı topraklarına geldiği görülmektedir. Rusya'nın Kafkasya'ya yönelik faaliyetlerinin sıklaştığı 1838-1839 yıllarından sonra göç hareketlerinde bir canlanma gözlenmektedir. Ancak yine de kitlelilik kazanmayan bu göçler birkaç bin kişiyle sınırlı kalmıştır.³⁰⁹ 1829 Edirne Anlaşması'ndan sonra Rusya'nın giriştiği işgal hareketlerine karşı Kafkas halklarından olan Çeçenler ve Çerkesler direnişe geçmişlerdir. 1850'li yıllarda küçük gruplar halinde Kafkasya'dan yapılan göçler savaş uzadıkça giderek artmıştır.³¹⁰

1.2.3. Kırım Savaşı (1853-1856) Sonrası Yapılan Göçler

Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan kitlesele göçler üç aşamaya ayrılır: 1858-1862, 1863-1864 ve 1865. En çok göç bu üç aşamanın ikinci aşamasında yaşanmıştır. 1863-1864'de 438.000 kişi Kafkasya'dan ayrılarak Osmanlı topraklarına göç etmiştir. En nihayetinde 1858-1865 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne gelen Kafkas göçmenlerinin sayısı 647.044'e ulaşmıştır. Gelenler, çoğunluğunu Çerkesler oluşturmakla birlikte, Abhaz, Çeçen, Nogay, Ubıh, Lezgi ve Osetler'den oluşmaktaydı.³¹¹ Başka bir kaynağa göre ise Kırım savaşı dolayısıyla Kırım ve Kafkasya'dan yapılan göçler üç önemli dalga halinde ancak farklı yıllarda olmuştur. Bunlar 1856-57, 1860-62 ve 1864-65 yıllarında yapılan göçlerdir.³¹²

Kafkasya'dan yapılan göçler daha Kırım Savaşı bitmeden başlamıştı. Savaşın sonlarına doğru savaşta yararlılık gösterenlerin isterlerse Silistre'de yerleşebilecekleri ilan edilince göç

³⁰⁸ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 19.

³⁰⁹ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 47-48.

³¹⁰ Tekeli, **a.g.e.**, s. 150.

³¹¹ Firuzoğlu, **a.g.m.**, s. 691.

³¹² Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 679.

edenlerin sayısı birden artmıştı. Bölgeden nüfusun tahliye edildiği gibi bir söyleme izin vermemek için de göçmenler askeri gemilere yüklenerek tahliye edilmişlerdir.³¹³

1853 yılından itibaren Kafkasyalı göçmenlerin karayoluyla Anadolu'ya göçe etmeye başlamalarına bağlı olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'nun kuzeydoğusu önemli bir etnik değişim geçirmeye başlamıştı.³¹⁴ 1855'ten itibaren Kafkasya'dan göç eden Çerkesler ise Rumeli'de bugünkü Bulgaristan, Sırbistan ve Arnavutluk sınırları boyunca iskân edilmişlerdir. Rumeli'de dağınık olarak yerleştirilen Çerkeslerin Vidin'den Sırbistan sınırında İzornik'e ve Sava Nehri'ne kadar uzanan bölgede askerî bir kordon oluşturacak şekilde iskânları düşünülmüştür.³¹⁵ Bosna, Bulgaristan, Makedonya ve Trakya'da iskânları yapılan göçmenler buralarda iskân edilmeye karşı gönülsüzdü. Çünkü Anadolu'da yerleşmek demek askerlik ve vergi muafiyetlerinin daha uzun olması demektir.³¹⁶

Başta Çerkesler olmak üzere Kafkasyalıların yurtlarından sürülmelerinde Kırım Savaşı'nın etkileri oldukça büyüktür. Hatta en büyük nedenlerin birisi savaş ve savaşın yarattığı sonuçlardır. Bu yanı sıra Çerkes göçlerinin tarihi söz konusu olduğunda Kırım Savaşı üzerinde önemle durulması gereken bir olaydır.³¹⁷ Kırım Savaşı'ndan sonra Kafkaslar'da çok rahat hareket etme olanağına kavuşan Rusya, burada yaşayan toplumlara karşı saldırılarını artırmıştır. Rus saldırılarına karşı başta Şeyh Şamil'in direnişi olmak üzere, çeşitli direnişler yaşanmıştır. Ancak Şeyh'in 1859'da teslim olmasıyla Müslümanların Rus saldırıları karşısındaki dirençleri büyük ölçüde kırılmıştır. 1863-1864 yıllarına kadar devam eden küçük çaplı direnişler de sonuç vermemiş ve kitlelerin Osmanlı topraklarına göç etmeleri zorunlu hâle gelmiştir.³¹⁸

Kırım Savaşı sonunda Kafkasyalılar kendilerini güvende hissetmeyince ve direniş gösteren Şeyh Şamil de düşünce mecburen göç etmek zorunda kalmışlardır. Kesin olarak bilinmese de bu yıllarda Kafkasya'dan ayrılan Müslümanların sayısı 800.000 ile 1.000.000 arasında tahmin edilmektedir.³¹⁹

Göçmenler 1858 yılında Kafkasya'dan kitleler halinde gelmeye başlamışlardır. İlk yıllarda Batı Kafkasya ve Dağıstan'dan gelenler çoğunlukta idi. Batı Kafkasya'dan gelenlerin

³¹³ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 679.

³¹⁴ Karpat, **Osmanlı Nüfusu...**, s. 98.

³¹⁵ İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 4-5.

³¹⁶ Misha Glenny, **Balkanlar 1804-1999**, Çev. Mehmet Harmancı, Ayhan Matbaası, İstanbul 2001, s. 98.

³¹⁷ Aydemir, **a.g.e.**, s. 31.

³¹⁸ Yalçınkaya, **a.g.m.**, s. 11-12; İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 29; Kafkasyalıların XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren başlayan ve direnişlerin sona ermesiyle toplu göçlerin başladığı zaman kadar geçen süre içinde Ruslara karşı verilen mücadeleler ve reform çalışmaları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Özbay, **a.g.e.**, s. 34-40; Ayrıca Şeyh Şamil'in liderliği ekseninde sürüp giden Kafkas savaşları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ataç, **a.g.e.**, s. 163-167; Baddeley, **a.g.e.**, 300-449; Cabağı, **a.g.e.**, s. 59-70.

³¹⁹ Saydam, "Rus Sömürge Siyaseti ve Kafkasya", s. 348.

çoğunluğunu da Nogaylar ve Çerkesler oluşturmaktaydı. Dağıstanlılar karayoluyla Erzurum'a ulaşırken Nogay ve Çerkesler deniz yoluyla İstanbul'a gelmişlerdir. Doğu Kafkasya'daki Rus saldırıları artınca Dağıstan'dan gelen göçmen sayısında, çok büyük rakamlarda olmamak üzere, bir artış yaşanmıştır. Fakat 1859'da savaşın ağırlığı Batı Kafkasya'ya kayınca bu bölgeden gelen göçlerde önemli miktarda artış göze çarpmaktadır.³²⁰ Kırım'dan yapılan göçlerin durduğu düşünölmeye başlanmıştı ki Şeyh Şamil'in teslim olmasıyla 16.000 Nogay Osmanlı topraklarına geçmek amacıyla Kırım'a yığılmıştı. 1859-1860 kışını burada geçiren Nogaylar Kırım sakinlerini de etkilemiş ve büyük bir göç dalgası başlatmıştı.³²¹

1860 yılında Osmanlı topraklarına yapılan kitlesel Kafkas göçleri başlamadan önce Osmanlı Devleti'nde zaten birkaç tane Çerkes yerleşimi mevcuttu.³²² 1860 yılı itibariyle göçler kitleselleşmiş ve 40.000 ila 50.000 göçmenin Osmanlı topraklarına gelmesi için Osmanlı Devleti ve Rusya bir anlaşma yapmışlardı. Anlaşmaya göre Osmanlı Devleti'ne gelecek göçmenlere mukabil Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan Rum-Ortodoks halkın Rusya'ya göçleri kararlaştırılmıştı. Ancak göçlerde oldukça eşitsiz bir gelişme olmuş ve 1865 yılına kadar 520.000 göçmen Osmanlı topraklarına gelmiştir. Buna karşılık Rusya'ya gidenlerin sayısı ancak birkaç bini bulmaktaydı.³²³

1863-1864 kış aylarında göçmen akını bir çığ gibi büyümüşü. Rusya'nın 40.000 ila 50.000 civarında göçmen göndereceğini açıklamasına rağmen 1864 baharına gelindiğinde Osmanlı topraklarına ulaşan göçmen sayısı 400.000'i bulmuştu.³²⁴ 1864 yılında Çerkes direnişinin kırılmasıyla bölgeden yapılan kitlesel göçler doruk noktasına ulaşmıştı.³²⁵ Mayıs ayında Çerkeslerin uzun mukavemetleri sona erince 600.000 kişi Osmanlı topraklarına göç etmiştir.³²⁶

Ruslar Beloreçensk Hattı ve Karadeniz arasında yaşayan Adıgeleri zorla göç ettirmiştir. 1858-1865 yılları arasında Karadeniz kıyılarından göç edenlerin sayısı Rus kaynaklarına göre 493.000'den fazlaydı. Bu sayının 418.000'i ise yalnızca 1863-1864 yılları arasında gelenlerden oluşmaktadır.³²⁷ Bu yıllar en büyük göçmen kitlelerinin geldiği dönemdir ki

³²⁰ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 74-75.

³²¹ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 679.

³²² Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 169.

³²³ Tekeli, **a.g.e.**, s. 150.

³²⁴ Saydam, **a.g.e.**, s. 88; Bice, **a.g.e.**, s. 48.

³²⁵ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 677.

³²⁶ Allen-Muratoff, **a.g.e.**, s. 104.

³²⁷ Özbay, **a.g.e.**, s. 50.

1863-1864 yıllarında gelen göçmenler bütün zamanlarda gelen Kafkasya göçmenlerinin yarısından çoğunu oluştururlar.³²⁸

1863 yılında itibaren Çerkes ve Abhazların Kuban'ın kuzeyine ve Osmanlı topraklarına göç etmeye zorlanması göçleri hızlandırmıştır. 1864 yazında göç edenlerin sayısı 300.000'i aşmıştır.³²⁹ 1858-1864 yılları arasında ise gelen göçmen sayısı resmi rakamlara göre 398.000'i buluyordu. 1864 yılının ilk altı ayında Trabzon, Samsun ve Sinop limanlarına çıkarılan Çerkes göçmenlerin sayısı 260.000 idi. Ancak 1864 yılındaki büyük göçten önce yurtlarından kaçanların, yollarda ölenlerin de hesabı yapıldığında dağlarından inerek Osmanlı topraklarına göç eden Kafkasyalıların sayısının resmi rakamların çok üstünde olduğu ve 500.000'i bulacağı tahmin edilmektedir.³³⁰

Kafkaslar'da Rusların üstün gelmesi ve Kafkas halklarının artık savaşacak gücü kalmaması üzerine Ruslar onları her biri birbirinden kötü seçeneklerle karşı karşıya bırakmışlardı. Batı Kafkasya'daki bütün sakinlere Ağustos 1864'te naib olarak tayin edilen Rus Çarı'nın kardeşi Grandük Mişel Ağustos ayında bir ferman yayınlamıştı. Kafkasyalıların topraklarını terk etmelerini aksi halde savaş esiri sayılacaklarını ve Rusya'nın çeşitli bölgelerine sürgüne gönderileceklerini ilan etmişti.³³¹ Bu gelişme üzerine bir milyon civarında insan yerlerini yurtlarını terk ederek göç yollarına düşmüştü. Yola çıkan halkın arkasından Ruslar tarafından salınan Kazaklar göçmenlere saldırıyor ve kabileleri hızla sürüyordu.³³²

1863-1864'te göç edenlerin çoğu Çerkeslerdi, ancak az sayıda da Abhaz göçü olmuştur. Bazı Çerkes kabilelerinin tamamı, bazılarının ise büyük çoğunluğu Osmanlı topraklarına göçmüştür. Bir tek Kabardaylar kabilesinin nüfusu göçten fazla etkilenmemiştir. Böylece yaklaşık bir yıllık bir zaman içinde Kuzey-Batı Kafkasya'nın nüfusu büyük ölçüde yok olmuştur. Bu dönemde Abhazlar ve Dağıstanlılardan gelenler olduysa da bunların sayısı çok azdır. Bu yüzden "Büyük Göç" denilen 1864 göçünün Çerkes göçü olarak adlandırılması yanlış olmayacaktır.³³³

Çerkes halklarını tarihinde "Büyük Göç (İstambılak İueşhue)" olarak adlandırılan Kırım Savaşı'ndan sonra başlayan ve 1864 yılına kadar süren göçler nedeniyle Kuzey Kafkasya'nın nüfusunda neredeyse %90 oranında azalma yaşanmıştır. Kafkasya Genel Valiliği'nin resmî verilerine göre 1863-1864 yıllarında 312.000 kişi Osmanlı Devleti'ne göç

³²⁸ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 18.

³²⁹ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 76.

³³⁰ Cabağı, **a.g.e.**, s. 72.

³³¹ Özbay, **a.g.e.**, s. 41; Cabağı, **a.g.e.**, s. 72; Berkok, **a.g.e.**, s. 526.

³³² Berkok, **a.g.e.**, s. 526.

³³³ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 79-80.

etmiştir. Kuban bölgesinden 1857-1864 yılları arasında göç edenlerin sayısı ise yaklaşık olarak 398.000 kişi olarak kayıtlara geçmiştir.³³⁴

Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göçler daha çok Batı Kafkasya'yı etkilemiştir. Doğu Kafkasya'da yaşayan Dağıstanlılar ve Çeçen-İnguşlar'dan 40.000 dolayında göç olmuştur. Bu rakam genel nüfusa oranla çok az bir orandır ve Doğu Kafkasya'nın nüfus yapısını çok etkilemeyecektir.³³⁵ Rusların Doğu Kafkasya'da yerli halktan vergi toplaması ve onlara askerlik yükümlülüğü getirmesi tepkilere neden olmuştur. Bu nedenle 1872'de bir ayaklanma çıkmış, fakat Ruslar tarafından bastırılınca bölgedeki Dağıstanlıların çoğunluğu Osmanlı topraklarına göç etmiştir.³³⁶ Çeçenler ise bu göçlerde Osmanlı topraklarına iki dalga halinde gelmişlerdir. Birincisi 1865 yılında Kars üzerinden bir ikincisi ise 1876 yılındadır.³³⁷ Buna karşılık Batı'da yaşayan Çerkesler ve Abhazlar için durum çok farklıdır. Göçler çok yıkıcı sonuçlara yol açmış, toplam nüfusun beşte dördü topraklarını terk etmiştir. Geride kalanlar ise dağlardaki yerlerinden indirilerek Kuban Ovası'nda Kazak ve Rus köylülerin arasına dağıtılmışlardır.³³⁸ XIX. yüzyılda Kuzeybatı Kafkasya'nın Adıgey bölgesinde Adıgeler ve Abhazlar yaşıyorlardı. 1830 yılında bölgede yaşayanların nüfusu bir milyon civarındaydı. 1864 sürgününden sonra bölgede nüfus adeta yok olmuştu. 1864 sonrası bölgede sadece 30.000 kadar nüfusun kaldığı tahmin edilmektedir.³³⁹

1864 ağustosunda padişaha Sadrazam Ali Paşa tarafından verilen rapora göre Osmanlı Devleti'ne 1855 yılından beri gelen göçmen sayısı 595.000'dir. Bunların 312.000'i 1855-1863 yılları arasında gelmişler, geriye kalanı ise 1864 yılının birinci yarısında gelmiştir. Yaz sonunda sayıları 295.068'e ulaşan göçmenlerin 250.000 kadarı Batı Kafkasya'dan göç edenlerdir. Ancak Ali Paşa'nın bu raporunda geçen toplam göçmen nüfusun 250.000'i Kırım'dan gelenlerdir. Bu durumda raporun verildiği aydan sonraki aylar da dahil edildiğinde 1864 sonbaharına kadar Osmanlı topraklarına gelen Kafkasyalı göçmen sayısı 350.000'den fazladır. Kayıtlara geçmeyenlerin de çok büyük miktarlarda olduğu tahmin edilmektedir. Bu nedenle bu rakam 400-500 bin arasında olmalıdır.³⁴⁰

Osmanlı Devleti'nin genel nüfus miktarı ve yaşanan göçler nedeniyle meydana gelen değişiklikler karşılaştırıldığında 1859-1865 yılları arasında gelenlerin sayısı 600.000 ila

³³⁴ Avagyan, **a.g.e.**, s. 54.

³³⁵ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 175.

³³⁶ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 81.

³³⁷ Andrews, **a.g.e.**, s. 245.

³³⁸ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 175.

³³⁹ Özbay, **a.g.e.**, s. 8.

³⁴⁰ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 71-72.

1.000.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir.³⁴¹ 1857-1866 yılları arasında göç eden Çerkeslerin 200.000 ile 400.000 kadarı Balkanlar'da, bir milyonu Anadolu'da, 25.000'i Suriye ve Ürdün'de ve 10.000 kadarı da Kıbrıs'ta iskâna tabi tutulmuşlardır.³⁴² 1865 yılından itibaren pek fazla toplu göç görülüyor. Ancak dağınık ve tek tek gelişler olmuştur.³⁴³

Kafkasya'dan sürülen Adigeler, Abhazlar ve Ubıhlar hepsi Çerkes olarak ele alınmış ve Osmanlı kayıtlarına da genellikle bu şekilde geçmişlerdir. İskâna tabi tutulurken de herhangi bir ayırım olmaksızın ortak yerleşime tabi tutulmuşlardır.³⁴⁴ Kafkasya'dan sürülen insanların sayıları hakkında birbirinden farklı birçok rakam telaffuz edilmiştir. Çünkü ne Kırım Tatarlarının ne de Kafkasyalıların göçlerinde özenli bir sayım yapılmıştı. Çeşitli basılı eserlerde telaffuz edilen rakamlar şu şekildedir: McCarthy Ruslar tarafından ele geçirilen Kafkas bölgelerinden göç edenlerin sayısını yaklaşık 1.200.000 olarak vermiştir. Bunlardan 800.000 kadarı Osmanlı topraklarına sağ salim çıkabilmiş ve iskân edilmiştir. Saydam da buna paralel bir rakam vermiş ve bu dönemde Kırım ve Kafkasya'dan gelenlerin sayısının 1.000.000 ile 1.200.000 civarında olduğunu belirtmiştir. Karpat'a göre Kafkasya'dan 1864-1870 yılları arasında sürülenlerin sayısı 2.500.000 olarak tahmin edilmektedir. Bu göçmenlerin bir milyonu göç yollarında geçirdikleri deniz kazaları ve hastalıklar yüzünden hayatlarını kaybetmişlerdir. Sağ salim Osmanlı topraklarına ulaşanlar Anadolu'da ve Rumeli'de iskân edilmişlerdir. Avagyan ve Tekeli'ye göre ise Kafkas direnişinin büyük ölçüde kırıldığı 1859 yılından 1876/1879 yılına kadar Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine göç etmek üzere yola çıkanların sayısı iki milyonu bulmaktadır. Çoğunluğu Çerkes olan bu göçmenlerin ancak 1.5 milyonu Osmanlı topraklarına ulaşabilmiş ve iskân edilmişlerdir.³⁴⁵

Kafkasya'dan sürülen Çerkeslerin yola çıktıkları başlıca liman ve iskeleleri Tupse, Anapa, Novrosiski, Soçi, Taman, Hosti, Kerç, Özerek, Atşimşa, Gelencik, Pşat, Aşe, Geç, Şase, Hamış, Sohum, Batum, Pitsunda, Poti ve Soğucak gibi yerleşimlerdi. Buralardan yola çıkan sürgünlerin Osmanlı topraklarına çıkış yeri olan liman kentleri ve bölgeler ise İstanbul, Trabzon, Samsun, Sinop, Akçakoca, Akçaabat, Giresun, Fatsa, İnebolu, Ayancık, Şile, Ereğli, Mudanya, Çanakkale, Gelibolu, Selanik ve iskelesi olmayan Karadeniz kıyılarıydı.

³⁴¹ Koç, **a.g.m.**, s. 547-548.

³⁴² Avagyan, **a.g.e.**, s. 66.

³⁴³ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 80.

³⁴⁴ Andrews, **a.g.e.**, s. 239.

³⁴⁵ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 37-38; Saydam, **a.g.e.**, s. 91; Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 15; Tekeli, **a.g.e.**, s. 151; Avagyan, **a.g.e.**, s. 57.

Bunların dışında Balkanlara gönderilenler Köstence, Varna, Burgaz limanları ve Mangalya ile Balçık iskelelerinden karaya çıkıyorlardı.³⁴⁶

İlk yıllarda Kafkasyalı göçmenlerin başlıca çıkış yerleri İstanbul iken daha sonra buna Samsun ve Trabzon da eklenmiştir. 3 Mayıs 1861'e kadar geçen üç yıl içinde bu üç liman yeterli olmuştur. Bu sürede gelen 150.000 kadar göçmen çıkarıldıkları şehirde çeşitli binalara, okullara ve kışlalara geçici olarak yerleştiriliyorlardı. Fakat bu üç şehir de dolup gelen göçmenleri alamayacak duruma gelince bundan sonra gelen göçmenler Varna, Köstence, Sinop ve Burgaz'dan Osmanlı topraklarına çıkış yapmışlardır.³⁴⁷

Yaşadıkları yerleşim yerlerinden ayrılan Kafkasyalı göçmenler Karadeniz sahillerine iniyor, burada birikenler deniz yoluyla Trabzon'a geçiyorlardı. Devlet, buraya biriken göçmenleri gemilerle Varna, Köstence, Bergos ve Lom gibi limanlara taşıyor, oradan da Tuna nehir yolu, karayolu ve demiryolu vasıtasıyla Rumeli'nin iç bölgelerine naklediyordu. Anadolu'da iskân ettirilecek göçmenler ise iskânın yapılacağı bölgeye yakın bir liman kentine taşınyordu. Bu limanlar Samsun, Trabzon, Sinop ve İnebolu idi. Daha batı ya da güneye sevk edilecekler ise buralardan deniz yoluyla İstanbul'a, oradan da İzmir'e götürülüyordu.³⁴⁸

1864 yılına kadar Osmanlı topraklarına gelen göçmenler sadece Karadeniz kıyı kentlerine değil doğrudan İstanbul'a da gelmekteydiler. Bu tarihten sonra göçmen sayısının artmasıyla muhacirler iskân edilecekleri bölgeye en yakın liman kentlerine sevk edilmişlerdir. Ancak Akdeniz'deki liman kentlerine gidecek olanlar doğrudan İstanbul'a gelmeye devam etmişlerdir.³⁴⁹ 1865 yılında başkente Çerkeslerin girişinin yasaklanmış olması nedeniyle bu limanlardan İstanbul sadece transit geçiş olarak kullanılıyordu.³⁵⁰

Kafkas göçmenleri Osmanlı ülkesine giderken karayolunu tercih etmeleri durumunda Batum ve Kars üzerinden giriş yapmaktaydılar.³⁵¹ Genellikle beraberinde sürülerini de getirmek isteyen göçmenler Osmanlı topraklarına karayoluyla giriş yapmaktaydılar. Bunlar, hayvancılığa elverişli yerlerde iskân ediliyordu.³⁵² Ancak göçmenlerin büyük çoğunluğu deniz yolunu kullanmışlardır. Padişahın onayıyla göçmenleri getirmek için Gözleve, Kerç ve

³⁴⁶ Fethi Güngör, "Kafkasya'da Bitmeyen Soykırım ve Sürgün Soykırımlarla Dolu Bir İnsanlık Tarihi", **Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler**, 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi Yay., İstanbul 2006, s. 142; Aydemir, **a.g.e.**, s. 95.; Avagyan, **a.g.e.**, s. 60.

³⁴⁷ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 124.

³⁴⁸ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 41.

³⁴⁹ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 42.

³⁵⁰ Avagyan, **a.g.e.**, s. 60.

³⁵¹ Firuzoğlu, **a.g.m.**, s. 691.

³⁵² İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 41.

Balıkava limanlarına 10 gemi ve 13 yelkenli gönderilmişti.³⁵³ Göçmenleri deniz yoluyla taşımak için görevlendirilen gemiler göçmen nüfusun fazlalığı karşısında yetersiz kalıyordu. Göçmenler gemilere binmek için sıraya giriyor, 6 ay, 1 yıl veya daha fazla beklemek zorunda kalıyordu. Talihsizlik ki 1863-1864 yıllarında görülmemiş bir kış yaşanmaktaydı. Sert geçen bu kış aylarında göçmenlerin nakillerini sağlamak kat kat zorlaşmaktaydı. Bu süre içinde kıyılarda perişan olan göçmenler açlık ve soğukla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Böyle durumlarda Karadeniz'in kuzey ve doğu sahilleri ölmüş ya da ölmek üzere olan insan yığınları ile doluydu.³⁵⁴

Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarına yığılan ve 1863 yılı sonlarına doğru sayıları 170.000'e yaklaşan göçmenler, kendilerine en yakın liman kenti olan Trabzon'a akın etmekteydi.³⁵⁵ Trabzon'daki coğrafi özellikler, buraya gelen göçmenlerin geçici de olsa iskân edilmeleri için yeterince elverişli değildi. Bu nedenle buraya gelen göçmenler Anadolu'nun çeşitli bölgelerine ve Rumeli'deki iskân bölgelerine gönderilmişlerdir. Bu şehirlerden hem Anadolu'ya açılma yeri olarak hem de iskân için elverişli coğrafi özelliklere sahip Karadeniz şehri Samsun, göçmenlerin yerleşmek istediği önemli bir bölgeydi. Bu nedenle hem Trabzon hem de Kafkasya'dan buraya göçmen akını vardı. Gelen göçmenler geçici olarak hanlar ve medreselere yerleştirilmekteydi. O zamanlar sıtma hastalığının yoğun olduğu bir yer olan Samsun ve çevresinde, göçlere bağlı olarak artan nüfusla birlikte, hastalık daha da yaygınlaşmıştır.³⁵⁶ Hatta önceden belirlenen iskân bölgelerine en yakın liman kenti neresiyse oraya çıkarılarak daha çabuk sevk edilmeleri hesaplanmıştır. Ancak gelen göçmen kitlelerinin giderek artması ve iskelelerde yığılmaları, bakım, beslenme ve sağlık tedbirleri yetersiz kalınca salgın hastalıklar peyda olmuştu. İskân yerlerine sevkleri geciktikçe durumları daha da kötüleşmiştir.³⁵⁷

1.2.4. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sonrası Yapılan Göçler

Adı 93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda daha önceki yıllarda Anadolu'ya göç etmiş ve Trabzon'a yerleşmiş olan 18.000 Kafkasyalı cephede görev almıştır. Yine daha önce iskân edilmiş 3.000 Kafkasyalı gönüllü olarak cepheye koşmuştur. 1877 mayısında Kafkas göçmenlerinden oluşan 4.000 kişilik bir askeri birlik Sohum

³⁵³ Saydam, **a.g.e.**, s. 83; Bu gemilerin isimleri, nerelerden göçmenleri taşıdıkları ve ne kadar göçmen yükledikleri ilgili bilgiler için bkz. Aynı eser, s. 83-84; Raşit Gündoğdu, "Arşiv Belgeleri Işığında Kırım ve Çerkes Göçleri", **Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler**, 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi Yay., İstanbul 2006, s. 123.

³⁵⁴ Firuzoğlu, **a.g.m.**, s. 691-692.

³⁵⁵ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 43.

³⁵⁶ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 44.

³⁵⁷ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 124.

yakınlarında karaya çıkartılarak Kafkasya'dan Ruslar vurulmaya çalışılmıştır. Ancak savaşı kazanan taraf Rusya olunca Kafkasyalı halklar için tarihin seyri yeniden değişmiştir. Rus orduları hem göçmenlerin asker olarak Rusya'ya karşı savaşmaları hem de çıkan ayaklanmaların hesabını sorarcasına ezici bir güçle Kafkasya'ya yüklenmiştir. Daha önce yurtlarını terk etmeyen Kafkasyalılar da bu süreçten itibaren yerlerini yurtlarını terk etmek zorunda kalmış ve göçmen durumuna düşmüşlerdir.³⁵⁸

93 Harbi başladığında Kafkasyalılar ve Dağıstanlılar Şeyh Şamil'in naiplerinden Abdurrahman önderliğinde bir ayaklanma başlatmışlardır. Osmanlı Devleti'nin yenilmesi ve savaştan çekilmesi üzerine Ruslar Dağıstan üzerine birlikler sevk etmişlerdir. Bölgeyi işgal eden Rusya ayaklanma hareketinin ileri gelenlerini de katletmek suretiyle çok kanlı bir şekilde olayları bastırmıştır. Sert şekilde bastırılan bu ayaklanmadan sonra yine küçük çaplı hareketler ortaya çıkmış ve kayda değer olan 1905 yılındaki Dağıstan ayaklanması da Ruslar tarafından bastırılmıştır.³⁵⁹ 93 Harbi Kafkas kabilelerinin bağımsızlık beklentilerini yarım yüzyıl geriye atmıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde en güçlü dönemlerini yaşayan Çarlık Rusya'sı sadece Kafkaslar'da değil Orta Asya'da da nüfuzunu sağlamlaştırmıştı. Güçlü Rusya izlediği sömürge siyaseti nedeniyle Kafkasya'da toplumları harekete geçirecek dinamikleri etkisiz hale getirmişti.³⁶⁰

Osmanlı-Rus Savaşı'nda Balkanlar'ın büyük bir kısmı ve doğuda Erzurum'a kadar olan topraklar Ruslar tarafından işgal edilmişti.³⁶¹ Rus ordusu Kars, Ardahan, Oltu ve Batum'u işgal edince Osmanlı Devleti Kafkasya eteklerindeki son topraklarını da kaybetmiştir. Kars Sancağı Rus yönetimine geçince başkenti Tiflis olan "Zakafkasya" genel valiliğinin bir vilayeti olmuştur.³⁶²

Ardahan'a giren Ruslar buradaki hastaneye saldırmış, hastaları ve görevlileri katletmişlerdir. Civardaki yerleşim yerlerini yağmalayan Ruslar, en ufak bir direniş karşısında insanları öldürme yoluna gitmiştir. Ahmet Muhtar Paşa'nın önlemleri sayesinde Haziran 1877'den itibaren geri çekilmeye başlayan Ruslar, Kars'taki ekin tarlalarını biçerek kendi ülkelerine nakletmişler, diğer malları gasp etmişler ve götüremediklerini de yakıp yıkmışlardır. Sadece mala değil Müslümanların canlarına da kasteden Ruslar, çok sayıda insanı çeşitli bahanelerle hapsedmiştir.³⁶³

³⁵⁸ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 168; Bice, **a.g.e.**, s. 50.

³⁵⁹ Bice, **a.g.e.**, s. 25.

³⁶⁰ Abdullah Saydam, "Kuzey Kafkasya'daki Bağımsızlık Hareketleri" ", **Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet**, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, s. 324.

³⁶¹ Eren, **a.g.e.**, s. 78.

³⁶² İlber Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 9, Sene 1978, s. 344.

³⁶³ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 50-51.

93 Harbi sonunda imzalanan Berlin Anlaşması Türk-Rus sınırının askerî coğrafyasında önemli değişikliklere yol açmıştı. Ruslar doğuda Batum ve Kars gibi kilit konumdaki iki önemli şehre sahip olmuşlardı.³⁶⁴ Ayrıca Ruslar anlaşmayla Kars ve Batum'un yanı sıra Ardahan, Oltu, Sohum ve Kağızman'ı da almışlardı. Buralardaki Türklerin mülkî haklarını tanımayan Ruslar, Türkleri kaçırıp yerlerine Müslüman olmayan unsurları getirip iskân etme projesini başlatmışlardı. Slavlaştırma ve kolonizasyon politikalarını uygulayan Ruslar, boşaltılan ya da boşaltılması için uğraşılan Türk köylerine Ermeni, Rum, Yezidi, Süryani, Ukraynalı, Alman, Eston ve Malakan gibi Kafkas topluluklarını yerleştirmiştir. Bu gelişmeler sonrasında kendilerini güvende hissetmeyen Türkler, Osmanlı topraklarına doğru göç etmeye başlamışlardır. Gelen göçmenler bölgeye yakınlığı dolayısıyla Sivas, Malatya, Elazığ ve Ankara gibi vilayetlere gönderilmişlerdir.³⁶⁵

İşgale uğrayan ve elden çıkan Kars, Ardahan, Batum, Romanya, Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Makedonya'da gibi yerlerde yaşayan Türkler, Çeçenler, Gürcüler, Dağıstanlılar, Lazlar ve daha pek çok Müslüman kavim yurtlarını terk ederek göç etmişlerdi.³⁶⁶ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Berlin Anlaşması'yla Kars, Ardahan ve Batum Ruslara bırakılınca savaş sürerken yaşadıkları baskının artık daha da şiddetli olacağını düşünen ve Rusların hakimiyetinde yaşamak istemeyen ahali bu şehirleri terk ederek Osmanlı Devleti'nin elinde kalan Anadolu topraklarına göç etmişlerdir. Bu şehirlerden göç ederek Osmanlı topraklarında iskân edilenlerin sayısı 300.000'i buluyordu.³⁶⁷

Güney Kafkasya'daki Gürcüler, bu bölgenin en kalabalık halkını oluşturuyorlardı.³⁶⁸ Berlin Anlaşması'yla Rusya'nın eline geçince Gürcü göçlerinin yapıldığı Acara-Kobuleti, Artvin, Kars ve Ardahan gibi yerleşimler Osmanlı Devleti tarafından fethedilmeden önce ortaçağ Gürcü krallığına aitti.³⁶⁹ Gürcistan'da IV. yüzyıldan beri Hıristiyanlık hakim iken XVI. ve XVII. yüzyıllardaki Osmanlı Devleti egemenliğinde Gürcü toplulukların bir kısmı Müslüman olmuştur. Gürcistan Müslümanlığının merkezi Batum idi.³⁷⁰ Gürcistan'ın batısı ve doğusunda yaşayan Müslüman Gürcüler zaman zaman Osmanlı topraklarına göç etmişlerdi.³⁷¹ Ancak asıl büyük göç 29 Ocak 1879'da yapılan İstanbul Anlaşması sonunda

³⁶⁴ Allen-Muratoff, **a.g.e.**, s. 206-207; Yalçınkaya, **a.g.m.**, s. 24.

³⁶⁵ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 53.

³⁶⁶ Eren, **a.g.e.**, s. 78-79; Karpat, **Osmanlı Nüfusu...**, s. 98.

³⁶⁷ İpek, **a.g.m.**, s. 663-664.

³⁶⁸ Allen-Muratoff, **a.g.e.**, s. 13.

³⁶⁹ Magnarella, **a.g.e.**, s. 26.

³⁷⁰ Fahrettin Çiloğlu, **Gürcülerin Tarihi**, Ant Yay., İstanbul 1993, s. 59; Önder, **a.g.e.**, s. 263.

³⁷¹ Andrews, **a.g.e.**, s. 249.

Batum'dan yapılan göçlerdir. Kesin veriler olmamakla birlikte 105.000 nüfuslu olan şehirden 30-32 bin dolayında Müslüman'ın göç ettiği tahmin edilmektedir.³⁷²

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona ermesiyle olası bir Rus saldırısından korkan binlerce Müslüman Gürcü Kafkasya'daki topraklarını terk ederek Batum'dan gemilere binmiş ve Osmanlı Devleti'nin Samsun, Ordu, Sinop, İstanbul ve diğer liman kentlerine sığınmışlardı. Bu göçmenlerden bazıları bu sahil kentlerinde ve civarında yerleşirken bazıları da daha içlere doğru giderek Amasya, Adapazarı ve Balıkesir gibi kentlere yerleşmişlerdir.³⁷³

93 Harbi'ni müteakip Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin büyük çoğunluğunu Sohum'dan çekilen Osmanlı birlikleriyle birlikte gelenler oluşturmaktadır. Savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin ayaklanma çağrılarında olumlu cevap veren ve Osmanlı askerleriyle işbirliği yapan Abhazların savaş sonrası orada kalmaları elbette düşünülemezdi.³⁷⁴ Rusların Abhazları topraklarından çıkarmak için resmi bir politik tavrı takınmalarına rağmen binlerce Abhaz, Çerkes göçleri sırasında Osmanlı Devleti'ne iltica etmişlerdi.³⁷⁵

Kırım Savaşı ile başlayan kitlesel Kafkas göçleri 1859-1860 yıllarında iyice artmıştı. Bu yıllarda Kırım'dan da yerlerini terk ederek Osmanlı topraklarına göç eden muhacir sayısı 300.000 kadardır. 1865'ten itibaren kitlesel olma özelliğini kaybeden göçler parça parça devam etmişti. 1856 ve 1876 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç eden muhacirlerin sayıları kesin olarak belirlenmemektedir. Bu konuda çeşitli kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir. Verilen rakamlar 600 bin ila 2 milyon arasında seyretmektedir. Ancak 93 Harbi'nden sonra yeniden kitlesel bir hâl alan göçler, 1877-1900 yılları arasında Kafkasya ve Doğu Anadolu'dan 300.000 kişinin Osmanlı topraklarına göç etmesine neden olmuştur.³⁷⁶

Kırım Savaşı'ndan 1876 yılına kadar Osmanlı Devleti'ne gelen göçlerle ilgili net bir rakam vermek imkânsızdır. Bunun nedenleri şöyle sıralanabilir: Kafkasya ve Kırım'ın göçler öncesi nüfusunun bilinmemesi, Osmanlı kaynaklarında ayrıntı bilgi (etnik yapıları ve geldikleri mahal vb.) yerine, gelen göçmenlerin hepsinden "muhacir" diye söz edilmesi, dünya kamuoyundan gelecek tepkileri hafifletmek adına Rus kaynaklarının göç edenlerin sayısının daima az göstermesi, göçmenlerin çoğu zaman izinsiz göç etmeleri, göçmenlerin daha Osmanlı topraklarına ulaşmadan salgın hastalıklar ve Karadeniz'de yaşanan kazalar nedeniyle ölenlerin sayılarının bilinmemesi.³⁷⁷

³⁷² Firuzoğlu, **a.g.m.**, s. 693.

³⁷³ Magnarella, **a.g.e.**, s. 29.

³⁷⁴ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 83-84.

³⁷⁵ Allen-Muratoff, **a.g.e.**, s. 120.

³⁷⁶ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 40.

³⁷⁷ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 680.

Savaş sonunda yaşanan göçler azalmış ancak tamamen kesilmemişti. 1894 yılında Osmanlı Devleti'ne yapılan göçlerin nedenleri arasında göçmenlere yılda iki kere ürün veren bereketli toprakların tahsis edilmesi, toprağı sürmek için çift hayvanatı ve edevatı, ev yapmak için ağaç yardımı yapılması ve askerlik görevinin yaptırılmaması gibi yayılan haberler vardır.³⁷⁸ Bu haberlerin yayılmasının zaten Rus baskısından bunalmış olan halk üzerinde etkili olacağı muhakkaktır.

Tutulan kayıtlara yansıyan duruma göre 1876-1896 tarihleri arasında Osmanlı topraklarına kaybettiği yerlerden 198.544 hane gelmiştir. Bu hanelerin barındırdığı insan sayısı da 845.681 kişidir. Bunlara kayıtlara yansımayan göçler de eklendiğinde bu tarihlerde gelenlerin sayısı çok daha fazla olacaktır.³⁷⁹

19. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin sayıları hakkında değişik rakamlar verilmektedir. Sadece göç edenler değil Kafkasya'da kalanların sayısı konusunda da bir görüş birliği yoktur. Fakat bilinen bir gerçek var ki o da göç edenlerin büyük çoğunluğunun Çerkes ve Abhazlar olduğudur. Diğer kavimler pek kayıp vermemişler ve Rus idaresinde yaşamaya devam etmişlerdir.

93 Harbi sonrasında Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçlerin bir süre sonra arkası kesilmişti. Ancak 1900'den sonra Kafkasya halklarının, eskisi kadar çok büyük sayılarda olmasa da Osmanlı topraklarına yaptıkları göçler aralıksız sürmüştür. XIX. yüzyılın sonundan 1908 yılı sonuna kadar yapılan ve yalnızca Muhacirin-i İslamiye Komisyonu belgelerine yansıyan göç kayıtları çok büyük sayılarla ifade edilmese de hemen her Kafkas kavminden insanın bu tarihlerde Osmanlı Devleti'ne göç ettiğini göstermektedir.

Osmanlı Devleti'ne Kafkasya'dan göç eden göçmenlerin geldikleri yerler ve hangi milletten oldukları komisyon belgelerinde geçmektedir. Ancak her zaman bu kayda rastlanmamakta, gelen göçmenler Kafkasyalı olarak genel bir bölgesel ifadeyle belirtilmektedirler. Yine de az sayıda da olsa kayıtlara geçen göç veren bölgeler ve göç edenlerin hangi milletten olduklarına bakıldığında Kafkasya'nın hemen her tarafından göçmen geldiği görülmektedir. Bu göçmenler genellikle Karadeniz'in kuzeyindeki limanlardan sevk edilmişlerdi.

Bu kısımda Kafkas göçmenleri ile ele alınabilecek göçmenlerin geldiği bir diğer yer ise Kazan'dır. 1899'da Kazan muhacirlerince verilen dilekçede, 173 muhacirin Karahisar-ı Sahip Sancağı'na gönderilmiş ise de gerek bunların ve gerek bundan sonra gelecek Kazan muhacirlerinin Malatya'daki Sultansuyu çiftliğinde iskânları talep edilmiştir. Bu talepleri masraflar ve daha önce söz konusu çiftlikte iskânları yapılan muhacirlerle ilgili yaşanan

³⁷⁸ Ocaklı, **a.g.m.**, s. 896.

³⁷⁹ Koç, **a.g.m.**, s. 547.

sıkıntılar gözönüne alınarak geri çevrilmiştir. Zaten bu muhacirler kendileri de uygun gördüğü için Karahisar-ı Sahip'e sevk edilmişlerdi. Bu nedenle orada kalmaları ve iskân işlerinin hemen bitirilmesi komisyona tebliğ edilmiştir.³⁸⁰ Ankara Vilayeti'ne sevk edilmiş olan Kazan muhacirlerinin işeleri için verilen yevmiye ile bunun için istihdam olunan memur masrafları vilayet bütçesinden karşılanmış ve 48.467 kuruş tutan bu masraf 1899/1900 yılı Dahiliye tahsisatından geri alınmıştır. Ancak muhacirlerin iskânında sarf edildiği için bu paranın Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'ndan veya Girit muhacirin sergisinden karşılanmasına karar verilmiş ve sonuçta 10 milyon kuruşluk muhacirin sergisinden tahsil edilerek nezarete iade edilmiştir.³⁸¹

Kasım 1904'te ellerinde resmi evrak olmadığı halde Bursa'da ikamet eden hemşehrilerinin yanına yerleşmek için kaçarak geldiklerini ifade eden Kazan muhacirlerinden İzzeddin ve İsmail isimli şahıslar Kırşehir'de yakalanmıştır. Bu iki şahsın 5 nüfuslu aileleri sefalet içinde olduklarından haklarında ne yapılması gerektiği Ankara Vilayeti'nden merkeze sorulmuştur. Verilen cevapta bu göçmenlerin Rusya pasaportu varsa ellerinden alınıp, Osmanlı tabiiyetini kabul eylediklerine dair senet imzalatılarak nüfus defterine kaydedilmeleri ve kendilerine Tezakir-i Osmanî'ye verilerek uygun bir yerde iskânlarının yapılması emredilmiştir.³⁸²

Rusya'nın Genç taraflarından 8 hanede 59 nüfus Dağıstan göçmeni Van'a gelmiştir. Van Vilayeti'nden 31 Ekim 1900 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen tezkerede bu göçmenlerin Sivas'a gitmek istedikleri bildirilmiştir.³⁸³ Daha önce Sivas'a gelen 14 hane ve 63 nüfustan oluşan Çeçen muhacirleri iskân için Suriye'de bulunan akrabalarının yanına gönderilmelerini talep etmiştir. Amasya, Tokat ve Sivas'ta iskân edilmek istemedikleri, aksi takdirde iskânı kabul etmeyerek uzun süre misafir olarak kalmak suretiyle sefil ve perişan olacakları anlaşılmıştı. Bu nedenle Sivas'tan Kayseri'ye kadar araba istekleri karşılanarak ve tayin bedelleri verilerek gönderilmişlerdir. Sivas Vilayeti'nden telgrafla bildirilen bu durumda göçmenlerin Şam'a nakilleri veyahut yine Sivas'a iadeleri hususunda ne yapılması gerektiği 13 Mart 1901 tarihinde Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Birinci Azası tarafından hükümete sorulmuştur.³⁸⁴

Yine 22 Mayıs 1901'de iskân için Konya'ya bir grup Çeçen muhacir sevk edilmiştir. 9 Haziran'da Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na bir telgraf gönderen Konya Valisi bu muhacirlerin kendilerine verilen yerler ile buranın su ve havasını beğenmeyip Şam'a gitmek

³⁸⁰ BOA, Y.MTV, 188/117.

³⁸¹ BOA, DH.MKT, 2384/112; BOA, DH.MKT, 2368/131.

³⁸² BOA, MV, 110/50.

³⁸³ BOA, Y.MTV, 208/39.

³⁸⁴ BOA, Y.MTV, 212/99.

istediklerini, onlara verilen nasihatlarla rağmen bu fikirlerinde ısrar ettiklerini bildirmiştir. Şam'a nakledilmeleri ısrarlarını göstermek için çoluk çocuklarını toplayıp hükümet konağı yanına doluşarak burada bir gösteride bulunmuşlar, ancak sorunlarının çözüleceği söylenerek dağılmaları sağlanmıştır. Vali, muhacirlerin fikirlerinde ısrarlı olduklarını ve başka fenalıklarda da bulunabileceklerini, bu yüzden Şam'a nakillerinin zaruri bir hal aldığını belirtmiştir. Bu nedenle merkezden 11 Haziran 1901 tarihinde alınan kararla bu muhacirlerin istedikleri mahalle gönderilmelerine karar verilmiştir.³⁸⁵

1901 yılında Rusya hükümetinden aldıkları ve göçmen olduklarını belgeleyen evraklarıyla birlikte Şafii mezhebinden 28 Çeçen Muş'a gelmişti. Bu göçmenlerin kabul edilerek onlara tayinat, tahıllık parası, çift alet edevatı ve hayvanatı için gereken 4.860 kuruşun temin edilmesi hususunda Bitlis Vilayeti'nden 21 Ağustos 1901 tarihinde gönderilen tezkere ile Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi Birinci Azalığı'ndan izin istenmiştir. Elleri göç izni olan bu göçmenlerin kabul edilmelerinde ve iskân için gerekenin yapılmasında bir sakınca görülmediği ve gereken paranın da verileceği bildirilmiştir.³⁸⁶ Yine Çeçenlerden bir grup muhacir bir yıl sonra Hafik Kazası'nda 8.000 dönümlük bir çiftlikte iskân edilmeleri için Konya'dan Sivas'a sevk edilmişlerdir.³⁸⁷

14 Aralık 1899'da 75 hanede 175 nüfus Çerkes muhacir Sivastopol'den İstanbul'a getirilmişlerdi. Bu Çerkes muhacirleriyle birlikte Köstence'den 25 ve Varna'dan 112 Müslüman göçmen de gelmişti. Bunlardan Çerkes göçmenlerin iskân için sevk edilmek üzere geldikleri Rusya kumpanyasının Ölek vapuru içinde buldukları ve diğerlerinin komisyona sevk olundukları kaydedilmiştir.³⁸⁸

Aralık 1905'te 1465 Çerkes muhacir Halep'te iskân edilmeleri için bölgeye gönderilmişlerdir. Göçmenlerin oraya vardıklarında ihtiyaçlarının karşılandığı ancak Halep civarında iskâna elverişli hayli boş arazi bulunduğu gibi hazinenin elinde bulunan ve şimdilik hiç kimseye faydası olmayan birçok çiftliğin de mevcut olduğu bildirilmiştir. O halde bu yerlere de göçmen iskân ederek yerleşmeleri tamamlanana kadar iâşe ve istirahatları hükümetçe temin edilmesi ve elverişli mahal bulunduğu zaman da haneleri için civar ormanlardan gerektiği kadar kereste tedarik edilebilmesi için hükümetin izni istenmiştir.³⁸⁹ Yine Aralık 1905'te bir Rus deniz şirketine ait Çar ve Odesa isimli gemilerle İstanbul'a gelen 3.700 Çerkes muhacirin Konya Erkilist'e ve daha ileriye doğru Anadolu Demiryolu'nun güzergâhında iskâna elverişli mahallere yerleştirilmesine karar verilmiş ve muhacirlerin

³⁸⁵ BOA, Y.MTV, 216/58.

³⁸⁶ BOA, A.MKT.MHM, 514/32.

³⁸⁷ BOA, A.MKT.MHM, 518/1.

³⁸⁸ BOA, Y.PRK.ZB, 23/88.

³⁸⁹ BOA, İ.HUS, 136/1323 L-23.

gemilerin içinde bulunmaları dolayısıyla karaya çıkarılmadan kararın hızla yerine getirilmesine hükmedilmiştir.³⁹⁰

1903 yılı sonlarında Osmanlı Devleti'ne gelen Ahıska ve Cuma muhacirleri iskân edilmeleri için Karahisar-ı Sahib Sancağı'na gönderilmişlerdi. Sancağın merkez kazasına bağlı Çobanlar Köyü civarında 38 haneden oluşan bu Ahıska ve Cuma muhacirlerinin iskân edilmeleriyle Ocak 1904'te burada bir köy teşkil edilmişti.³⁹¹ Aynı yılın mart ayında İstanbul'a gelerek Galata gümrük salonunda ikamet eden ve iaşeye ihtiyaçları olan 21 Kazan muhacirinin bir yere sevk edilerek iskânları isteğini içeren dilekçesi üzerine konu sadaret tarafından Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na havale edilmiş ve gereğinin yapılması istenmişti.³⁹² Yine Batum yoluyla Ahıska'dan gelen 53 göçmen Bursa'da bulunan akrabalarının yanlarına gitmek üzere gelmişler ve Adapazarı Otel'i'ne yerleşmişlerdi. Ancak bu göçmenler 9 Şubat 1907'de İstanbul Polis Müdürlüğü tarafından Muhacirin İdaresi'ne teslim edilmişlerdir.³⁹³

Karahisarlı Nuri Paşa tarafından muhacir iskân edilmesi için daha önce devlete verilen ve Ahıska muhacirlerinin iskânları kararlaştırılan Mandıra isimindeki araziye yerli halk tarafından müdahalede bulunulmuştu. Karahisar'a gönderilen il idare meclisinden Ahmed Bey'in olayı soruşturması sonucunda göçmen iskân edilecek arazinin bir kısmının Mehmet Efendi isimli bir şahsın arazisi, bir kısmının da Civarkırı ahalisi tarafından farklı bir isimle anılan vakıf arazisi olduğu görülmüştür. Bu durumda arazinin bir kısmının verese sahiplerine bir kısmının da göçmenlere tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır. Ağustos 1908'de göçmenler için hane yapılmış, onlara tahsis edilen araziyle meydana gelen köy de Kuzu Pınarı olarak isimlendirilmiştir.³⁹⁴

Bölge polis komiserliğinden verilen jurnale göre içinde kadın ve erkek 808 göçmen bulunan Rus bandıralı Nijeni Noğorodu? gemisi 23 Nisan 1900 tarihinde Harem İskeleyi'ne demirlemiştir. Sağlık endişesiyle karaya çıkmalarına müsaade edilmeyen bu göçmenler Odessa'dan getirilmekteydi.³⁹⁵ Yine nisan ayında izinsiz olarak Sivastopol ve Norosiski iskelelerinden Rus gemileriyle İstanbul'a gelen Bezaduğ? Kabilesi'nden 2 hanede 12, Kabartay Kabilesi'nden 2 hanede 14 Çerkes ve 1 hanede 7 Çeçen olmak üzere toplam 5 hanede 32 muhacir karaya çıkarılmadan İdare-i Mahsusa vapuruna aktarılmışlardır. Bu göçmenlerden bir Çerkes hanesi İzmit'te bulunan akrabaları yanında iskân için sevk

³⁹⁰ BOA, İ.HUS, 136/1323 L-21.

³⁹¹ BOA, DH.MKT, 815/12.

³⁹² BOA, DH.MKT, 838/23.

³⁹³ BOA, ZB, 473/53.

³⁹⁴ BOA, DH.MKT, 1285/12.

³⁹⁵ BOA, Y.PRK.ZB, 25/48.

edilmiştir. Diğerleri ısrarla Suriye taraflarında iskânlarını istemiş olduklarından bunlar Suriye'ye ve Çeçenler de Bağdat şimendifer güzergâhı üzerinde iskân ettirmek üzere Konya'ya sevk edilmişlerdir.³⁹⁶

24 Temmuz 1900'de Sivastopol'den gelen Rus bandıralı Olik vapuruyla Kafkasya ahalisinden kadın ve erkek 44 göçmen getirilmiştir. Bu göçmenlerden yedisi iskân için sevk edilmek üzere komisyona gönderilmiş, kalan 37 nüfus da dört beş gün sonra Şam'a giderek oradaki akrabalarıyla görüşmek için üç beş ay ikamet edeceklerini ve daha sonra Rusya'ya geri döneceklerini beyan etmişlerdir. Bu göçmenlerin gidecekleri yere kadar güvenlikleri sağlanmıştır.³⁹⁷

Kafkasya'dan gelen göçmenlerin geldikleri diğer iki bölge ise Batum ve Azerbaycan'dı. Batum'dan gelen göçmenlerin yevmiyeleri, tayinatları ve gemi kiralaları için gerekli olan 7.091.5 kuruş 27 Kasım 1899'da Dahiliye Nezareti'nden tahsisatından karşılanmıştı. Ancak bu göçmenlerin söz konusu masraflarının Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi tahsisatından karşılanması lazım geldiğinden bu para Ekim 1900'de komisyon tarafından nezarete iade edilmiştir.³⁹⁸ Birkaç yıl sonra yine Batum'dan İzmit treniyle Erenköy istasyonuna gelen göçmenler iskân edilmek üzere Bursa'ya sevk edilmişler fakat burada fazla kalmayarak Bulğurlu'nun Yalnızservi mahallindeki hemşehrilerinin yanına yerleşmek için geldiklerini beyan etmişlerdir. Göçmenlerin rastgele çeşitli bölgelere dağılmalarına meydan verilmemesi için onların bu isteklerinin yerine getirilmemesi hususu 4 Eylül 1906'da Üsküdar Mutasarrıflığı'na bildirilmiştir.³⁹⁹ 26 Şubat 1903'te Kırım ve Batum'dan 96 muhacir gelmişti. Gelen Rumeli muhacirlerinden 7'si İzmit'e, 18 Rumeli'ye ve 5 Dağıstan muhaciri de Bursa'ya iskân edilmek üzere gönderilmişlerdi. Ayrıca Batum, Kırım ve Dağıstan muhacirlerine vapura bindiklerinde padişah tarafından verilen bahşiş ve hediyeler Ferik Mehmet Paşa tarafından dağıtılmıştır.⁴⁰⁰

1900 yılında Azerbaycan'ın Gence bölgesinden yüzlerce göçmen gelmiş ve Diyarbakır'da iskân edilmişlerdi. Bir yıl sonra Eylül 1901'de 26 hane ve 160 nüfustan oluşan bir kabile daha gelmiş ve önceki gelenler gibi Diyarbakır'a yerleştirilmelerini talep etmişlerdir. Eşya ve hayvanlarıyla birlikte gelen bu göçmenlerin bu şekilde gelmeleri nedeniyle iskân masrafları cüzi olmuştur. Birer yıl arayla gelen ve toplam dört kabileten oluşan Gence göçmenlerinin nüfusları 1.000 dolayındadır.⁴⁰¹

³⁹⁶ BOA, Y.MTV, 213/201.

³⁹⁷ BOA, Y.PRK.ZB, 25/99.

³⁹⁸ BOA, DH.MKT, 2418/89.

³⁹⁹ BOA, ZB, 470/63.

⁴⁰⁰ BOA, Y.PRK.ZB, 34/42.

⁴⁰¹ BOA, Y.PRK.UM, 56/38.

Bakü'deki Arbabala Oğlan Karyesi'nin Müslüman ahalisinden 60 ailen Osmanlı Devleti'ne göç etmek için Rusya hükümetinden izin alarak Osmanlı şebenderliğine başvurmuştur. Şebenderliğin Hariciye Nezareti'ne ulaştırdığı göç etme izni isteği Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na havale edilmiştir. 31 Temmuz 1901'de hane reislerinin ismi ve hanelerinin kaç kişi olduğunu bir liste halinde sunan komisyon toplam 438 kişi olan bu göçmen grubunun kabulleri durumunda iskân için nerelere sevk edilmesi gerektiğini hükümete sormuştur.⁴⁰²

Nerelerden geldikleri açıkça kaydedilen bu göçmenlerin dışında gelen ve kayıtlara sadece *Kafkasyalı* olarak geçen muhacirler de mevcuttur. Bunların Kırım ve Rumeli'den gelen göçmenlerle birlikte iskân edildikleri de görölmektedir. 1900 yılının başlarında Konya'da iskân edilmekte olan Kafkasyalı, Tatar ve Rumelili muhacirlerinin sevk ve çeşitli iskân masrafları için 260.000 kuruş Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Birinci Azalığı tarafından talep edilmiştir. 168.000 kuruşu hane inşaat bedeli ve gerisi iskân masrafları olan bu paranın verilmesi konusu Meclis-i Vükela'da görüşölmüştür. Bu yardımın yapılması için meclis önce konunun araştırılmasını istemiştir. 25 yıl önce bölgeye aynı göçmen gruplarının iskân için sevk edildiği ve şimdi ne kadar göçmenin mevcut olduğu, bunların ne kadarı aile sahibi, ne kadarının 25 yıl önce ve ne kadarının sonradan geldikleri, her aile için gereken hanelerin her birinin kaç kuruşa inşa edildiği, göçmenlere arazi tahsis olunup olunmadığı ve ne gibi masraf ve yardımların nasıl yapılacağının etraflıca araştırılıp bildirilmesi ve ona göre yardımın yapılmasının kabulüne karar verilmiştir.⁴⁰³

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun 13 Mart 1901'de gelen göçmenlerin iskânıyla ilgili hükümete sunduğu tahrirata göre, hem karayoluyla hem de deniz yoluyla Rusya'dan gelen göçmenlerin alınmış olan kararlar gereği göç etmeden önce buldukları bölgedeki şebenderlere müracaat ederek kimlikleri, mezhepleri ve hangi bölge halkından oldukları gibi bilgileri kaydettirmeleri gerekmektedir. Şebender tarafından tutulan kayıtların nezaret aracılığıyla Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na gönderilmesi ve yapılan inceleme sonucunda verilecek izne göre göçlere müsaade edilmelidir. Bu prensip kararlarına rağmen şebenderliklere pasaportlarını vize ettirmeden 19 Batum göçmeni, 1 Kars göçmeni, 8 Çerkes, Lazki bölgesinden 1 Dağistanlı ve Şeyh Şamil takımından 5 kişi olmak üzere toplam 34 göçmen İstanbul'a gelmişti. Bu göçmenler geri gönderilmemiş ve Hüdavendigâr Vilayeti'nde daha önce iskân edilmiş olan akrabalarının yanına sevk edilmişlerdir.⁴⁰⁴

⁴⁰² BOA, Y.MTV, 218/150.

⁴⁰³ BOA, MV, 99/57.

⁴⁰⁴ BOA, Y.MTV, 212/96.

1901 kasımında Konya Vilayeti'ne sevk edilen Kafkasya muhacirlerinin henüz iskân yerlerine gönderilmediği ve Konya merkezinde misafir olarak tutulduğu görülmektedir. Bu göçmenlerin kış mevsiminde ihtiyaçları olan odun ve kömür gibi yakacakların satın alınması için Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Maliye Nezareti'nden talepte bulunmuştur. Göçmenler için verilen miktarın ancak yiyecek masraflarına yettiği bildirilmiştir. Göçmenlerin kış mevsimin olumsuz koşullarından korunması için misafir olarak tutulan 211 haneye 17.320 kuruş tahsis edilmiştir. Yine kış mevsiminde bu bölgeye sevk edilmesi muhtemel olan 50 hanelik bir göçmen grubu için de 5.000 kuruş olmak üzere toplam 22.320 kuruş yakacak parası verilmiştir.⁴⁰⁵

1902 yılının başlarında gelen Kafkasyalı bir grup aile Halep Vilayeti'nin Fevziye köyüne yerleştirilmişlerdi. Bunlardan durumu iyi olmayan İzzet Efendi isimli bir muhacir ve ailesine de daha önce vilayete Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından gönderilen paradan yevmiye verilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁰⁶

Kafkasya'dan İstanbul'a geldikleri halde iskân için bir tarafa gönderilememeleri ve haliyle iskânları ertelenmiş olan 249 göçmenin misafir edildikleri Tahtakale'de Timurtaş hanının kirası muhacirin tahsisatından karşılanmıştır. 17 Ağustos 1905 tarihli Meclis-i Vükela kararına göre vizeli pasaportla gelmiş olan ve daha gemideyken Rus memurlar tarafından pasaportlarına el konulan bu göçmenlerin perişan halde burada kalmak yerine Osmanlı tebaası olarak kabul edilip Hüdavendigâr Vilayeti'nde uygun bir yere gönderilmeleri ve orada diğer muhacirler gibi muamele gösterilmesi, yevmiyelerinin ve hane kiralalarının muhacirin tahsisatından karşılanması kararlaştırılmıştır.⁴⁰⁷

Aralık 1908'de Osmanlı topraklarına iltica eden bir grup Kafkasyalı göçmen Rakka'da iskân edilmişti. Bu tarihten sekiz ay sonra da bu göçmenlere katılmak üzere Kafkasya'dan yeni bir göç yaşanmıştı. Yeni gelenlerin Rakka'da iskân edilmeleri için Osmanlı uyuğuna geçmeleri istenmiş ve ondan sonra iskânları yapılmıştır.⁴⁰⁸

1880'li yıllarda Rusya'nın kolonyalist girişimlerine karşı çıkan Kuban Vilayeti sakinleri 1884, 1887, 1888 ve 1894 yıllarında kıyımlara maruz kalmışlardır. 1887 ve 1894 yıllarında Terek'te Rusya karşıtı eylemler artmış, bu yıllara kadar hiçbir göç hareketinde yer almayan Karaçay-Balkarların da Osmanlı Devleti'ne göç ettiği görülmüştür. Bu göçler 1905 ve 1906 yıllarında da devam etmiştir. Aynı yıllarda Kabarda Çerkesleri de Osmanlı topraklarına geçmişlerdir.⁴⁰⁹

⁴⁰⁵ BOA, İ.DH.1390/1319 Ş-11.

⁴⁰⁶ BOA, DH.MKT, 2529/11.

⁴⁰⁷ BOA, MV, 111/89.

⁴⁰⁸ BOA, DH.MKT, 1271/36.

⁴⁰⁹ Firuzoğlu, **a.g.m.**, s. 693-694.

Kafkaslar'a hakim olan Rusya'nın "medenileştirme" adı altında uyguladığı kolonileştirme faaliyetleri karşısında küçük çaplı birkaç isyanın dışında pek bir hareket olmamıştır. Bu pasif durum ancak 1905 yılına kadar sürmüştür. Bu yıl Rusların Japonlar karşısında uğradığı yenilgiyi fırsat bilen Kafkasyalılar ayaklanmışlardır. Ancak Ruslar bu ayaklanmayı şiddetle bastırmışlardı.⁴¹⁰ Kafkasyalıların Osmanlı topraklarına kitlesel göçleri ilk Rus burjuva devrimi yılları olan 1905-1907 yıllarında da yaşanmıştı. 1905 yılında Kabartaylardan 260 aile Osmanlı Devleti'ne göç etmiş ve Şam'da iskân edilmişlerdi. Yine aynı yılın yaz aylarında Kafkasyalı 81 aile İstanbul'a gelmişti. 1906'da gelen Kafkasyalı 200 aile de Bitlis'te iskân edilmişti.⁴¹¹ 1905 yılında Tebarda bölgesinden gelen Balkar-Karaçay göçmenlerinin büyük çoğunluğu Konya Karaçay'da iskân edilmişlerdir.⁴¹² 1865-1907 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne Kafkasya'dan gelen göçmen sayısı 165.000 kadardır. Hâlbuki bu sayının yaklaşık üç katı kadar Kafkasyalı göçmen, Kırım Savaşı'ndan 1865 yılına kadarki on yıllık bir dönemde gelmişti.⁴¹³

1878-1907 yılları arasında Osmanlı topraklarına gelen göçmen nüfusta önemli oranda bir azalma söz konusudur. Yalnız az sayıda meydana gelen birkaç bin kişilik kabilelerin göçü dışında toplu göçe rastlanmaz. Gelenler arasında Çerkesler, Dağıstanlılar, Müslüman Gürcüler ve Acaralar bulunmaktadır. Bu nedenle 1878-1907 arasındaki göçlerde artık Çerkeslerin ağırlığı söz konusu değildir.⁴¹⁴ Bu dönemle birlikte 1895-1908 arasında Kuban bölgesinin Volni, Kuna Gazi, Korgakav, Urup ve Karamursin gibi yerleşimlerinden bin kadar aile İzmit'e gelmiş ve oradan Ankara'ya gönderilerek iskân edilmişlerdir. Yine aynı dönemde İdil-Ural bölgesinden 305, 353 ve 790 aileden oluşan üç ayrı grup, Kubarti Kabilesi'nden 233 aile ve Kuban'dan 372 aile Osmanlı Devleti'ne gelmiş ve Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde iskân edilmişlerdir.⁴¹⁵

Yine 1881-1914 yılları arasında Kazan ve Ural Müslümanları da dahil olmak üzere Kafkasya'dan gelen göçmen sayısı 500.000'i bulmuştur. Bu dönem 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve I. Dünya Savaşı arası olarak ele alındığında ise göçler neticesinde 60.000 kişi Kafkasya'yı terk ederek Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetindeki bölgelere gelmiştir.⁴¹⁶

1850'li yılların başlarında gönüllü de olsa bazı aileler Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göç etmişlerdir. Ancak 1853-1856 Kırım Savaşı sonrası zorunlu olarak yapılan

⁴¹⁰ Özbay, **a.g.e.**, s. 43.

⁴¹¹ Avagyan, **a.g.e.**, s. 74.

⁴¹² Andrews, **a.g.e.**, s. 123.

⁴¹³ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 73.

⁴¹⁴ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 84.

⁴¹⁵ Bice, **a.g.e.**, s. 55.

⁴¹⁶ Tekeli, **a.g.e.**, s. 151; Avagyan, **a.g.e.**, s. 57; Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 170; Firuzoğlu, **a.g.m.**, s. 694.

Kafkas göçleri 1862-1865 yılları arasında doruk noktasına ulaşmıştır. Bununla da kalmayıp 93 Harbi ile beraber 1877-1878 ve 1890-1908 tarihleri arasında göçlerde önemli artışlar yaşanmış ve Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar süregelmiştir.⁴¹⁷

1.3. Balkanlar'dan Yapılan Göçler

Osmanlı Devleti'nin fetihler yoluyla el de ettiği Balkanlara yerleşerek yüzyıllardır yaşamlarını sürdüren Müslüman topluluklar XIX. yüzyılda buralardan ayrılmak zorunda kalacaktır. Osmanlı Devleti Balkan topraklarını parça parça kaybettiği kaybedilen topraklarda yaşayan Müslümanlar da yerlerini yurtlarını terk edeceklerdir. XIX. yüzyılda Avrupa'da hızla yayılan milliyetçilik akımı, Rusya'nın panslavist faaliyetleri, Osmanlı yönetimine karşı ortaya çıkan ayaklanmalar ve Türk ve Müslüman toplumlara yapılan baskı ve zulümler göçlere yol açacaktır. XIX. yüzyılın başlarında patlak veren ayaklanmalarla başlayan Türk göçleri Yunanistan'ın kurulmasıyla önemli bir ivme kazanacaktır. 1777-1778 Osmanlı-Rus Savaşı ise Balkanlar'dan yapılan göçleri zirveye çıkarmış, bu dönemde bir milyondan fazla Müslüman göç yollarına düşmüştü.

Bu savaş döneminden itibaren Balkanlar'da şekillenen yeni siyasi ortam göçleri sürekli hale getirmiş, Balkan Savaşları ile artarak devam ettirmiştir. Göçlerin başlangıcından Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar Balkanlar'dan Anadolu'ya milyonlarca Müslüman göçmen gelmiştir.

1.3.1. Balkanlar'dan Yapılan Göçlerin Nedenleri

1.3.1.1. Batılıların Göçler ve Göçmenlerle İlgili Tutumları

Göç gibi bir kararı almak göçmenler için oldukça zordur ve batıdan yapılan göçlerin sebeplerini de Batılıların izledikleri şark politikasında aramak gereklidir.⁴¹⁸

XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyıl başlarında göçlerden dolayı dünyanın birçok yerinde ve Balkanlar'da göçmen durumuna düşen insanlar büyük felaketler yaşamışlar ancak Avrupa devletleri bunları genellikle görmezden gelmiştir.⁴¹⁹ Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar Batı ile olan ilişkilerde hep öne çıkan Hıristiyan kisvesi olmuştur. Dini önyargılarına dayalı amaçlarına hizmet eden politikalarından ayrılmayan batılılar bu tutumlarını en belirgin şekilde göçlerle ilgili tutumlarında ortaya koymuşlardır.⁴²⁰

Batılı devletler, başta Türkler olmak üzere topraklarında yaşayan ve öteki olarak algıladıkları Müslüman topluluklara karşı tahammülsüz bir politika gütmekteydi. Zaten

⁴¹⁷ Bice, a.g.e., s. 45.

⁴¹⁸ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 19.

⁴¹⁹ Eren, a.g.e., s. 28.

⁴²⁰ Bahadır, a.g.e., s. 11.

Avrupa'daki ulus devletlerin oluşum süreci incelendiğinde onların, vatanlarında farklı etnik ve dini yapıya sahip toplumların varlığına hayat hakkı tanımadıkları görülebilir. Avrupa tarihi din ve milliyet savaşları ile doludur ve neticede Hıristiyan olmayan topluluklar kıtadan uzaklaştırılmışlardır. Kıtanın doğusundaki Müslüman topluluğun Hıristiyanlaştırılmasına yönelik faaliyetlere girildiğinde Osmanlı Devleti de göç sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Bu durumda insanları göç etmeye sevk eden nedenin Avrupalıların farklı unsurları gelecekte milli devletleri için potansiyel tehlike olarak görmeleri ve onlara hoşgörüsüz yaklaşımlarıdır.⁴²¹

Batılılar emperyalist devletler yayılma dönemine girdiklerinde işgal ettikleri bölgelerde pagan dinlere mensup ve Müslüman olan topluluklar ile karşılaştılar. Tarihi süreç içerisinde pagan dinlere mensup toplulukları Hıristiyanlaştırmayı başaran Batılılar, bu başarılarını Müslüman inancını yok etmekte gösterememişlerdir. Müslümanların yaşadığı toprakları işgal eden Batılılar hakimiyet sağladığı yerlerin nüfus yapısını ve dengesini değiştirme yoluna gitmişlerdir. Bu nedenle Müslümanlara karşı uygulanan politika, soykırıma tabi tutmak ya da sınır dışına sürmek olarak değişmiştir. 1870'li yıllara kadar işgal sahalarına hem soydaş ve dindaşlarını yerleştirmişler hem de zorlama, propaganda ve şiddet yoluyla Müslümanları din değiştirmeye zorlamışlardır. Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin yürütülmesi için çeşitli dernekler kuran Batılılar bir yandan da onların yaşamlarını zorlaştırıcı önlemlere başvurmuşlardır. Müslümanlara farklı ve ağır vergi koşulları sunan Hıristiyan yönetimler, bu uygulamalarına karşı çıkılması durumunda Müslümanları ya Hıristiyanların yoğun olduğu bölgelere sürmüşler ya da katletmişlerdir.⁴²²

93 Harbi sonrası meydana gelen Türk göçleri esas itibariyle batılı devletlerin genel politikaları ve siyasi hedeflerinden kaynaklanmaktaydı. Batılı devletlerin doğu politikalarına hizmet eden siyasi hedeflerinin ilkinin Müslümanların Avrupa'dan çıkarılması oluşturuyordu. İkinci hedef ise Anadolu'daki Türk varlığına son vererek bu coğrafyayı Müslümanlardan temizlemektir.⁴²³

1878 Berlin Anlaşması ile ortaya çıkan Balkan ulus devletleri İngiltere, Rusya, Fransa ve Avusturya tarafından yaratılmışlardır. Yeni kurulan ulus devletlerin varlığı bu büyük devletlerin çıkarlarına hizmet etme amacına yönelikti. Çünkü Berlin Anlaşması'yla Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve bu parçalanmaya bağlı olarak savaş sonrası ortaya çıkan ganimetlerin bölüşülmesi planlanmıştı. Anlaşma için toplanan kongreye katılan devletler ulus devletlerin kurulması konusunda hemfikirlerdi. Çünkü onlara göre yeni ulus devletlerin

⁴²¹ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 374-375.

⁴²² İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 375-376.

⁴²³ İpek, **a.g.m.**, s. 662.

kurulması Doğu Sorunu'na akılcı bir çözüm olacak ve kendi aralarındaki rekabetlerin daha da kötüye gitmesini önleyecekti.⁴²⁴

Osmanlı Devleti, Rusya ve kimi Balkan ülkelerinin yaptığına mukabil olacak şekilde ne gayrimüslim tebaasına karşı bir yok etme ya da asimilasyon gibi bir faaliyet içinde bulunmuş ne de elinde kalan toprakları Türkleştirmek için göçleri bir araç olarak kullanmıştır. Göçler tek taraflı olup, Osmanlı Devleti ile göç edilen yerlerin yönetimleri arasında herhangi bir mübadele anlaşması da söz konusu değildir.⁴²⁵

1.3.1.2. Rusya'nın Panslavist Siyaseti ve Milliyetçilik

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Mora ve Ege adalarına yerleşmeye çalışan Ruslar buralarda milliyetçilik propagandaları yapmışlardır. Küçük Kaynarca Anlaşması ile Ortodoksların himayesini üstelen Rusya, Adalar ve Mora'da bu ayrıcalığını kullanarak Yunan isyanlarına zemin hazırlamaya başlamıştı. Rumların yoğun olarak yaşadığı yerlerde önce Fransızlar, sonra da Ruslar ve İngilizler etkili olmuşlar ve Rumlara milliyetçi düşünceleri aşılamışlardır.⁴²⁶

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı kaybettiği topraklardan gelen göçmen sorunuyla karşılaşmış, Rusya ise vakit kaybetmeden, ele geçirdiği yerlerdeki topraklardan sürdüğü Müslümanların yerine Slav, Kazak veya Tatarları yerleştirme faaliyetlerine girişmişti. 1826 Akkerman Sözleşmesi ile Müslümanların Sırbistan'dan çıkarılmasını sağlayan Rusya, 1870 yılındaki Bulgar ayaklanmasında da aynı taraftar tutumu takınmıştı. Rus-Bulgar çıkar ve politikalarına engel olan ana unsur Bulgaristan sınırları içinde yaşayan ve bir milyondan fazla olan Müslüman nüfustu. Bu yüzden Müslümanları yok etmeyi veya yurtlarından sürmeyi bir çözüm yolu olarak önlerine koyuyorlardı.⁴²⁷

Balkanlar'daki kıpırdanmalar ve Sırp'ların milliyetçi tutumlarının başladığı dönemlerdeki problemleri kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya başlayan Rusya, 1804 yılında patlak veren isyan, isyanın sonunda Sırp'ların elde ettiği ayrıcalıklar ve 1878 yılındaki bağımsız Sırbistan'ın sınırlarının neresi olması gerektiği gibi bütün gelişmelerde adeta tek

⁴²⁴ Karpat, **Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, s. 8.

⁴²⁵ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 600.

⁴²⁶ Tuncer, **a.g.e.**, s. 30; Mustafa Akdağ, **Yakın Çağ Dönemi Avrupa Tarihi**, Yay. Hzl. Selda Kaya Kılıç, Berikan Yay., Ankara 2010, s. 135-137; Fransız Devrimi'nden sonra Avrupa'da yayılma alanı bulan ve Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Hıristiyan toplulukları etkileyen milliyetçilik akımı sadece Hıristiyan halk üzerinde etkili olmamıştır. 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi Müslümanlar arasında da milliyetçilik fikrinin yayılmasının başlangıcını oluşturacaktır. Okumuş, **a.g.m.**, s. 209.

⁴²⁷ Haluk F. Gürsel, **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Baha Matbaası, İstanbul 1968, s. 84-85; Dündar, **a.g.e.**, s. 46.

başına karar verici olmuştur. İsyân neticesinde Sırlara verilen imtiyazlardan hemen sonra bölgede yaşayan Müslümanların zor kullanılarak yerlerini terk etmeleri sağlanmıştır.⁴²⁸

1828-1829 savaşlarında Erivan civarındaki Müslümanların Ruslar tarafından sürülmesi bölgedeki nüfus değişim hareketinin ilk kıvılcımı olmuştur. Savaş sırasında Rusya yanlısı faaliyetler gösteren Ermenilerin savaş sona erdiğinde Rus ordusuyla birlikte Anadolu'daki yaşam alanlarını terk ederek Rusya topraklarına geçmesi sadece bu savaşla sınırlı kalmayacaktır. Daha sonra yaşanacak olan Kırım Savaşı sonrasında da Anadolu'dan Rusya'ya Ermenilerin toplu olarak göç ettikleri görülmüştür.⁴²⁹ Savaşlarda Rus yanlısı faaliyetlere girişen Ermeniler vb. unsurların Ruslarla birlikte gitmeleri olağandır. Çünkü XIX. yüzyıl Osmanlı-Rus savaşlarındaki Rus başarıları büyük ölçüde Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde gördükleri Hıristiyan unsurların desteği sayesinde olmuştur.⁴³⁰

Kırım Savaşı sonunda imzalanan 1856 Paris Anlaşması Rusların Balkanlara inmesini önlediyse de bu uzun soluklu bir durdurma olmamıştır. Almanya ve Fransa arasındaki ihtilaflardan yararlanan Ruslar Karadeniz'de yeni bir donanma oluşturmanın hazırlığına başlamışlardı. 1875'te Bosna-Hersek'te isyanlar başgöstermiş, bu isyanları destekleyen Ruslar bir yıl sonra Karadağ ve Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne saldırmalarını teşvik etmişlerdi. Arkasından kendisi de 12 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti.⁴³¹

Ayaklanan Sırlar Osmanlı Devleti karşısında yenilgiye uğramışlardı. Bu durum 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın görünürdeki nedenini oluşturmuştu. Rus yönetimi içerisinde Panslavist eğilimli Sırp destekçileri oldukça ağırlıktaydı. Slavları yenmiş ve güç kazanmış bir Osmanlı, Rusların Balkanlar'daki gelecek planlarına aykırı bir durum teşkil ediyordu. Bu nedenle Rusya, Sırp güçlerinin tamamen ezilmesini önlemek için her iki tarafa da ateşkes için baskı yapmış ve sonuçta 31 Ekim 1876'da bunu sağlamıştı.⁴³² Yine 1876'da başlayan Bulgar ayaklanmasında asiler Osmanlı birlikleri karşısında tamamen bozguna uğramaktan Rus müdahalesi sayesinde kurtulmuştur.⁴³³

Balkanlar'da yaşayan Bulgarlar, Sırlar, Rumlar ve diğer Hıristiyan gruplar milletlerini oluşturacak etnik kimliğin ırka dayandığına inanmışlardır. Bu nedenle 1878 yılından sonra kurdukları milli devletlerini ırk bakımından saf olarak nitelendirdikleri Bulgar ya da Sırp olmaya dayandırmışlardır. Bu şekildeki dini ve ırkçı motifli milliyetçiliği körükleyen, destekleyerek güçlenmesini sağlayan ve fiilen uygulanmasına yardımcı olan Rusya'dır.

⁴²⁸ McCarthy, **Osmanlı'ya Veda**, s. 85-86.

⁴²⁹ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 30-31.

⁴³⁰ Ayşe Pul, "Tomarza'ya Gelen Çeçen Muhacirlerinin İşkâmı Hakkında Bazı Gözlemler", **ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, c. 1, S. 2, Aralık 2010, s. 160.

⁴³¹ Devlet, **Rusya Türklerinin...**, s. 62.

⁴³² McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 67.

⁴³³ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji**, s. 39.

Kendine görüş olarak yakın bağımsız milletler ortaya çıkararak Rusya bu milletleri Balkanlar'daki çıkarları doğrultusunda kullanabilmek için çoğunluğu Slav/Ortodoks olan Bulgar ve Sırp devletlerinin kurulmasını sağlamıştır. Rusların güdümündeki Ortodoksluk, Slavların ırkçılıklarını dini bir unsur olarak meşrulaştırmaktadır. Bu nedenle Balkanlar'daki bu politikalar Rus çıkarı olan bölgelerde XIX. yüzyıldan itibaren siyasi, kültürel ve dini haritayı değiştirmenin önemli bir aracı haline gelmiştir.⁴³⁴

24 Nisan 1877'de Ortodoks orduları kendi kutsal bayraklarını sallayarak Prut'u geçmiş ve Romen Prensiği'nin isteğiyle Romanya'ya girmişti. Bu başarıdan sonra Çar bir bildiri ile "Hıristiyanların güvenliği için" savaştıklarını ilan etmişti.⁴³⁵ 93 Harbi Balkan milliyetçileri için etnik ve dini sorunların çözümü konusunda bir fırsat yaratmıştı. Tuna'yı geçip Rusçuk'tan güneydoğuya, Balkanlar üzerinden de Rumeli'ye doğru ilerleyen Ruslar başta Türkler olmak üzere sivil Müslüman halka karşı rastgele saldırılarını artırmışlardı. Amaç Türkleri ileride Bulgar devleti kurulacak topraklardan sürmekti.⁴³⁶

Savaş sırasında işgal ettiği yerlerde yaşayan Türkleri yok etmek isteyen Rusya onları kendi topraklarına sürmeye karar vermiş ve bu kararı 1877'de uygulamaya geçirmiştir. Ele geçirilen Türk askerleriyle birlikte çoluk çocuk bütün halk Rusya'ya sürülmeye başlanmıştır. Ancak bir süre sonra Rusya Harbiye Nazırı Milyutin'in karşı çıkması üzerine bu tehcir hareketine son verilmiştir.⁴³⁷ Ruslar işgal ettikleri yerlerde sistemli bir şekilde Türklere ait yerleşimleri yakıp yıkiyorlardı. Rus ilerlemesinden dolayı yurtlarını terk etmiş insanlardan arta kalan boş yerler de aynı kaderi paylaşıyordu. Evler, diğer bütün binalar ve camiler gibi taşınmaz mallar yakılıyor, taşınabilir mallar ise gasp ediliyordu. Bu durumda Türklerin geri dönme gibi bir olanak bulmaları halinde geri dönüş için hiçbir nedenleri ve sahip oldukları bir şey bırakmamak politikası işliyordu.⁴³⁸ 93 Harbi sırasında ihtiyacı olan iâşe ve ikmal için Türk kaynaklarını gasp eden Ruslar, savaş zamanlarında ve işgal döneminde Balkanlar'da Türklere ait olan 600.000 ton saman ve ot, 1.5 milyon ton zahire ve yaklaşık 16 milyon adet hayvana el koymuştur.⁴³⁹

Panslavizm, Fransız Devrimi ve Napolyon savaşlarının ortaya çıkardığı politik meselelerin etkisiyle Avrupa aydınlarının bilincinde gelişen milliyetçi unsurların emperyalist

⁴³⁴ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, s. 17-18.

⁴³⁵ Jean-Paul Garnier, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu II. Abdülhamit'ten Mustafa Kemal'e*, Çev. Zeki Çelikkol, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007, s. 56.

⁴³⁶ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, s. 175.

⁴³⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 14; Rusya bu politikadan vazgeçiş olsa da Türkleri yok etme ya da sürgün etme politikalarına yönelik faaliyetlerine aralıksız devam etmiştir. Bu politikasının başarıya ulaşması için Rusya'nın başvurduğu yöntemler şunlardır: Türklerin silahsızlandırılması ve buna karşılık Bulgarların silahlandırılması, zulmetme faaliyetleri, gasp ve yağma hareketleri ile manevi baskılar. Rusya'nın bu faaliyet ve politikaları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. aynı eser, s. 15-21.

⁴³⁸ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 81.

⁴³⁹ İpek, *a.g.m.*, s. 663.

ve uluslarüstü eğilimleriyle karışmasının oluşturduğu bir harekettir.⁴⁴⁰ Panslavizm kavramı ilk kez bir Slav dil bilimci tarafından kullanılmıştı.⁴⁴¹ 1789 yılında gerçekleşen Fransız Devrimi'nin etkisiyle gelişen milliyetçilik hareketleri Slav halkları üzerinde etkili olmuş, Doğu Avrupa'daki Slav kökenli halklar arasındaki dil ve kültür birliği olarak gelişen Panslavizm 1848 İhtilalleri ve Kırım Savaşı ile birlikte siyasi bir hareket haline gelmiştir.⁴⁴²

Çarlık Rusyasının uygulamaya koyduğu Panslavizm siyaseti Slav ırkıdan olan milletleri kendi egemenliği altında tek bir devlet halinde toplama siyasetidir. XIX. yüzyılın ortalarına doğru Panslavizm hareketi Rusya'da hızlı bir gelişme göstermişti.⁴⁴³ Panslavist politikalarını hayata geçirmeyi amaç edinmiş olan Rusya, Müslüman ve Türk unsurların uzun vadede Ruslaştırılmasının zorluğu nedeniyle savaş sırasında ele geçirdiği bölgede yaşayanları göçe zorlayacaktır.⁴⁴⁴

Panslavizm'in ilk kez ciddi olarak etkili bir şekilde ortaya çıkması 1875 yılında Hersek'teki Slavlar arasında görülmüştür. Osmanlı merkez yönetiminin zayıflaması ve toprak ağalarının suistimalleri neticesinde vergi vermek istemeyen Slav köylüler ile Müslüman toprak sahipleri arasında çatışmalar çıkmıştır. Artan çatışmalar isyana dönüşmüş ve "Slav İttihat Cemiyetleri" tarafından himaye edilen asilerin Müslüman halka zulüm ve işkenceler yapması üzerine bölgedeki isyanlar Osmanlı Devleti tarafından bastırılmıştır. Osmanlı'nın müdahalesiyle Avusturya ve Rusya'ya sığınan isyancıların devlet tarafından kendilerine zulmedildiğini ileri sürmeleri neticesinde Bosna-Hersek isyanları uluslararası bir mesele haline gelmiştir.⁴⁴⁵

Türklerin baskı ve zulümleri altında yaşayan Slav halklarını bu durumdan kurtarma gibi mesnetsiz bir ideal çerçevesinde hareket eden Rus panslavistlerinin aslı amaçları Slavları kendi hâkimiyetinde birleştirmek ve İstanbul'u ele geçirmektir. Bu nedenle Rus panslavistleri "Ayasofya'ya Haç Koymak" sloganını kullanmışlardır.⁴⁴⁶ Rus Panslavizm'i başlangıcında emperyalist bir eğilimden yoksun bir hareketti. XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyıl başlarındaki Rus yayılması, bir yandan Rusya'nın talep ve ihtiyaçları doğrultusunda Ortodoks kilisesine kendini adama, diğer yandan Rus olmayan Slav ulusların Rusya'ya yakınlaşma istekleri gibi bir birlik içinde bütünleşme isteğinden ibaretti.⁴⁴⁷ Ayrıca XIX. yüzyıl Rus tarihi açısından

⁴⁴⁰ Hans Kohen, **Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği**, Çev. Ağâh Oktay Güner, İlgî Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007, s. 23; Gürsel, **a.g.e.**, s. 119.

⁴⁴¹ Kohen, **a.g.e.**, s. 28.

⁴⁴² Selahattin Çiftçi, "Dostoyevski'nin Eserlerinde Türklere ve İslama Bakış", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Vol. 3, Bahar 2010, s. 213.

⁴⁴³ Kohen, **a.g.e.**, s. 11.

⁴⁴⁴ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 49.

⁴⁴⁵ Çiftçi, **a.g.m.**, s. 214.

⁴⁴⁶ Kohen, **a.g.e.**, s. 11.

⁴⁴⁷ Kohen, **a.g.e.**, s. 28.

kültür, sanat ve edebiyatın geliştiği bir dönem olmuştur. Bu gelişmelere paralel olarak aynı yüzyılda modernleşme ve batılılaşma idealinin yerini Panslavizm almıştır. Birçok Rus aydını ve edebiyatçısı Panslavizm'in etkisinde kalarak Türk düşmanlığına hizmet eden görüşlere dahil olmuşlardır.⁴⁴⁸

Kırım Savaşı sırasında Avrupa'da Rus aleyhtarı bir kamuoyu oluşmasına ve Ruslara karşı düşmanlığın artmasına karşılık olarak Rusya'da bir tepkisel reaksiyon olarak Panslavizm düşüncesi birden bire alevlenmiştir.⁴⁴⁹ Kırım Savaşı'ndan sonra panslavist politikaların da etkisiyle Balkanlar'da bağımsızlık hareketleri hız kazanmıştır. Panslavist politikalarına hız veren Rusya'nın bu ideolojisi "*Rus dostluğu (Panrusizm)*" anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Bu yüzden 1870'lerden itibaren ayrılıkçı hareketler artmış, 1875'te Bosna-Hersek'te, 1876'da da Bulgaristan'da ayaklanmalar ortaya çıkmıştır.⁴⁵⁰

Rus devlet adamları Slav topluluklarını kullanarak Balkanlar'da Rus nüfuzunu yaymaya çalışıyorlardı. Başarılı da olan bu politikaların etkisiyle "müstakil veya muhtar" Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ yönetimleri kurulmuştu. Bu başarılarından sonra Rus panslavistleri dikkatlerini Bulgarlara çevirmişlerdi.⁴⁵¹ Rusya tarafından uygulanan böl ve yönet siyaseti Balkanlar'da Ruslara istediği neticeleri vermişti. Slav kökenli toplulukları Türklere karşı kışkırtan Rusya, Balkanlar'ın hamiliğine soyunmuştu. Oynamak istediği bu hamilik rolünün en kayda değer gelişmesi Bulgaristan'ın kurulmasıdır. 93 Harbi ile Bulgaristan'a giren Rusya sözde Bulgar Devleti'ni kuruyordu. Bu gelişmelerle birlikte eskiden beri uzakta duran ve pek nüfuz etmeyen Panslavizm politikası artık Rumeli'nin içlerine kadar yayılma olanağına kavuşuyordu.⁴⁵²

Balkanlar'dan Osmanlı Devleti'nin elinde kalan topraklara doğru yapılan göçlere sebep teşkil eden tek ideolojik hareket Panslavizm değildi. Bunun yanında XIX. yüzyılla birlikte yeşermeye başlayan milliyetçilik de göçleri doğrudan etkileyen bir fikir akımı olarak Balkanlar'dan yapılan göçlerde önemli bir yere sahipti.

Milliyetçilik XIX. yüzyılda etkisini göstermeye başlayan bir fikir akımıdır. Küçük bölgeler arası pazarların uluslararası bir hal alması iş dağılımının yayılmasına, eğitim şartlarının iyileşmesine ve milletlerin kendi kültürleriyle daha sıkı bir ilişki içine girmesine yol açmıştır. Bu nedenle milliyetçilik "milletlerin dünyadaki konumlarını korumak veya düzeltmek için gösterdikleri çaba olarak" tarif edilebilir.⁴⁵³

⁴⁴⁸ Çiftçi, **a.g.m.**, s. 215.

⁴⁴⁹ Kohen, **a.g.e.**, s. 15.

⁴⁵⁰ Gürsel, **a.g.e.**, s. 123-124; Hacısalihioğlu, **a.g.e.**, s. 42.

⁴⁵¹ İpek, **a.g.m.**, s. 662.

⁴⁵² Tufan, **a.g.m.**, s. 1313-1315.

⁴⁵³ Yusuf Ziya İrbeç, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik, Panslavizm, Osmanlılık Fikirlerinin Oluşması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Etkileri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 76, Şubat 1992, s. 51.

Osmanlı Devleti bir ulus-devlet değildi. Çeşitli etnik, dinsel ve toplumsal grupların bir arada ve karşılıklı denge içinde yaşamlarını sürdürdüğü çokuluslu bir devlettir. Dolayısıyla parçalanma korkusu Osmanlı Devleti'nde milliyetçiliğin ve liberalizmin benimsenmesini engellemiştir.⁴⁵⁴ Osmanlı hükümlerliği altında inanç ve benliklerini yüzyıllar boyunca koruyan Balkan ulusları bu durumu XIX. yüzyılda Batılıların da desteğiyle milliyetçiliğe dönüştürmüşlerdir. Bu ulusların benliklerini korumalarında Müslüman köylerle karışmalarını önemli bir etken olmuştur. Bu durum milliyetçi hareketlerin filizlenip güçlenmesinde de Balkan milliyetçileri adına olumlu etkiler sağlamıştır.⁴⁵⁵

Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki toprakları tek bir ulusun yaşadığı, nüfusların homojen bir yapıya büründüğü diğer ülkelere benzemiyordu. Osmanlı hakimiyetindeki Avrupa topraklarında Bulgarlar, Rumlar, Sırlar, Makedonlar, Museviler, Ulahlar, Arnavutlar, ve Türkler iç içe yaşamaktaydı.⁴⁵⁶ Balkanlar III. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar hiç bitmeyen bir demografik karmaşa içindeydi. Bölgenin çoğu kesiminde karışık soylara sahip bir nüfus yapısı vardı. Slav istilasından kurtulmuş ve ayakta kalabilmiş kimi topluluklar Karadeniz'in kuzeyinde ve Balkanlar'ın sadece birkaç yöresinde yaşamaktaydı.⁴⁵⁷

Balkanlar'daki milliyetçilik kendine has özel nitelikleriyle Batı Avrupa'daki diğer milliyetçiliklerden ayrılır. XIX. yüzyılda Balkanlar'da milliyetçilik her şeyden önce dinsel ve dinsel kimlikler çerçevesinde oluşturulmuştu.⁴⁵⁸ Bu bakımdan Balkan milliyetçiliği dini ve etnik niteliklerin karışımıyla oluşan bir *cemaat milliyetçiliği* idi.⁴⁵⁹ Osmanlı bünyesindeki azınlıklarda ortaya çıkan milliyetçilikte kullanılan dinsel öge, milliyetçilerin amaçlarını gerçekleştirmek için yaptıkları mücadeleye ödün vermez bir coşkunluk sağlıyordu. Ayaklanmalarda öne çıkan dini düşünceler kendilerinden olmayanları düşman olarak görüp onlara yapılan saldırı ve katliamları meşrulaştırıyordu. Müslüman olanlar tartışmasız "düşman" olarak görülüyor yok edilmeleri amaçlanıyordu. Bu husus Müslümanların, Osmanlı Devleti'nin elinden çıkan topraklardan göçe zorlanmalarının ve göç etmelerinin temel sebeplerinden birisiydi.⁴⁶⁰

Osmanlı topraklarını işgal eden güçler, Müslümanları etnik ve dinsel özelliklerini dikkate almaksızın göç etmeye zorlayarak demografik dengeyi lehlerine çevirmek istiyorlardı. Balkanlar'da *Türk* sözcüğü *Müslüman* sözcüğü ile eş anlamlı hale gelmişti.

⁴⁵⁴ Kemal H. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din**, Yay. Hzl. ve Çev. Güneş Ayas, Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 61.

⁴⁵⁵ İrbeç, **a.g.e.**, s. 53.

⁴⁵⁶ McCarthy, **Osmanlı'ya Veda**, s. 115.

⁴⁵⁷ Karpat, **Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, s. 20.

⁴⁵⁸ Maria Todorova, "Balkanlar'da Osmanlı Mirası", **İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, Der. L. Carl Brown, Çev. Gül Çağalı Gürel, İletişim Yay., İstanbul 2003, s. 102.

⁴⁵⁹ Karpat, **Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, s. 13.

⁴⁶⁰ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 7.

Dolayısıyla bölgedeki Müslümanların Türk olup olmamasının yeni ulusal devletlerin yöneticileri açısından hiçbir önemi yoktu. Çünkü din Balkanlar'daki ulusal birlikteliğin temel göstergesiydi.⁴⁶¹ Hıristiyan önderler kendi yandaşları arasındaki bağları güçlendirmek ve onları Türk ve Müslüman iktidardan ayrı kılmak için Hıristiyan kimliğinin dini ve kültürel özelliklerine yüklenmişlerdir. Bu nedenle Balkanlar'daki milliyetçiliğin temelini Hıristiyanlık oluşturmuştur.⁴⁶²

19. yüzyıl Osmanlı'sında yaşanan ekonomik ve sosyal değişimler nedeniyle Osmanlı Hıristiyanları bir üstünlük duygusu kazanmışlardı. Bu üstünlük duygusunun oluşmasında yardımcı olan batılı misyonerler onlara aynı zamanda Avrupa devletiyle aynı toplumdand olduklarını aşlamışlardır.⁴⁶³ Ayrıca XIX. yüzyılda ortaya çıkan Bulgar milliyetçiliğinde Avrupa devletleri ve Rusya'nın yanı sıra o dönem Osmanlı topraklarında ve Bulgaristan coğrafyasında etkin olan Amerikan misyonerlerinin önemli rolleri olduğu görülür.⁴⁶⁴ Yüzyılın son çeyreğine girerken Yunanlıların dini ve kültürel hegemonyasına karşı mücadele eden Bulgar milliyetçiliği Yunan baskısına karşılık Bulgar dilini ve kültürünü ön plana çıkarmaya çalışıyordu.⁴⁶⁵

Avrupa devletleri tarafından milliyetçi unsurlara verilen destek siyasi ve dini yönlerinin yanı sıra ekonomik kaygıları da barındırmaktaydı. Osmanlı Devleti'ne tabi topraklardan olan Balkanlar'da yetişen ürünler Avrupa için hayati önem taşımaktaydı. Bu nedenle Osmanlı ile mücadelelerinde Balkan ulusları Avrupalılar tarafından destek görmektedir. Küçük ulus devletlerin kurulmasını çıkarlarına uygun gören Batılılar için Osmanlı bünyesindeki milletlerin arasında milliyetçi fikirlerin yayılması vazgeçilmez bir fırsat olmuştur.⁴⁶⁶

1878 yılından sonra Balkanlar'daki ulusçuluk anlayışında ulus olmanın vazgeçilmez koşulu toprak sahibi olmaktı. Bu anlayışa yol açan Berlin Anlaşması'ndan sonra uluslar aslında daha önce asla var olmadıkları yerlerde hak iddia etmeye, topraklarını genişletmeye, mitler yaratarak tarihlerini yeniden yazmaya ve etnik temizlik yapmaya kadar birçok faaliyetin içine girmişlerdir. Böylece Balkan uluslarının her biri yarımadanın tamamında çatışmalara yol açacak iddialarda bulunmaya başlamışlardı.⁴⁶⁷

⁴⁶¹ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 241.

⁴⁶² Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 150.

⁴⁶³ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 6-7.

⁴⁶⁴ Ömer Turan, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları", **XII. Türk Tarih Kongresi**, c. III, 12-16 Eylül 1994, TTK Yay., Ankara 1999, s.1097.

⁴⁶⁵ Osmanlı toplumları içinde Fener Ortodoks Patriği'ne bağlı olarak yaşayan Bulgarlar, bu bağlılıkları nedeniyle onları tamamen kendi kültürleri içinde asimile ederek Rumlaştırma faaliyetleri yürütüyorlardı. Öyle ki Bulgarların kilisede kendi dillerinde ayin yapmaları yasaktı ve Bulgarca basılmış olan mevcut kitaplar da yakılmıştı. Bu hususlar ve Yunanlılara karşı Bulgarlarca verilen mücadeleler hakkında bilgi için bkz. Turan, **a.g.m.**, s. 1101.

⁴⁶⁶ İrbeç, **a.g.e.**, s. 52.

⁴⁶⁷ Karpat, **Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, s. 37-38.

Çok milletli bir imparatorluğun toprakları üzerinde yaşayan Balkan milletleri muhtariyet veya bağımsızlık elde ettikten sonra saf bir milli yapıya kavuşmak politikası gütmeye başlamışlardı. İşte bu politikaları gereği Balkanlar'daki Türkleri ya topraklarından atmak ya da yeni egemen millet içinde eritmek gerekiyordu.⁴⁶⁸ Bu yeni uluslar bölgedeki Türk ve Müslüman topluluklar üzerinde baskı kuruyorlar ve onları göç etmek zorunda bırakıyorlardı. Yeni kurulan ulus-devletler farklı etnik yapılara bir imparatorluk gibi hoşgörüyle bakamıyorlardı. Bağımsızlıklarını elde ettikleri halde egemenliklerini kurdukları toprakların büyük kısmı Müslüman-Türklerin elindeydi ve bu kesimin gücünü kırmanın yolu olarak da onları göç ettirmeyi seçmişlerdi. Bu yeni doğan ulusların yarattığı zorunlu yer değiştirme hareketleri XIX. yüzyıl göçlerinin temel faktörüydü.⁴⁶⁹

XVIII ila XX. yüzyıllar arasında yaşanan ve içe doğru yapılan göçler daha önceki yüzyıllarda bir yerin işgal edilmesi sonrası ortaya çıkan nüfus değişimlerinden farklıdır. Çünkü sanayi öncesi dönemlerde bir yeri işgal eden devletler oradan büyük oranda nüfusun gitmesini istememişlerdir. O dönemlerde nüfus kıtlı ve üretici olacak emek gücüne ihtiyaç vardı. Ancak milliyetçiliğin gelişmesinden sonra ulusal bir ekonomi için ele geçirilen topraklardaki diğer unsurların buraları terk etmesi isteniyordu.⁴⁷⁰

Fransız Devrimi ile yayılmaya başlayan fikir hareketleri XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan tebaası üzerinde etkili olmaya başlamış, yayılan fikir hareketlerinden etkilenen Sırp, Hırvat, Rum, Romen, Ermeni ve Bulgarlar arasında milliyetçilik akımı güçlenmiş ve müstakil bağımsız devletler kurmak için ayaklanmışlardır.⁴⁷¹ Milliyetçilik ve emperyalizm Balkanlar ve Kafkasya'daki Müslümanların nerdeyse tamamen yok olmalarına neden olmuş ve bunun için de araç olarak savaş yöntemini kullanmıştı. Müslümanların yaşadıkları yerden sürülmesi veya yok edilmesine yönelik savaşlar 1821 Yunan ayaklanması ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ile başlamıştır. Aynı amaca hizmet eden eylemler 1853-1856 Kırım Savaşı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1912-1913 Balkan savaşlarıyla sürüp gitmiştir.⁴⁷²

⁴⁶⁸ Bilan N. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri c. I**, TTK Yay., Ankara 1989, s. 10.

⁴⁶⁹ Tekeli, **a.g.e.**, s. 148-149.

⁴⁷⁰ Tekeli, **a.g.e.**, s. 45.

⁴⁷¹ Eren, **a.g.e.**, s. 33.

⁴⁷² McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 19.

1.3.1.3. İsyandar ve Bulgar Faaliyetleri

Balkanlar'dan Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerine yapılan büyük çaplı göçlerin ortaya çıkmasının temelinde XIX. yüzyılda Balkanlar'da ortaya çıkan bağımsızlık hareketleri ve çıkan isyanlar yatmaktadır. Bu durumun sebepleri de üç ana kısımda açıklanabilir. Bu sebeplerden birincisi Osmanlı yönetim teşkilatlarında ortaya çıkan bozulmalar ve merkezi otoritenin zayıflamasıdır. İkinci sebep Fransız Devrimi ile yayılmaya başlayan fikir hareketleridir. Üçüncüsü ise Avrupa devletlerinin Balkanlar üzerinde koruyucu gibi görülmesine neden olan tutumları ve Rusya'nın panslavist politikalarıdır. Balkanlar'daki ayaklanmalarda temel teşkil etmesi bakımından Osmanlı Devleti'nin tebaalarına karşı gösterdiği hoşgörü de sebep olarak gösterilebilir.⁴⁷³

Milliyetçilik akımı dağınık haldeki unsurları belirli bölgelerde yoğunlaşmaya ve milli bir devlet kurmak için vatan yaratmaya yönlendirmiştir. Bunu yapmak isteyen milliyetçi unsurlar, diğer unsurları yaşadıkları bölgelerinden uzaklaştırma yolunu seçmişlerdir. Bu da çeşitli bölgelerdeki nüfus dağılımını etkileyecek olayların patlak vermesine neden olmuştur.⁴⁷⁴

Milliyetçilik temelli gelişmeler neticesinde ortaya çıkan Yunan ayaklanması, ilk defa Müslümanların topluca öldürülmesi ve sürülmesi ile kendini gösteren bir ayaklanma olarak kendine özgü niteliklere sahipti. Yunan ayaklanması bu haliyle daha sonra ortaya çıkacak milliyetçi ayaklanmalarda izlenecek bir model oluşturacaktı.⁴⁷⁵ 1820 yılında şiddetlenen Mora isyanı nedeniyle Tesalya, Girit, Epir, Sakız ve diğer Ege adalarında yaşayan Türklerin himayesi için Osmanlı Devleti büyük çaba harcamıştır. Ancak Rum çeteleri ve Avrupa'dan gelen gönüllü askerler buralarda oturan Türk ve Müslüman halka karşı katliam hareketlerine girişmişler ve 32.000 kişiyi katletmişlerdir.⁴⁷⁶ Bundan sonra bir ulus yaratmak uğruna Türkler ve Müslümanlara saldırarak onları yaşadıkları yerlerden sürmek ileride Bulgarlar, Ruslar ve Ermeniler tarafından takip edilen bir ilke olmuştu. Milliyetçilerin yürüyüş yolları üzerinde olmak da Balkanlar ve Kafkasya'daki Müslüman ve Türk topluluklarının şanssızlığı olmuştu.⁴⁷⁷

Osmanlı'da din-devlet ilişkilerini etkileyen milliyetçiliğin önemi özellikle Rumların isyanı sonrasında devletin parçalanmasına giden yolda etkili bir akım olarak ağırlığını hissettirmeye başlamıştır.⁴⁷⁸ Rumların bağımsızlıklarını kazanmaları diğer Balkan ulusları

⁴⁷³ Faruk Kocacık, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları", *İÜEF Tarih Dergisi*, S. 32, Mart 1979, s. 415-416.

⁴⁷⁴ Babuş, *a.g.e.*, s. 38.

⁴⁷⁵ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 7.

⁴⁷⁶ Glenny, *a.g.e.*, s. 45; Eren, *a.g.e.*, s. 34.

⁴⁷⁷ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 12.

⁴⁷⁸ Okumuş, *a.g.m.*, s. 209.

için ulus-devlet kurma mücadelelerinde emsal teşkil etmiştir. Ayrılkçı fikirlerin güçlendiği Balkanlar'da Osmanlı Devleti'nden kaynaklanan otorite boşluğu vardı. Kırım Savaşı'ndan sonra yaşanan siyasi gelişmeler, Rusya'nın bölge üzerindeki emelleri ve faaliyetleri ile Osmanlı yönetimince hayata geçirilmeye çalışılan ıslahatların uygulanmasında ortaya çıkan sıkıntılar söz konusu otorite boşluğunun yaşanmasına neden olmuştur.⁴⁷⁹

1866 yılında Girit'te ortaya çıkan isyanlar Osmanlı Devleti'nin zayıflığını ve zaaflarını meydana çıkarmıştı. Panslavyacılar Türklere karşı Balkan uluslarının toptan ayaklanmasının zamanı geldiğine inanmaya başlamışlardı. İgnatiyev'in çabalarıyla Bosna-Hersek ve Bulgar ayaklanmaları patlak vermişti.⁴⁸⁰ Bosna-Hersek'te 1875 yılında Hıristiyanların başlattığı ayaklanma önce Karadağlıların sonra da Sırp'ların karışmasıyla Balkanlar'da genel bir ihtilal halini almıştır. Osmanlı Devleti'nin Bosna ve Bulgaristan'daki isyanlarla uğraşmasını fırsat bilen Sırp'lar ve Karadağlılar Temmuz 1876'da Osmanlı Devleti'ne saldırmışlardır.⁴⁸¹ Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'a hakim bir duruma geçmesine yine batılı devletler tarafından müdahale edilmiştir. Balkan meselelerini görüşmek üzere 23 Aralık 1876'da İstanbul'da Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya, Almanya ve İtalya'nın katıldığı "Tersane Konferansı" toplanmıştır.⁴⁸² Aynı gün Osmanlı toplum ve devlet hayatında önemli bir dönüm noktası olan I. Meşrutiyet de ilan edilmişti.⁴⁸³

Osmanlı Devleti 1875 yılından itibaren Bosna-Hersek ve Sırbistan'da çıkan isyanlar yüzünden Tuna boyundaki bazı şehirleri boşaltmıştı. Hem bu tahliye edilenler hem de savaşlar nedeniyle yaşadıkları yerleri terk edenlerden oluşan 200.000 göçmen İstanbul ve Edirne dolaylarına gelmiştir. Bu göçmenlerin yanı sıra mevcut huzursuzluklar yüzünden Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ'dan ayrılan Hıristiyan ahali de Rusya ve Avusturya'ya göç etmek zorunda kalmıştır.⁴⁸⁴

Daha önce çıkardıkları ayaklanmalarda Osmanlı Devleti karşısında başarısızlığa uğrayan Bulgarlar Osmanlı askerî durumunun güçsüzlüğünden ve Bosna'daki isyanlardan yararlanarak 2 Mayıs 1876'da tekrar ayaklanmışlardır. Ayaklanmayı bastıracak askerî gücü ve şartları iyi durumda olmayan Osmanlı Devleti eğer bastıramazsa ayaklanmanın yayılarak büyük bir felaketle sonuçlanmasından korkuyordu. Bu nedenle Osmanlı Devleti "başibozuk" denilen ve Türk ve Çerkeslerden oluşan düzensiz kitleleri silahlandırma yoluna gitmiştir. Ancak bu Osmanlı Devleti için sakıncalar içeren bir gelişmeydi. Çerkeslerin Rus düşmanı

⁴⁷⁹ Mucize Ünlü, "Tanzimat Sonrasında Balkanlardan Karadeniz'e Sürgünler", *History Studies*, Vol. 2, 2010, s. 308.

⁴⁸⁰ Kohen, *a.g.e.*, s. 17.

⁴⁸¹ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 64; Eren, *a.g.e.*, s. 78.

⁴⁸² Eren, *a.g.e.*, s. 78.

⁴⁸³ Vahdettin Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s. 20.

⁴⁸⁴ Eren, *a.g.e.*, s. 78.

(dolayısıyla Ruslarla işbirliği yapan Bulgarların da düşmanı), savaşçı ve hırslı yanlarını Ruslar ve Bulgarların tahrik etmesi kaçınılmaz olacaktı.⁴⁸⁵

Bulgar isyanları sırasında her ne kadar Türkler saldırılara maruz kalan kesimi oluştursalar da büyük çaplı olmasa bile misilleme olayları da yaşanmıştır. Bazı Bulgar, Rum ve diğer Hıristiyan gruplara ait köyler Müslümanlar tarafından talan edilmişlerdi. Özellikle Türk askerleri geri çekilirken onlarla birlikte kaçan Çerkesler fırsat buldukça Bulgarlara saldırmışlar ve köyleri talan etmişlerdir.⁴⁸⁶ Balkanlar'da iskân edildiklerinde büyük bir Hıristiyan nüfusla karşılaşan Müslüman göçmenlerin Ortodoks Ruslardan çektiklerini Ortodoks Bulgarlardan çıkarmak istemeleri binlerce Bulgar'ın Rusya'ya kaçmasına yol açmıştı.⁴⁸⁷

Bu ve benzeri asayiş bozuklukları ve devlet otoritesindeki boşluklar nedeniyle meydana gelen olaylarda başvurulan cezalandırma usullerinden birisi de sürgün olmuştur. Balkanlar'dan yapılan sürgünler Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine, Karadeniz Bölgesi'ne, Adalar'a ve Ortadoğu'ya doğru olmuştur.⁴⁸⁸

Balkanlar'da çete faaliyetlerinin henüz başlamadığı zamanlarda Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında dostane ilişkiler vardı. Fakat Sırp çetelerinin köylere baskınlar yapmaya başlamasıyla mevcut barış düzeni bozulmuş ve huzur namına bir şey kalmamıştır. Müslüman evleri yağmalanmaya ve hayvanlar çalınmaya başlamış, hatta kaçırılan ev halkından geri dönmeyenler olmuştur.⁴⁸⁹ Sırbistan ve Mora'da başlayan isyanlar 1829'da Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla son bulmuş, 1878 Berlin Anlaşması da Bulgaristan Prensliğini kurdurmuş, Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlıklarını sağlamıştı. Hal böyle olunca Balkanlar'dan Osmanlı egemenliğindeki topraklara doğru göç başlamıştı.⁴⁹⁰

Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki çoğu eyaleti 1878 sonrası devletten koparak bağımsız birer ulus-devlet haline gelmişlerdir. 1815 yılından beri özerk olan Sırbistan'ın yanı sıra Karadağ ve Romanya da bağımsızlıklarını kazanmışlardı.⁴⁹¹ Aratık Balkanlar Osmanlı

⁴⁸⁵ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 59-61.

⁴⁸⁶ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 84.

⁴⁸⁷ Glenny, **a.g.e.**, s. 98.

⁴⁸⁸ Ünlü, **a.g.m.**, s. 308.

⁴⁸⁹ Mehmet Köseoğlu, "Balkan Savaşları'ndan Anadolu'ya Samsun'da Bir Arnavut Köyü: Çiğdem", **Balkanlarda Savaşlar, Göçler ve Günümüze Yansımaları**, (2. Ulusal Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Kongresi Samsun-Türkiye 22-23 Kasım 2008 Bildiriler Kitabı 2. Cilt), Samsun Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Derneği Yay., Samsun 2009, s.12.

⁴⁹⁰ Altuğ, **a.g.m.**, s. 109.

⁴⁹¹ Karpat, **Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, s. 292.

Devleti açısından içinden çıkılmaz bir sorunlar yumağı haline gelmişti.⁴⁹² 1878 Berlin Anlaşması'yla belli başlı her Ortodoks topluluk toprak bütünlüğü olan kendi bağımsız ve ulusal devletini kurmuştu. Böylelikle Müslümanları Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarında azınlık durumuna düşürme amaçlı ideolojik ve kültürel süreç tamamlanmış oluyordu.⁴⁹³

Balkan göçlerinin yaşanmasında en önemli rolü oynayan millet belki de Bulgarlardır.⁴⁹⁴ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Tuna Nehri'ni geçen Ruslar ele geçirdikleri yerlerde Bulgarları isyan için kışkırtmışlar, bunda da kısmen başarılı olmuşlardır. Rus askerlerinin giremedikleri yerlere de Bulgar çeteleri gönderilmiştir.⁴⁹⁵ Rusları gören Bulgarlar şımarmış, saldırılarını arttırmış ve katliamlarına aralıksız devam etmişlerdir. Sürüp giden Bulgar zulmünün nedeni Türkleri yerlerinden söküp atmak ve onların göç ettikleri Edirne ve Kırklareli gibi bölgelerde yaşayan Bulgarları da Türklerden boşalan yerlere yerleştirmekti.⁴⁹⁶

Ruslar yaklaşık 20 yıldır Bulgarları kendi politikaları doğrultusunda Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaktaydılar. 93 Harbi başlayınca Rus askerleri ve kışkırttıkları Bulgarlar Müslüman halka karşı işkence, tecavüz, katliam ve yağmalama gibi eylemlere girişmişlerdir. Bu zulme karşı göç etmekten başka çaresi kalmayan Müslümanlar sahip oldukları her şeylerini geride bırakarak yurtlarını terk etmişlerdir. Geride kalanlar ise Bulgaristan'da azınlık durumuna düşmüşlerdir.⁴⁹⁷

1879'da Rus ordusu Bulgaristan'dan çekilmişti ancak Bulgar ordusunun bütün yüksek rütbeli subayları da Ruslardan oluşuyordu. Haliyle Bulgar Savunma Bakanlığı'nı da Ruslar yönetiyorlardı.⁴⁹⁸ Ruslar çekilmiş, savaş bitmişti ancak Balkanlar'da sistemli bir katliam da başlamıştı. Türkler, Rus ve Kozak birlikleri ve Bulgarlar tarafından katledilmiş ya da açlık ve

⁴⁹² Reşat Kasaba, "Göç ve Devlet: Bir İmparatorluk-Cumhuriyet Karşılaştırması", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**, 1. Uluslararası Tarih Kongresi, 24-26 Mayıs 1993, TVYY., İstanbul 1999, s. 339.

⁴⁹³ Karpat, **Osmanlı Nüfusu...**, s. 313.

⁴⁹⁴ *Osmanlı yönetiminde inançlarına ve millî benliklerine müdahale edilmeyen Bulgarlar köken olarak Türk olmakla birlikte bu benliklerini kaybetmişlerdi. Bir kavimler denizi olan Bizans içerisinde erimişlerdi. Géza Fehér, **Bulgar Türkleri Tarihi**, TTK Yay., Ankara 1999, s. 41; *Elbette bu erimeden önce Bulgar Türkleri 8. yüzyılda Balkan Yarımadası'nda Bizans aleyhine yayılarak onlar için tehlike arz etmekteydi. Sofya'yı da ele geçiren Bulgarlar doğu-batı arasındaki ticaret yolunun önemli bir kısmını ellerine almışlardı. Aynı eser, s. 63-64.; V. yüzyıla kadar tarihte "Bulgar" diye bir kavmin var olmadığı görülür. Bulgar kelimesi ilk defa Bizans İmparatoru Zenon'un (479-491) Gotlara karşı desteklerini aradığı Kuzeybatı Karadeniz sahillerinde yaşayan bir topluluktan bahsettiği üzere Bizans kaynaklarında görülmüştür. Bulgar kavramı sadece Türkçede açıklama getirilebilmiş Türkçe kökenli bir kelimedir. Karışık, karışmak, karıştırılmak, karıştırılmış olmak anlamına gelen Bulgar kavramının Türkçedeki karşılığı bulga-mak, bulamaktır. Buradan anlaşıldığı üzere Türk kökenli olan Bulgarlar batıya gelen Hunlar ile daha sonradan doğudan gelen Oğuzların karışması sonucu oluşmuşlardır. Toğrol, **a.g.e.**, s. 8.**

⁴⁹⁵ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 140.

⁴⁹⁶ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 141.

⁴⁹⁷ Toğrol, **a.g.e.**, s.17.

⁴⁹⁸ Glenny, **a.g.e.**, s. 157.

soğuktan kırılmışlardır. Yalnız Bela Ormanları ve Harmanlı'da Rus ve Kozak birliklerince katledilen Türklerin sayısı 100.000'dir.⁴⁹⁹

Tuna Vilayeti'nde 93 Harbi'nden hemen önce nüfus 1.120.000 Türk ve 1.130.000 Bulgar'dan oluşmaktaydı ve görüldüğü gibi vilayet oldukça dengeli bir demografik yapıya sahipti. Hal böyleyken tek milletin egemenliğine dayalı bir Bulgar devleti kurmak imkânsız görünüyordu. Ayrıca işlenebilen toprakların %70'i de Türklerin elindeydi.⁵⁰⁰ İşte bu mevcut durum nedeniyle Rus panslavistleri bu topraklar üzerinde Bulgar devleti kurmanın tek yolunun Türk halkını bölgeden söküp atmak ya da katletmek suretiyle nüfusunu eritmek olduğu fikrini benimsemişlerdi.⁵⁰¹ Rusların bölgeye gönderdiği Prens Çerkaskiy'nin gelişiyle Bulgarlar daha da şımarmışlar ve tam bir soykırım savaşı başlatmışlardı.⁵⁰² Bulgaristan'da yaşayan Müslüman nüfusun %17'si savaş esnasında ve hemen akabinde hayatlarını kaybetmişti. Bu oran 262.000 Müslüman'ı ifade etmekteydi.⁵⁰³

Ruslar eskiden tek bir Bulgarın bile yaşamadığı kasabalar ve köylere az sayıda Bulgar nüfus getirip onları yerel idari görevlere atıyorlardı. Daha sonra bu yerleşimlerin Bulgarlara ait olduklarını ve Bulgar Prensiği sınırları içine dahil edilmesi gerektiğini ileri sürüyorlardı.⁵⁰⁴ Bulgarlar kendilerine ait olduğunu söyledikleri ve gerçekte azınlıkta buldukları bölgelerde bir Bulgar çoğunluğu yaratarak bağımsız bir devlet kurmayı planlıyorlardı. Bu amaca hizmet için Rus askerleri ve Bulgar çeteleri 300.000 Türk'ü katletmişler, yaklaşık bir milyon kadarını da yurtlarından sürmüşlerdi.⁵⁰⁵ Bu dönemde sürülenlerin bir kısmı da daha önce Rusya baskısıyla yurtlarından göç ederek Osmanlı Devleti'ne sığınmış ve Balkanlar'da iskân edilmiş Çerkes ve Tatarlardı.⁵⁰⁶

Balkanlar'da göç etmeyip kalmış olan Müslümanlara da gitmeleri için baskı yapılıyordu. Yaşadıkları bölgeyi terk etmedikleri takdirde Bulgar milislerine asker olarak katılıp başlarına haç işaretli Bulgar kalpağı takmaları ve kadınlarının da yaşmaklarını çıkararak Bulgar kadınları gibi giyinmeleri isteniyordu.⁵⁰⁷ Bulgarlar kendi bünyelerinde askerlik yapması için kimi bölgelerde Türkleri zorluyor aksi takdirde yaşadıkları yerleri terk

⁴⁹⁹ İpek, **a.g.m.**, s. 663; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve sonrası Türklere karşı uygulanan katliamın boyutu çok daha büyük rakamlarla ifade edilmektedir. Katliamın boyutunu göstermesi açısından ve sadece kaçabilenlerin kurtulduğunu anlatabilmek için İpek, 93 Harbi nedeniyle gelen göçmenlerden "kılıç artıkları" diye söz etmektedir.

⁵⁰⁰ Bilal N. Şimşir, "Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu", **Bulgaristan'da Türk Varlığı**, Bildiriler, 7 Haziran 1985, TTK Yay., Ankara 1992, s. 48.

⁵⁰¹ McCarthy, **Osmanlı'ya Veda**, s. 88-89; Şimşir, **a.g.m.**, s. 48.

⁵⁰² Aydın Ayhan, **Balıkesir ve Çevresinde İskân Hareketleri**, Karşı Basın Yayın Matbaacılık, Ankara 1997, s. 119.

⁵⁰³ McCarthy, **Osmanlı'ya Veda**, s. 94.

⁵⁰⁴ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 176.

⁵⁰⁵ Karpat, **Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, s. 55.

⁵⁰⁶ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 109.

⁵⁰⁷ Hacısalihoglu, **a.g.e.**, s. 54-55.

etmelerini istiyordu. Bulgar ordusunda askerlik yapmaya razı olan Türkler çift haçlı Bulgar kalpağını giymek istemiyor ve göç etmekten başka çareleri kalmıyordu.⁵⁰⁸

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Bulgaristan topraklarındaki şehirlerde savaş sonrası uygulanan yok etme ve zulüm politikaları üzerine Türkler azınlık durumuna düşmüşlerdi. Fethedilen topraklarda daha önce iskân edilmiş olan Türkler 450 yıl sonra kökenlerinin geldiği yer olan Anadolu'ya dönmek zorunda bırakılmışlardır.⁵⁰⁹

1.3.2. Balkanlar'dan Yapılan İlk Göçler

Fransız Devrimi'nden sonra milliyetçilik akımı gelişmiş ve Osmanlı Devleti'nin özellikle Avrupa Kıtası'ndaki topraklarında taban bulmaya başlamıştı. Bunun üstüne Osmanlı yerel yöneticilerinin kötü yöneticiliği yüzünden Sırp, Hırvat, Rum ve Bulgar milletleri Türk ve Müslümanlara karşı saldırgan bir tavır içine girmişlerdi.⁵¹⁰ Artık Osmanlı Devleti bir yandan gelen göçmenlerin iskânı ile meşgul olurken diğer yandan da milliyetçilik akımına bağlı olarak gelişen bağımsızlık hareketlerine engel olmaya çalışıyordu.⁵¹¹

1804 Sırp ayaklanması başladığında Semendire Paşalığı'na bağlı yerleşimlerdeki Müslüman halk Sırpların saldırılarına maruz kalmıştır. Sırpların yaptığı katliamlardan kurtulmayı başaranların bir kısmı Bosna-Hersek ve Rumeli'ye göç etmişler, bir kısmı da kalelere sığınmışlardır.⁵¹² Bu ayaklanma ve arkasından başlayan Yunan ayaklanması sırasında Müslüman halk katledilmiş ve yurtlarını bırakarak kaçmaya zorlanmıştır. Bu yaşananlar gelecekte Balkan coğrafyasında Müslüman halka yapılacak muamelelere örnek oluşturacaktır.⁵¹³

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı başlayınca Sırpların Müslüman halka saldırıları şiddetlenmişti. Savaşta Rus birlikleri Tuna'yı aşır Şumnu'ya kadar ilerleyince Dobruca, Eflak-Buğdan, Akkerman, Bender ve İsmail gibi yerlerde yaşayan Müslüman halkın birçoğu

⁵⁰⁸ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 141; *Bulgar Anayasası'nın 71. maddesine göre 19-32 yaş arasındaki her erkek din ayrımı olmaksızın askerlik yapmakla yükümlüydü. Bu yasaya göre Bulgar hükümeti 1879-1880 yıllarında Türk gençlerini askere almaya yeltenmişti. 93 Harbi sırasında yaşananlar ve göçler yüzünden perişan halde olmaları, geri dönenlerin ise işlerini yoluna koyup kendi ihtiyaçlarını karşılayamayacak durumda olması gibi nedenlerle Türkler askere gitmek istememiş ve muafiyet için Prens Aleksander'e başvurmuşlardır. Ancak bu istekleri kabul edilmemiş ve Türk gençleri zorla askere alınmaya çalışılmıştır. Türk gençlerinin Bulgarca bilmemesi ve askerlik uygulamalarının Türk gençlerine karşı ayrımcı nitelikleri gibi nedenlerle Türkler çareyi yine göç etmekte bulacaklardır. Zaten Bulgarların bu uygulamalarının asıl amacı da Türkleri bezdirerek göç etmelerini teşvik etmektir. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 136-138.*

⁵⁰⁹ Nalbantoğlu, **a.g.m.**, s. 38.

⁵¹⁰ Ağançoğlu, **a.g.e.**, s. 32.

⁵¹¹ Babuş, **a.g.e.**, s. 16.

⁵¹² Eren, **a.g.e.**, s. 33.

⁵¹³ Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, s.129.

Rus zulmünden kurtulmak için güneye doğru kaçmışlardır.⁵¹⁴ Bu savaş göçü daha da yaygın hale getirmiş, bu tarihler arasında İstanbul ve diğer işgal edilmemiş Balkan şehirleri 200.000 civarında göçmenin akınıyla dolup taşmıştır.⁵¹⁵ 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle Osmanlı Devleti'ne sığınmış olan 200.000 göçmenden boşalan bölgelere eskiden Türk olan ancak şaman kökenleri nedeniyle ilk karşılaştıkları Hristiyanlık dini yüzünden Ortodoksluğu kabul eden kavimler yerleştirilmişlerdir. Bu kavimler XI. yüzyılda Tuna'nın kuzeyinden gelen Peçenek, Oğuz, Kuman ve Kıpçak Türkmenleridir.⁵¹⁶

Daha önce 1768-1774 savaşları sırasında Osmanlı Devleti Karadağ ve Mora'da bir takım tedbirler almıştı. Bu nedenle buralarda yaşayan Müslümanlar ve Türklerden yurtlarını terk ederek göç edenlerin sayısı oldukça az olmuştur.⁵¹⁷ Ancak isyanlar sırasında Rusya ve İngiltere, Türkleri Mora'dan çıkarmak konusunda kendi aralarında 1826'da anlaşmaya varmışlardır. Daha sonra onlara Fransa da katılmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu tehcir girişimine karşı çıkması üzerine 20 Kasım 1827'de İngiliz ve Fransız donanmaları Türk donanmasını ani bir baskınla yok etmişlerdir. Tarihe *Navarin Olayı* diye geçen bu baskının ardından Fransızlar yarımadaya asker çıkararak Osmanlı'nın Mora'yı ve orada yaşayan Türklerin haklarını korumasına engel olmuşlardır. Osmanlı Devleti Batılı devletlerin Mora'ya müdahalesiyle meşgul olurken 1828 yılında Rusya'nın açmış olduğu savaşla karşı karşıya kalmıştır. Bir buçuk yıl süren bu savaş sırasında Ruslar batıda Edirne, doğuda da Erzurum'a kadar olan Osmanlı topraklarını işgal etmişlerdir. Bu işgallerin yaşandığı bölgelerdeki halk akın akın Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır.⁵¹⁸

Yunan isyanları döneminde ve Yunanistan'ın kurulmasından sonra bölgeden kaçan Müslümanların bir kısmı da Selanik'e gelmişlerdi. Balkanlar'da elde kalan önemli şehirlerden birisi olan Selanik'in XIX. yüzyılın başlarından ortalarına kadar olan dönemde nüfusu önemli miktarda artmıştı. Bu artış sadece Müslüman nüfusta değil şehirdeki Hristiyan ve Musevi nüfusta da gözlenmektedir.⁵¹⁹

Savaş sonunda imzalan 1829 tarihli Edirne Anlaşması'yla Rusların elinde kalan yerlerden Osmanlı topraklarına doğru yeni göçler yaşanmıştır. Batılı büyük devletlerin aldıkları kararlar doğrultusunda bağımsız bir Yunanistan devletinin kurulması Osmanlı Devleti tarafından bu anlaşmayla tanınmıştır. Yunanistan'a verilecek topraklarda yaşayan

⁵¹⁴ Eren, **a.g.e.**, s. 33.

⁵¹⁵ Çelik, **a.g.m.**, s. 118; Eren, **a.g.e.**, s. 33; Ağanoglu, **a.g.e.**, s. 32.

⁵¹⁶ Bahadır, **a.g.e.**, s. 99.

⁵¹⁷ Eren, **a.g.e.**, s. 31.

⁵¹⁸ Eren, **a.g.e.**, s. 35-36.

⁵¹⁹ Bülent Özdemir, "Selanik'in 1840'lı Yıllardaki Nüfus Yapısı Üzerine Bir Deneme", **Osmanlı**, c. 4, YTY, Ankara 1999, s. 576.

Müslüman ahalinin ve mülklerinin tasfiyesi ile ilgili görüşmeler yapılmış, Osmanlı hükümetinin itirazlarına rağmen tasfiye işinin altı ay içinde yapılması kararlaştırılmıştır.⁵²⁰

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Rusya eliyle Rumeli'den Rusya'ya Osmanlı reayasının göç ettirilmesi sağlanmıştı. Yapılan bu göç ettirmeler, senaryosu çok daha önceden yazılmış tehlikeli bir planın ürünüydü. Bu plan Balkanlar'da geniş bir coğrafyayı ve büyük bir nüfusu hedef alıyordu. Göç ettirilen reayanın özellikle Bulgar ve Rumlardan seçilmesi ve göç yönünün Eflak-Boğdan, Baserabya ve Kırım olması gibi hususlar bu eylemi Anadolu'ya yapılanlardan ayrıcı özelliklerdi.⁵²¹

Rus askerleri tarafından Osmanlı ülkesinde işgal edilen yerlerden Rusya içlerine doğru göç ettirilen reaya gittikleri yerlerde eski vatanlarındaki rahat ve huzuru bulamamışlar ve Osmanlı ülkesine geri dönmek istemişlerdir. Geri dönüş talebinde bulunan reayanın bu talebi Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiş ve kısa bir sürede Rumeli toprakları büyük göç hareketlerine sahne olmuştu.⁵²² 1830 yılında başlayan geri dönüş yolculuğu ancak 1844 yılında tamamlanmıştır. Osmanlı Devleti geri dönen eski reayasını sadece kabul etmekle kalmıyor, onları eski mahallerine kadar götürüyor, yolculuk masraflarını üstleniyor ve eski mülkleri kendilerine birikmiş gelirleriyle beraber iade ediliyordu. Ayrıca mülklerine yeniden kavuşan reayanın içinde buldukları güç durumlar gözönünde bulundurularak kendilerinden uzun süre cizye ve diğer vergiler de alınmıyordu.⁵²³

Yaşanan olaylara bağlı olarak zaman zaman gerçekleşen ilk Balkan göçleri 93 Harbi'ne kadar sürmüştü. Örneğin 1867 yılında Belgrat dahil birçok kale Sırlara verilince bu durum Bosna-Hersek Müslümanları üzerinde hem hayal kırıklığına hem de çeşitli endişelere yol açmıştı. Bu yüzden bazı Bosnalı Müslümanlar topraklarını terk ederek Osmanlı Devleti'ne göç etmişlerdi.⁵²⁴ Belgrat ve civar kalelerden göç ederek Bosna'ya yerleşen göçmenlere 10 yıl vergilerden 25 yıl da askerlikten muafiyet tanınmıştı.⁵²⁵

1.3.3. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sonrası Yapılan Göçler

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı iki devlet arasında daha önce cereyan eden savaşlardan farklıdır. Savaş, Balkanlar'da yeni ve büyük bir Slav devletinin kurulması gibi özel bir maksada dayanmaktadır. Ayrıca bu savaş Bulgaristan'da yüzyıllardır yaşayan Türklere bugünkü Bulgaristan sınırlarında kalan topraklarda sürdürdükleri yaşam ve haklarını çok

⁵²⁰ Eren, **a.g.e.**, s. 37.

⁵²¹ Gülsoy, **a.g.e.**, s. 23.

⁵²² Gülsoy, **a.g.e.**, s. 73-74.

⁵²³ Gülsoy, **a.g.e.**, s. 89.

⁵²⁴ Eren, **a.g.e.**, s. 76-77.

⁵²⁵ **Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek**, Yay. Hzl. H. Yıldırım Ağanoğlu-Sebahattin Bayram-Mümin Yıldıztaş, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., İstanbul 2009, s. 273.

gören bir dönemin de başlangıcını teşkil etmektedir.⁵²⁶ Rusya'nın Panslavist ve dini motifli politikalarının savaşa birlikte zirveye çıkmasıyla bir süredir durağan olan göçler de hızla artacaktır.⁵²⁷

Osmanlı Devleti'nin giderek küçülmesi ve ulus-devletlere ayrılmasına paralel olarak Balkanlar'dan Osmanlı içlerine doğru göçler başlamıştır. Bu göçler dış göçler olması ve bir taraftan da savaş ve şiddetle ilişkili olması nedeniyle zorunlu göçler kategorisinde değerlendirilmelidir.⁵²⁸ Balkanlar'dan Anadolu'ya yapılan göçlerin iç ve dış etkenlere bağlı olmak üzere iki nedeni vardır. İç etkenlere bağlı göçler 93 Harbi'nde Rus ilerlemesi nedeniyle istila edilebilecek yerlerin yöneticileri tarafından yerleşimlerin boşalttırılmasıyla oluşan göçlerdir. Dış etkenli göçler ise Rusların ele geçirdiği bölgelerde uyguladığı zorlayıcı faaliyetleri ile Ruslardan cesaret alan bölgenin Hıristiyanlarının Müslümanlara karşı başlattıkları saldırılardan kaçanların oluşturdukları göçlerdir.⁵²⁹

Vaktiyle göç ederek Rumeli'ye yerleşen Türklerin XIX. yüzyılda gerisin geriye Anadolu'ya doğru ikinci göçleri başlıyordu. Bu ikinci göç Osmanlı ordusunun Avrupa'da gerilemeye başlamasıyla ilgilidir. Osmanlı ordusu Balkanlar'dan aşama aşama geri çekilirken buna bağlı olarak beş asırdır orada yaşayan Türkler dalga dalga Anadolu'ya göç etmişlerdir. Ancak gönüllü ya da zorlamaya dayanan bu göçler Rumeli'deki Türk varlığın bitirememiş, Türk idaresi bölgeden çekildikten sonra da Türk kitleleri Rumeli'de hayatlarını sürdürmeye devam etmişlerdir.⁵³⁰

Henüz savaşın başlarında Ruslar Tuna Nehri'ni geçmeyi başarmışlardı. Tuna Vilayeti'nin merkezi olan Ruscuk top ateşine tutulmuş, halk şehirden kaçmaya başlamıştı. Temmuz başlarında hastaneler dahil bütün kent yerle bir edilmiş, katliam ve yağmalamalar hızlanmıştı. Ele geçirilen yerlerde yaşayan Bulgarlar kaçan Müslümanların evlerini yağmalamış ve geride kalanları da öldürmüşlerdir. Halk Osmanlı Devleti'ne sığınmak için göç yollarına düşmüştür. Ruslar ilerledikçe ele geçirdikleri bölgelerdeki halk daha geri bölgelere sığınmış, böylece Balkanlar'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçler geriye doğru zincirleme olarak devam etmiştir.⁵³¹ Rusların Tuna'yı aşmalarıyla Tuna boyları ve Dobruca'da daha önce iskân edilmiş Tatar, Nogay ve Çerkes göçmenler bir kez daha yurtlarından edilmişlerdir. Artan Rus baskısına bir de ayaklanan Bulgarların şiddet eylemleri eklenince topyekûn göç etmek zorunda kalmışlardı.⁵³²

⁵²⁶ Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, TTK Yay., Ankara 1992, s. 27.

⁵²⁷ Bice, *a.g.e.*, s. 49.

⁵²⁸ Tekeli, *a.g.e.*, s. 44.

⁵²⁹ Faruk Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 137-141.

⁵³⁰ Şimşir, *a.g.m.*, s. 47.

⁵³¹ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 139-140.

⁵³² Habiçoğlu, *a.g.e.*, s. 82.

93 Harbi'ne katliam ve sürgün gibi düşüncelerle giren Rusya, savaş örfü ve hukuku bırakmayarak savaşı savaştan çıkarmış, bir soykırıma dönüştürmüştür.⁵³³ Savaş sırasında ele geçirdiği yerlerde yaşayan Türklerden silahlarını toplayan Rusya, bölgedeki Hıristiyanları silahlandırmış ve Türkleri saldırılara karşı savunmasız bırakmıştır.⁵³⁴ Silahlandırılan Bulgar çeteleri ve Don Kazakları Türklere saldırmışlar, yedi ay süren savaş sonunda 1.500.000 kadar Türk'ü yurtlarından edip perişan bir halde göçe zorlamışlardır. Bu göçmenlerin 450.000 kadarı da hayatlarını yitirmiştir.⁵³⁵ Hayatlarını kurtarmayı başarmış ve Osmanlı Devleti'nin elinde kalan topraklara kaçabilmiş insanların hemen hepsi Türk'tü. Savaş sırasındaki katliamlar ve Bulgar çetelerinin saldırılarından Bulgaristan Müslümanlarının %55'i kaçmayı başarabilmiştir.⁵³⁶

93 Harbi'nde Rus askerleri Müslümanlara karşı büyük bir katliama girişmiştir. Sivil halkın bu şekilde katledilmesinin altında yatan amaç Türklere korku salarak ilerleyen Rus birliklerinin önlerinden mukavemet göstermeden kaçmalarını sağlamaktır. Bunun yanı sıra Osmanlı cephesi tarafına kaçan büyük kitleler Osmanlı askerî manevra kabiliyetini de olumsuz etkileyerek Ruslar için yararlı olacaktı. Gerçekten de arkadaki Rus ve Bulgar ateşinden kaçan büyük göçmen kitleleri yolları kaplamışlar, askerî birliklerin arasına karışmışlar, asker ve malzeme sevkinde kullanılan trenlere dolmuşlardı.⁵³⁷ Korkuya kapılan insanlar yerlerinden mümkün olduğu kadar çabuk ayrılmaya çalışmış ve yanlarına alabildikleri az miktarda eşya ve yiyeceklerle yola koyulmuşlardı. Ektikleri ürünlerin hasatları genellikle bitmişti ancak yanlarında taşıyabilecekleri kadarını alabilmişlerdi. İnsanlar yolları yürüyerek kat ediyor, kağı arabalarını sürüyor ve daha güneye olabildiğince hızlı kaçabilmek için bulabildiği sürece tren vagonlarına tırmanıyorlardı. Rus birlikleri ilerledikçe zincirleme olarak geriye doğru kaçan halk başka bir yerleşime sığınmıyordu. Ancak her kent düştüğünde daha önce kaçıp buraya sığınanlar yeniden kaçış yollarına düşmek zorunda kalıyorlardı. Savaş nedeniyle yerlerini terk edenlerin çoğu oradan oraya birkaç kez göç yoluna düşmüşlerdi. Savaş bitip de Ayestefanos Anlaşması imzalandığında savaş nedeniyle kaçan insanların elde kalan az sayıdaki bölgeye tıklım tıklım doldukları görülmüştür.⁵³⁸

93 Harbi sırasında Osmanlı'nın elinde kalan yerlere kaçan göçmenler Osmanlı toprakları daraldıkça İstanbul ve Edirne gibi daha iç bölgelere doğru yönelmişlerdir. Bu bağlamda Balkanlar'dan gelen göçmenlerin toplandıkları ilk yer Edirne olmuştur.⁵³⁹ Savaş

⁵³³ Şimşir, **a.g.m.**, s. 48.

⁵³⁴ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 50.

⁵³⁵ Şimşir, **a.g.m.**, s. 48.

⁵³⁶ McCarthy, **Osmanlı'ya Veda**, s. 95.

⁵³⁷ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 72.

⁵³⁸ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 87-88.

⁵³⁹ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 151.

devam ettikçe Rus işgal sahasının gündün güne büyümesi üzerine Niğbolu, Plevne, Lofça, Tırnova, İslimye, Eskizağra, Yenizağra, Çırpan, Filibe, Tatar Pazarcığı, Sofya ve Kızanlık'ta yaşayan halkın büyük çoğunluğu da Edirne'ye göç etmiştir. Edirne göçmenler için adeta geçici bir toplanma merkezi haline gelmiştir.⁵⁴⁰

Gelen göçler o kadar yoğundur ki 24 Ocak 1878 tarihinde İstanbul'a son on günde gelenlerin sayısı 80.000 kadardır. Ocak ayı için toplam gelenlerin sayısı 200.000'i bulmuştur. Başkent gelen göçmenlerin yoğunluğu nedeniyle tam bir pazar yerine dönmüştür. 28 Şubat 1878 tarihine kadar Boğaziçi ve Üsküdar kıyılarında 150.000 göçmenin biriktiği, Eylül ve Ekim aylarında ise İstanbul'daki göçmen sayısının 70.000'e düştüğü görülür. Ancak daha sonra Batum ve Varna'dan gelenlerle göçmen miktarı 120.000'e yükselmiştir.⁵⁴¹ 1878'in ilk ayından sonra İstanbul'a gelen göçmenlerin sayısı günde ortalama 10.000 civarındaydı. Bu sayı 1880 yılından itibaren düzenli olarak azalmaya başlamıştır.⁵⁴²

93 Harbi sırasında Rumeli'den gelen göçmenlere bir de 1878 yılının Ağustos ve Eylül aylarında Kafkasya'dan gelen Abhazlar eklenmiştir. İstanbul, Samsun, Trabzon, Giresun, Çarşamba, Tirebolu ve Bartın limanlarına çıkarılan Abhazlar zaten yoğun olan göçmen işlerini daha da zorlaştırmışlardır. Mevcut koşullar nedeniyle onların iskânları da uzun zaman almış 1880 yılına kadar perişan halde beklemek zorunda kalmışlardır.⁵⁴³

Savaş sonunda Osmanlı topraklarına sığınmış olan göçmenlerin yurtlarına geri dönmesi konusunda Osmanlı Devleti ve Rusya arasında görüşmeler yapmak üzere her iki ülkenin azalarından oluşan bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon bir nizamname ile göçmenlerin dönüş şartlarını belirlemeye çalışmıştır. Komisyonun aldığı kararlar özetle şu şekildedir: Aslen Bulgaristan, Şarki Rumeli, Romanya ve Sırp emaretlerinin eline geçen yerlerin sakini olan göçmenler memleketlerinde yürürlükte olan kanunlara ve nizamlara tâbi olmaları şartıyla memleketlerine geri dönebileceklerdir. Bu komisyonun bilgisi ve izni olmaksızın göçmenlerin memleketlerine gitmeleri yasaklanmıştır. Müslümanların ve Hıristiyanların silah taşımaları yasak olduğundan memleketlerine dönecek göçmenlerin yanlarına silah almaları kesinlikle yasaktır. Geri döndüklerinde hanelerini ve köylerini tahrip ve işgal etmiş Bulgarlara buralar tahliye ettirilerek göçmenler buralara yerleşecek gerektiği durumda da bu köylerin yakınında kurulacak çadırlara iskân edileceklerdir. Göçmenlerden savaş öncesinde ve savaş sırasında Bulgaristan ile Şarki Rumeli'de her türlü vukuata karışanlar geri dönmemelidirler. Çünkü yerel hükümetler aldıkları kararlar doğrultusunda bu gibi kişileri

⁵⁴⁰ İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 43-44.

⁵⁴¹ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 153-154.

⁵⁴² İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 56-57.

⁵⁴³ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 149.

tutuklayarak divan-ı harpte yargılayacaklardır.⁵⁴⁴ Ancak durum beklendiği gibi olmamış, ileride anlatılacağı gibi, Rusya Türkleri yaşadıkları topraklardan söküp atmaktaki kararlı politikaları nedeniyle anlaşmaya bağlı kalmamak için çeşitli yollara başvuracaktır.

93 Harbi'nin göçmen durumuna düşen insanlar için can kaybı bilançosu korkunç olmuştur. Savaş yıllarında Tuna ve Edirne vilayetlerinde katledilen ya da göç sırasında ve sonrasında açlık ve hastalıklar nedeniyle hayatlarını kaybedenlerin sayısı 500.000'i bulmuştur.⁵⁴⁵ 93 Harbi'nin bitiminden itibaren birkaç içinde Osmanlı topraklarına gelen ve iskânları yapılan göçmenlerin sayısı 694.067 kişi olarak kaydedilmiştir. Bu göçmenlerin bir kısmı İstanbul dahil Rumeli'deki topraklara yerleştirilirken bir kısmı da Anadolu ve Suriye'ye gönderilmişlerdir.⁵⁴⁶

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin Rumeli coğrafyasında büyük değişikliklere yol açmıştır. Balkanlar'ın doğu kısmında bir Bulgaristan Krallığı kurulmuş, daha batıda ise savaş sonrası Osmanlı'nın durumundan faydalanan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da Bosna-Hersek'i işgal etmiştir.⁵⁴⁷ Bosna-Hersek'in işgal edilmesi sonucu 600.000 Müslüman yurtlarını terk ederek Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da elinde kalan topraklarına (Priştine, İşkodra, Kosova, Taşlıca, Draç gibi yerler) göç etmişlerdir.⁵⁴⁸ Bu işgalle birlikte Bosna, Karadağ ve Sancak Müslümanları göç etmeye başlamışlardır. Bu göçlerle Anadolu'ya gelen göçmenler arasında daha önce Rumeli'ye gelmiş olan Kafkas göçmenleri de vardır.⁵⁴⁹

Avusturya-Macaristan'ın Bosna'yı işgal etmesiyle meydana gelen büyük göç dalgasından en fazla Boşnaklar etkilenmiştir. İlk önceleri yalnızca kendilerini güvende görmeyen eski Türk memurları ve nüfuzlu Müslümanlar göç etmişti. Ancak 1881 yılında yeni bir askerlik yasası yürürlüğe girmiş bu da Müslümanların kitleler halinde göç etmelerine neden olmuştur. Bu kitlesel göç dalgası 1883 yılına kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra göçler azar azar devam etse de nispeten durulmuştur Ancak 1900 yılında yine artacaktır.⁵⁵⁰ Artık gelişler tek tük olmuş, bu göçmenlerin sevk ve iskânlarında pek sıkıntı yaşanmamıştır.

⁵⁴⁴ BOA, HR.TO 476/13

⁵⁴⁵ Aġanođlu, a.g.e., s. 186; İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 40.

⁵⁴⁶ Savaşın bitiminden sonraki birkaç ay içinde yaşanan bu göçlerle gelen 964.067 göçmenin hangi vilayetlere ne miktarda iskân edildiklerine dair bir tablo için bkz. Mehmet Demirtaş, "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketlerine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 41, Erzurum 2009, s. 226-227.

⁵⁴⁷ Atilla Çetin, "Rumeli Vilayeti'nin Durumu Hakkında Safvet Paşa'nın II. Abdülhamid'e Sunduğu 1880 Tarihli İki Önemli Arızası", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 15, Sene 1995-1997, s. 563; Yerasimos, a.g.e., s. 62.

⁵⁴⁸ İpek, a.g.m., s. 665.

⁵⁴⁹ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 95.

⁵⁵⁰ Aġanođlu, a.g.e., s. 37.

Örneğin 2 Şubat 1885'te Romanya ve Bosna'dan beş göçmen gelmiş ve sevk edilmişken ertesi gün yedi Bosnalı göçmenin sevki yapılmıştır.⁵⁵¹

Yine 16 Nisan 1885 tarihinde İstanbul'a gelmiş ve taşraya sevk edilmiş göçmenleri gösteren cetvelde gelen göçmen sayısı 38'dir. Bir gün öncesinden sevk edilmemiş olan bir o kadar göçmen daha mevcuttur. Çoğunluğu Bulgaristan'dan gelen toplam 76 göçmenin 25'i 16 nisanda iskân için Çatalca'ya sevk edilmişlerdir.⁵⁵²

Göçler devam ederken öte yandan da Avusturya'nın ele geçirdiği Bosna-Hersek'te uyguladığı zulüm ve göç ettirmeye yönelik zorlayıcı politikaları yüzünden 1882-1900 yılları arasında 120.000 kadar Boşnak göç etmiştir.⁵⁵³ 1878-1894 yıllarında Osmanlı Devleti'ne göç etmiş olan Bosna-Hersek göçmenlerinin 1363 tanesi Karamürsel ve civarına yerleştirilmişlerdir. Bu göçmenlerin isimleri, cinsiyetleri, meslekleri, ikamet yerleri ve memleketleri cetveller halinde kaydedilerek hükümete sunulmuştur.⁵⁵⁴

93 Harbi'nde alınan yenilgi hem Osmanlı Devleti'nin küçülmesine olağanüstü bir ivme kazandırmış hem de dışarıdan gelen göçlere bağlı olarak Osmanlı topraklarına yapılan nüfus akışı çok büyük kitlesel boyutlara ulaşmıştı. Savaş sonrasında Romanya ve Bulgaristan'ın Osmanlı'dan kopmasıyla sadece buralardan 1.500.000 göçmen gelmiştir.⁵⁵⁵ Savaş sonunda Romanya ve Bulgaristan devletlerinin kurulmasıyla başlayan yeni ve büyük göç dalgasında gelen 1.500.000 kişinin yanı sıra göçler sırasında yüzbinlerce kişi de Osmanlı topraklarına ulaşmadan yollarda hayatını kaybetmiştir.⁵⁵⁶

Kafkasya'dan yapılan göçleri 93 Harbi nedeniyle yeniden başlayan ve Balkanlar'dan kaçanlardan oluşan büyük göçler takip etmiştir. Savaştan hemen sonra Balkanlar'da yaşayan Müslümanlar ve bir miktar Yahudi, Osmanlı Devleti'nin elinde kalan topraklara göç etmek zorunda kalmıştır. Rumeli olarak bilinen bugünkü Bulgaristan, Trakya ve Makedonya başta olmak üzere Balkanlar'da Osmanlı kök salmıştı. Bölgede yaşayan Müslüman halkın büyük çoğunluğunu Yörükler ve Türkmenler oluşturuyordu. Yani Oğuz Türklerinden olan Balkan Müslümanları kimlik, kültür, din ve dil birliğine sahiplerdi.⁵⁵⁷

⁵⁵¹ BOA, Y.MTV, 17/11.

⁵⁵² BOA, Y.MTV, 17/72. Bu göçmenler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. EKLER, Tablo 1.

⁵⁵³ Ağanolu, **a.g.e.**, s. 100-101.

⁵⁵⁴ BOA, Y.PRK.UM 32/112; Belgeye göre bu göçmenlerin meslekleri ziraat, rençberlik, çiftçilik, manifaturacı, kunduracı, tüccarlık, zabıta, zabtiye, bakkallık, marangozluk, berberlik, eskicilik, işçilik, terzilik, kahvecilik, zanaatçı, sarraçlık, müderrislik, saatçilik, aşçılık, tellak, doğramacılık, demircilik, satıcılık ve muallim gibi geniş bir mesleki yelpazeyi kapsamaktadır.

⁵⁵⁵ Babuş, **a.g.e.**, s. 47.

⁵⁵⁶ Tekeli, **a.g.e.**, s. 151.

⁵⁵⁷ Karpas, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 15; Özellikle Makedonya coğrafyası Osmanlı Devleti için büyük önem taşımaktaydı. Avrupa topraklarına Osmanlıların ayak basmasından itibaren Anadolu kökenli Türk göçmenler Makedonya'ya gelmişler ve burasının etnik yapısının büyük ölçüde değişmesine yol açmışlardı. Osmanlı devleti küçüldükçe içeriye doğru yapılan göçler başladığında Makedonya nüfusunun çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu. Engin, **II. Abdülhamid ve Dış Politika**, s. 32.

Yaklaşık altı yüzyıldan beri Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarında yaşayan Türkler 93 Harbi'nden sonra Rodop dağları ve Anadolu'ya sığınmak zorunda kalmışlardı. Bu dönemde Bulgaristan'dan göç eden Türklere birçoğu savaş döneminde Ruslarla çarpışan, Rus ve Bulgarların saldırılarına maruz kalan Pomaklar da katılmışlardır.⁵⁵⁸

Türklerin savaşlardaki kayıpları sadece toprak kaybıyla sınırlı kalmamış bir milyon göçmen Bulgaristan'ı terk ederek İstanbul'a gelmiştir. Sadece 1877-1878 kışında İstanbul'a akın edenlerin sayısı 300.000'i bulmuştur.⁵⁵⁹ Gelen göçmenlerin en fazla biriktiği yer İstanbul idi. İstanbul'a gelen Rumeli göçmenlerinin sayısı 387.804'e ulaşmıştı. İstanbul'daki hanlar, umumi binalar, boş evler, bütün cami ve mescitler, tekke ve zaviyeler, okullar, medreseler, barakalar ve devlete ait çiftlikler gibi eldeki bütün yerler kullanılarak göçmenler yerleştirilmiş ama yine de yığılma ve izdihamın önüne geçilememiştir. Öyle ki sadece 1879 yılında İstanbul'daki göçmenlerden 274.875 kişi çeşitli vilayetlere iskân için sevk edilmiştir.⁵⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki çekirdek ve ana topraklarından Edirne ve İstanbul civarında gelerek buradan Anadolu'ya sevk edilenler, devletin Anadolu'daki çekirdek ve ana topraklarının ötesine geçmemişlerdir. Genel olarak Trakya, Batı ve Kuzey-batı Anadolu ve Marmara bölgeleri Rumeli göçmenlerinin iskân edildiği yerler olmuştur. Diğer bölgelerdeki iskânlar ise gerek uzaklıklarından gerekse iklim koşullarının olumsuzluğundan dolayı sınırlı düzeyde olmuştur. Bu göçmenler Kosova, Manastır ve Selanik gibi vilayetlere de yerleştirilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin başka bölgelerinden bir kısım Bulgar da Doğu Rumeli ve Bulgaristan'a göç etmişti. Ayrıca bu dönemde Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına iltica eden göçmenler de özellikle Bulgaristan sınır boyları olmak üzere Balkanlara yerleştirilmişlerdir.⁵⁶¹

Bulgar göçleri 1877-1878 yıllarında yaşanan savaşla birlikte bitmemiş, sürekli devam etmiştir. 1886-1890 yılları arasında 74.753 Türk Bulgaristan'dan göçürülmüştü.⁵⁶² Gelen göçmenlerin iskân edilmeleri konusunda büyük çabalar harcanmasına rağmen yüzyılın sonlarında halen birçok göçmenin iskânlarının yapılamadığı da görülmektedir. Örneğin 1894 yılının sonlarında iskân için gönderilen muhacirlerin miktarıyla bunların ne kadarı iskân

⁵⁵⁸ Hüseyin Memişoğlu, **Balkanlarda Pomak Türkleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2005, s. 83; Eren, **a.g.e.**, s. 80-81.

⁵⁵⁹ Toğrol, **a.g.e.**, s. 17.

⁵⁶⁰ Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., Trabzon 1996, s. 59; Ağanoğlu, **a.g.e.**, s. 185; 1777-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başından bu döneme kadar gelen göçmenlerin biriktiğine dair verilen Eylül ayının tarihini bu iki yazar eserlerinde farklı olarak vermiştir. Ağanoğlu 387.804 göçmenin 10 Eylül'e kadar gelenler olduğunu verirken Erkan'ın ise eserinde bu tarihin 25 Eylül olarak tespitini yaptığı görülmektedir.

⁵⁶¹ Ağanoğlu, **a.g.e.**, s. 38-39.

⁵⁶² Şimşir, **a.g.m.**, s. 52.

edilip ne kadarının iskân edilmediği vilayet ve livalardan sorulmuş ve alınan cevaplara göre cetveller tanzim ettirilerek hükümete sunulmuştur. Tanzim ettirilen cetvellere göre Diyarbakır, Mamuretül-aziz, Halep, Ankara vilayetleriyle İzmit ve Çatalca sancaklarındaki göçmenlerin tamamının iskân edildiği ancak Hüdavendigâr, Edirne, Beyrut, Konya, İskodra, Adana, Trabzon, Manastır, Suriye, Selanik, Erzurum, Kastamonu, Aydın, Sivas, Kosova ve Biga'da henüz iskân edilmemiş göçmenlerin bulunduğu anlaşılmıştır.⁵⁶³

Bulgar istatistiklerine göre 1893-1902 yılları arasındaki 10 yıllık barış döneminde Osmanlı Devleti'ne göç edenlerin sayısı 70.000'i aşmıştır.⁵⁶⁴ Oysa bu yıllar Türk-Bulgar ilişkilerinin durgun olduğu, arada herhangi bir gerginliğin olmadığı yıllardır. Ancak yine de göçler durmamış azar azar da olsa sürüp gitmiştir.⁵⁶⁵ 1885 yılından 1908'de Bulgarların bağımsız olmalarına kadar olan dönem boyunca Bulgaristan'dan Müslümanların ve Rumların yavaş yavaş da olsa devam eden göçleri 1908-1909'da yeniden artmış, Balkan Savaşları'nda da doruk noktasına çıkmıştır.⁵⁶⁶

Balkanlar'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçler devam ederken Kafkasya'dan da muhacirler gelmeye devam ediyordu. Zaman zaman bu farklı coğrafyalardan gelenlerin birlikte sevk edildikleri oluyordu. Örneğin Kafkasyalı göçmenlerin iskânlarında da anlatıldığı üzere 1900 yılı başlarında Konya'da iskân edilmekte olan göçmenler arasında Rumeli'den gelenler de mevcuttu. Bunların iskânları ve hanelerinin yapılması için Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nca talep edilen 260.000 kuruş için hükümet daha önce bölgeye gelenlerin ve yeni gelenlerin ayrılarak gerekli masraf kalemlerinin belirlenmesine yönelik önce bir tahkikat yapılmasına ve ihtiyaç duyulan paranın tahkikat sonucuna göre verilmesine hükmetmişti.⁵⁶⁷ Yine 110 Kars muhaciri 11 Eylül 1901'de Trabzon'dan İstanbul'a gelmiştir. Ertesi gün komisyon tarafından Rumeli muhacirlerinden 23 kişi Bandırma'ya, 32 hanede 150 nüfus Batum ve Rumeli muhaciri de İzmit'e iskân için sevk edilmişlerdir.⁵⁶⁸

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu belgelerinde geçen Balkan göçmenlerinin önemli bir kısmı Varna ve Köstence'den gelenlerden oluşmaktadır. 1899-1908 yılları arasında gelen ve komisyon belgelerine yansıyan rakamlara göre gelenlerin 2400'den fazlası sadece Varna ve Köstence'den gelenlerdir.

⁵⁶³ BOA, Y.A.HUS, 277/136; Bu vilayet ve sancaklara ne kadar göçmen sevk edildiği, ne kadarının iskânlarının yapıldığı ve iskân edilmeyi bekleyen ne kadar göçmen olduğuna dair ayrıntılı bilgi için bkz. EKLER, Tablo 2.

⁵⁶⁴ Hacısalihioğlu, **a.g.e.**, s. 58; İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 153; Tekeli, **a.g.e.**, s. 151. 70.000'in üzerinde olduğu söylenen bu göçmenlerin net sayısı kimi kaynaklarda küçük farklılıklar içermektedir. Örneğin Şimşir, Ağanoğlu, Hacısalihioğlu ve İpek 1893-1902 yılları arasında Bulgaristan'dan gelen göçmen sayısını 70.603 kişi olarak verirken Tekeli 72.500 göçmenin geldiğini ileri sürmektedir.

⁵⁶⁵ Şimşir, **a.g.m.**, s. 52; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan 1908 yılına kadar Osmanlı Devleti topraklarına yapılan göçlerin yıllara göre yoğunluğu ve tahmini rakamları ile ilgili bir tablo için bkz. Erkan, **a.g.e.**, s. 75.

⁵⁶⁶ Hacısalihioğlu, **a.g.e.**, s. 58; İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 153.

⁵⁶⁷ BOA, MV, 99/57.

⁵⁶⁸ BOA, Y.PRK.ZB, 29/125.

14 Aralık 1899'da Sivastopol'den gelen 175 Çerkes ile birlikte Köstence'den 25 ve Varna'dan 112 muhacir de gemilerle İstanbul'a getirilmişlerdir.⁵⁶⁹ Yaklaşık bir yıl sonra, 29 Ekim 1900'de yine Varna'dan 120, Köstence'den de 115 muhacir daha İstanbul'a gelmiştir.⁵⁷⁰ Arkasından 23 Mayıs 1901'de gelen Bulgar Kumpanyası'nın Boris vapuruyla 44 Müslüman muhacir Varna'dan İstanbul'a getirilmiş ve komisyona sevk edilmiştir.⁵⁷¹

14 Haziran 1901'de gemiyle Köstence'den 87, Varna'dan da 8 Rumeli muhaciri gelerek Sirkeci İskelesi'ne çıkarılmışlar ve askerler nezaretinde Rami Kışlası'na gönderilmişlerdir.⁵⁷² 16 Temmuz 1901'de İstanbul'a gelen bir İtalyan gemisiyle 20 hanelik 139 Rumelili muhacir Köstence'den gelmiş ve komisyona sevk edilmiştir. Yine aynı gün kalkan İdare-i Mahsusa'nın Edremid vapuruyla 3 hanede 14 nüfus Rumeli muhaciri de iskân için Mudanya'ya gönderilmiştir.⁵⁷³ 6 Ağustos 1901'de 17 haneden oluşan 95 Rumeli muhaciri Köstence'den İstanbul'a gelmiş ve komisyona sevk edilmiştir. İstanbul'da bulunan Rumelili Müslüman muhacirlerden 8 tanesinin ise İdare-i Mahsusa'nın İnebolu vapuruyla iskân için Mudanya'ya sevkleri yapılmıştır.⁵⁷⁴ 6 Ekim 1901'de 12 nüfustan oluşan 2 hane Rumeli muhaciri Bursa'ya gönderilmişlerdir. Ertesi gün yani 7 Ekim'de ise Varna'dan 60 Rumeli muhaciri, Trieste'den bir hanede 6 nüfus Bosna muhaciri ve Köstence'den 15 hanede 197 nüfus Rumeli muhaciri İstanbul'a gelmişlerdi. Aynı gün hareket eden vapurlarla da 52 hanede 260 kişilik Rumeli ve Bosna muhaciri ise iskân için İzmir'e sevk edilmişlerdir.⁵⁷⁵

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu belgelerine göre Varna ve Köstence'den 1902 ve 1903 yıllarında gelen göçmen sayısı azdır. Varna'dan gelen Müslüman muhacirleri taşıyan Bulgaristan'ın Bulgarya gemisinin 50 muhacirle birlikte İstanbul'a geçtiği Bahr-i Siyah Boğazı Muhafızlığı'ndan 25 Ağustos 1902 tarihinde bir telgrafla hükümete bildirilmiştir.⁵⁷⁶ Aynı gün Varna'dan gelen 32 Rumeli muhaciri gelmiş ve komisyona sevk edilmişlerdir.⁵⁷⁷ 26 Şubat 1903 tarihinde ise Köstence'den 12 Rumelili muhacir İstanbul'a gelmiş ve komisyona sevk edilmişti.⁵⁷⁸ Yine 22 Mart günü de 10 nüfus Rumeli muhaciri Köstence'den gelerek Muhacirin Komisyonu'na gönderilmişlerdir.⁵⁷⁹

⁵⁶⁹ BOA, Y.PRK.ZB, 23/88.

⁵⁷⁰ BOA, Y.PRK.ZB, 26/10.

⁵⁷¹ BOA, Y.PRK.ZB, 27/20.

⁵⁷² BOA, Y.PRK.ZB, 27/79.

⁵⁷³ BOA, Y.PRK.ZB, 28/54.

⁵⁷⁴ BOA, Y.PRK.ZB, 28/103.

⁵⁷⁵ BOA, Y.PRK.ZB, 30/92.

⁵⁷⁶ BOA, Y.PRK.ASK, 184/37.

⁵⁷⁷ BOA, Y.PRK.ZB, 32/79.

⁵⁷⁸ BOA, Y.PRK.ZB, 34/42.

⁵⁷⁹ BOA, Y.PRK.ZB, 34/24.

15 Ocak 1904'te 14 Rumelili Müslüman muhacir iskân maksadıyla Bursa'ya gönderilmiş, ertesi gün ise yine Rumeli muhacirlerinden 4 kişi Varna'dan İstanbul'a gelmişlerdir.⁵⁸⁰ 24 Ekim 1904'te Varna'dan 115, Köstence'den ise 28 muhacir gelmiş ve bunlardan 63 muhacir komisyon eliyle iskân için hemen İzmit'e sevk edilmişlerdir.⁵⁸¹ 18 Kasım'da 20 kişilik muhacir daha Varna'dan İstanbul'a gelmiş ve göçmen komisyonuna sevk edilmiştir. Yine aynı gün İstanbul'da bulunan muhacirlerden 24 tanesi de iskân için Mudanya ve İzmit taraflarına gönderilmiştir. Ertesi gün 10 kişiden oluşan Rumeli muhaciri Varna'dan İstanbul'a gelmiş ve göçmen komisyonuna sevk edilmiştir.⁵⁸²

5 Mayıs 1905 tarihinde Romanya'nın Karol Vapuru'nda Köstenceli 15 Müslüman muhacir bulunduğu ve bu vapurun Kavak'tan İstanbul'a geldiği Karadeniz Boğazı Muhafızlığı'ndan bildirilmiştir.⁵⁸³ Ertesi yıl ise Varna ve Köstence'den gelen göçmenlerde önemli bir artış yaşandığı görülmektedir. 13 Nisan 1906'da Varna'dan 53, Köstence'den 27 muhacir İstanbul'a gelmiştir. Bu muhacirler Muhacirin Komisyonu'na teslim edilmişler ve muhacirlerden 18 tanesi iskân için Bursa'ya gönderilmişlerdir.⁵⁸⁴ Yine aynı yıl gelen ve Adana'ya sevk edilen 590 Köstence muhacirine hane inşa masrafları, çeşitli iskân giderleri ve iâşe bedelleri için gereken 28.000 kuruş tahsis edildiği fakat gereken miktarın 400.000 kuruş olduğuna dair yazı Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından Maliye Nezareti'ne gönderilmiş ve nezaret de 20 Kasım 1906'da konuyu Meclis-i Vükela'ya sunmuştur. 17 Aralık 1906'da alınan kararla bu muhacirlerin sevk ve iskân masrafları için gereken meblağın 1906/1907 muhacirin tahsisatından karşılanmasına hükmedilmiştir.⁵⁸⁵

17 Nisan 1907'de 40 nüfus Rumeli muhaciri Varna'dan İstanbul'a gelmiş ve sevk için muhacirin komisyonundan memurun gelmesini gemide beklemeye başlamışlardı.⁵⁸⁶ Yine bir yelkenli gemiyle Varna'dan İğneada'ya 34 muhacir gelmiştir. Bu muhacirler İstanbul'a götürülmelerini talep etmişlerdir. Bu istekleri yerine getirilen muhacirler İstanbul'a getirilmiş ve 8 Ekim 1907'de iskân için Konya'ya gönderilmeleri kararlaştırılmıştır.⁵⁸⁷ 21 Nisan'da ise Romanya Kumpanyası vapuruyla Köstence'den 10 Rumeli Müslüman muhaciri daha İstanbul'a gelmiş ve komisyona sevk edilmişlerdir.⁵⁸⁸ Yine 15 Mayıs'ta Romanya vapuruyla Köstence'den İstanbul'a gelen 15 muhacir de iskân edilmek üzere komisyona sevk

⁵⁸⁰ BOA, Y.PRK.ZB, 33/96.

⁵⁸¹ BOA, Y.PRK.ZB, 35/9.

⁵⁸² BOA, Y.PRK.MK, 20/50.

⁵⁸³ BOA, Y.PRK.ASK, 228/89.

⁵⁸⁴ BOA, Y.MTV, 36/57; BOA, Y.PRK.ZB, 36/57.

⁵⁸⁵ BOA, MV, 114/67.

⁵⁸⁶ BOA, Y.PRK.ZB, 37/35.

⁵⁸⁷ BOA, İ.HUS.159/1325 N-4.

⁵⁸⁸ BOA, Y.PRK.ZB, 38/31.

edilmişlerdir. Aynı gün İstanbul'dan İdare-i Mahsusa vapuruyla kadın ve erkek 53 muhacir iskân için Mudanya'ya gönderilmişlerdir.⁵⁸⁹

Varna ve Köstence'den gelen göçmenlerin aynı günlerde Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'ın çeşitli bölgelerinden gelenlerle birlikte kaydedildiği ve onlarla birlikte sevke tabi tutulduğu görülmektedir. Bir Alman vapuruyla gelen 38 Batum muhaciriyle onlardan sonra gelen 2 hanede 10 muhacir Hüdavendigâr Vilayeti dahilinde İnegöl Kazası'nda iskânlarını talep etmişler ve 25 Ocak 1904 tarihli buyruldu ile bu istekleri yerine getirilmişti. Ancak önceki aylarda takdim edilen tezkerede İstanbul'a gelmiş olan 21 haneden oluşan 103 Kırım, Batum, Dağıstan, Mangayla, Köstence ve Romanya muhacirleri hakkında henüz bir işlem yapılmadığı ve bu muhacirlerin Ramazan-ı şeriften beri Sirkeci civarında olan İdare-i Mahsusa Vapuru'nda buldukları ve bir an önce iskânlarının yapılması gerektiği Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'ndan bildirilmiştir. Yine aynı belgeye göre Sivastopol'dan Rusya vapuruyla 26, Kırım ve Romanya vapuruyla da 15 Tatar muhaciri gelerek İdare-i Mahsusa'nın Malta vapuruna nakledilmişlerdir. Bu muhacirler daha önce göç edip Konya'da iskân edilen akrabalarının yanlarına gönderilmelerini istemişlerdir. Arkasından 27 Batum ve 20 Silistre muhaciri daha gelmiştir. Yine gelen 10 Dağıstan ve 1 Köstence muhaciri zabıta tarafından muhacirin idaresine gönderilmiştir. Bunların kabul edilmeleri ve iskânları hakkında Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi Birinci Azası'nın 10-17 Aralık 1903 tarihlerindeki tezkerelerine göre işlemlerin yapılmasına karar verilmiştir.⁵⁹⁰

Bulgarların tecavüzleri ve saldırıları üzerine orada yaşayan Müslüman halk göç etmeye başlamıştı. Osmanlı Hükümeti, Bulgaristan ve Şark-i Rumeli Müslümanlarının orada bulunmalarında bir fayda olmayıp Osmanlı topraklarına göç etmelerinin devlet ve memleketin menfaatine olduğu ve gelenlerin sevk ve iskân işlerinin bir an önce sağlanarak sefalet düşmelerine meydan verilmemesi için 24 Temmuz 1907 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na talimat verilmiştir.⁵⁹¹ Varna ve Köstence dışında Bulgaristan göçmeni olarak kayıt altına alınmış muhtemelen aynı ya da yakın bölgelerden gelen göçmenlere de rastlanmaktadır. Bulgar zulmü nedeniyle topraklarını terk eden göçmenlerle ilgili işlemler ve onlara yardım konularında da önemli bilgiler içeren belgeler mevcuttur. Örneğin daha önce Bulgaristan'dan göç ederek gelmiş olan ve Yenibahçe civarında ikamet eden Mehtap Hanım nisan 1901'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na başvurarak kendisinin Sofya Kadın Sanat Mektebi'nde dikiş-nakış ve her nevi elişleri tahsili yaptığını, babalarının vefatıyla ailesinin perişan bir halde bulunduğunu ve iş istediğini

⁵⁸⁹ BOA, Y.PRK.ZB, 38/43.

⁵⁹⁰ BOA, Y.A.RES, 124/32.

⁵⁹¹ BOA, MV, 116/84.

bildirmiştir. Mehtap Hanım Kadın Sanat Mektepleri muallimliklerinden birine tayin edilebilmesi için darü'l-muallimat müdüriyetince bir imtihana tabi tutulmuş ve mesleki eğitim aldığını bu imtihanla ispat etmiştir. Konu bir iş sağlanması için Rüşdiye İdaresi'ne havale edilmiş, söz konusu göçmen için uygun bir hizmet açıldığında derhal işe başlatılacağı Rüşdiye İdaresi'nden komisyona bildirilmiştir.⁵⁹²

Bulgaristan'dan Köstence'ye gelen muhacirlerin sevkleriyle ilgilenmek üzere bir memur gönderilmesi ve muhacirlerin sevk masrafları için şimdilik on bin franklık bir kredi gerektiğine dair Hariciye Nezareti'nden gelen tezkere ile bu hususta yapılan muhabereden sonra Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'ndan da aynı yönde gelen talep Meclis-i Vükela'da görüşülmüştür. Muhacirlerin sevk işlemlerinin şebender vasıtasıyla icra ettirilmesi hakkındaki tezkereye cevaben alınan 13 Haziran 1901 tarihli kararda Köstence'ye gelen Müslüman muhacirlerin sevklerine ait işlemlerin şebenderlikçe yapılmasına hükmedilmiştir.⁵⁹³ Ertesi gün Yanya posta tren katarıyla 48 Bulgaristanlı Müslüman muhacir İstanbul'a gelmiş ve komisyona sevk edilmişlerdir.⁵⁹⁴

Rumeli'den Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin bir kısmını da Bosnalı Müslüman muhacirler oluşturmaktaydı. Bosnalı Müslümanlarla devletin yakından ilgilendiği görülmektedir. Temmuz 1900'de Bosna muhacirlerinin iskânı için arazinin keşif ve kontrol edilmesi için padişah iradesiyle Mirliya Rıza Paşa memur edilmiştir.⁵⁹⁵ Yine Osmanlı topraklarına göç etmekte olan Bosna muhacirlerinin masrafları için Bulgar Sefareti adına açılan frank kredisinin, Müslüman muhacirlerin iskân işlerinin Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi tarafından yerine getirildiği için bu komisyona ait olması karara bağlanmıştı.⁵⁹⁶

Bir süreden beri göç eden ve Selanik İskeleyi yoluyla İstanbul'a gelen Bosnalı Müslüman muhacirlerin yolculuk ve sevk masrafları karşılanmadığı için uzun süre Selanik'te kalmaları sefalet ve perişanlık içine düşmelerine neden olacaktır. Bu nedenle 6 Mart 1901 tarihli Yıldız Sarayı Başkitabet Dairesi'nin yazısında Bosnalı Müslüman muhacirlerin göçlerinin teminat altına alınması, gerekli yardım ve masrafların yapılması konusunda zerre kadar kusur edilmemesi ve gereken masrafların muhacirin pul hâsılatından karşılanması buyrulmuştur.⁵⁹⁷

⁵⁹² BOA, MF.MKT, 569/38.

⁵⁹³ BOA, MV, 102/51.

⁵⁹⁴ BOA, Y.PRK.ZB, 27/74.

⁵⁹⁵ BOA, DH.MKT, 2395/29.

⁵⁹⁶ BOA, DH.MKT, 2504/102.

⁵⁹⁷ BOA, İ.HUS, 87/1318 Za-35.

1900 martında Bosna'da bulunan ailesini getirmek için oraya gidecek olan Bosna muhacirlerinden İbrahim bin Abdullah, ailesini İstanbul'a getirebilmek için gerekli masrafın karşılanması isteğini içeren bir dilekçe vermiştir. Bu kişinin dilekçesine binaen masraflarının Bosna muhacirlerinin masrafları için tahsis edilmiş olan 10 milyon kuruşluk tahsisattan karşılanmasına olur verilmiştir.⁵⁹⁸

Fransa kumpanyasının Balkan Vapuru ile Selanik'ten gelip İskenderun'a sevk edilmek üzere Gayet Vapuru'na aktarılan 181 Bosna muhacirinin İskenderun'a gönderilip sefalette bırakılmak istenmediği için Ankara ve Konya gibi yerlerde iskân ettirilmesi 9 Haziran 1900'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na tebliğ edilmiştir. Muhacirlerden 16'sı akrabaları Hüdavendigâr Vilayeti'nde bulunduğu için kendilerinin de onların yanına gönderilmelerini istemişler ve bu istekleri kabul edilerek Mudanya Vapuru'na nakledilip Bursa'ya sevk edilmişlerdir. Geriye kalan 165 muhacir Konya'da Girit muhacirlerinin çok olması nedeniyle Ankara Vilayeti'ne sevk edilmek üzere İzmit'e gönderilmiş ve refah içinde trenle Ankara'ya gönderilmeleri İzmit Mutasarrıflığı'ndan talep edilmiştir. Göçmenlerin iskânlarının çabucak yapılması hususu da Hüdavendigâr ve Ankara vilayetlerine telgraflarla bildirilmiştir. Ayrıca muhacirlerin daha önce İskenderun'a sevklerinin kararlaştırılmasıyla Maraş Sancağı'nın Andırın Kazası'nda ve meraya ait Kargalı Çayırı isimli mevkide 300 hane kadar muhacirin iskânına elverişli yerler olduğu belirlenmişti. Oralara gitmek isteyen muhacirlerin de söz konusu mahallerde iskânlarının yapılabileceği kendilerine tebliğ edilmiştir.⁵⁹⁹

Bosna muhacirlerinin iskânlarının yapılmasıyla Sivrihisar Kazası'nda bir mahalle, Sarıgöl Yaylası'nda, Güğüm mevkiinde, Başpınar'da, Yelen mevkiinde ve Kuşcağz'da birer karye teşkil edildiği Ankara İskân-ı Muhacirin memurlarından Reşit Paşa tarafından Haziran 1901'de telgrafla bildirilmiştir.⁶⁰⁰

Ankara Vilayeti'ne gönderilen ve iskânları yapılmakta olan Bosna muhacirlerinin vilayette yerleşmek arzusunda olmadıkları için yerel yöneticilerin muhacirlere çeşitli zorluklar çıkardıkları, zamanında haksız yere zapt ettikleri yerlerin daralmaması emelinde bulunan bazı nüfuzlu kimselerin himaye edilmekte oldukları ve bu nedenle muhacirlerin geri dönmelerine müsaade ettikleri Heyet-i İskaniye reisi Ferik Sadi Paşa ile Kaymakam Sadık Bey tarafından telgrafla merkeze bildirilmiştir. Bu olumsuzlukların yaşanmasına meydan

⁵⁹⁸ BOA, DH.MKT, 2327/136.

⁵⁹⁹ BOA, Y.MTV, 203/65.

⁶⁰⁰ BOA, DH.TMIK.S, 34/44.

verildiği için görevini yapamadığına hükmedilen Ankara Vilayeti Valisi Tevfik Paşa'nın görevinden alınması ve yerine liyakat sahibi birinin bu göreve atanması kararlaştırılmıştır.⁶⁰¹

Osmanlı Devleti Bosnalı Müslümanlara karşı ilgili davransa da aslında onların topraklarını terk etmeleri sonucu buralarda Müslüman nüfusun yok olmasına engel olmaya çalışmaktaydı. Bir taraftan da göç edenlere yardım etmek için elinden geleni yapıyordu. Bosna Müslümanları kendilerine yapılan kötü muamele sonucu yaşadıkları yerlerden göç etmeye mecbur kalmış ve bunların Kosova Vilayeti'nde iskân edildiği Nimçe Mutasarrıflığı'ndan bildirilmiştir. Devlet politikası gereği Müslümanların yerlerini terk etmelerinin uygun görülmemesi nedeniyle 5 Şubat 1908'de bu konuda ne yönde karar alınması gerektiği Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından hükümete sorulmuştur. Alınan karar şu şekildedir: Osmanlı ülkesinde yerleşmek için gelip başvuranların kabul edilmesi hilafet makamının şanındandır. Bu şekilde gelenler Rumeli vilayetlerindeki boş ve münasip yerlere iskân edilmelidir. Ancak henüz memleketlerinde bulunup da bu tarafa gelmek düşüncesinde olanlara gelince, bunların miktarı çok olacağından iskânları ve ihtiyaçlarının karşılanmasının müşkülâtı nedeniyle telef olabilecekleri, bu yüzden de buna mahal vermemek için gelecek olanlara bu şekilde malumat verilmelidir. Bu karar gereğince gördükleri baskılardan kaçarak gelen Bosnalı Müslüman muhacirler Kosova'da iskân edilmişlerdir.⁶⁰²

1878'den beri bu şekilde devam eden göçler neticesinde milyonlarca göçmen Osmanlı topraklarına gelmiştir. 1878-1884 yılları arasında 812.193 kişi, 1884-1897 yılları arasında da 202.822 kişi göçmen olarak Balkanlar'dan Osmanlı Devleti'nin elinde kalan topraklarına gelmiştir. Bu şekilde 1878-1897 yılları arasında Balkanlar'dan göç edenlerin sayısı bir milyonu geçmiştir. 1897 yılından sonra da bir milyon göçmen Balkanlar'dan kaçarak Osmanlı topraklarına sığınmıştır.⁶⁰³ 1878 yılından 1914 yılına kadar olan devrede Osmanlı topraklarına göç eden Müslümanların sayısı iki milyon kadardır.⁶⁰⁴ 93 Harbi'nden sonra gelen iki milyon kadar göçmenin iskânları ve hanelerinin yapılmasına devlet önayak olmuştur. Göçmenlere arazi, tohumluk, tarım aletleri verilmeye çalışılmış, sağlık, eğitim ve çeşitli konularda da yardımlar yapılmıştır. Ancak yapılanlar göçmenlerin bütün ihtiyaçlarının karşılanması konusunda yetersiz kalmıştır.⁶⁰⁵

⁶⁰¹ BOA, Y.PRK.A, 12/73.

⁶⁰² BOA, MV, 118/10.

⁶⁰³ Kocacık, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine...", s. 416-417.

⁶⁰⁴ Karpat, **İslâm'ın Siyasallaşması**, s. 339.

⁶⁰⁵ Kocacık, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine...", s. 419.

1.4. Girit'ten Yapılan Göçler

Doğu Akdeniz'de Kıbrıs'tan sonra ikinci büyük ada Girit Adası'dır. Akdeniz ve Ege Denizi'nin kesiştiği noktada kilit rol oynayan Girit bir taraftan Mora'ya, bir taraftan Anadolu'nun güneybatı kıyısına ve bir taraftan da Afrika kıtasının kuzey kıyılarına bağlıdır. Bu konumu itibariyle üç kıtanın deniz bağlantı noktasında duran ada sürekli bir ticari ve kültürel akış merkezi olmuştur.⁶⁰⁶

İstanbul'un fethinden sonra başlatılan Akdeniz'in hakimi olma süreci iki yüzyıllık bir gecikme sonunda Girit'in alınmasıyla tamamlanmıştır. Venedik ve Osmanlı Devleti arasında 26 yıl süren ve 6 Eylül 1669 yılında 18 maddelik bir anlaşmaya sona eren mücadele sonunda Girit Adası Osmanlı hakimiyetine girmiştir.⁶⁰⁷

Fetihten sonra Osmanlı Devleti şenlendirme politikası nedeniyle Anadolu'dan götürdüğü çeşitli gruplara mensup nüfusu Girit'te iskân etmiştir. Bu şenlendirme politikalarından sonra adadaki Müslüman nüfusun ne kadar arttığı kesin olarak bilinmese de XVIII. yüzyılın ikinci yarısında burada 300.000'e yakın Müslüman nüfus bulunmaktaydı. Bu miktara bakarak o dönem adadaki nüfusun üçte ikisini Müslümanların oluşturduğu söylenebilir. Ada Rumlarının Yunan isyanlarına fiili olarak katılmalarına kadar buradaki nüfus dengesi bu şekilde devam etmişti.⁶⁰⁸

1821'deki Yunan isyanlarına Giritli Rumların da katılmasından beri adadaki iç politik dengeler Rumların lehine işlemeye başlamış ve adada arkası gelmeyen isyan olayları meydana gelmiştir. Bu gelişmeler neticesinde belirli zamanlara Müslüman nüfus Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Belirli aralıklarla da olsa bu göçler yüzünden Girit'in nüfus oranı zaman zaman değişikliğe uğramıştır. 1821 yılından itibaren Girit'in genel nüfusunda ve Müslüman nüfusun oranında hızlı bir düşüş yaşanmıştır. 1821'den sonraki on yılda adanın nüfusu 260.000'lerden 170.000'lere düşmüştür. Düşen nüfus içindeki Müslümanların sayısı ise 50.000-60.000 civarına kadar inmiştir.⁶⁰⁹

1864 yılında Girit Rumlarının ayaklanmaları şiddetlenmişti. Girit'in köyleri ve kasabalarında yaşayan Müslümanlar Rumların saldırılarına maruz kalmışlardı. Şiddetli saldırılar karşısında çareyi kaçmakta bulan Müslüman halk İstanbul ve Anadolu'ya göç

⁶⁰⁶ Ayşe Nükhet Adıyeke, **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**, TTK Yay., Ankara 2000, s. 7.

⁶⁰⁷ Mehmed Salâhî, **Girit Meselesi (1866-1889)**, Yay. Hzl. Münir Aktepe, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1967, s. 2; Jorga, **a.g.e.**, c. 4, s. 125; Adıyeke, **a.g.e.**, s. 12-13.

⁶⁰⁸ Adıyeke, **a.g.e.**, s. 79.

⁶⁰⁹ Adıyeke, **a.g.e.**, s. 77-79.

etmişti.⁶¹⁰ Girit'teki Yunan papaz ve öğretmenlerinin kışkırtmalarıyla bu ayaklanma 1866'da büyük bir hareket haline gelmişti.⁶¹¹

1881 yılındaki nüfus sayımında Girit Adası'nın toplam nüfusu 279.192 olarak verilmiştir. Bu nüfusun %73'ü Hıristiyanlar, %26'sı Müslümanlar ve %1'i de diğer unsurlardan meydana gelmekteydi. Oysa bu nüfus sayımından sadece 5 yıl önce Müslüman nüfusun oranı %40 idi. 1890'larda Girit Müslümanlarının ada nüfusu içindeki oranı üçte bire düşmüştü.⁶¹²

Ekim 1896'da Girit Adası'ndaki Müslümanlara yardım etmek amacıyla Hanya'da "Girid Muhtacin-i İslamiye İane Komisyonu" adıyla bir dernek kurulmuştur. Dernek halka yardım amacıyla ilk iş olarak başta İstanbul olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin şehirlerinde satılması için biletler hazırlamıştır. Bu faaliyetten elde ettiği 158.959 kuruş yardımı ihtiyaç sahiplerine dağıtan dernek basın yoluyla da çalışmalarını kamuoyuna duyurmaya çalışmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Osmanlı nüfusunun artmasıyla birlikte devletin sosyal ve kültürel alandaki etkisi de yok olmaya yüz tutmuştu. Bu nedenle göçleri engellemeye dönük bir siyasi tavır içine girilmişti. Girit'te kalan Osmanlı tebaasının adada yaşamlarına devam edebilmeleri için Osmanlı Devleti tarafından iane komisyonunun çalışmalarına maddi destek verilmiştir. Bunun yanı sıra Girit göçmenleri isyanlar zamanında zarar gören mallarının başına geri dönerlerse onlara tazminat verilmesi kararlaştırılarak adadaki Osmanlı nüfusu korunmaya çalışılmıştır.⁶¹³

Osmanlı Dahiliye Nezareti adadan yapılacak göçleri engellemek için Girit Müslümanlarının diğer vilayetlere girmesini yasaklamıştı.⁶¹⁴ Bir taraftan da isyancılar Müslümanları alıkoyuyorlardı. Osmanlı Devleti merkezde ve taşrada Giritli göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak için yardım topluyor, bir taraftan da hükümet Ekim 1898 yılına kadar adadan Müslüman göçü olmadığını ileri sürüyordu. Ancak bu durum Girit'ten Müslümanlarının göçünün 1897'den önce başladığını göstermektedir.⁶¹⁵

Girit'teki Müslüman kitleleri göçe zorlamak için son bir hamle yapan adadaki Rumlar Müslüman esnafa karşı "boykotaj" ilan etmişlerdir. Bu boykot girişimi etkili olacak ve ileride ada Müslümanlarının sayılarını giderek düşürecekti. Sürekli olaylar çıkaran Girit Rumlarının 1897 yılından itibaren asıl amaçları Müslümanların tamamını adadan çıkararak buradaki Osmanlı egemenliğini yok etmektir. Zaten ada, Yunanistan tarafından işgal edildiğinde

⁶¹⁰ Eren, **a.g.e.**, s. 76.

⁶¹¹ Salâhî, **a.g.e.**, s. 4-5.

⁶¹² Adıyeke, **a.g.e.**, s. 81-82.

⁶¹³ Adıyeke, **a.g.e.**, s. 272-273.

⁶¹⁴ Sawsan Agha Kassab, "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Vilayetleri'ne İskân Edilen Giritli Göçmenler", **Osmanlı**, c. 4, YTY, Ankara 1999, s. 698.

⁶¹⁵ Kassab, **a.g.m.**, s. 698.

Rumca ya da Türkçe konuşan bütün Müslümanlar göç etmeye başlamışlardı. 1896 yılından itibaren hız kazanan göçler neticesinde Ege adaları ile Batı ve Güney Anadolu, Girit göçmenleriyle dolmuştu. Ege adalarına göç edenlerin iskân ve iâşe işleri Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vilayeti'nin olanaklarıyla sağlanmaya çalışılıyordu.⁶¹⁶

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı coğrafi olarak iki devletin sınırlarında cereyan etmiş olsa da asıl neden Girit meselesidir. Çünkü savaştan önceki iki yıl içinde birçok olay gelişmiş, Yunan örgütlerinin “Megalo İdea”yı gerçekleştirmek adına adadaki kışkırtma faaliyetleri artmış ve Yunanistan Girit'i işgal ederek kendi topraklarına kattığını ilan etmişti.⁶¹⁷

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'ndan sonra Ege adaları ve Girit göçmenlerin yoğun olarak Anadolu'ya geldiği yerlerdendir.⁶¹⁸ Öyle ki XIX. yüzyılın sonlarında meydana gelen göçlerin önemli bir kısmı Girit kaynaklı denilebilir. 1897 yılında Girit'in özerk bir eyalet haline gelmesi, arkasında da Yunan Prensi Yorgi'nin adaya vali olarak atanması güven ortamını yok etmiş ve adanın Müslüman sakinleri Osmanlı topraklarına göç etmeye başlamışlardı. 1899 yılı da dahil olmak üzere üç yılda sadece İzmir'e gelen Girit göçmenlerinin toplamı 20.000 kişiyi aşmıştı. 1821 yılında 160.000 olan Girit Müslümanlarının nüfusu 1900 yılında 33.496 kişiye düşmüştü. Buna mukabil Hıristiyan nüfusu aynı yıllar için 129.000'den 307.812'ye çıkmıştı.⁶¹⁹

1900 yılında yapılan nüfus sayımı Girit'teki Müslüman nüfusun belirgin bir şekilde azaldığını ortaya koymuştur. Nüfus sayımı verilerine göre adada 303.553 olan toplam nüfusun artık sadece %11'ini Müslümanlar oluşturuyordu. Bu tarihten 1908 yılına kadar olan dönemde adanın Müslüman nüfusundaki azalma hızı yavaşlamıştı. 1900 yılında 33.496 olan Müslüman nüfusu 1908 yılında 37.000'e yükselmiştir.⁶²⁰

Girit göçmenlerinin ihtiyaçlarının karşılanması için birçok konuda yardımlar ve yatırımlar yapılmıştır. Girit göçmenlerinin iskân edildiği yerlere camiler ve okullar yaptırılmıştır. Ekonomik anlamda ise birçok yöntemle Girit göçmenlerinin ihtiyaçlarının karşılanması sağlanmıştır. Bizzat padişah tarafından para, iâşe ve diğer ihtiyaçları için bağış yapılmıştır. Her kesilen kuzudan bir kuruş vergi alınmaya başlanmış, Girit göçmenleri için kullanılmak üzere pullar bastırılmış ve Ziraat Bankası'nın piyango gelirlerinden pay ayrılmıştı.⁶²¹ 1900'de Bosna'dan kaçarak Üsküp'e gelen göçmenlerin sevk ve iâşe masrafları

⁶¹⁶ Adıyeke, **a.g.e.**, s. 271-273.

⁶¹⁷ Adıyeke, **a.g.e.**, s. 185.

⁶¹⁸ Babuş, **a.g.e.**, s. 48.

⁶¹⁹ Ağanoglu, **a.g.e.**, s. 40-41.

⁶²⁰ Adıyeke, **a.g.e.**, s. 267.

⁶²¹ Kassab, **a.g.m.**, s. 700.

için 24.000 kuruş harcanmış, bu masraf Girit göçmenlerinin sevk ve iskân masrafları için bastırılan pulların gelirlerinden karşılanmıştır.⁶²²

1899 yılında sayıları giderek artan Girit göçmenlerinin iskân ve iaşeleri sorunu giderek kendini daha ağır hissettiriyordu. Bu tarihten itibaren göçmenlerin iskân edilmeleri için belirli yerlerde evler inşa edilmiş ve hükümetçe yayınlanan bir beyannameyle göçmenlerin iskân işlerinin düzgün yürütülmesi için alınacak önlemler tüm valiliklere bildirilmişti.⁶²³

Yurtlarını terk ederek Osmanlı Devleti'ne sığınan Girit muhacirlerinin çıkış yerlerinden olan İzmir ve Aydın muhacirlerle dolup taşmıştı. Gelenler İzmir ve Aydın civarındaki uygun yerlere yerleştiriliyor ya da buradan Muhacirin-i İslamiye Komisyonu eliyle çeşitli vilayetlere iskân edilmek üzere sevk ediliyorlardı. Girit muhacirlerinin en önemli iskân bölgelerini ise Aydın, Antalya ve Suriye vilayetleri oluşturuyordu.

17 Mayıs 1899 tarihinde Aydın Vilayeti'nden gelen telgrafa göre Girit'ten göç etmekte olan nüfusun yirmi otuz bin raddesinde kalmayacağı, bu kadar kalabalık muhacirin şehir içinde bulundurulmasının ve muhtaç olanlarına iş bulunup para kazandırılması mümkün olamayacağı ifade edilmiştir. Eğer muhacirlerin iaşeleri sağlanamazsa ekmekçi ve bakkal dükkânlarını yağma edecekleri korkusu hakimdi. İzmir Sancağı'ndaki esnafın genellikle Hıristiyan (birçoğu Yunanlı, İtalyan ve Maltalı) olmaları hasebiyle ecnebi devletleri sefirlerinin her birisi gelip Giritliler İzmir'de buldukça ahalinin tehdit altında bulduklarından şikâyet etmekteydi. Gelen telgraf üzerine Babîâli'ce derhal sekiz on bin lira civarında para tedarik edilmesi ve Girit muhacirlerinin öyle yirmi otuz bin raddesinde olarak İzmir'de tutulmaması ve bunların mümkün olduğu kadarının Aydın Vilayeti'nin Mekri (Fethiye) ve Marmaris gibi sahil boyuna ve demiryolu güzergâhı olan yerlerine yerleştirilmesi ve geri kalanların Adana ve Beyrut gibi münasip vilayetlerin sahil boylarına seri bir şekilde nakil ve iskânlarının sağlanması kararlaştırılmıştır.⁶²⁴

Şimdiye kadar İzmir'e gelmiş olan 21.000'den fazla Girit muhacirinin, havası ve arazisi müsait olan yerlerden Adana'ya 3.000, Konya'ya 3.000, Ankara'ya 4.000, Suriye'ye 1.000, Beyrut'a 1.000, Bingazi'ye 5.000, Halep'e 2.000 ve Karahisar-ı Sahib Sancağı'na 1.000 kişinin iskân için sevk edilmeleri kararlaştırılmıştı. Geriye kalan 1.795 muhacir de Aydın Vilayeti'nin uygun mahallerine dağıtılarak iskân edilecekti. Muhacirlerin mevcuduna göre harcanacak iskân ve iaşe gideri olarak Hazine'den 100.000 lira tahsis edilmişti. Ayrıca İstanbul'da bulunan 1.200 kadar Girit muhacirinin Karahisar-ı Sahib Sancağı'na sevk ve nakil masrafları da vardı. Daha sonra Girit'ten göç edecek olanlar, İzmir'den başka Anadolu

⁶²² Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek, s. 283.

⁶²³ Adıyeke, a.g.e., s. 271.

⁶²⁴ BOA, MV, 97/62.

vilayetlerinde iskân edilecekler ve iskân yerlerinin belirlenmesi için Maarif Nezareti'nde bulunan İane Komisyonu ile iletişime geçilecekti. Muhacirlerin iskân edilecekleri yerlerde teşkil edilecek köy ve kasabaların ianelerini tanzim, inşa edilecek hanelerin resimleri, her kasaba ve köye lüzumu kadar mektep ve cami inşa edilmesi gibi işlerin masrafları iskânların yapıldığı vilayetlerin bütçesinden karşılanacaktı. Ayrıca muhacirler için ihtiyaca göre zahire ve hayvanat da tedarik edilecekti. Bütün bu masraflar ve iskân için görev yapacak memurların giderlerinin 15 Temmuz 1899'da Maliye Nezareti'ne tebliğ edilmesine ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu ile Rûsumat Emaneti'nin bilgilendirilmesine karar verilmiştir.⁶²⁵

Girit muhacirlerine geldikleri yerlerde misafirhaneler yetmediğinde haneler kiralanıyordu. Örneğin Giritli muhacirlerden Arbeki, Mehmet, Süleyman ile Ahmet Efendi ve aileleri için İzmir'de kiralanan yerlerin bedeli olan 20.000 kuruşa karşılık hazineden 4.000 kuruş gönderilmişti. Eylül 1900'de yapılan yazışmalar sonucunda bu bedelin muhacirin sergisinden karşılanması gerektiği, bu nedenle paranın Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından Dahiliye tahsisatına iadesi kararlaştırılmış ve muhacirin sergisinden ödenmiştir.⁶²⁶

1899 yılı sonlarına kadar Aydın Vilayeti'ne gelen 30.709 Girit muhacirinden büyük bir kısmı iskân için çeşitli yerlere sevk edilmiş ve vilayette misafir olarak 11.180 muhacir kalmıştı. Bunlardan 2.000 tanesinin Halep'e 3.000 tanesinin Şam'a, 1.000 tanesinin Beyrut'a ve 1.000 tanesinin de Bingazi'ye gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Muhacirlerin gönderileceği vilayetlere önceden bilgi verilmişti. Suriye'den 16 Ekim 1899'da gelen telgrafta daha önce bölgeye sevk edilenlerin iskânları yapılmaya kadar geçici olarak vilayet merkezindeki han ve hanelere zorlukla yerleştirildikleri ve perişan oldukları bildirilmiştir. Yeni gönderilecek muhacirlerin hepsine yer tedarik etme gibi zorluklarla karşılaşmamak için her 15 günde 500 kişi olmak üzere azar azar gönderilmeleri gerektiği Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'ndan talep edilmiştir.⁶²⁷

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun 18 Ekim 1899 tarihli arızasında İzmir'de Girit muhacirlerinden bir kısmının iskân mahallerine gönderildiği ancak daha bekleyen 11.180 nüfus bulunduğu ve bunların da kış mevsimi başlamadan önce iskân işlerinin tamamlanması gerektiği Aydın Vilayeti'nden bildirilmişti. Girit muhaciri olarak şimdiye kadar İzmir'e gelen 26.000 kişinin ancak 13.352'si iskân amacıyla çeşitli vilayetlere sevk edilmişti. Bunlardan 6.558 muhacirin çoğu ticaret ve zanaatlarıyla ve bir kısmı amelelikle geçimlerini temin etmekte, içlerinde 317 nüfus da dul kadınlardan meydana gelmektedir. Bunların başka

⁶²⁵ BOA, DH.MKT, 2223/29.

⁶²⁶ BOA, DH.MKT, 2417/67; BOA, DH.MKT, 2455/34.

⁶²⁷ BOA, DH.MKT, 2259/120.

yerlere sevklerine gerek olmadığı, bir kısmının da Girit'e geri döndüğü bildirilmektedir. Şu halde misafir olarak iskânlarını bekleyenlerin sayısı 1969 nüfustan ibarettir. Bekleyenlerin zaten 2.000 muhacirin gönderildiği Aydın Vilayeti'ne veyahut Şam, Beyrut ve Halep vilayetlerine posta vapurlarıyla sevk edilmesi istenmektedir. Bunun üzerine komisyonca Girit muhacirlerinin sevklerine gerek kalmadığı, bu miktardaki bekleyen muhacirin Aydın Vilayet'inde iskânlarının yapılması uygun görülmüştür. Eğer bunların iskânında bir imkânsızlık anlaşılır ise bir kısmının da Karahisar-ı Sahib Sancağı'na sevk edilmesine karar verilmiştir.⁶²⁸ Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından 14 Ekim 1899 tarihinde bu göçmenlerin nerelere sevk edildiği ve Aydın Vilayeti'nin hangi bölgelerinde misafir olarak bulduklarını gösteren ayrıntılı bir tablo hazırlanarak hükümete sunulmuştur.⁶²⁹

Girit muhacirlerinin iskân için gönderildikleri en önemli yerlerden birisi Antalya'dır. Girit göçleri sırasında Antalya'ya resmi veya resmi olmayan yollardan binlerce muhacir gelmişti. İzmir ve civarına gelen Girit muhacirlerinin iaşelerine tahsis edilen miktara aylık 20.000 kuruş daha ilave edilerek muhacirlerin yarısının Hüdavendigâr veya Konya vilayetlerine naklolunması hakkında 13 Mart 1899'da Aydın Vilayeti'nden bir telgrafname gönderilmiştir. Babıâli'ye gönderilen yazıda Antalya'da havası ve arazisi uygun olan mahallerin ne kadar nüfusu alabileceği ve vaktiyle gösterilen 6.000 nüfusun yerleştirilmesinde bazı zorluklar olmakla beraber peyderpey Girit'ten Antalya'ya gelen 750 muhacirin iskânlarına kadar iaşeleri için gereken aylık 15.000 kuruş tahsisatın maliye hazinesinden alınmadığından bahsedilmektedir. Bunun üstüne şimdi gönderilecek olan 6.000 nüfusun bütün ihtiyaçları temin edilmeden önce Antalya'ya nakli münasip olmayacağı, bunların iskânları yapılıncaya kadar masrafları için aylık 120.000 kuruş tahsisatın muhacirlerin sevkinden önce acilen tertip edilmesi istenmiştir. Boş arazi tahririne memur bir heyet hemen Antalya'ya gönderilmiş ve heyetin Konya Vilayeti'ndeki tahkikatları neticesinde 5.000 haneyi iskân etmeye uygun boş arazi bulunduğu haber verilmiş ve 6.000 nüfusun burada iskânında zorluk çekilmeyeceği bildirilmiştir.⁶³⁰ Arkasından Haziran 1899'da Yunan vapurlarıyla Girit'ten gelen 450 muhacirin 385 tanesi Hacı Davud vapuruna bindirilerek Antalya'ya gönderilmiştir. Muhacirlerin iskân için Antalya'ya nakledildikleri Antalya Mutasarrıflığına ve Konya Vilayeti'ne bildirilmiştir.⁶³¹

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun Girit muhacirleriyle ilgili 30 Haziran 1899 tarihli arzlarına göre muhacirlerle ilgili gelişmeler şu şekildedir: 150 hanede 750 nüfus Girit muhacirinin Davud vapuruyla Antalya Sancağı'na tabi Finike iskelesine sevk edilmiş olduğu

⁶²⁸ BOA, Y.MTV, 195/59.

⁶²⁹ BOA, Y.PRK.MYD, 22/55; Bu ayrıntılı tablo için bkz. EKLER, Tablo 3-4.

⁶³⁰ BOA, Y.MTV, 188/57.

⁶³¹ BOA, Y.A.HUS, 397/71.

Ferik Şakir Paşa tarafından gönderilen 27 Haziran 1899 tarihli telgrafla bildirilmişti. Bir gün önce de Aydın Vilayeti'nden alınan telgrafta dün akşam Antalya iskelesine 885 muhacir gönderildiği ancak Girit'ten 1.330 nüfus muhacir daha geldiği için acilen büyük iki vapurun hemen İzmir'e gönderilmesi gerektiği beyan edilmiştir. Ayrıca Beyrut Vilayeti'ne tayin edilen iskân memurlarından alınan telgrafta da Beyrut'ta iskânı kararlaştırılmış olan Girit muhacirlerinin Trablus ve Tartus arasındaki arazide iskân olunabileceği bildirilmiştir. Yine bu günlerde İstanbul'da bulunan Girit muhacirlerinden 10 kişi Karahisar'a sevk edilmiş ve 10 kişi de bazı işlerini yoluna koymak amacıyla bir gün önce Girit'e gitmişlerdi..⁶³²

Antalya'ya gelen Girit muhacirlerinin iskân işlerine bakması için oluşturulan komisyon kâtipliğine aylık 250 kuruş maaşla İbrahim Edhem Efendi tayin edilmiştir. Konya Vilayeti'nden gelen memuriyetin tasdiki ve işlemlerin yapılmasıyla ilgili 26 Temmuz 1899 tarihli yazı Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Birinci Azalığı'na gönderilmiştir.⁶³³ Antalya'da Girit muhacirleri için merkez dışında inşa edilmekte olan hanelerden 60 tanesi bitirilmiş ve kurbanlar kesilmiştir. Bu hanelere 234 muhacir yerleştirilmiştir. Yine Antalya dışında olan Çakallık ve Manavgat'ta da inşaatı biten 110 haneye de birkaç güne kadar gerektiği kadar muhacir nakledileceği 26 Şubat 1900'de telgrafla Dahiliye Nezareti'nden Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na bildirilmiştir.⁶³⁴ 13 Kasım 1900 tarihli belgeye göre Girit muhacirleri için Antalya'da iki tane mahalle ve beş tane köy kurulmuştu. Şarmpol mevkiinde ve Alanya Hasbahçe'de birer mahalle, Eski Antalya (Selimiye), Çakallu, Boğazak, Karaburun ve Nekt? mevkilerinde de birer köy kurulmuştur.⁶³⁵

Antalya Girit'ten gelenlerin de özellikle gitmek istedikleri yerlerden birisidir. Bunun nedeni belki de geldikleri memleketlerine yakınlığı dolayısıyla havası ve suyuna alışmada yabancılik çekmeyeceklerini düşünmeleridir. Örneğin 96 Girit muhaciri Antalya'daki akrabalarının yanında iskân edilmek üzere gönderilmiş ancak bunların iskânı için Antalya'da yeterli yer olmadığı gibi akrabaları da bulunmadığı ve oraya muhacir gönderilmemesi hakkında Konya Vilayeti'nden 2 Nisan 1900'de bir telgraf gelmiştir. Ayrıca telgrafta Alaiye'de 22 ve Antalya'da 102 hanenin inşaatı tamamlanarak muhacirlere taksim ve teslim edildiği de bildirilmiştir.⁶³⁶

Girit muhacirlerinin gönderildiği diğer önemli bir iskân bölgesi de Suriye Vilayeti ve çevresidir. Haziran 1899'a kadar İzmir'e gelmiş ve miktarı 20.000'i aşmış olan Girit muhacirlerinden 1.000 kişi Suriye'ye gönderilmişti. Bunların bir an önce iskân ve iaşeleri

⁶³² BOA, Y.MTV, 191/119.

⁶³³ BOA, DH.MKT, 2239/98.

⁶³⁴ BOA, DH.MKT, 2312/80.

⁶³⁵ BOA, DH.MKT, 2427/120.

⁶³⁶ BOA, Y.MTV, 201/6.

hususunda bilgi olmak üzere, kaç haneden ve her hanenin kaç nüfustan ibaret olduğunu içeren bir defter tanzim edilmesi ve yapılacak hanelerin inşa masrafları ile muhacirlerin kendilerini geçindirecek hale gelinceye kadar bulunacakları mahalde nüfus itibariyle iaşeleri için gereken yevmiyenin de hemen gönderilmesi Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'ndan istenmiştir.⁶³⁷ Yine İzmir'e gelen Girit muhacirlerinden 2.000 kişinin iskân için Halep'e gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Bunların iskânı için bir komisyon oluşturulmasına karar verilmiş ve komisyonun başına da 5 Haziran 1899'da Bayazıt eski mutasarrıfı Rasih Efendi görevlendirilmişti. Ancak Rasih Efendi'nin sebep açıklayarak görevden affını istemesi üzerine onun yerine iskân konusunda iyi hizmetlerde bulunmuş ve tecrübesi olan Rüsumat-ı Heyet-i Teftişiyyesi Azasından Muhlis Bey tayin edilmiştir. 15 Temmuz 1899'da bu atama Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na ve Rüsumat Emaneti'ne bildirilmiştir.⁶³⁸

Eylül 1899'da 2.000 Girit muhacirine yer tedarik etmek için masraf ve harcırahları Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından karşılanmak suretiyle Trablusşam'da bulunan iskân memurları görevlendirilmiştir. Memurlardan gelen bilgiye göre bölgede mevcut 1.300 muhacire ilave olarak geleceklere de yetecek kadar arazi olduğu saptanmıştır.⁶³⁹ Humus'tan Trablusşam'a nakledilen Girit muhacirlerinin iskân masraflarıyla yevmiyeleri olan 720.000 kuruş, kasım 1902'de Beyrut Vilayeti'nin 1900/1901 senesi bütçesinden tahsis edilmiş ve buna dair tanzim olunan havalenamesi yerine ulaştırılmak üzere Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na gönderilmiştir.⁶⁴⁰

İskenderun'da iskân edilmek üzere vaktiyle gönderilmiş Girit muhacirlerine havale masrafları haricinde ödeme yapılmaması hakkında tebligat gelmiştir. Bunun üzerine muhacirlerden henüz haneleri yapılmayan ve iskân edilemeyenler için kiralanan hanelerin ücreti olan 11.222 kuruşun eylül 1908'de muhacirin tahsisatından karşılanmak üzere İskenderun'a gönderilmesi istenmiştir.⁶⁴¹

Girit muhacirlerinin iskân için gönderildikleri diğer başlıca iskân bölgeleri ise Bingazi, Rodos, İstanköy ve Karahisar-ı Sahip Sancağı'dır.

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından Girit Adası'nın Seline Kazası Müslüman ahalisinden 300 hanenin Bingazi Sancağı'na bağlı Aynüşşühad nam mevkiye iskânları ve nakilleri için vapur tahsisi istenmiştir. İzmir'den de 5000 nüfus muhacirin Bingazi'ye sevki kararlaştırılmıştı. 17 Haziran 1899'da bunlara dahil edilecek 300 hane muhacirin tahminen

⁶³⁷ BOA, DH.MKT, 2214/31.

⁶³⁸ BOA, DH.MKT, 2223/6.

⁶³⁹ BOA, DH.MKT, 2259/84.

⁶⁴⁰ BOA, DH.MKT, 641/53.

⁶⁴¹ BOA, DH.MKT, 2618/8.

1200 nüfusa ulaşacağı ve buna göre vapur tahsis edilmesi talep edilmişti.⁶⁴² İskân için Bingazi'ye gönderilmiş olan Girit muhacirleri henüz üretici duruma geçememelerinden dolayı sefil ve perişan bir halde bulunmaktaydılar. Bir de kış mevsimi gelmişti ve acil olarak yardım gönderilmesi gerekmekteydi. Erkek ve kız çocuklarının hemen hepsi üryan halde taşlı arazi ve çamurlar üzerinde yalınayak gezinmekte olduklarından kış mevsiminde sağlıkları tehlike altındaydı. Muhacirlerden üryan halde ve acil ihtiyacı olanlara, dul, yetim ve öksüzlere verilmek üzere muhtelif boylarda 2.500 çift ayakkabı, 1.000 adet yorgan ve 500 top Amerikan bezinin gönderilmesi gerekiyordu. Bunların tedarik bedeli 80.000 kuruşu aşmaktaydı. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu 24 Ocak 1900'de muhacirler için gereken 70.000 kuruş yardım parasını Aydın Vilayeti tahsisatından, iskân masrafı olan 50.000 kuruşun da İzmir veyahut Der-saadet'ten tedarik edilerek gönderilmesini istemiştir.⁶⁴³

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun 6 Mayıs 1902 tarihli tezkeresinde Bingazi'ye gönderilen ancak iskânları için gereken paranın ve İzmir'den istenilen unun da henüz gönderilmediği ve bu yüzden sefalet içinde olan Girit muhacirlerinin İdare-i Mahsusa vapuruyla İzmir'e geri dönmeye hazırlandıkları bildirilmiştir. Bu olumsuzluğun giderilmesi ve muhacirlerin çeşitli yerlere dağılmaması için para gönderilmesi talep edilmektedir. Buna karşılık hükümetten verilen cevapta muhacirler için bastırılan pulların hâsılatından bu ihtiyaçların karşılanabileceği, oysa bazı memurların pul hâsılatını sarf ettikleri bildirilmiştir. Pul hâsılatlarının muhacirlerin masraflarından başka hiçbir iş için kullanılmaması gerektiği ve önlemlerin alınarak bu muhacirlerin masraflarının buradan karşılanması istenmiştir.⁶⁴⁴

6 Eylül 1899'da Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'ndan İstanköy Adası'nda iskân edilecek Girit muhacirlerinin iskân işlerine bakmak ve muhacirin tahsisatından 40 kuruş yevmiye verilmek üzere Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vilayeti'nce oraya bir memur gönderilmesi istenmiştir. Muhacirlerin iskân işlerinin yeni bir masraf kapısı açmadan kaza kaymakamı ve bazı memurlar aracılığıyla yapılabileceği beyan edilmişse de bir memurun özellikle gönderilmesinin iskân işlerinde kolaylık sağladığı düşünülerek komisyonun bu isteğine olumlu cevap verilmiştir.⁶⁴⁵ Rodos Kasabası'nda da Girit muhacirleri iskân edilmiş ve onlar için ev, han ve karakol yapılmıştır. Muhacirlerin iskânıyla kurulan Kumburnu denilen yerde ve Taşlık civarında iki mahalle oluşturulmuştur. Bu mahalleler Şubat 1907'de de isimlendirilmişlerdir.⁶⁴⁶

⁶⁴² BOA, Y.MTV, 191/35; BOA, Y.PRK.BŞK, 59/98.

⁶⁴³ BOA, İ.DH, 1372/1317 Za-1.

⁶⁴⁴ BOA, DH.MKT, 501/10.

⁶⁴⁵ BOA, A.MKT.MHM, 508/1.

⁶⁴⁶ BOA, DH.MKT, 1150/24.

Girit muhacirlerinden 25 hanede 80 kişilik bir kabile iskân için Karahisar-ı Sahib Sancağı'na sevk edilmişlerdi. 21 Eylül 1899 tarihinde Dahiliye'den çekilen telgrafa göre Karahisar'a 4 saat mesafede olan Gazlıgöl mevkiinde ve tren istasyonu yakınında bu muhacirlerin haneleri yapılmış ve iskânları tamamlanmıştır.⁶⁴⁷

1907 yılı başlarında Muhacirin İdaresi, Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi bünyesine alınmıştır. Bu nedenle ihtiyaç sahibi ve hasta olan Girit muhacirleri için 1894/1895 senesinde askeriye'den sarf edilmiş olan ecza-yı tıbbiye vs. harcanan 6.295 kuruş 30 para hakkında komisyona bilgi verilmesine hükmedilmiştir.⁶⁴⁸

1896-1908 yılları arasındaki olaylar Türk-Yunan Savaşı'na zemin hazırlamış ve Girit Adası'nın önce muhtariyetine, sonra da Yunanistan'a ilhakına yol açmıştır.⁶⁴⁹ 1896-1908 yılları arasında Girit Adası'ndaki nüfus miktarı ve oranlarını etkileyen en önemli etkenlerden birisi iç ve dış göçlerdir. Kırsal bölgelerdeki yaşamlarını zor şartlar altında sürdürmeye devam edemeyen Müslüman kitleler gruplar halinde şehir ve kasaba merkezlerine göç etmişti. Bu göçler nedeniyle şehir ve kasabalardaki yığılmalar asayiş bozukluğuna ve sosyo-ekonomik açıdan olumsuz gelişmelere yol açmıştır.⁶⁵⁰

1905 yılında Girit'te yeni ayaklanmalar ortaya çıkmıştı. Önceki ayaklanmalardan farklı olmayacak şekilde köylerde yaşayan Müslüman halk yerlerinden sürülmüş ve malları da yağmalanmıştı. Kazalarda yaşayan Müslümanlar ise kentlerdeki beylere ait çiftliklere ve ağaların yanlarına sığınmak zorunda kalmıştı. Müslümanlara saldırıların boyutları artmış ve baskı politikaları giderek katliam eylemlerine dönüşmüştü.⁶⁵¹

Avrupalı büyük güçler Girit konusunda Osmanlı Devleti'ne sürekli müdahale ediyorlar, Türk askerinin adadan çekilmesini istiyorlardı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Girit'i yönetmesi için bir yüksek komiser seçerek adadan çekilmiştir. Adaya Yunan kralının oğlu Prens Yorgi komiser olarak tayin edilmişti. Girit problemlerinin yaşandığı yıllarda büyük devletler ne istemişse II. Abdülhamit onu yapmak zorunda kalmıştır. Müslümanlar adadan çıkarken onlara yardım etmenin dışında yapılacak pek bir şey yoktu artık.⁶⁵²

⁶⁴⁷ BOA, DH.MKT, 2249/120.

⁶⁴⁸ BOA, DH.MKT, 1147/59.

⁶⁴⁹ Adıyeke, **a.g.e.**, s. 40.

⁶⁵⁰ Adıyeke, **a.g.e.**, s. 269.

⁶⁵¹ Adıyeke, **a.g.e.**, s. 218.

⁶⁵² McCarthy, **Osmanlı'ya Veda**, s. 119.

1.5. Yahudi Göçleri

Müslümanların İber Yarımadası'nda gerilemesine paralel olarak, XV. yüzyılda İspanya ve Portekiz'de yaşayan Yahudiler dinlerini değiştirme ve ölüm arasında bir tercihle karşı karşıya kalmışlardır.⁶⁵³ İspanya'da İzabello-Ferdinand döneminde (1479-1504) din ve mezhep ayrılığı nedeniyle Müslüman ve Yahudilere karşı amansız bir yok etme siyaseti takip edilmişti. XV. yüzyıl boyunca İspanyolların yok etme siyasetine direnen İspanya Müslümanlarının XVI. yüzyılın sonlarına doğru bu ölüm kalım savaşından geriye kalanları Kuzey Afrika'ya kaçarak kurtulabilmişlerdir. İspanya'da uygulanan yok etme politikaları ve baskılardan kaçan Yahudiler ise Osmanlı Devleti'ne sığınarak burada yeni ve özgür bir yaşama kavuşmuşlardır.⁶⁵⁴

1492'deki Yahudi göçünden sonra Endülüs'ten kovulan Müslüman Moriskolar da Osmanlı başkentine sığınmışlar ve Galata'ya yerleşmişlerdir. Avrupa'daki dini ve siyasi çatışma ortamından dolayı çeşitli dönemlerde Osmanlı topraklarına sığınma amaçlı göçler meydana gelmiştir. XVI. ve XVIII. yüzyıllarda Katolik-Protestan çatışmalarında Osmanlı ülkesi Protestanlar için umut diyarı olmuştur. Daha sonra 1830 ve 1848 ihtilallerinde ve 1850'de Macaristan ile Polonya'dan kaçan siyasi elitler ve ihtilalciler çareyi Osmanlı Devleti'ne sığınmakta bulmuşlardır.⁶⁵⁵

Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı topraklarına doğru yaşanan göçlerde sadece Müslüman toplumlar gelmemiştir. Rus baskısından kaçan çok sayıda Yahudi de Osmanlı Devleti tarafından Balkanlar, Filistin ve Lübnan bölgelerinde iskân edilmişlerdir.⁶⁵⁶ XIX. yüzyılın ortalarında Avrupa'da ve Rusya'da başgösteren Yahudi düşmanlığı yüzünden Kırım Savaşı sırasında göç etmek zorunda kalan birçok Yahudi 1857 yılında İstanbul'a gelmişti. Aileleriyle yersiz yurtsuz kaldıklarını ve kendilerine yaşamlarını sürdürebilecekleri bir yer gösterilmesi için Osmanlı sultanına ricada bulunmuşlardı.⁶⁵⁷ XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar topraklarında yaşamak isteyen Yahudileri hiçbir zaman reddetmeyen Osmanlı Devleti,

⁶⁵³ Esther Benbassa-Aron Rodrigue, **Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi (14-20. Yüzyıllar)**, Çev. Ayşe Atasoy, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 40; Ali Arslan, **Avrupa'dan Türkiye'ye İkinci Yahudi Göçü**, Truva Yay., İstanbul 2006, s. 15.

⁶⁵⁴ Eren, **a.g.e.**, s. 27-28; Yahudilerin İspanya'dan çeşitli bölgelere göçleri ve Osmanlı Devleti'nin Yahudi göçleriyle ilgili politikaları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Naim Güler, "Türkiye'ye Yahudi Göçleri", **Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler**, 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi Yay., İstanbul 2006, s. 107-109.

⁶⁵⁵ Sakin, **a.g.e.**, s. 104-105; İspanya'dan kaçan Yahudilerin Osmanlı topraklarında yerleşip özgürce yaşamaları ve Osmanlı Devleti'nin onlara gösterdiği ilgi ve tolerans reformcu Luther'in dikkatini çekmiştir. Avrupa'da halkların Katolik Kilisesi'nin politikalarından dolayı düştükleri durumlar, yaşadıkları felaketler ve ızdıraplar karşısında Luther "*isterdim Türkler hemen Roma'yı ve burada yaşayanları ele geçirsin ve esir etsin*" diyerek Türklerin insani ve hoşgörülü tutumlarına hayranlığını dile getirmiştir. Eren, **a.g.e.**, s. 28.

⁶⁵⁶ Koç, **a.g.m.**, s. 548.

⁶⁵⁷ Ali Arslan, **a.g.e.**, s. 71; Eren, **a.g.e.**, s. 49-50.

onların iskânları için de gerekli kolaylıkları sağlamıştı.⁶⁵⁸ Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Avrupa’da hız kazanan milliyetçilik hareketleri, beraberinde Yahudi düşmanlığını da (anti-semitizm) su yüzüne çıkarmıştı. Yahudi düşmanlığı Avrupa’da birden bire artmış özellikle de üç milyon Yahudi’nin yaşadığı Rusya’da Yahudiler ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmeye başlamışlardı.⁶⁵⁹

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonraki yıllarda da Bulgaristan topraklarından kaçarak Osmanlı Devleti’ne sığınan göçmenlerin hepsi Müslüman değildi. Gelen göçmenler arasında Yahudiler de vardı ve bu dönemde gelenler diğer dönemlerdekinin aksine kentlere de yerleştirilmişlerdi.⁶⁶⁰ 93 Harbi sırasında Müslümanlarla birlikte Yahudiler de Bulgar ve Kozak birliklerinin saldırılarına maruz kalmışlardı. Müslümanlarla beraber saldırılardan kaçan Yahudiler ormanlarda saklanmışlardı. Ancak kendilerine bir zarar verilmeyeceği güvencesi alındıktan sonra terk ettikleri yerlere geri dönenler Bulgarlar tarafından katledilmişlerdi.⁶⁶¹

1881-1894 yıllarında hüküm süren Çar III. Aleksandr zamanında Panslavizm hareketiyle yoğunlaşan baskıların Müslüman halk için de yıldırıcı etkileri olmuştur.⁶⁶² Bu dönemdeki baskı politikaları yüzünden Müslümanlarla birlikte Rusya Yahudileri de yerlerini yurtlarını terk ederek göç etmeye başlamışlardır. Bu Yahudilerin bir kısmı Rus vapurlarıyla İstanbul’a gelmişler fakat karaya çıkmalarına izin verilmeyerek Selanik’e gönderilmişlerdir.⁶⁶³ Rusya’da yaşanan Yahudi katliamları Rus zulümüyle başa çıkamayan Yahudi toplumu için yerleşecek başka topraklar sorununu ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde, Yahudilerin göç ederek tarihi vatanları olarak kabul ettikleri Filistin’e yerleşme fikirleri gelişmeye başlamıştır.⁶⁶⁴ Göç etmenin dışında kendilerini Rusların saldırılarına karşı korumak amacıyla *Sion Aşıkları* isminde bir dernek kurmuşlar ve Siyonizm’in temeli de bu girişimle atılmıştır. Bir yıl içinde (1882-1883) Rusya ve Doğu Avrupa’da kurulan dernek sayısı on ikiye ulaşmış, daha sonraki yıllarda sayıları hızla artarak 1890’da 138’i bulmuştur. Sion Aşıkları isimli dernek, Yahudilerin korunmasından ziyade Filistin ve Kudüs’te yerleşmeyi asıl amaç olarak belirlemiştir.⁶⁶⁵

⁶⁵⁸ Işıl Işık Bostancı, “Osmanlı Devleti’nin Filistin Bölgesine Yönelik Politikası”, **Türk Dış Politikası, (Osmanlı Dönemi)**, c. I, Ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2008, s. 233.

⁶⁵⁹ Vahdettin Engin, **Pazarlık; İkinci Abdülhamid İle Siyonist Lider Dr. Theodore Herzl Arasında Geçen “Filistin’de Yahudi Vatani” Görüşmelerinin Gizli Kalmış Belgeleri**, Yeditepe Yay., İstanbul 2010, s. 22-23.

⁶⁶⁰ Tekeli, **a.g.e.**, s. 151.

⁶⁶¹ Hacısalihoğlu, **a.g.e.**, s. 45.

⁶⁶² Ocaklı, **a.g.m.**, s. 897.

⁶⁶³ Ocaklı, **a.g.m.**, s. 900.

⁶⁶⁴ Benbassa-Rodrigue, **a.g.e.**, s. 272.

⁶⁶⁵ Ali Arslan, **a.g.e.**, s. 46; Engin, **Pazarlık**, s. 23.

Rusya'dan sonra Yunanistan ve Romanya'da da Yahudi düşmanlığı başlamış ve buralardan kaçan Yahudiler de Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Kendine sığınan Yahudileri sahiplenen Osmanlı Devleti onları çeşitli vilayetlere yerleştirmiştir. Ancak Filistin'de yerleşmelerine karşı da önleyici tedbirler alınmıştır.⁶⁶⁶ Filistin'e yerleşmeye başlayan Yahudilere toprak edinme ve göçler konusunda kısıtlamalar getirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin, bu kısıtlamaları getirmesine sebep teşkil eden iskân politikasının dışında bir diğer sebep de Rus uyruklu olan ve uyruklarını koruma yoluna giden Yahudilerin Rus vatandaşları olarak topraklarında kök salmasına meydan vermemek istemesiydi.⁶⁶⁷ Gerçekten de 1880'lerde Rus baskısından kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan ve Filistin'e yerleşmiş olan Yahudilerin kendi tebaaları olduğunu bahane eden Rusya onları kayıtlarına geçirmek ve himayelerini üstlenmek istemiştir.⁶⁶⁸

Gelen Hıristiyan göçmenlerin çoğunluğunu oluşturan Rumlar Fener, Cibâli, Balat ve Tatavla gibi Rumların yaşadığı mahallere yerleştiriliyorlardı. Kiliseler ve adalardaki Rum manastırları Rum göçmenler tarafından tamamen doldurulmuştu.⁶⁶⁹ Yahudi göçmenler ise Üsküdar, Selamsız, Dağhamamı, Arnavutköy, Hasköy, Kuruçeşme, Ortaköy, Beşiktaş, Balat ve Kuzguncuk gibi semtlere yerleştirilmişlerdir. XX. yüzyılın başlarında bu Yahudilerden varlıklı olanları Talimhane, Şişli ve Nişantaşı gibi yerlere taşınmışlardır.⁶⁷⁰ Osmanlı topraklarına ileriki yıllarda peyderpey yaşanan göçlerde Yahudilerin İstanbul'dan başka Selanik, Adana, Mersin ve İzmir gibi uygun görülen vilayetlerde iskân edildiği görülmektedir.⁶⁷¹

Yahudilerin Osmanlı topraklarına iskân edilmeleri için başvurmaları üzerine 24 Haziran 1882 tarihinde Osmanlı hükümetinin yapmış olduğu toplantıda Yahudi yerleşimleri için bazı kararlar alınmıştı. Öncelikle Osmanlı ülkesinde yerleşecek olan Yahudiler Osmanlı uyruğunu kabul edecekler ve Filistin hariç onlara gösterilecek iskân bölgesine 100-150 haneyi geçmeyecek şekilde yerleştirileceklerdi. Yahudilerin Osmanlı ülkesine kabulleri bu şartlara bağlanmıştı. Ancak bu önlemler yeterli olmamış, birçok Yahudi, iş adamı veya hacı görüntüsü altında Filistin'e giderek oraya yerleşmeyi başarmıştı.⁶⁷²

Osmanlı Devleti'nin Filistin bölgesine yapılacak göçlerle ilgili politikası 1886 yılında Kudüs'teki devlet görevlilerinin kırk kadar Amerikalı aileden oluşan bir kitlenin koloni kurmak ve Filistin'de sürekli yaşamak için Yafa'ya geldiklerini rapor ettiklerinde

⁶⁶⁶ Engin, **Pazarlık**, s. 23.

⁶⁶⁷ Benbassa-Rodrigue, **a.g.e.**, s. 277-278.

⁶⁶⁸ Karpat, **İslâm'ın Siyasallaşması**, s. 342.

⁶⁶⁹ İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 68.

⁶⁷⁰ Güleryüz, **a.g.m.**, s. 110.

⁶⁷¹ Ali Arslan, **a.g.e.**, s. 87.

⁶⁷² Engin, **Pazarlık**, s. 23; Ali Arslan, **a.g.e.**, s. 71.

şekillenmişti. Bölgedeki yöneticilerinden bilgi alan Osmanlı hükümeti yerleşme için verilen başvuru dilekçelerini reddetmişti. Çünkü bu göçlerle imparatorluğun bir bölümünün alenen koloni haline getirilerek topraklara sahip olmak gibi amaçların taşındığı kanısına varılmıştı.⁶⁷³

XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Filistin'deki Yahudilerin himaye edilmesi İngilizlerin dış politikalarından birisi olmuştur. Tarihsel olarak hak iddia ettikleri Filistin'e yerleşebilmek için çeşitli çalışmalar yapan Yahudilerin amaçlarına destek için İngiltere nezdinde de girişimlerde bulunduğu görülmektedir. İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya ve Avusturya' gibi büyük devletlerin Yahudilerin çıkarına olacak şekilde Filistin meselesiyle ilgilenmelerini sağlamak, Yahudilerin başvurduğu politiklardan biri olmuştur.⁶⁷⁴ XIX. yüzyılda Filistin'de nüfusun çoğunluğu büyük oranda Müslüman Araplardan oluşmaktaydı ancak burada diğer dini cemaatler de vardı ve bu yüzden bölgedeki düzen hassas dengeler üzerine kuruluydu. İngiltere, Rusya, İtalya, Almanya ve Fransa bölgede kiliseler, dernekler ve dini okullar açmışlardı. Hassas durumdaki bu bölgeye bir de Yahudilerin gelmek istemesi Osmanlı Devleti'ni endişelendirmekteydi. Bu yüzden Sultan II. Abdülhamit, ülkesine Yahudi göçüne karşı olmamasına rağmen Filistin'de yerleştirilmelerine karşı kesin bir tavır takınmıştı.⁶⁷⁵ 1878'den sonra Osmanlı ülkesine gayrimüslim unsurların göçleri sınırlandırılmış, 1890'dan sonra da Yahudilerin göçleri serbest bırakılmış, ancak kitlesel olarak göç etmeleri yasaklanmıştı. 1891'de Yahudilerin Osmanlı vatandaşlığına kabul edilmeyeceği ve Osmanlı ülkesine gelmelerine izin verilmeyeceğini bildiren bir kanun çıkarılmıştı. Ancak Rusya'daki Yahudi aleyhtarlığının şiddetlenmesine bağlı olarak gelişen göçler yüzünden Yahudi göçmenlerin durumlarına acıyan II. Abdülhamit 1893'te göçleri yeniden serbest bırakmıştır.⁶⁷⁶ Ancak 1897 yılında Siyonist ideoloji açıklanınca Osmanlı Devleti de Yahudi göçlerini sınırlandırma yoluna gitmiştir. Bu sınırlandırma 1906 yılında yasak şekline dönüşmüştür.⁶⁷⁷

XIX. yüzyılın sonlarına kadar Yahudi kaynaklı bir Filistin sorunu söz konusu değildi. Osmanlı Devleti, tarihi boyunca Yahudilerle ilgili bir sorun yaşanmamış, hiçbir bölgede de Yahudi çoğunluğu olmamıştı. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra bu durum değişmiş, Filistin'e yerleşmek isteyen Yahudilerin sayısı giderek artmaya başlamıştı. Bu savaş sonrasında göçmen durumuna düşen Müslümanlarla birlikte Romanya ve Rusya'dan

⁶⁷³ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 156.

⁶⁷⁴ Öke, **a.g.e.**, s. 22; Engin, **Pazarlık**, s. 21.

⁶⁷⁵ Tahsin Paşa, **Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1999, s. 111; Ş. Tufan Buzpınar, "II. Abdülhamid Döneminde Filistin'e Yahudi Göçü Meselesi (1878-1908)", **Türkler**, c. 13, YTY, Ankara 2002, s. 79.

⁶⁷⁶ Bostancı, **a.g.m.**, s. 235; Tekeli, **a.g.e.**, s. 47.

⁶⁷⁷ Tekeli, **a.g.e.**, s. 154.

gelen binlerce Yahudi İstanbul ve Edirne'ye gelmiştir. Rus baskıları nedeniyle 1892, 1899 ve 1900 yıllarında da benzer göçler olmuş ve gelen binlerce Yahudi Mezopotamya ve Kıbrıs gibi bölgelerde iskân edilmişti.⁶⁷⁸

Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde yaşayan Yahudilerin herhangi bir sorun yaşamadıkları hallerde bile yerleşmek için Osmanlı Devleti'ne başvurdukları da oluyordu. Örneğin Bükreş'te yaşayan ve 100 haneden oluşan Musevi grubu Osmanlı Devleti'ne gelip yerleşmek için başvurmuşlardı. İstanbul'da bulunan Bükreş tüccarından David Viçi imzasıyla Mart 1900'de verilen dilekçede Osmanlı Devleti'nden araziden başka hiçbir şekilde talepte bulunmayacakları, teminat olarak da Osmanlı Bankası'na 50.000 frank emanet edecekleri bildirilmiştir. İskân yeri olarak da Ankara ve Konya vilayetlerine yerleşmelerine müsaade edilmesini istemişlerdir.⁶⁷⁹

Osmanlı maliyesinin büyük bir çıkmaz içine girmesi nedeniyle 1875 yılında iflasını ilan etmesi Yahudilere amaçlarını gerçekleştirebilmek adına önemli bir şans gibi görünmüştür. Osmanlı Devleti'nin Filistin bölgesindeki toprakları satarak kötü ekonomik koşullarından kurtulabileceği ve bölgenin imarında ve zenginleşmesinde Yahudilerin önemli bir rol oynayabileceği düşünülmüştür. Yahudilerin bu yöndeki girişimleri ve teklifleri Osmanlı Devleti tarafından sakıncalı bulunmuş ve reddedilmiştir.⁶⁸⁰ Osmanlı'nın mali durumunun kötülüğünden faydalanmak isteyen ve sultanla görüşmek için yıllardır birçok girişimde bulunan Theodore Herzl nihayet Mayıs 1901'de II. Abdülhamit tarafından Cuma selamlığından sonra kabul edilmiştir. Görüşmede istediklerini alamayacağını anlayan Herzl sultan üzerinde olumlu etki bırakabilmek için güven verici konuşmalar yaparak, Osmanlı topraklarında yatırımlar yapıp, ülkenin refah seviyesini arttırmaya çalışacağını ifade etmiştir.⁶⁸¹ Herzl, Filistin'de Osmanlı Devleti yönetiminde Yahudi köyleri kurulmasını ve hükümet isterse bu köylerde Müslüman hanelerin de mevcut olmasını istemiştir. Kurulacak köylere gelecek olan Yahudiler Osmanlı Devleti'nin kanun ve nizamlarına tabi olacaklardı.⁶⁸²

1900 yılında Yahudi göçmenlerin Filistin'e girişinin önlenmesi hakkında dört maddelik bir kararname çıkarılmıştı. Bu talimatname suretine göre gerek Osmanlı topraklarından ve gerek yabancı memleketlerden ziyaret için Filistin'e gidecek olan Yahudi ziyaretçiler mutlaka tabiiyetini ve seyahat maksadını içeren bir mürur tezkeresine ve pasaportuna sahip

⁶⁷⁸ Ş. Tufan Buzpınar, "II. Abdülhamid Döneminde Filistin'e ...", s. 78.

⁶⁷⁹ BOA, A.MKT.MHM, 509/10.

⁶⁸⁰ Engin, **Pazarlık**, s. 21-22.

⁶⁸¹ M. Kemal Öke, **Tarihten Günümüze Filistin Sorunu ve Türkler (1880-1980)**, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yay., Ankara 1987, s. 22-23; Ayrıca II. Abdülhamit ile Theodore Herzl'in yaptığı görüşmeyle ilgili Herzl'in anılarında kaleme aldığı metin için bkz. Engin, **Pazarlık**, s. 106-115.

⁶⁸² Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s. 110.

olmalıydı. Bu tezkereler diğer tezkerelerden kolaylıkla ayırt edilebilmesi için farklı şekil ve renkte olacaktı. Bir Yahudi Filistin'e gittiğinde burada en fazla üç ay kalabilecek, süreyi geçirmesi durumunda bölgeden zor kullanılarak çıkarılmaları sağlanacaktı.⁶⁸³ Ancak ne bu yöndeki kararlar ne de önlemler yeterli olmuştu. Osmanlı Devleti'nin Yahudilerin Filistin'e girmelerine karşı gösterdiği dirence rağmen Batılı ülkelere verilen kapitülasyonlar yüzünden yasakların delinmesi engellenememiştir. Yabancı uyruklu Yahudiler Filistin'e girdiklerinde vatandaşları oldukları devletlerin konsolosluklarına başvuruyorlar ve korunma sağlıyorlardı. Bu durumda Osmanlı Devleti politikalarında başarılı olamıyor, verdiği kapitülasyonlar nedeniyle Batılıların desteğini sağlayan Yahudilere hiçbir şey yapamıyordu. Bu vesilelerle 1878 yılından sonra Filistin'de Yahudi yerleşimleri de kurulmaya başlanmış oluyordu. II. Abdülhamit'in kesin tavrına ve politikalarına rağmen binlerce Yahudi Filistin'e gelmiş, binlerce dönüm arazi satın almışlar ve onlarca köy kurmuşlardır.⁶⁸⁴ II. Abdülhamit'in tahta çıktığı 1876 yılından II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen 31 yıllık süre zarfında Filistin'deki Yahudi yerleşiminde büyük bir artış yaşanmıştı. Bu dönemde satın alınan kırk bin dönüm araziye 80.000 civarında Yahudi'nin yerleşmiş olduğu görülmektedir.⁶⁸⁵

Osmanlı Devleti'nin Yahudilerin Filistin bölgesinde yerleşmesi konusunda dikkatli ve sınırlayıcı davrandıklarına dair arşivlerde çok sayıda belge mevcuttur. Bu belgeler arasında Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na ait olanlardan da anlaşıldığı kadarıyla bölge ve bölgede Yahudilerin yerleşmesinin hassasiyeti konusu, Yahudilerle ilgili birçok gelişmede üzerinde ısrarla durulan konu olmuştur. Örneğin bazı Yahudiler Kudüs ve Beyrut'ta arazi satın almak ve arazileri üzerine binalar yapmak için 1899'da Osmanlı Devleti'nden izin istemişlerdir. Kudüs ve havalisine gelmeleri ve kabul edilmeleri yasak olan Yahudi muhacirleri satın alınacak arazilerde kimseyi iskân etmeyeceklerine dair ellerinden birer beyanname alınmasıyla arazi satın almaları ve üzerine binalar yapmalarına Ekim 1900'de izin verilmiştir.⁶⁸⁶

Yine Amerikalı bir Yahudi'nin Kudüs'te bir bahçe ile bir haneden oluşan ufak bir mülk satın almak istediği görülmektedir. Amerika sefaretiyle yapılan yazışmada mülkü satın alacak şahsın Yahudi muhacir ve mültecilerini yerleştirmeyeceğine dair taahhüt içeren bir

⁶⁸³ BOA, ŞD 2707/79.

⁶⁸⁴ Buzpınar, "II. Abdülhamid Döneminde Filistin'e ...", s. 83-84; Aslında Filistin'de Yahudi yerleşmesinin kurulması daha eski tarihlere gitmektedir. 1835'ten beri Filistin ile ilgilenen İngiliz vatandaşı bir Yahudi olan Moses Montefiore 1855 yılında elde etmeyi başardığı bir fermanla Kudüs civarında arazi satın alma hakkına kavuşmuştu. Bu Yahudi Sion Dağı eteklerinde almış olduğu büyük arazide, bitişik tek parça halinde bir konutlar dizisi oluşturmuştu. Buraya *Mişkenot Şaananim (Huzurlu Evler) Mahallesi* ismini veren Montefiore mahallenin etrafını duvarlarla çevirmiş ve mahalle ihtiyaçlarının karşılanması için de bir vakıf kurma yoluna gitmiştir. Ali Arslan, **a.g.e.**, s. 41.

⁶⁸⁵ Öke, **a.g.e.**, s.27.

⁶⁸⁶ BOA, MV, 101/11.

beyanname vermesi gerektiği belirtilmiştir. 14 Ekim 1900 tarihli Meclisi Vükela kararında bu beyannameyi verdiği takdirde istemiş olduğu mülkü satın almasına izin verileceğine hükmedilmiştir.⁶⁸⁷ Aynı tarihte Kudüs'te İngilizler uhdesindeki emlakların beş Yahudi'ye satışına aynı vaat karşılığı izin verilmiştir.⁶⁸⁸ Yine Yosef Moyal isimli bir Yahudi tarafından Gazze'de Ziraat Bankası'nın müzayedesine neticesinde satın alınan araziye de aynı şekilde izin verilmiştir.⁶⁸⁹

Bu dönemde Romanya'dan ve başka bölgelerden gelmekte olan Yahudi muhacirlerin Osmanlı Devleti'ne kabulleri için müracaat ettikleri görülmektedir. Ancak bundan sonra yalnız Müslüman muhacirlerin Osmanlı topraklarında iskânlarına müsaade edilip İslam'dan olmayan diğer muhacirlerin kabul edilmemesi için bir karar alınmıştır: *Osmanlı ülkesine sadece Müslüman muhacirlerin kabulü Müslüman nüfusun artmasına sebep olacağı cihetle lüzumlu faydaları olduğundan padişah hazretlerinin ferman-ı hümayun ve emirleri gereği bundan sonra Osmanlı ülkesine İslam'dan olmayan her türlü muhacirin kabul edilmemesinin 24 Nisan 1900 tarihinde Meclis-i Mahsus-ı Vükelaca zikredildiğine ...*⁶⁹⁰ şeklindeki karar gereğince Temmuz 1905'te Romanya ve Bulgaristan'dan gelip Osmanlı topraklarına yerleşmek isteyenler için bu karara göre hareket edilmesi hükme bağlanmıştır.⁶⁹¹

Yine daha önce Rusya'dan göç ederek Priştine'ye gelmiş olan 3 hane Yahudi'nin sicil-i nüfusa kabulleri hakkındaki başvuruları üzerine ne yapılması gerektiği 1 Ocak 1908 tarihinde Kosova Vilayeti'nden yazılan yazıyla Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na sorulmuştur. Yapılan yazışmalardan anlaşıldığına göre yukarıda zikredilen gayrimüslim muhacir yasağı hatırlatılmış ve ona göre hareket edilmesi istenmiştir.⁶⁹²

Fransız tebaasından bir kişi Nablus Sancağı'na bağlı Kefersaba köyünde arazi satın almış ve ağaç yetiştirmek için izin istemiştir. Ancak bu kişinin alacağı arazide Yahudi muhacir iskân edileceği anlaşılmış ve uygunluk senedi verilmemiştir. Ancak ağaç üretiminden men edilse bile arazinin tasarrufuna geçmesinden dolayı ziraattan men edilemeyeceği için hükümetçe iskânları yasak olan muhacirlerin orada yerleştirilmesine katiyen meydan verilmemek üzere merkumun arazisine ağaç dikmesine 21 Nisan 1908 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla izin verilmesine hükmedilmiştir.⁶⁹³

⁶⁸⁷ BOA, MV, 101/13.

⁶⁸⁸ BOA, MV, 101/14.

⁶⁸⁹ BOA, MV, 101/15.

⁶⁹⁰ BOA, MV, 99/78.

⁶⁹¹ BOA, A.MKT.MHM, 527/27.

⁶⁹² BOA, DH.MKT, 1232/91.

⁶⁹³ BOA, MV, 118/91.

Yukarıdaki arşiv kayıtlarından da anlaşılacağı üzere Müslüman olmayan göçmenlerin özellikle de Yahudilerin Osmanlı ülkesine yerleşmesinin kısıtlanmasına rağmen bu hususta pek başarı sağlanamamıştır.

Başına bir de Yahudi sorunu çıkmasından korkan II. Abdülhamit Filistin'e gezileri kontrol altına almış, yabancılara toprak satışını yasaklamış ve bölgede yerleşimleri sınırlayacak önlemler almıştır. Ancak bu önlemler tam olarak işleyememiştir. 1908 yılında Filistin'deki Yahudi nüfusu 1882'dekinin üç katına çıkmıştır. Aynı zaman dilimlerinde bölgede 250 kilometrekare toprak satın alınmış ve 36 yerleşim yeri kurulmuştur.⁶⁹⁴

Gerçekten de 1839'dan 1914 yılına kadar Filistin'deki Yahudi nüfusu on kat artmıştı. Ancak Yahudilerin göçlerine karşı getirilen kısıtlamalar hiç şüphesiz ki Avrupa Yahudilerinin Filistin'e yerleşmelerine ket vurmuştur. Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerini engellemek için getirilen kısıtlamalar 1882 yılından itibaren yavaş yavaş uygulanmaya başlanmıştır. Buna karşılık kutsal topraklara yapılan bireysel ziyaretlere hiçbir kısıtlama getirilmemiştir.⁶⁹⁵ 1862-1914 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne göç etmiş olan Yahudilerin toplam sayısı ise 120.000'e yakındır.⁶⁹⁶

1873 yılından 1913'e kadar milyonlarca Müslüman'la birlikte Kırım, Kafkaslar ve Balkanlar'dan Yahudiler de Osmanlı Devleti'ne göç etmek zorunda kalmışlardı. Yahudiler Osmanlı Devleti'nin elinde kalan topraklara göç ederek yerleşmişlerdi. Kırım'dan gelen Yahudiler arasında Türkçe konuşan Rabbini Yahudileri (Kırımçaklar) ve Karaylar da vardı. Kafkasya'dan ise Dağlı Yahudiler (Tatlar) ve Gürcistan Yahudileri Osmanlı topraklarına gelmişlerdi. Balkanlar'dan gelen Yahudilerin büyük çoğunluğu Seferad Yahudilerinden meydana gelmekteydi ancak aralarında Romaniyotlar ve Eskinaziler de mevcuttu. Bunlardan başka Osmanlı topraklarına göç eden Yahudiler arasında Yemen, Buhara ve Hindistan Yahudileri de mevcuttu.⁶⁹⁷

1.6. Göçlerle Osmanlı Topraklarına Gelen Etnik Topluluklar

Osmanlı Devleti'ne Kırım, Kafkaslar, Balkanlar ve Akdeniz adalarından Türk, Çerkes, Boşnak, Arnavut, Pomak ve Tatar gibi eskiden Osmanlı tebaasına mensup olan topluluklar göç etmişlerdir. Bu topluluklar içinde dilleri Türkçe olmayan çeşitli gruplar vardı.⁶⁹⁸ Osmanlı topraklarına göç eden Türkler ve Müslümanların dışında putperest Çerkesler, Kozaklar,

⁶⁹⁴ Orhan Koloğlu, **Abdülhamit Gerçeği**, Pozitif Yay., İstanbul 2007, s. 399.

⁶⁹⁵ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 289.

⁶⁹⁶ Karpat, **Osmanlı Nüfusu...**, s. 328.

⁶⁹⁷ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 291-292.

⁶⁹⁸ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 96-97.

Malakanlar ve Yahudiler de vardı. Ayrıca daha önce Rus teşvikiyle bölgeye gidip sonradan pişman olan Bulgarlar, Rumlar ve Ermeniler de Osmanlı Devleti'ne göç etmişlerdir.⁶⁹⁹

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'nın kuzey ve doğu bölgelerinden Orenburg, Ufa, Kuzey Kuban ve Kazan Tatarları ile Başkırt Türklerinin yaşadığı İdil-Ural bölgesinden Osmanlı Devleti'ne gönderilen göçmenlerin çoğu Kazan Eyaleti'nden gelmiştir. Bu durum Rusya tarafından göçmen gönderen eyaletlerinin kaydedilmesi nedeniyle nettir. Kazan Eyaleti'nden olmayan göçmenlerin çoğunun da Samara, Ufa veya Orenburg'dan olduğu görülmektedir.⁷⁰⁰ Rus baskılarından bunalan bir grup Kumuk 1861 yılında Temirhanşura civarındaki topraklarını terk ederek Osmanlı topraklarına göç etmişlerdi. Samsun'a çıkarılan grup Tokat'a geçerek buraya yerleşmiştir. Geride kalanlar da bu gruptan üç yıl sonra topraklarını terk etmişlerdir.⁷⁰¹

Rusya'daki Müslümanların yurtlarını terk etmelerine neden olan gelişmelerden biri de yapılacak olan 1897 nüfus sayımıdır. Bu dönemde İdil-Ural bölgesindeki halkların büyük çoğunluğu yaşadıkları yerleri terk ederek Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. Nüfus sayımını bir bahane olarak gören Müslümanlar asıl amacın kendilerinin Hıristiyanlaştırmak olduğunu kaygısındaydılar. Müslümanlar bu kaygılarında pek de haksız sayılmazlardı. Çünkü 1897 yılında alınan bir dizi karar yürürlüğe koyulmuştur. Bu kararlar Müslümanların ana dil, din ve eğitim gibi konularda birçok kısıtlamayla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur.⁷⁰²

Rus baskı ve politikalarına hedef olan gruplardan biri olan Çerkesler bağımsızlıklarına son derece düşkünlerdi ve düşmanları olan Rusların egemenliği altına girmeyi asla kabul etmeyeceklerdi. Rusların onları ovalara indirip asimile edeceğini hissettikleri anda göç etme yolunu tereddütsüz seçmişlerdir. Ayrıca Osmanlı'da bulunan birçok Çerkes devlet görevlisi kendi soydaşlarının Osmanlı Devleti'ne göçlerini teşvik etmekteydiler. Ayrıca hem Osmanlı Devleti hem de Rusya kendilerince avantajlı gördükleri için göçleri desteklemişlerdir.⁷⁰³

Osmanlı Devleti'ne göç eden ve yerleşen Çerkeslerin bir kısmı devlet kurumlarında çalışmışlardır. Özellikle ordu ve polis teşkilatında çeşitli görevlerde yer almışlardır.⁷⁰⁴ Kuzey Kafkasyalı Müslüman halkların Osmanlı Devleti'ne toplu göçleri sultan Abdülmecit ve Sultan Abdülaziz'in iktidar yıllarına rastlar. Ancak Çerkeslerin devletin iktidar çarkları içinde yer edinmeleri ve güç kazanmaları II. Abdülhamit zamanında olmuştur. Bu durum II.

⁶⁹⁹ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 679.

⁷⁰⁰ Ocaklı, **a.g.m.**, s. 901; Bice, **a.g.e.**, s. 44.

⁷⁰¹ Andrews, **a.g.e.**, s. 125.

⁷⁰² Ocaklı, **a.g.m.**, s. 897.

⁷⁰³ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 67-68.

⁷⁰⁴ Avagyan, **a.g.e.**, s. 75.

Abdülhamit'in Çerkesleri çeşitli başkaldırılarda kullanmak istemesine dayalı politikalarından ileri gelmiştir. II. Abdülhamit önemli memuriyetlere güven duyduğu Çerkes, Kürt ve Arnavut kökenli insanları atamaya özen göstermiştir. Buna mukabil bu milletlerin sultana olan sevgi ve bağlılıkları da bilinen bir gerçektir.⁷⁰⁵ Ayrıca II. Abdülhamit'in annesi Ubih kabilesinin Çerkes şeflerinden birisinin kızı olan Tiri-Müjgan idi. Annesinden büyük sevgi gören sultan aynı karşılığı vermiştir. Annesi ölünce onun mensup olduğu kabilenin üyelerine özel ilgi göstermesi de bu sevginin farklı bir şekilde yaşatılmasıydı.⁷⁰⁶

II. Abdülhamit'in gizli hafiye örgütünün başındaki isim olan Ahmet Paşa, Osmanlı Devleti'ne genç yaşta göç etmişti. Şapşuğ kavminden bir Çerkes olan Ahmet Paşa kısa zamanda sultanın en yakınlarından birisi haline gelmişti. Paşa uzun yıllar hafiye örgütünün başındaki kişi olarak sultana hizmet etmiştir.⁷⁰⁷

II. Abdülhamit'in Çerkeslere önemli görevler vermesi ve işlerinde onları kullanmak istemesinin önemli sebepleri vardı. Bunlar; Müslüman halkların nüfusunun artması ve güçlenmesi, Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu vilayetlerin Müslümanlaştırılması, savaşçı Kafkasyalıların orduda hizmetlerde bulunması, Hıristiyan tebaa tarafından girişilen milliyetçi ayaklanmaların bastırılması gibi sebeplerdir. Bu sebepler sultanın panislamist politikalarıyla da örtüşmekteydi.⁷⁰⁸

Göçlerle gelen çeşitli Çerkes kabilelerinden başka dini yaşamlarındaki ütopyacı yaklaşımları nedeniyle Rus ve Türk toplumları tarafından dışlanan Malakanlar da Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. 1876-1877 yıllarında Rus baskısından kaçarak Osmanlı topraklarına sığınan Malakanlar için Kars ve civarında 35 yeni köy kurulmuştur. Rus saldırılarından ve politikalarından usanmış olan yerli Müslüman halk tarafından soğuk karşılanmışlardır.⁷⁰⁹ Ayrıca Pomaklar Plevne kuşatması sırasında Bulgaristan'ın güneyine kaçarak sınırlarda yaşamaya çalışmışlar ancak 1885 yılından itibaren Osmanlı Devleti'ne sığınmaya başlamıştır. 93 Harbi'nden 1912 yılına kadar Osmanlı topraklarına sayıları on binlerle ifade edilen Pomak göçleri yaşanmıştır.⁷¹⁰

93 Harbi sırasında yaşanan muharebeler sırasında sayıları yüz binlerle ifade edilen Türkler, Bulgar ve Rus zulümleri neticesinde yerlerini terk ederek Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Bulgaristan'dan sel gibi kaçan Türkler, yaya olarak veya bulabildikleri her türlü vasıta ile önce Edirne'ye oradan da İstanbul'a akın etmiştir.⁷¹¹ Savaş sırasında ve

⁷⁰⁵ Avagyan, **a.g.e.**, s. 95.

⁷⁰⁶ Karpat, **a.g.e.**, s. 290.

⁷⁰⁷ Avagyan, **a.g.e.**, s. 100.

⁷⁰⁸ Avagyan, **a.g.e.**, s. 97.

⁷⁰⁹ Andrews, **a.g.e.**, s. 189.

⁷¹⁰ Memişoğlu, s. 83-85; Andrews, **a.g.e.**, s. 140.

⁷¹¹ Aydın, **a.g.e.**, s. 28.

sonrasında göçmenler deniz yolu, demiryolu ve karayolunu kullanarak İstanbul'a gelmeye çalışmışlardır. Bunlardan karayoluyla gelenler yolların güvensizliği, kış şartlarının olumsuz koşulları gibi çeşitli sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlardır. Bunlara ek olarak yolların bozuk olması ve derme çatma arabalarla yol almaları nedeniyle birçok kişi yolculuk esnasında hayatını kaybetmiştir.⁷¹²

Rusya'dan gelen göçmenlerin birçok bakımdan mağdur oldukları görülmektedir. Topraklarından ayrılan göçmenler taşınmaz mallarını değerlerinin çok altında fiyatlara satmak zorunda kalıyorlardı. Tabii satış yapmalarının engellendiği zamanlar da oluyordu. Böylece Rusya, Osmanlı topraklarına gidecek olan göçmenleri tüm mallarından mahrum bırakmış, bütün maddi imkânları ellerinden alınmış bir halde gönderiyordu.⁷¹³

Gelen göçmenlerin çoğunluğu yanlarında bir şeyleri olmadan gelmişler ya da yanlarına bir şeyler alanlar yolculuk sırasında onları kaybetmiş veya tüketmiş olarak perişan bir halde Osmanlı topraklarına ulaşıyorlardı. Neredeyse hepsinin elbiseleri işe yaramaz durumda ve yarı çıplak bir haldeydiler. Yiyecekleri ise ya çok azdı ya da hiç yoktu. Çünkü kendilerini Osmanlı ülkesine götürecek nakil araçlarını beklerken yanlarında bir şeyleri varsa zaten tüketiyordu. Bu nedenle Kafkasya göçmenleri Osmanlı Devleti'ne ulaştıklarında sefil durumdaydılar ve her türlü şeye ihtiyaçları vardı.⁷¹⁴

⁷¹² İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 54.

⁷¹³ Ocaklı, **a.g.m.**, s. 902.

⁷¹⁴ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 125.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHACİRİN-İ İSLAMİYE KOMİSYONU

2.1. Osmanlı Devleti'nin Göçler ve Göçmenlerle İlgili Politikaları

Tanzimat döneminde uygulamaya konulan kanun ve yönetmeliklerin meydana getirilmesinde Batı'nın örnek alındığı ve Türk toplumuna uyarlandığı bilinmektedir. Ancak göçmen meseleleri ile karşılaşan Osmanlı, benzer bir sorunu bulunmayan Batı'nın tecrübesinden yararlanamayacaktır.⁷¹⁵ Zaten kendisi zor durumda olan Osmanlı Devleti göçmen sorununu kendi belirlediği politikalarına göre çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. Göç sorunu kısa zamanda oluşturulan kurumlar aracılığıyla daha düzenli bir şekilde aşılmaya çalışılmıştır. İskânlarda Trakya ve Anadolu'nun nüfus yapısı ve sosyo-ekonomik koşulları dikkate alınmaya çalışılmıştır. Osmanlı, her şeyden önce nüfus alanlarını kaybetmek istememiş ve bu nedenle Müslümanların topraklarından göç etmelerini arzulamamıştır. Savaş dönemlerinde henüz kaybedilmemiş bölgelerin Müslümanlarca boşatılmasını istememiş fakat elden çıkacağı netleşen yerlerin halkının daha güvenli yerlere göç etmesini sağlamaktan da geri durmamıştır.⁷¹⁶

XVI. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan ve XVII. ve XVIII. yüzyıllarda devlet içinde meydana gelen iç karışıklıklar ve uzun savaşların neden olduğu ekonomik bozulmalar çeşitli halk kütelleri üzerinde baskı unsuru olmuş ve yer değiştirmeleriyle sonuçlanmıştı. Bu koşullar nedeniyle ahalinin daha uygun gördüğü topraklara göç etmesi birçok meskûn yerin harap olmasına ve devletin ekonomik anlamda zarar görmesine neden olmuştur. Yerlerini terk edenlerden kalan arazilere ve harap yerleşimlere konar-göçer aşiretler iskân edilerek bu olumsuz ekonomik durum giderilmeye çalışılmıştır.⁷¹⁷ Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin göçü teşvik ettiği söylenebilir ancak bu göç kendisinin koyduğu koşullar çerçevesinde gerçekleşmeli, dini ve askerî-stratejik hesaplar dikkate alınmalıydı. Buna karşın göçmenler bir İslam devletinin çatısı altında yaşamayı tercih ederek gelmelerine rağmen kendi isteklerine göre göçü gerçekleştirmek istemişlerdir. Öyle ki, Osmanlı ülkesinde yaşarken bile yabancı devlet pasaportlarını koruyarak kapitülasyonlardan yararlanmak istemişlerdir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin topraklarına gelmiş olan göçmenlerle ilişkileri her zaman kurtarıcı-kurtarılan çerçevesinde yaşanmamış ve çeşitli sürtüşmelere yol açmıştır.⁷¹⁸

⁷¹⁵ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 337.

⁷¹⁶ Çelik, **a.g.m.**, s. 119.

⁷¹⁷ Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân ...**, s. 5.

⁷¹⁸ Deringil, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler", **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, İÜEF Basımevi, İstanbul 1991, s. 435-436.

XIX. yüzyılda sürekli toprak kaybı yaşayan Osmanlı Devleti, esaret altında kalan vatandaşlarına karşı duyarsız kalmamıştır. Osmanlı tahtında oturan kişinin aynı zamanda halife olması da göç politikasını etkilemekteydi. Çünkü Osmanlı tebaası olmasa bile diğer ülkelerdeki Müslüman halklara da devlet kapılarını açmıştı. Haliyle Osmanlı Devleti'ne sığınanlar sadece Müslümanlar değildi.⁷¹⁹ Osmanlı Devleti'ne doğru yaşanan göçlerde Müslümanların yanı sıra dini sığınak arayan Hıristiyanlar ve Yahudiler de mevcuttu. XVIII. yüzyılda Rusya'dan kaçarak Tuna havzasına gelip yerleşen Ortodokslar bölgelerinin yeni kurulan Romanya'nın bir parçası olması nedeniyle 1878'de Anadolu'ya sığınmışlardı. Ayrıca yüzyılın ortalarında başarısız olan ihtilal hareketleri nedeniyle yaşadıkları yerlerden kaçan Lehler, Macarlar ve Kazaklar Osmanlı Devleti'ne sığınmış, Avrupa'daki ve Batı Anadolu'daki Osmanlı topraklarına yerleştirilmişlerdi.⁷²⁰

Kırım'ın Ruslara geçmesiyle XVIII. yüzyılın sonlarında başlayan göçler 1853-1856 Kırım Savaşı sonrasına kitleleşmiştir. Bu tarihlerde gayrimüslimlere de kapılarını açan Osmanlı Devleti göçü özendirici tedbirler almıştır.⁷²¹ Aradan geçen uzun zamana, değişen yöneticilere, iç ve dış sorunlara rağmen Osmanlı nüfus politikaları hiç değişmeden devam etmiştir. Bu politikanın temel esasları Osmanlı Devleti'nin nüfusunu artırmak ve köylüyü yerinde tutmaktı. Nüfusu artırmanın iki yolu vardı. Birincisi doğal yollardan çoğalmaktı ve bunun için teşvik edici bir etkisi olan İslamiyet çok çocuklu olmayı destekliyordu. İkinci yol ise ölüm oranını düşürmek ve bunu sağlamak için de salgın hastalıklarla mücadele etmektir. Bunlara ilave olarak nüfus artışına sebep olan diğer bir yol ise Osmanlı tebaası olmayan insanların Osmanlı ülkesine göç ederek yerleşmek istemeleriydi.⁷²²

Rumeli'de alınan yenilgiler ve geri çekilmeler nedeniyle Osmanlı Devleti'nin "zahire ambarı" olarak adlandırılan bazı yerleri elden çıkmış veya harap olmuştur. Bu durum ülkenin geleceği açısından endişeleri de beraberinde getirmiş ve Anadolu'da zirai üretimin arttırılması için bazı reformların yapılmasına karar verilmiştir. Ziraatın geliştirilmesi için başvurulan çarelerin başında konar-göçerlerin ve göçmenlerin iskâna tabi tutulmaları gelmektedir.⁷²³ Konar-göçerler çeşitli sebeplerle yerlerini terk etmiş olan ahaliden kalan boş ve harap yerlerde iskân edilmeye çalışılmış ve bu yolla buralar ziraata açılmıştır.⁷²⁴

XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde nüfus kıtlığı vardı. Bu kıt nüfus dolayısıyla ve toprak imtiyazıyla ilgili düzendeki karışıklıklar ile siyasi ve askerî politikalar yüzünden

⁷¹⁹ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 587.

⁷²⁰ Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, c. 2, Ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, Eren Yay., İstanbul 2000, s. 917.

⁷²¹ Deringil, **a.g.m.**, s. 435.

⁷²² Çiçek-Saydam, **a.g.m.**, s. 3-5.

⁷²³ Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân ...**, s. 5.

⁷²⁴ Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân ...**, s. 2.

toprakların büyük bölümünde tarım yapılamıyordu. Buna karşın hızla sanayileşen Avrupa'dan hammadde ve gıda konusunda yüksek bir talep vardı.⁷²⁵ XIX. yüzyıl ortalarında Osmanlı tarımsal hayatında en dikkat çekici nokta toprak faktörünün nisbî bolluğudur. Nüfus yoğunluğu düşük olan ülkenin birçok bölgesinde iskâna elverişli boş topraklar bulunmaktaydı. Buna karşılık tarım yapılabilecek çok geniş ve verimli toprakların çok sınırlı bir kısmında tarım yapılmaktaydı.⁷²⁶ Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göçler başladığında devlet sınırları içinde göçmen iskânına elverişli pek çok boş arazi vardı. Bu boş arazilerin tarıma açılacağı ve üretimin artarak devletin güçleneceği düşüncesiyle Osmanlı Devleti de gelen göçmenleri memnuniyetle kabul ediyordu.⁷²⁷

Osmanlı Anadolu'suna yapılan göçlerle gelen kitlelerin büyük çoğunluğu çiftçi ailelerden oluşuyordu. Bu nedenle bu göçmenlerin çoğu çiftçilik yapabilecekleri boş arazilerde iskân edilmişlerdir.⁷²⁸ Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin geçtiği Çukurova ve Göksu Deltası gibi verimli ve geniş arazilere sahip olan Adana Vilayeti göçmen iskânı için oldukça elverişli bir bölgeydi. Vilayetin “define-i servet” olarak tanımlanan arazisinin göçler döneminde de takdir edildiği görülmektedir. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin en önemli tarım merkezlerinden olan Adana'da büyük çiftlikler vardı. Devlet buraya göçmenleri iskân ederek tarım üretimini artırmak istemiştir.⁷²⁹

XIX. yüzyıl Osmanlı'sında dış düşmanlara karşı güçlü bir savunma için büyük bir nüfusa olan ihtiyaç anlayışının yanı sıra ekonomik bir gelişme için de büyük nüfusa ihtiyaç olduğu inancı gelişmeye başlamıştı. Devletin ekonomik durgunluğuna bir çözüm olarak boş toprakların ıslah edilerek tarıma açılması düşünülmüştür. Tarım uzmanlarının sundukları raporlarda Osmanlı tarımının ıslah edilmesi ve yeni toprakların tarıma açılması halinde devletin gelirlerinde büyük artış sağlanacağına dikkat çekiliyordu. Ancak bu önerilerin gerçekleşmesi için tarım eğitimi görmüş yeterli sayıda insanın istihdam edilmesi gerekiyordu. 1856 yılında benimsenen nüfus politikası bu ihtiyacı karşılamak içindi. Tanzimat Yüksek Kurulu 9 Mart 1857'de padişah tarafından onaylanmış göç ve iskânla ilgili bir kararname yayınlamıştır.⁷³⁰ Yayınlanan bu kararname ile Osmanlı ülkesine yapılacak göçlerin serbest bırakıldığı görülmektedir. Kararname Osmanlı padişahına bağlılık yemini ederek onun tebaasından olmaya ve Osmanlı kanunlarına saygı göstermeye hazır olan

⁷²⁵ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 152.

⁷²⁶ Tevfik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, Eren Yay., İstanbul 1998, s. 54.

⁷²⁷ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 153.

⁷²⁸ Faruk Kocacık, “Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)”, **Osmanlı Araştırmaları I**, İstanbul 1980, s. 182.

⁷²⁹ Hilmi Bayraktar, “Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 22, Güz 2007, s. 410.

⁷³⁰ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 153.

herkese devletin kapılarının açık olduğunu ilan ediyordu. Gelenlerden Anadolu'da iskân edilecekler altı yıl, Rumeli'de iskân edilecekler de on iki yıl vergi muafiyeti tanınacaktı.⁷³¹ Gelenler dini ve örfi konularda hoşgörüyle karşılanacak ve devlet tarafından her türlü ihlale karşı korunacaktı. Gelecek göçmenler yerleştirildikleri bölgelerinde dini ihtiyaçları için gerekli ibadethaneler yapabilmek için devletten izin talep edebileceklerdi.⁷³²

Osmanlı Devleti'nin Kafkas göçmenlerinin gelmesine karşı takındığı olumlu tavrın altında yatan çıkara dayalı çeşitli sebepler vardı. Bu sebepler Hıristiyanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Müslüman nüfusun arttırılmak istenmesi, azınlık isyanlarının bastırılmasında Çerkeslerin kullanılmak istenmesi ve dağlıların askerî kabiliyetlerinden yararlanmak olarak sıralanabilir.⁷³³ Osmanlı topraklarına göç eden ve Rus ordularını uzun yıllar boyunca kendi yaptıkları silahlarla durdurmuş olan savaşçı Çerkeslerin bir kısmı hem Rumeli'deki Müslüman nüfusu arttırmak hem de buraları savunmak için Balkanlar'da iskâna tabi tutulmuştur. Bu Çerkesler gerçekten de savaşçı özellikleri dolayısıyla ve Rusya karşıtı tutumlarıyla Plevne savunmasından itibaren 93 Harbi boyunca çok önemli görevler üstlenmişlerdir.⁷³⁴

Rumeli'ye geçirilen büyük bir Çerkes grubunun burada yurt edinmesi istenmiştir. Aynı zamanda Bulgar ve Sırp çeteleri Türk ve Müslüman ahaliye sıkıntı yaratıyorlar, özellikle Rus kışkırtmaları yüzünden bir ayaklamaya hazırlanıyorlardı. Esmeye başlayan bu ihtilal rüzgârı, yıllarca Kafkasları Rus ordusuna dar etmiş ve dağ şartlarında savaşmakta usta olan Çerkesler tarafından bir süre de olsa kesilmiştir. Ayrıca Çerkeslerin bölgeye gelmeleri ve faaliyetleri nedeniyle Müslüman ahalinin Hıristiyanlar karşısında gücü de bir nebze artmıştır.⁷³⁵

Göçler başlarken Osmanlı Devleti az sayıda bir nüfus geleceğini tahmin etmekteydi. Ancak beklenildiği gibi olmamış, büyük kitleler halinde gelen göçmenler devletin yükünü ve işlerini arttırmıştır. Zaten o sıralar ekonomik bakımdan büyük bir bunalıma doğru sürüklenen Osmanlı Devleti bir de göçmenlerin masraflarını karşılamaya kalkınca mali çöküşü daha da hızlanmıştır. Hem göçmenlerin çok olması hem de Osmanlı Devleti'nin ekonomik zorluklar içinde olması nedeniyle göçmenler çok büyük acılar ve zorluklar yaşamışlardır. Bu zorluklara rağmen birçok önlem alan Osmanlı Devleti göçmenleri yeni yurtlarına yerleştirmeye çalışmıştır.⁷³⁶

⁷³¹ Tekeli, **a.g.e.**, s. 47.

⁷³² Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 153.

⁷³³ Avagyan, **a.g.e.**, s. 32.

⁷³⁴ Ayhan, **a.g.e.**, s. 65.

⁷³⁵ Ayhan, **a.g.e.**, s. 122.

⁷³⁶ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 19.

Osmanlı Devleti tarafından olumlu karşılanan göçler 1861 yılından itibaren beklenenden fazla göçmenin gelmesi ve giderek de sayılarının artması nedeniyle memnuniyetsizlik yaratmaya başlayacaktır. Başlangıçta az sayıda göçmenin geleceği ve bunların ahalinin de yardımıyla kısa sürede ve sorunsuzca iskân edilecekleri tahmin ediliyordu. Bu tahmin 1860'a kadar bir nevi doğru çıkmış, göçmenler fazla sorun yaşanmadan iskân edilmişlerdi. Ancak göçmen sayısındaki artışla birlikte sorunlar da artmış, iskelelerde veya misafir olarak bekletildikleri yerlerde yığılmalar olmuş, durum altından kalkılamaz bir hal almıştı. Hal böyle olunca halkın göçmenler konusundaki yardım ve müsamahaları da giderek azalıyor hatta sorun olmaya başlıyordu. 1864 yılındaki büyük göçten sonra artık devletin göçleri teşvik etmediği ve kısıtlamaya çalıştığı görülmektedir. Artık göçlerin daha kontrollü olmasına çalışan Osmanlı Devleti tedbirler alma yoluna gidiyordu. Göçmenler ansızın geliyorlar, iskânları için bürokrasi ağır işliyor ve toplumsal hayata kısa sürede katılamıyorlardı. Bu nedenle göç ve iskân konularında bazı prensipler kabul edilmiştir. Örneğin her yıl için sadece 5000 göçmen kabul edilmesi ve geleceklerin Ruslardan izin ve pasaport alarak Türk konsolosluğuna başvurmaları şartı getirilmesi bu prensiplerdendir.⁷³⁷ Ancak göçlerin yoğunluğu, devletin tam bir yasak koyamaması ve Rusya'nın baskılarının sürekli göçü tetiklemesi bu hususta hayata geçirilmesi düşünülen uygulamaları imkânsız hale getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin göçlerle ilgili politikaları Balkanlar söz konusu olduğunda farklılık göstermektedir. Çünkü Balkanlar'dan yapılan göçler Osmanlı'nın Avrupa topraklarında tutunmasını zorlaştıracaktır. Bu nedenle Balkan göçmenlerine dair politika, Müslüman toplulukların mümkün mertebe yurtlarını terk etmemeleri veya bu olmazsa yine Balkanlar'da iskâna tabii tutulmaları üzerine kuruludur. Osmanlı Devleti hem göç etmiş Müslüman halkın geride kalan haklarını savunmak hem de göç etmemiş olanları yerlerinde tutabilmek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunmuştur.

Balkan göçleri Osmanlı Devleti'nin dış ilişkilerinde de önemli değişikliklere neden olmuştur. Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, Romanya, Rusya, Yunanistan ve Avusturya devletleriyle sınır dışında kalan Müslümanların huzurunun sağlanması, göç edenlerin geri dönebilmeleri ve buralarda bıraktıkları malları gibi konularda görüşmeler olmuştur.⁷³⁸

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Balkanlar'da Osmanlı Devleti'nin elinde kalan yerleri korumak ve bu yerler üzerindeki Balkan devletlerinin ihtiraslarının önüne geçmek için çalışmalar yapılmıştır. Bu hususta Safvet Paşa tarafından sultana sunulan arizada 93 Harbi nedeniyle yaşanan toprak kayıpları sonunda Osmanlı egemenliğinin Selanik, Yanya,

⁷³⁷ Habiçoğlu, a.g.e., s. 105-106.

⁷³⁸ Çelik, a.g.m., s. 129.

Manastır, İşkodra, Kosova ve Edirne vilayetlerinde sürdürdüğünü ancak bu bölgelerin üzerinde Karadağ, Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan'ın emelleri olduğu, buraları elde tutabilmek için mevcut kanunların layıkıyla uygulanması, güvenliğin ve adaletin sağlanması gerektiğini bildirmiştir.⁷³⁹ Safvet Paşa sultana sunduğu ikinci arızada da Rumeli'de Osmanlıların tek dayanağının İslami bir unsur olan Arnavutluk olduğu ve bu durumun iyi değerlendirilip ilişkilerin buna göre sağlanması gerektiğini ifade etmektedir.⁷⁴⁰

1877-1878 Savaşı sonunda başlayan barış görüşmelerinde Osmanlı delegesi Safvet Paşa bir nüfus mübadelesi fikrini ortaya atmıştır. Bu fikre göre Balkan sıra dağlarının kuzeyindeki Türkler güneye, sıra dağların güneyinde kalan Bulgarlar da kuzeye geçirilmeli ve malları da karşılıklı tasfiye edilmeliydi. Bu fikir uygulanması zor da olsa o zamanki koşullar için en iyiydi. Fakat Türkleri bu topraklardan atmanın planlarını yapmış bir Rusya'nın bu fikri benimseyip teklifi değerlendirmesi söz konusu olmamıştır.⁷⁴¹

Ayastefanos Anlaşması'ndan sonra yurtlarını bırakarak kaçan göçmenler geri dönmeye başlamışlardı. Ancak geri dönüşle ilgili birçok engelle karşılaşmışlardır. Erkan-ı Harbiye'den aldıkları pasaportlarla geri gidenlerin çoğu daha evlerine varmadan yolda Bulgarların saldırısına uğramış ve bu nedenle Osmanlı Devleti Şumnu tarafına gidecek olan göçmenlere Nisan 1878'den itibaren pasaport vermeyi geçici olarak durdurmak zorunda kalmıştır. Osmanlı hükümeti Rusya'dan yolların emniyetini sağlamasını istemesine karşılık Ruslar geri dönmeye çalışanlara her türlü kötü muameleyi yaparak geri dönüşleri engellemeye çalışmıştır. Yine de her şeyi göze alarak dönmeye çalışanlar Rus pasaportu olmadığı gerekçesiyle eski ikametgâhlarına yerleştirilmemiş, pasaportu olanlar ise engellenmiştir. Bulgarlar tarafından işgal edilen mülkleri geri verilmediği gibi henüz herhangi bir Bulgarın yerleştirilmediği Türklerin evleri de yakılarak tahrip edilmiştir. Bu şekilde geri dönenler evsiz ve barksız ortada bırakılarak silahlı Bulgar çetelerinin insafına terk edilmişlerdi.⁷⁴²

93 Harbi bitip mütareke imzalandıktan sonra Türk göçmenler Rumeli'deki yurtlarına geri gönderilmişlerdir. Ancak savaş sonrasında bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkan Bulgaristan'ın düşmanca tutumları ve savaş sırasında mülklerinin tahrip edilmesi nedeniyle orada fazla kalamayıp yine göç etmek zorunda kalacaklardı. Bu sefer Osmanlı Devleti bunları Anadolu'nun içlerine ve Suriye taraflarına sevk etmiş ve oralarda iskân etmişti. Savaş sonrasında hem Rumeli'ye geri döneceklerin hem de Anadolu'ya gönderileceklerin sevk işlemlerinin tamamlanması 1880 yılını bulmuştur.⁷⁴³

⁷³⁹ Çetin, **a.g.m.**, s. 563-565.

⁷⁴⁰ Çetin, **a.g.m.**, s. 569.

⁷⁴¹ Şimşir, **a.g.m.**, s. 49.

⁷⁴² İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 118-119.

⁷⁴³ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 144.

Göç eden Türklerin toprakları ve malları Bulgarlar tarafından yağmalanmıştır. Bulgaristan'daki ilk Osmanlı temsilcisi olan Nihat Paşa bu toprakların durumunu görüşmek istemiştir. 1880 yılında Sofya'ya giderken yanında 93 Harbi yüzünden göç ettirilen Türklere ait yüz sandık dolusu tapuyu da beraberinde götürmüştü. Ancak gasp edilen Türk topraklarının bedelleri Bulgarlardan alınamamıştı.⁷⁴⁴

93 Harbi'nden sonra Osmanlı Devleti'nin elinde kalan Şarki Rumeli Vilayeti'nde yaşayan Türklere dair takip ettiği siyaset, Türklerin yaşadıkları toprakları terk etmemeleri üzerine kuruluydu. Çünkü Bulgaristan'ın kaybından sonra Avrupa'da elinde kalan yerlerden biri olan Şarki Rumeli Vilayeti'nde Türklerin varlığı Osmanlı Devleti'nin lehine bir durumdu. Buradaki Türkler bölgeyi terk ederlerse bir daha geri dönmeleri mümkün olamazdı. Bu nedenle savaşlar sırasında her şeyleri tahrip olmuş bölge halkına Osmanlı Devleti yardım etmiştir.⁷⁴⁵ Osmanlı Devleti 1879-1885 yıllarında Bulgaristan ve Şarki Rumeli Vilayeti'nden göç yapılmasını engelleyerek bölgedeki Türk varlığını korumak ve bölgeyi elde tutabilmek için çabalasa da 1885 yılında vilayetin Bulgaristan'a ilhak edilmesiyle buradaki Türk unsur üzerinde baskı ve zulüm artmıştır. Göçü tetikleyen baskılar nedeniyle 1886 martından 1898 eylülüne kadar 33.333'ü Şarki Rumeli Vilayeti ve Bulgaristan'dan olmak üzere toplam 39.594 kişi Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Yine barış dönemi olan 1898-1902 yılları arasında Bulgaristan'dan Osmanlı Devleti'ne 70.603 kişi göç etmiştir.⁷⁴⁶

Osmanlı Devleti'nin Türk ahaliyi Şarki Rumeli'de tutma gayretleri pek işe yaramamış, 1880'den itibaren vilayetteki ahali Edirne'ye doğru göçe başlamıştır. Çünkü topraklarına geri dönen Türkler, mallarının Ruslar ve Bulgarlar tarafından gasp edildiğini görmüşlerdir. Bu sıkıntılara Bulgarların göçe zorlayıcı baskı ve zulümleri de eklenince çareyi Osmanlı Devleti'nin içlerine doğru göç etmekte bulmuşlardır.⁷⁴⁷

Hâkimiyet iddiasını sürdürmek istediği Bosna-Hersek gibi yerlerden topluca göç etmek isteyenlerin taleplerini geri çeviren Osmanlı Devleti, tamamen kaybedilen ya da İran, Kafkasya gibi sınır ötesi yerlerden gelen talepleri, Müslüman nüfusu artırma adına kabul etmekteydi. Bununla birlikte toplu göç taleplerinin kabul edilmediği bölgelerden gelen kişisel başvurular da kabul görmekteydi.⁷⁴⁸ Bosna-Hersek Müslüman nüfusun varlığıyla elde tutulmaya çalışılan bir bölgeydi. Bu bölgedeki ahalinin Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerine nakledilmeleri ve göç etmeleri buralarda Müslüman nüfusun azalmasına sebep olacağı için

⁷⁴⁴ Şimşir, **a.g.m.**, s. 48-49.

⁷⁴⁵ Aydın, **a.g.e.**, s. 199.

⁷⁴⁶ Ağanoglu, **a.g.e.**, s. 186.

⁷⁴⁷ Aydın, **a.g.e.**, s. 200; İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 130.

⁷⁴⁸ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 377.

bölgedeki nüfusun burada yaşamaya devam etmesinin devletın menfaatine olacağına dair 9 Mart 1901'de Ragusa Şehbenderliği'nden Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na bir tahrirat gönderilmiştir. Bosna ve Hersek Müslümanlarının göçlerinin eskiden beri devam ettiği ancak bu iki eyaletteki göçün son yıllarda çok fazla olduğuna işaret edilmiştir. Sadece 1900 yılında göç edenlerin miktarının 4.000 ailede 20.000 nüfusa ulaştığına dikkat çekilmiştir. Tahrirata göre bölgede yaşayan Müslümanlar toplam nüfusun üçte birini oluşturmakta ve 400.000'i bulmaktadır.⁷⁴⁹

20 Mayıs 1903'te Edirne Topçu İkinci Ferik Kumandanlığı'ndan gönderilen şifreye göre Edirne Vilayeti'nin Karadeniz sahilindeki Istranca Balkanlar'ında bütün yerler kömürcü, oduncu ve kayıkçı gibi yine hükümetçe bile şahsı ve hüviyetleri tanınmamış ve görülmemiş insanlarla doludur. Gramatik Nahiyesi'ne bağlı ve Balkan idaresinde bulunan 165 kabilenin bir veya müşterek birkaç Bulgar'a mahsus çiftliklerden ibaret olması ve buralarda yaşayan Bulgarların en gizli yol ve patikalarını bilmesi burayı eşkıyanın güvenli bir karargâhı haline getirmiştir. Sahilin büyük kısmı çiftlik halindedir ve Çalı Nikos ve Aya Pavlos gibi önemli çiftlikler de buradadır. Kömür ihracatıyla uğraşan bu çiftliklerden Aya Pavlos Çiftliği çalışanlarının Ermeni olması gibi durumlar eşkıyalığın büsbütün emniyetle devamını kolaylaştırmıştır. Her mevsimde buralarda güvenliğin sağlanması için dağınık olan kabilelerin birleştirilerek köy haline getirilmesi bölge emniyetini sağlamakla beraber yeni yolların açılmasıyla Karadeniz'in güvenliği için de önemlidir. Yeni köy iskânına yeterli olan Çalı Nikos Çiftliği ile Bulanık Deresi'nin güney ve kuzeyinde ikişer yüz haneli 4 köy iskânına müsait olan Aya Pavlos emlakları da mevcuttur. Buralarda Müslüman muhacirlerin iskânıyla köyler teşkil edilmesi ve daha önce zaten Çerkes Köyü iken sonradan kaldırılan ve Midye'ye yakın bulunan köy yerinin yeniden köy statüsüne kavuşturulmasının devletın yararına olacağı bildirilmiştir.⁷⁵⁰

Polos ve Bedre köyleri Bulgarlarının 40-50 hane halkı Kofçuğaz ve Hatt-ı İmtiyaz (Sırbistan, Romanya gibi beylik olan yerlerin sınırı) civarında bulunan ve ahalisi henüz geri dönmemiş Kocatarla Köyü arazisindeki boş yerlere yerleşmek istiyorlardı. Bu durum oradaki Bulgar nüfusunu artırma amacına dayalıydı ve engellenmezse bundan sonra da önem arz eden yerler boşaldıkça Bulgarlar tarafından müdahaleye meydan verilmiş olacaktı. O yüzden buralara Müslüman muhacirlerin iskân edilmesine dair Kırkkilise Mutasarrıflığı'ndan 3 Ekim 1905 tarihinde Edirne Vilayeti'ne bir telgraf çekilmiştir.⁷⁵¹ Söz konusu bölgeye Müslüman muhacirlerin iskânı lüzumu Edirne Vilayeti'nden hükümete bildirilmiş, gelen cevapta

⁷⁴⁹ BOA, Y.MTV, 212/62.

⁷⁵⁰ BOA, Y.PRK.ASK, 195/120.

⁷⁵¹ BOA, BEO, 2681/201026.

Kocatarla ahalisinin tamamının Bulgar olduğu, daha önce yaşanan karışıklıklarda gidenlerin geri dönmedikleri için köydeki 150 hanenin arazisinin boş olduğu bildirilmiştir. Bu nedenle firarilerin geri dönmeleri için kesin bir süre tanınip o süre zarfında gelmeyeceklerin yerlerine muhacir iskân etmekte bir mahzur olmadığı görülmüştür. Bölgede Müslüman nüfusun artırılması gerekli bulunduğundan Bosna, Sırbistan, Romanya, Bulgaristan ve Şarki Rumeli taraflarından gelecek Müslüman muhacirlerden bir kısmının Kofçuğaz ve Kocatarla'da iskân edilmesi uygun bulunmuş, bu şekilde Bulgarların buralarda iskânı caiz olamayacağından Müslüman ahalinin iskânıyla onların bölgede yerleşmelerine engel olunmasına çalışılmıştır.⁷⁵²

Ülgün'den göç edip İşkodra'ya gelen 26 haneden oluşan 123 Müslüman muhacir tarafından verilen arzuhalde göçlerinin usul ve nizama uygun yapılmış olduğu halde Ülgün'deki menkul ve gayrimenkullerinin Karadağ hükümeti tarafından müsadere edildiği ve bugünden itibaren satışına başlanacağı bildirilmiştir. Hak ve hukuklarının korunması için geri dönecekler hakkında haksız muamele yapılacağı ve Karadağ hükümeti tarafından Ülgün'de kalanların da haklarını korumak için İşkodra Vilayeti'nden 5 Temmuz 1906'da bir telgraf gönderilmiştir. Bu telgrafa binaen muhacirlerin hukuklarının korunması ve mağduriyetlerinin giderilmesi için Hariciye Nezareti'nin Çetine Sefareti aracılığıyla Karadağ hükümeti nezdinde acilen teşebbüste bulunmasına karar verilmiştir.⁷⁵³

Tophane-i Amire Müşiriyeti'nden hükümete sunulan 11 Mart 1907 tarihli yazıya göre ise Bulgaristan'da 3.000 kadar ahalinin gelecek ilkbaharda Edirne'ye geçerek eskiden Bulgaristan'a gitmiş olduklarını ve şimdi geri döndüklerini iddia edecekleri ve hatta İngiliz elçisinin bunları kabul için ısrar edeceği ve bu şekilde Edirne'de Bulgar ahalisinin çoğalmasına gayret olunacağı anlaşılmaktadır. Bulgarlar öteden beri bunu amaç edindiklerinden Edirne'de para kuvvetiyle arazi satın almaları ve bu yerlere Bulgaristan'dan gönderecekleri ahaliyi iskân etmeleri ve bunun için para sakınmamaları muhtemeldir. Bu ise Osmanlı Devleti için büyük bir tehlikedir buna karşı tedbir ise Edirne'deki Müslüman nüfusun artırılmasıdır. Birtakım yerlerde bazı insanlar Bulgarlara arazi sattıkları halde Müslüman muhacirleri yerleştirmek için arazi arandığında boş yer olmadığını iddia etmektedir. Vilayette bir milyon ahali olup bunun yarısı ehl-i islamdır ve bir milyon İslam ahali daha yerleştirecek kadar arazi bulunmaktadır. Bunun için Bulgarlar nasıl fedakârlıktan çekinmiyorlar ise Devlet-i Âliyye de fedakârlıktan kaçınmamalıdır, çünkü başkentin emniyeti buna bağlıdır. Edirne Vilayeti'nde bulunan bütün çiftlikler yavaş yavaş satın alınmalı ve Müslüman muhacirler ziraata alıştırmalı, çalışkan olanların ise arazisinin artırılması yoluna

⁷⁵² BOA, BEO, 2749/206133.

⁷⁵³ BOA, BEO, 2866/214940.

gidilmelidir. Bu ahalinin tarlalarını satıp savuşmamalarına çok dikkat edilerek buna karşı tedbirler alınmalıdır.⁷⁵⁴

Bulgaristan'dan Müslüman ahalinin yaptığı göçlerin ne gibi sebeplerden dolayı yapıldığına dair Sofya Şehbenderliği'nden Osmanlı hükümetine bir arıza gönderilmiştir. 1907 tarihli bu arızada Bulgaristan'da sakin İslam ahalisinin göç etmeye meyilli olduğu ve göç etmek için müracaat edenlerin kaç nüfustan ibaret olduğu bildirilmiştir. Arizaya göre göçe yol açan nedenler, Bulgarların mevcut siyasetleri, Bulgar ordusunda hizmet eden Bulgar kâhyalarının köylerine dönmeleriyle hemşehr-i bedel arzusuyla davranmaları, göç ederek veya firar suretiyle gelen Bulgarların yerliler arasında intikama yönelik şer hareketleri, Müslümanların senelik ödedikleri bir buçuk milyon kadar masraf vergisinin ağırlığı, Bulgarlarca zapt edilen bazı binaların kilise veya Bulgar mektebi gibi şeylere çevrilmeleri, özellikle şoselerde Müslüman arsalarının hayvan ahırına veya süvari talimgâhı gibi amaçlarla kullanılmasıdır. Bulgar tecavüzlerine karşı haklarını savunmak şöyle dursun pek çok kez bir resmi dairede derdini bile anlatmaktan çekinmeleri, bu yapılsa bile çoğu kez ağır cezalara maruz kalmaları gibi nedenlerdir. İşte bütün bunlara karşılık Müslüman ahalinin göç etme arzusu çoktandır hâsıl olmuş durumdadır. Bir çaresini bulup kendi imkânlarıyla sene başından bugüne kadar Varna ve civarından 1.700, Bergos'tan 200, Ruscuk'tan 250 ve Filibe'den 450'ye yakın Müslüman nüfus göç etmiştir. Rodop Balkanlar'ının Müslüman köyleriyle Hasköy, Karlova, Rusçuk, Silistre, Tutrukan, Hazergrad, Kızanlık ve Eski Hamidiye'den bir hayli insanın göç etmiş oldukları görülmektedir. Bulgarların saldırı ve tecavüzlerine son verilmediği takdirde emaret ve eyalet dahilinde Müslüman kalmayacağını mevcut halden anlaşılakta bulunduğu bildirilmiştir.⁷⁵⁵

Göç sırasında tarlalarını ve diğer mülklerini telaşla terk ettikleri sırada senetlerinin çoğu kısmı kaybolan, sonradan göç edenlerin pek çoğu da vefat eden Romanya muhacirlerinin terk ettikleri yerler için birkaç milyon frank değerindeki meşhur Çayca Ormanı için tazminat talep edilmiştir. Osmanlı Devleti, Romanya ile Ticaret Muahedesinin yenilenmesinin Dobruca'dan göç eden Müslümanların emlak ve arazilerine mukabil tazminat vermesi şartına bağlı olduğu 1899'da Romanya hükümetine bildirmişti.⁷⁵⁶ Ancak bu sorun çözülememiş yıllar sonra Romanya delegeleriyle yapılan müzakere sonunda bir ticaret ve konsolosluk anlaşması imzalanmış ve düzenlenen anlaşma layihaları iki mazbata ile 15 Eylül 1908'de sadarete sunulmuştur. Anlaşmanın üçüncü maddesinin Dobruca Muhacirin-i İslamiyesi'nin emlakı hakkında olduğu ve bu hususta cereyan eden görüşmeler ve konunun seyri bir mazbata ile

⁷⁵⁴ BOA, Y.PRK.ASK, 244/27.

⁷⁵⁵ BOA, A.MTZ, 160/13.

⁷⁵⁶ BOA, Y.PRK.NHM, 7/112.

takdim edilmiştir. Mazbataya göre Romanya, Dobruca'yı işgal ettikten sonra bu vilayete mahsus bir arazi kanunu düzenlemiştir. Kanun, yerlerini terk ederek göç edenlerin üç sene içinde ya bizzat gelerek arazisini ziraat etmeyen veya bizzat ve vekâleten satış yapmayanların arazileri üzerindeki haklarını ortadan kaldırmaktadır. Ancak insanların bunları yapması pek olası ve kolay olmadığından arazilerinin bedeli olarak Romanya'dan 5 ile 10 milyon frank arasında bir miktar para alınması hesaplanmıştır. Buna karşılık Romanya hükümeti muhacirlerin emlakları işinde mesuliyet kabul etmek istemeyip bir kanun yapmış ve yarım milyon frank verebileceğini beyan etmiş, mesele de ihtilaf üzere kalmıştır. Dobruca Müslüman muhacirlerinden emlakını bırakıp göç edenler geri gidip mallarını satamamış veya senet elde edememişlerdir. Fakat Romanya hükümeti arazilerin belki de muhacirler tarafından bir şekilde satılmış olacağını iddia etmiş ve satmamış olduklarına dair oradan evrak getirmelerini talep etmiştir. Orada kalan Müslüman arazileri Osmanlı hükümetine göre yarım milyon dönümden fazladır ve bir yolunu bulup satanlar olsa bile bunların iddia ettikleri miktarın 100-150 dönümü geçmediği ve el konulan arazilerin kesinlikle 400.000 dönümün üzerinde olduğu iddia edilmektedir. Bunun üzerine özel bir komisyon teşkil edilerek konunun tetkikine karar verilmiş ve komisyona müracaat edenlerin istek ve kayıtlarından anlaşıldığına göre Dobruca muhacirlerinin arazisinin 540.000 dönümden fazla olduğu görülmüştür. Mutasarrıfiyet senetlerini kaybettiği beyanıyla müracaat edip defterhaneden kayıtları çıkarılanların iddialarına göre belirlenen kısım bile yaklaşık 450.000 dönümdür. Bu işin takip edilmesine karar verilmiş, ya Romanya mahkemelerinde konu görüşülerek Müslüman muhacirlerin haklarının iade edilmesi ya da Romanya'nın uygun bir miktar para vermesi şıklarından birinin tercih edilmesi istenmiştir.⁷⁵⁷

Berlin Anlaşması'ndan sonra Rumeli'den göçen Türk ahalinin geri dönebilmesi için Osmanlı Devleti büyük gayret sarf etmiştir. Ancak geri dönenler veya göç etmemiş olanlar Bulgar mezalimine maruz kalıyorlardı. Bu nedenle göçmenler geri dönüş konusunda pek istekli değillerdi. Çünkü bölgede söz sahibi olan Rusya tarafsız davranmıyor ve Türklerin azınlığa düşmeleri için elinden geleni yapıyordu. Bunun için Ruslar bir yandan Türklere karşı yapılan zulümlerde Bulgarları cesaretlendirici bir tavır içinde hareket ediyorlar bir yandan da dönüş işlemlerini zorlaştırmak için çalışıyorlardı. Rusya, Türklerin eski topraklarına dönememeleri için pasaportlarına el koyuyor, geri dönüş için verilen süreyi çok kısa tutuyor, Türklerden boşalan evlere Bulgarları yerleştiriyor ve Türklere ait gayrimenkul malları savaş ganimeti sayarak gasp ediyordu. Zaten savaş sırasında tarlalardaki mahsulleri de kendi

⁷⁵⁷ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 194/25.

ihtiyaçları için kullanmaktan çekinmeyen Ruslar tüm bu faaliyetleriyle Türklerin Rumeli'ye geri dönmeleri için bağlayıcı olan bütün şartları ortadan kaldırmışlardır.⁷⁵⁸

2.1.1. XIX. Yüzyılda Kurulmuş Olan Göçmen İskân Kurumları

Osmanlı topraklarına doğru yapılan göçler XVIII. yüzyılın sonlarında başladığı halde gerek III. Selim döneminde gerekse II. Mahmut döneminde göçmenlerin iskânları ve uyum problemleri ile sosyo-ekonomik ve kültürel meselelerinin nasıl çözüme kavuşturulduğu hakkında fazla bilgi yoktur. Kesin olarak bilinen şey göçmenlere devlet tarafında yakın ilgi gösterildiğidir. Tanzimat Dönemi'ne kadar göçler aralıklarla meydana geliyordu ve çok büyük kitleler halinde de olmuyordu. Bu yüzden göçmenlerin iskânı için zaman zaman çıkarılan talimatlar yeterli olmuştu. Tanzimat'la birlikte göçmenlerle ilgili işler merkez ve taşra kentlerinde yerel belediye teşkilatları vesilesiyle yapılmaya başlanmıştır.⁷⁵⁹

XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren karşı karşıya kaldığı göç ve göçmen meseleleriyle uğraşmak için özel bir teşkilatlanma girişimi olmayan Osmanlı Devleti kendi topraklarına gelen göçmenleri merkezden gönderdiği emirnamelerle yerel yöneticilere iskân ettirmiş, ancak Tanzimat Dönemi'nde her alanda olduğu gibi iskân konusunda da devlet değişik yaklaşımlara gitmek durumunda kalmıştır. Kırım Savaşı'na kadar Dahiliye Nezareti bünyesindeki kimi daireler muhacirlerin iskânı işiyle uğraşmıştır. Savaştan sonra Gözleve (Kırım/Ukrayna), Sivastopol ve Kerç'ten gelen göçmenlerin Dobruca'ya sevkleri, iskân ve iaşeleri gibi konularla ilgilenmesi için Ticaret Nezareti görevlendirilmiştir. Başka tarafa gitmeyip direk başkente gelen göçmenler için ise Ticaret Nezareti ile işbirliği yapmak kaydıyla Şehremaneti görevlendirilmiştir.⁷⁶⁰

Kırım Savaşı sonrası göçmenleri kabulde tereddüt ve sorun yaşamayan Osmanlı Devleti göçlerin kısa sürede biteceğini hesap etmişti. Ancak 1859 sonrası meydana gelen iki büyük göç dalgası göçmen iskânı konusunda Osmanlı için zorlukların başlangıcı olacaktır.⁷⁶¹ Bu durum devleti daha organize bir şekilde iskân konusunda teşkilatlanmaya gitmek zorunda bırakacaktır. Sel gibi gelen göçmenlerin iskânlarında Şehremaneti yetersiz kalmaktaydı. Hem göçmenlerin sayılarının çok olması hem de kurumun bütçesinin yetersiz olması nedeniyle göçmen işleriyle meşgul olacak bir komisyonun kurulmasına karar verilmişti.⁷⁶²

Osmanlı topraklarına yapılan göçler başladığında devletin bu işlerle meşgul olması için henüz kurumsallaşmış bir örgütlenmesi yoktu. O nedenle ilk gelen göçmenleri halk misafir

⁷⁵⁸ Aydın, **a.g.e.**, s. 31.

⁷⁵⁹ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 157.

⁷⁶⁰ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 588.

⁷⁶¹ Eren, **a.g.e.**, s. 54-55; Yılmaz, **a.g.m.**, s. 589.

⁷⁶² BOA, A.MKT.MHM 174/72.

etmiş ancak 1860'lı yıllara doğru göç dalgaları güçlenmiş ve devlet 1960 yılında Muhacirin Komisyonu'nu kurmuştur. Osmanlı topraklarına yapılan Çerkes ve Nogay göçlerinin artması nedeniyle bu göçmenlerin iskân işi vb. birçok işlerinin görülmesi için kurulmuş olan Muhacirin Komisyonu'nun başına Trabzon eski valisi Hafız Paşa getirilmiştir.⁷⁶³

Eski Ticaret Muavini Remzi Efendi, Darü'ş-şura-i askeri azasından Refik Bey ve ulemadan Hacı İsmail Efendi ile Hacı Pir Efendi de Muhacirin Komisyonu'nun azalarını oluşturmuşlardır. Komisyonun kayıt ve hesap işleri için de Babıâli'den ve Hazine'den gerektiği kadar katip ve memurun tayin edilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁶⁴ Muhacirlerin işlerinin yürütülmesi için kurulmuş olan komisyona elverişli olduğu düşünülen Hayyamiye Kışlası'nda bulunan daire⁷⁶⁵ ile Hamidiye Vakıf Dairesi⁷⁶⁶ tahsis edilmiştir. Bundan sonra gelen göçmenler daha sistemli bir şekilde Anadolu ve Rumeli'de iskân edilmişlerdir.⁷⁶⁷ 5 Ocak 1860 tarihinde oluşturulan bu komisyon Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak kurulmuş ancak 1861 yılında bağımsız bir kurum haline getirilmiştir.⁷⁶⁸

Kurulan ilk göçmen komisyonu göçmenlerin iskân işlerini yükleniyor ve bu işler için komisyonun yapacağı bütün masraflar devlet eliyle karşılanıyordu.⁷⁶⁹ Göçmen işlerinin daha düzenli olarak yoluna konulması amacıyla 1860'tan sonra vilayetlerde Muhacirin Komisyonu'nun şubeleri açılmıştı. Ancak göçmen akınları o kadar ani ve hızlı geliyordu ki ülkenin her tarafında göçmenlerin bütün ihtiyaçlarını karşılama ve onları belli bir düzen içinde iskân etmek mümkün olmuyordu. Öyle ki yüz binlerce insan yurtlarından kalabalık aileler şeklinde ve hızla sürülüyorlardı ki çoğu zaman Osmanlı makamları göçmenlerin nerelerden geldiklerini dahi öğrenemiyordu.⁷⁷⁰

Göçmenlerin iskân için gönderildikleri her ilde birer iskân görevlisi ve kâtip bulunuyordu. Ayrıca il merkezlerinde, sancaklarda ve ilçelerde birer komisyon kurulmuş, bu komisyonlarda iskân, hesap ve sağlık işleri şubeleri ile idari kısımlar oluşturulmuştu. İskân yapılabilecek boş arazileri saptayıp idareye bildirmek işlerini de iskân şubesi yapıyordu. İskân şubeleri göçmenlerin daimi ikametgâh yerlerine sevk edilirken meydana gelebilecek karışıklıklara engel olmak için hareket günü, yeri ve saatini İstanbul'daki belediye dairelerine bildiriyor, onlar da imam ve muhtarlar aracılığıyla göçmenlere iletiyorlardı. İllerde teşkilatlanmış iskân şubeleri ise gelen göçmenleri ikamet edecekleri yerlere götürmek, onlara

⁷⁶³ BOA, A.MKT.MHM 174/72.

⁷⁶⁴ BOA, A.MKT.NZD 300/88; A.MKT.NZD 301/55; İ.MMS 16/696.

⁷⁶⁵ BOA, A.MKT.NZD 301/36.

⁷⁶⁶ BOA, A.MKT.NZD 300/88; A.MKT.NZD 300/98.

⁷⁶⁷ Tekeli, **a.g.e.**, s. 45.

⁷⁶⁸ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 589.

⁷⁶⁹ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 158.

⁷⁷⁰ Eren, **a.g.e.**, s. 70.

yevmiye bağlatmak, nüfuslarını, isimlerini ve nerelerde yerleştiklerini kayıt altına alarak “idare-i umumi”ye bildirmekle yükümlüydüler.⁷⁷¹

Göçler arttıkça Osmanlı Devleti'nin “planlı iskân” kavramına uygun bir şekilde, sel gibi gelen göçmenlerin iskân işlerini bir komisyon aracılığıyla yaptığı görülmektedir. Planlı iskânda ana amaç sorunlu olan kütleleri düzenli hareket ettirmek, kimi tehlike ve yolsuzlukların önüne geçerek iskân edilenlerin ıslahını sağlamaktır. Planlı iskânın önemli bir faydası ise iskân edilenlerin, devlet denetimli zirai üretimde bulunmaları için gerekli tedbirleri alarak, devlete bu konuda üzerine düşeni yapma olanağını sağlamasıdır.⁷⁷²

Göçmenlerin işleriyle ilgilenmesi ve iskânlarını sağlaması için Osmanlı yönetimi tarafından 1860 yılında Muhacirin Komisyonu kurulmuş ise de yepyeni bir olgu olan kitlesel göçlerle başa çıkılamamıştır. Vergi afları, toprak dağıtımı, inşaatların ücretsiz yapılması, malzeme verilmesi gibi yardımlara rağmen göçlerin ortaya çıkardığı sorunların önüne geçilemiyordu.⁷⁷³

1864 yılında gelen göçmenlerin iskânları tamamlanınca Muhacirin Komisyonu'nun vilayet ve sancaklardaki sevk ve iskân memurları 1866 yılında lağvedilmeye başlandı. Ancak bu tarihten sonra kalabalık kabileler geldiğinde komisyon tarafından onların iskânları için iskân memuru, kâtip, tercüman ve zaptiyeler görevlendiriliyordu.⁷⁷⁴

Göçmenlerin azalmasıyla artık ihtiyaç kalmadığı düşünülen Muhacirin Komisyonu 1875'te lağvedilmişti. Ancak 93 Harbi başlayınca 13 Ağustos 1877'de, Rus istilası nedeniyle Rumeli'den gelen göçmenlerin Anadolu ve Suriye taraflarında iskân edilmesi için, Muhacirin Komisyonu'nun yeniden kurulmasına karar verilmiştir. 25 Ocak 1878'de ise “Umum Muhacirin Komisyonu”na bağlı olan “Sevk-i Muhacirin Komisyonu” kurulmuştur. Ayrıca göçmenlere yapılacak yardımları toplamak ve yerlerine ulaştırmakla görevli olan “İane-i Muhacirin Encümeni” de kurulmuştur. Savaş bitiminden sonra Rumeli'deki yerlerine geri dönecek göçmenlerin işlerinin görülmesi için de “İane-i Muhacirin-i Muhtelit Komisyonu” kurulmuştur.⁷⁷⁵

1878 yılının mart ayında Sultan II. Abdülhamit başkanlığında “Muhacirin Komisyon-ı Âlisi” adıyla yeni bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon daimi olmayıp sadece ihtiyaç duyulduğunda devletin genel iskân politikalarını belirleme amacıyla olan geçici bir teşkilatlanmadır. Muhacirin komisyonunun bir üst dairesi olarak çalışan bu komisyon 1878

⁷⁷¹ Kocacık, “Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)”, s. 162-163.

⁷⁷² Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s. 266.

⁷⁷³ Eren, **a.g.e.**, s. 67.

⁷⁷⁴ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 109.

⁷⁷⁵ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 110; Dündar, **a.g.e.**, s. 59; İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 72-74.

tarhli “İskân-ı Muhacirin Talimatnamesi”ni hazırlamış ve kısa bir süre sonra da lağvedilmiştir.⁷⁷⁶

Daha önce kurulmuş olan göçmen komisyonu teşkilatlanması 1878’deki göç dalgasından sonra daha da geliştirilmiştir. Göçmen komisyonuna alt komiteler bağlanmıştır. Bu komitelerin biri uluslararası yardım topluyor, biri de ülke içinden yardımlar toplamaya çalışıyor, bir başkası ise sadece iskân işleriyle meşgul oluyordu. Her vilayette de komisyona bağlı çalışan göçmen müdürlükleri oluşturulmuştu.⁷⁷⁷ Oluşturulan komisyonun nizamnamesi ise şu şekildedir:

*Muhacirin Komisyon-ı Âlisi’nin suret-i teşkiline ve vezaif ve salahiyetine dair
nizamname suretidir*

Birinci Madde: Muhacirin Komisyon-ı Âlisi taht-ı riyaset mufahhama-i hazret-i padişahîde olmak taraf-ı eşref-i cenâb-ı hilâfetpenahiden tâyin buyrulacak birinci âzadan cînibinden bi’l-vekâle icra-i riyaset olunmak ve erkan-ı harbiyeden ehliyetli dört zabıta ile Dahiliye Nezareti’nden iki ve Maliye ve Ticaret ve Nafiâ nezaretlerinden birer ve Orman İdaresi’nden bir ki on azâdan mürekkeb bulunmak üzere teşkil buyrulmuştur.

İkinci Madde: Komisyon-ı Âli’nin istihdam edeceği memurlar iki kısım olup birincisi muhacirinin esbab-ı hicretlerini teshil ve ikincisi hicret eden nüfus iskân-ı memur olacaktır işbu memurların lazım gelen dairelerden intihab ve ahzı emrinde Komisyon-ı Âlice mezuniyet-i kamile ita olunmuştur.

Üçüncü Madde: Madde-i sabıkada beyan olunan memurların bu hizmetleri memuriyet-i asliyelerine hâlel vermeyecek ve memuriyetlerini ikmal edinceye kadar vazife-i asliyeleri bi’l-vekâle idare olunacaktır işbu memurlardan taşraya izam edilenlerin harcırahları Komisyon-ı Âlice tesviye edilmek mukarrerdir.

Dördüncü Madde: Komisyon-ı Âli’nin tanzim edeceği layiha ve mazbatalar Meclis-i Mahsus-ı Vükela’ya havale olunarak verilecek kararı natık mazbatalara leffen arz-ı atıyye-i ulya kılınacak ve mukarrerat-ı vakıa rehn-i tasdik-i âli olduktan sonra devair-i aidesince muvafık-ı tatbik ve icraya konulacaktır.

Beşinci Madde: Komisyon-ı Âli muhacirinin arkası alınuncaya kadar ifa-i vazifeye devam ve şimdilik haftada üç gün içtima edecektir.

Altıncı Madde: Komisyon-ı Âli’nin evvel ba-evvel iştigal edeceği maddetaraf-ı hükümet-i seniyyeden ita olunacak mebalighden maada işbu nizamnamede tayin olunan esaslara tevfikân muhacirinin teshil ve muhacirinin temin-i iskânı zımında olan sermayenin vücuda gelmesi için ittihaz olunacak vesait ve tedabirin mütalaasıdır.

⁷⁷⁶ Yılmaz, a.g.m., s. 591.

⁷⁷⁷ Tekeli, a.g.e., s. 151-152.

Yedinci Madde: Muhacirin ve iskân maddeleri için taraf-ı devletten tahsis ve ita olunacak meblağ ile eshab-ı heyet taraflarından icra olunacak ianenin suret-i ahz ve sarfını mübeyyin Komisyon-ı Âlice mükemmel hesap ve faturalar tutulacak ve azâdan bir münasibi muhasebecilik vazifesini ifa eyleyecektir.

Sekizinci Madde: Komisyon-ı Âli'nin vâridat ve masarifatı ile nerelerden ne kadar nüfus hicret edip hangi mahallere iskân edileceğini mübeyyin her altı ayda bir tanzim edeceği cetveller matbuat vasıtasıyla resmen neşr ve ilan kılınacaktır.

Dokuzuncu Madde: Memalik-i Şahane'ye hicret etmek isteyen nüfus-ı islamiyenin teshil-i muhaceretlerine müteallik mütalaat ve tedabirin bi'l-müzakere Babiâli'ce beyanı Komisyon-ı Âli'nin vezâifinden olacak ve Babiâli'ce ol babda iktiza eden muamelat müsaraaten icra olunacaktır.

Onuncu Madde: Komisyon-ı Âli Memalik-i Şahane'ye hicret eden nüfusun vatan-ı aslilerinde bıraktıkları emlak ve emval ve eşyaya müteallik isteklerinin kat' ve tesviyesine ve taraflarından lazım gelen dava vekillerinin tayin ve izamına bakmak vazifesiyle dahi mükelleftir.

Onbirinci Madde: Hicret eden nüfusun gelecekleri yerlerden mahal-i iskânlarına kadar vapur ve demiryolu ve araba ücreti gibi muhtaç olacakları masarifin vilayetlerce suret-i tedarik ve tesviyesi Komisyon-ı Âlice kararlaştırılarak yapılacak layiha Babiâli'ye irsal edilecek ve gelecek nüfus-ı hayvanlarını da nakletmek istedikleri halde evvela tertib eden mütalaat dahi ilave-i maruzat olunacaktır.

Onikinci Madde: Muhacirin için tahsis edilecek mahallerde yapılacak karyelerin esvaki muntazam ve tesis olunacak hanelerin hayvan muhafazasına dahi elverişli ve ehven ve latifü'l-manzar olmak üzere icab eden resim ve planları Komisyon-ı Âlice tanzim olunacak ve hicret eden nüfusun ziraat ve felâhata muktezi alet ve edevat ve hayvanatın tedariki çareleri dahi teemmül kılınacaktır.

Onüçüncü Madde: Bi-kudret olan her ailenin vatan-ı aslisinden iskân edilecek mahale vusulüne ve bade'l-iskân ve ziraatten istifadesi husulüne kadar güzzeranı tabii bulunan bir buçuk nihayet iki sene zarfında iaşesi Komisyon-ı Âli'ye ait olacak ve içlerinde erbab-ı sanayiden bulunanların iskân memurları tarafından verilecek malûmata göre tefrikiyle suret-i maişetlerince Komisyon-ı Âli canibinden tedabir-i lâzıme ittihaz olunacaktır.

Ondördüncü Madde: Memalik-i Şahane'ye hicret edecek nüfusun mutlaka Anadolu kıtasında iskânları lazım geleceğinden bunların peyderpey sevk olunacakları vilâyat Komisyon-ı Âlice bi'l-müzakere tâyin olunmakla beraber her vilâyette iskâna tahsis edilecek

arazi ve mezârî' mahalleriyle bi'l-muhabere tahdîd ve tayin ve derece-i vü's'aitlerine ve yekdiğeriyle olan bu'd u mesafelerine göre iktiza eden cetveller tanzim olunacaktır.

Onbeşinci Madde: Hicret edecek nüfusun gerek Dersaadet'te gerek Anadolu sevahilinin çıkacakları iskelelerinde müddet-i medide yığılıp kalmalarına ve duçar-ı sefalet olmalarına mahal bırakılmamak için mahal-i iskânları evvelce tehiye olunmak ve haneleri yapılıncaya kadar oralarda suret-i temekkünleri temin edilmek üzere Komisyon-ı Âlice tedabir-i mukteziye ittihazına fevkü'l-gaye itina kılınacak ve herhalde muhacirinin mahall-i iskânları hazırlanmış bulunduktan sonra takım takım celbleri sureti nazar-ı dikkate alınacaktır.

Onaltıncı Madde: Vilâyat-ı memurin-i mülkiyesi iskân-ı muhacirin maddesinin icraatına muavenet-i fülüye ile mükelleftirler binaenaleyh vali ve mutasarrıf ve kaymakamlar tarafından Komisyon-ı Âli'nin icraat ve mukarreratına ve muhacirin efradına diriğ-i muavenet olduğu halde esbab-ı mucibe beyanıyla haklarında şikâyeti havi Komisyon-ı Âli'den Babialî'ye gönderilecek mazbata üzerine bi'l-istizan müteallik buyrulacak irade-i seniyye-i hazret-i padişahî mucibince lâzım gelen muamele icra olunacaktır.

Onyedinci Madde: Komisyon-ı Âli'nin tedabir ve icraat-ı iskâniyeye müteallik ittihaz edeceği kararların esas ve fîruatı hakkında doğrudan doğruya vilâyat valilikleri ve lede'l-icab mutasarrıflıklara muhaberat mezuniyeti olacak ve hususat-ı mezkûreye dair muharrerat birinci âzalık tarafından tastir olunacaktır.⁷⁷⁸

Bu nizamname Muhacirin-i İslamiye Komisyonu nizamnamesinin de temelini teşkil etmektedir. Aşağıda görüleceği üzere her iki nizamname birbirine çok yakın hususları içermektedir.

1880 yılından sonra göçlerin azalmasına bağlı olarak Muhacirin Komisyonu'nun işleri hafiflemiş, bu kez de 30 Aralık 1894 tarihinde lağvedilmiştir. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı yüzünden büyük göçmen grupları gelmeye başlayınca 27 Kasım 1897'de yani lağvedilişinden üç yıl sonra padişahın fahri başkanlığında "Komisyon-ı Âli" adı altında yeniden kurulmuştur. Bu komisyon Erkan-ı Harbiye'den 4 subay, Dahiliye'den 2, Maliye, Ticaret ve Nafia nezaretlerinden ve Orman İdaresi'nden birer aza olmak üzere toplam 10 üyeden oluşuyordu.⁷⁷⁹ Muhacirin Komisyon-ı Âlisi 1913 yılında Dahiliye Nezareti'ne bağlı bir genel müdürlük haline getirilmiştir.⁷⁸⁰ Yine 1897'den sonra Girit göçlerinin artması

⁷⁷⁸ BOA, Y.PRK.A, 3/27.

⁷⁷⁹ Dündar, a.g.e., s. 60; Habiçoğlu, a.g.e., s. 111.

⁷⁸⁰ Habiçoğlu, a.g.e., s. 111.

yüzünden göçmenlerin sağlık işleriyle ilgilenmek üzere Haziran 1899'da bir sıhhiye komisyonu oluşturulmuştur.⁷⁸¹

Özetle göçlerin 1865 yılından itibaren yavaşlamasıyla Muhacirin Komisyonu'nun faaliyetleri neredeyse durma noktasına gelmiş ve 1875 yılından itibaren görevlileri başka dairelere tayin edilerek komisyon da Zabtiye Nezareti'ne bağlı bir daire haline getirilmiştir. Komisyon 1877'de de tamamen kaldırılmıştır. Ancak hemen akabinde Osmanlı-Rus savaşının çıkmasıyla yüz binlerce göçmen Osmanlı topraklarına akın edince yeniden bir göçmen komisyonu ihtiyacı hâsıl olmuştu. Nitekim 18 Haziran 1878'de "İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu" kurulmuştu. Önceki komisyonun aksine bu yeni komisyonun iskân yapılacak vilayetlerde birer taşra teşkilatı bulunmaktaydı. Bu komisyon da göçlerin azalmasıyla 19 Eylül 1894 tarihinde lağvedilmiştir. Bu tarihten sonra iskân işleri Dahiliye Nezareti ile Şehremaneti'ne verilmiş ancak işler daha çok nezaret bünyesinde bulunan "iskân şubesi" vasıtasıyla yürütülmüştür. Bu şube faaliyetlerine "Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmisi" adıyla 1914 yılında bir genel müdürlük haline getirilene kadar iskân işlerini yerine getirmiştir.⁷⁸²

Ortaya çıkan göçler merkezi otoriteyi azaltmamış, tersine iskân için üretilen çözümler nedeniyle arttırmıştır. Göçmen işleri için devlet eliyle kurulan komisyonlar göç konusundaki idari yapılanmayı sağlamış ve yöneten-yönetilen ilişkisi de belirlenerek devam etmiştir.⁷⁸³

2.1.2. Göçmenlere Yardım Faaliyetlerinde Bulunan Kuruluşlar

Durumları oldukça kötü olan göçmenlere elbette en büyük yardım devletin kendisinden gelmekteydi. Bunun yanı sıra halk ve çeşitli cemiyetler göçmenlere yardım konusunda devletin yükünü hafifletmekteydiler. Özellikle cemiyetler içinde en önemlisi 1877 yılındaki Osmanlı Devleti ile Sırp-Karadağ Savaşları sonrasında kurulan *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti* idi. Bu cemiyet göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılama hususunda yararlı çalışmalar yapmıştır.⁷⁸⁴

Diğer bir yardım kuruluşu olan İane-i Muhacirin Komisyonu ise İstanbul'a gelen göçmenlere iş bulmak, yardım toplamak ve iskânlarına yardımcı olmak gibi amaçlar için çalışmıştır.⁷⁸⁵ Komisyon, göçmenlerin yerleştikleri yerleri defterlere kaydediyor ve zanaat sahibi göçmenlere iş bulmaya çalışıyordu. Göçmenler arasında yaygılaşan çeşitli hastalıklarla da mücadele eden komisyon hastalanan göçmenleri Vakıf Gureba Hastanesi'ne göndermekle de yetkiliydi. Bu yardım komisyonunun göçmenler için yaptığı masraflar "İdare-i Muhacirin

⁷⁸¹ BOA, A.MKT.MHM, 506/8.

⁷⁸² Yılmaz, a.g.m., s. 590-591.

⁷⁸³ Çelik, a.g.m., s. 129.

⁷⁸⁴ Ağanoglu, a.g.e., s. 217.

⁷⁸⁵ Aydın, a.g.e., s. 29; İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 76.

Komisyonu” tarafından karşılanıyor ve yapılan çalışmalar da İdare-i Muhacirin Komisyonu’na rapor ediliyordu.⁷⁸⁶

Göçmenlerin arasında başgösteren salgın hastalıkların tedavisi için İstanbul’da birçok hastane faaliyet gösteriyor, doktorlar ve diğer sağlık görevlileri de buldukları semtlerde göçmenlerin tedavileri için çalışıyorlardı.⁷⁸⁷

İdare-i Muhacirin Komisyonu çalışmalarını göçler yaşandıkça sürdürmeye çalışmıştır. Komisyonun çalışmalarına birçok yabancıdan da yardımcı olduğu görülmektedir. Londra’da yapılacak bir mitingde İdare-i Muhacirin Komisyonu namına hazır bulunmak üzere Sofya’dan müteveffa reis Nazar Karavelof’un zevcesi Lonra’ya gitmiş ve görüşmelerde bulunmuştur.⁷⁸⁸

Göç problemlerinin çözüme kavuşmasında yardımlarından istifade edilen derneklerden birisi olan “Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti” sadece iskân işlerinde değil kültürel alanda da faaliyet yürütüyordu. Yayın faaliyetlerinde de bulunan dernek bütün faaliyetlerinden elde ettiği gelirleri yine muhacirler yararına kullanmaktaydı. Muhacirlerin iskânlarında devlete yardımcı oluyor, hem muhacirler hem de bölgelerle ilgili bilgileri de resmi makamlarla paylaşarak iskân için yol gösterici bir rol oynuyordu.⁷⁸⁹

Gelen yoğun göçler karşısında henüz yeni kurulmuş olan İdare-i Muhacirin Komisyonu göçmenlerin yaralarını sarmaya çalışmışsa da pek başarılı olamamıştır. Göçmenlerin düştüğü perişan durum Avrupa kamuoyunda yankı bulmuş ve Almanya, Fransa ve İngiltere gibi devletlerin ve devlet adamlarının destekleriyle göçmenler için yardım komiteleri kurulmuş ve yabancılar göçmenlerin yaralarının sarılmasında bir nebze de olsa yardımda bulunmuşlardır.⁷⁹⁰

Kafkas göçmenleri perişan durumu İngiltere’de kamuoyunun tepkisine neden olmuştu. Hem basın hem de hükümet üyeleri göçmenlerin durumlarına dikkat çekmiş ve Londra’da Kafkas göçmenlerine yardım için bir komite kurulmuştur. Komite aracılığıyla göçmenlere 300 ton peksimet gönderilmiştir. İngiltere’nin bu yardımı insani bir davranış olsa da siyasi bakımdan durum farklıdır. O dönemde İngiltere Hindistan ile ilgili yaşadığı sorunlar yüzünden Hindistan’dakiler başta olmak üzere Müslümanların sempatisini kazanmaya çalışıyordu.⁷⁹¹

⁷⁸⁶ Kocacık, “Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler (1878-1890)”, s. 159.

⁷⁸⁷ Göçmenlerin hastalıklarının tedavilerinin yapıldığı hastaneler ve vakalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İpek, **Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri**, s. 93-105.

⁷⁸⁸ BOA. Y.A.HUS, 469/87.

⁷⁸⁹ *Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti* ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için Ağanoğlu, **a.g.e.**, s. 155-160.

⁷⁹⁰ Ayhan, **a.g.e.**, s. 116.

⁷⁹¹ Eren, **a.g.e.**, s. 76.

93 Harbi dolayısıyla yaşanan vahşet yüzünden yerlerinden kaçan insanlar İstanbul'da birikmişlerdi. 200.000'i aşkın göçmenin birikmesine daha fazla seyirci kalamayan batılı büyük devletlerin elçileri, konsoloslar ve yabancı işadamları tarafından *Milletlerarası Göçmenlere Yardım Komitesi* kurulmuştur.⁷⁹² Yabancı uyruklu 83 üyeden oluşan yardım komitesinin üyeleri İstanbul'daki konsoloslar, tüccarlar, bankerler ve gazetecilerdi. Komitenin amacı göçmenler için yurtiçi ve yurtdışından yardım toplamaktı.⁷⁹³ Bu komite aracılığıyla Avrupa ve Amerika'da yapılan balo, tiyatro ve piyango gibi etkinliklerde toplanan yardımlar göçmenler için kullanılmak üzere İstanbul'a gönderilmişti. Yapılan etkinlik ve yardımlarla güçlenen komite günde 27.000 göçmene yiyecek vb. yardımlar dağıtabilmekteydi.⁷⁹⁴

22 Ocak 1878'de faaliyetlerine başlayan ve tamamı yabancı üyelere meydana gelen Milletlerarası Göçmenlere Yardım Komitesi esnaf, tüccar, banker, konsolos ve gazetecilerden oluşuyordu. Faaliyet gösterdiği süre zarfında 30.204 lira yardım toplayan komite bu parayla 9 tane fırın ve 4 tane de hastane işletmiştir.⁷⁹⁵ Toplanmış olan 30.204 liranın bir kısmıyla komite tarafından Gülhane Parkı, Üsküdar, Beykoz, Kadıköy, Tophane, Pangaltı, Taksim, Çamlıca ve Fenerbahçe semtlerinde olmak üzere dokuz tane hastane yaptırılmıştır. Göçmenlerin her türlü işlerinde yardım etmeye çalışan bu komite 9 Nisan 1879 tarihine kadar faaliyetlerine devam etmiştir.⁷⁹⁶

Rumeli'de Müslümanların gördükleri zulümler ve düştükleri durumlara dair gelen haberler Londra'da geniş yankı bulmuştu. Bunun üzerine Şubat 1878'de Baronne Bourdett Coutts tarafından İngiltere'de *Sermaye-i Şefkat-i Osmaniyye* kurulmuştu. Bu kuruluşun 9 Şubat 1878'e kadar toplayıp İstanbul'daki temsilcisine gönderdiği ayni ve nakdi yardımların miktarı 24.000 İngiliz lirasını bulmuştur. Cemiyet topladığı bütün yardımları sadece İngiltere'den sağlamıştır.⁷⁹⁷

Muhacirin İâne Komisyonu, Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi ve Sermaye-i Şefkat-i Osmaniyye gibi özel yardım komisyonları eliyle toparlanan yardımlar göçmenlere dağıtılmıştır.⁷⁹⁸ Ancak muhacirlere yardım etme amaçlı faaliyet gösteren dış kaynaklı kurum ve kuruluşlardan bazılarının da başka hesaplarla bu işe giriştiği görülmüştür. Trablusgarp'ta muhacir iskânı için 50 milyon frank sermaye ile bir şirket kurulduğu ve bu şirketin her yıl Afrika'ya 50.000 İtalyan çiftçi göndermek niyetinde olduğuna dair Paris'te çıkan La Liberte

⁷⁹² Aġanoġlu, **a.g.e.**, s. 220.

⁷⁹³ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 159.

⁷⁹⁴ Aġanoġlu, **a.g.e.**, s. 220.

⁷⁹⁵ Aydın, **a.g.e.**, s. 29; İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 76.

⁷⁹⁶ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 155.

⁷⁹⁷ İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 77.

⁷⁹⁸ İpek, **a.g.m.**, s. 666.

gazetesinde bir haber yayınlanmış ve Mayıs 1902’de bu haberin incelenmesi istenmiştir. Yapılan inceleme sonucunda bu şirketin Trablusgarb Vilayeti’ndeki boş arazilerin imtiyazını elde etmeye niyetli olduğu bildirilmişti. Dış kaynaklı bu şirketin istediğinin yerine getirilmesinin mümkün olmadığı Hariciye Nezareti’ne tebliğ edilmişti.⁷⁹⁹

2.1.3. Göçmen İskân Talimatnameleri

Tanzimat’ın ilanına kadar gelen göçmenlerin iskânları ya doğrudan hükümetin sınırlardaki eyaletlere göçler yaşandığında gönderdiği talimatnamelere göre yapılır ya da göçmenlerin bizzat hükümete başvuruları sonucu onlara sağlanan yardımlar da yapılırdı.⁸⁰⁰

Göçmen iskânlarıyla ilgili en önemli aşamalardan birisi de 3 Mayıs 1856 yılında çıkarılan talimatnamedir. Bu talimatname bir ferman şeklinde hazırlanarak Silistre Valiliği’ne gönderilmiştir. Çünkü Silistre o dönem Kırım ve Kafkasya’dan gelecek olan göçmenlerin Karadeniz’in kuzeyini izleyerek Osmanlı Devleti topraklarına giriş yapacakları yer idi.⁸⁰¹ Kırım Savaşı nedeniyle Kafkasya’dan, Avusturya işgali nedeniyle de Eflak-Buğdan’dan gelen göçmenlerin Rumeli’de iskânları görevi Silistre Vilayeti’ne verilmişti. Bu göçmenlerin işleri için mezkûr talimatname gönderilmişti.⁸⁰² Talimatnamede geçen bazı maddeler sonraki talimatnamelerde de değişmeden yerini alacaktır. Bunlar: sığınmacılar için gerekli olan arazi, öküz, tohumluk zahire, araba ve evlerin ücretsiz olarak kendilerine verilmesi, her türlü vergiden muaf tutulmaları ve 25 yıl askere alınmamaları gibi maddelerdir. Talimatnamede Osmanlı Devleti’ne bağlılık göstermek, kanunlara itaat etmek, din ve mezhep ayrımı yapmamak şartıyla Osmanlı topraklarına göç edecek herkesin kabul edileceği belirtilmiştir.⁸⁰³ Bu talimatname içeriği ve anlayışı bakımından Türk ve dünya göç tarihinde özel bir yere sahiptir. Çünkü ırkçılık davalarının hareketli olduğu dönemlerde insan haklarına ve hürriyetine karşı gösterilen hassasiyetleri gözönünde tutan bir içeriğe sahiptir.⁸⁰⁴

⁷⁹⁹ BOA, DH.MKT, 516/50.

⁸⁰⁰ Eren, a.g.e., s. 39-40.

⁸⁰¹ Kocacık, “Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler (1878-1890)”, s. 158.

⁸⁰² Eren, a.g.e., s. 40-41; Habiçoğlu, a.g.e., s. 112.

⁸⁰³ Habiçoğlu, a.g.e., s. 112.

⁸⁰⁴ Eren, a.g.e., s. 41. “*Bu talimatnamenin birinci fıkrasında Rumeli’ye kara ve deniz yoluyla gelen göçmenlerin ilk ihtiyaçlarının karşılanması ve şimdilik ilk yardım olarak iki bin kise akçe gönderildiği bildirildikten sonra, ikinci fıkrasında ahaliden Osmanlı İmparatorluğu’na iltica eden ister Müslüman ister Hıristiyan olsun hepsine sonsuz merhamet ve lütufta bulunulması ve muhacirlerin mali kudretlerini tekrar elde edinceye kadar on sene için bütün vergilerden af olunduğu ve yirmi beş yıl askerlikten muaf sayılmaları bildirilmekte ve diğer maddelerinde muhacirlerden ziraat işleriyle meşgul olanlara münasip yerlerde arazi verilmesi, sanat veya başka mesleklerde meşgul olanların da yine münasip yerlerde iskân edilmesi ve muhtaç olanlara yeniden ve meccanen evler yapılması, yapılacak evlere lazım olan kereste vesair malzemenin naklinde mahalli halkın yardım etmesi ve halka bu vazîfenin bir angarya olmayıp komşuluk hakkı ve muavenet için yapılması lazım geldiğinin telkin olunması, muhacirlere lazım gelen tohumluk, öküz, araba vesair diğer tarım araçlarının sağlanması için icap eden masrafların devlet tarafından karşılanacağı için ayrı ayrı listeler yapıp gönderilmesi ve muhacirlerin yerleştirilecekleri köy ve kasabaların inşaatında cadde ve evlerin nizamlarına*

Bundan sonra her göçmen akınında ya da göç eden kabilelerin belirli bir bölgede yerleştirilmesi hususunda talimatnameler çıkarılmıştır. Göçmen işleriyle ilgili olarak Osmanlı Devleti'nce çıkarılan son talimatname 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında çıkarılmıştır.⁸⁰⁵

14 Haziran 1878 tarihli talimatnamede göçmen iskânında yerli halka düşen görev ve yükler de açıkça belirtilmektedir. Göçmenlerin çok fazla olması nedeniyle hepsinin iskânının mümkün olmayacağı ve göçmenlerin köy ve kasabalara dağıtılması gerekmektedir. Bu yerleşimlerdeki her on eve bir göçmen hanesi verileceğinden köy ve kasabaların kendi hisselerine düşen göçmen için hane sayılarını belirtmeleri istenmiştir. Eğer buralarda boş arazi varsa her göçmen ailesi için üçer gözlü ev yapılması ve göçmenlerin bu işlerde kullanılması gibi hususlara açıklık getirilmiştir. Göçmenlerin kullanacağı arazinin yerli halk tarafından sürülüp ekilmesi de istenmiştir.⁸⁰⁶

1878 yılında çıkarılan “Dersaadet Muhacirîn İdâresi Hakkında Talimat” ve bu talimata bağlı olara çıkarılan talimatnâmeler ülke genelinde iskân ve sevk işleri ile ilgili karmaşalara son vermiş ve geneli kapsayan bir talimatnâme meydana getirilmiştir. Anadolu'ya sevk edilecek göçmenlerle ilgili olan bu talimatnâmede 1905 yılında küçük değişiklikler yapılmıştır.⁸⁰⁷ Yapılan değişikliklerden bir tanesi de muhacirlere verilen tayinat konusudur. Artık muhacirler için tayinat verilmesi yasaklanmıştır. Ancak göçmenlerin perişan durumlarda kaldığı kimi durumlarda bu yasağın istisnai de olsa zaman zaman delindiği görülmektedir. Örneğin Konya'da iskân için sevk edilmiş olan 700'den fazla haneden oluşan göçmen grubuna perişan durumları nedeniyle Eylül 1908'de tayinat verilmek zorunda kalınmıştır.⁸⁰⁸ Talimatnâme 1913 yılında “İskân-ı Muhacirîn Nizamnâmesi” çıkarılana kadar yürürlükte kalan bir kanun olarak faaliyetlerine devam etmiştir.⁸⁰⁹

dikkat olunmasına, açık bir ifade ile yazılmış bulunan bu talimatta göçmenlerin yerleştirilmesi, maddi ve manevi himayesi için her türlü tedbirin alınmasına dikkat edilmiştir.” Aynı eser, s. 41-42.

⁸⁰⁵ 1856'dan sonra çıkarılan Talimatnamelerle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 113-116.

⁸⁰⁶ Aydın, **a.g.m.**, s. 36.

⁸⁰⁷ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 594.

⁸⁰⁸ BOA, DH.MKT, 1296/3.

⁸⁰⁹ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 594.

2.2. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu

2.2.1. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun Kuruluş Gerekçeleri

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu gibi özel bir göçmen iskân kurumunun oluşturulmasının temelinde yatan iki önemli faktör vardır. Bunlardan birincisi XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin büyük çoğunluğunun Müslümanlardan oluşması, ikincisi ise Sultan II. Abdülhamit'in İslami yönleri ağır basan politikalarıdır.

Komisyonun Müslüman göçmenlerin iskânlarını sultanın politikaları çerçevesinde yaptığı görülmektedir. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na ismini veren ve komisyonun da başına geçen II. Abdülhamit, Osmanlı Devleti'ne göç eden Müslümanları Anadolu ve Rumeli'ye yerleştirme işini bu komisyona vermiştir.⁸¹⁰ Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun nizamnamesinin dördüncü maddesine göre komisyonun başlıca görevi çeşitli bölgelerden gelecek Müslüman göçmenlere arazi sağlamak, en iyi şekilde iskânlarını sağlamak ve refah içinde yaşamalarını temin etmektir.⁸¹¹ Ayrıca Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun birçok belgesinde Müslüman nüfusun artırılmasına dair ibarelere sık sık rastlanmaktadır.⁸¹²

Sosyal olayların oluşum süreci ağır işler ve küçük bir değişim bile yüzyıllarca zaman alabilir. Oysa XIX. yüzyıl Osmanlı'sında siyasi ve sosyo-ekonomik konularda yapısal değişikliklerle zaman adeta hızlanmış, gerçekleşmesi yüzyıllar boyunca sürecek olgular yalnızca on yıllar içinde gerçekleşmiştir. Özellikle 93 Harbi'yle birlikte ortaya çıkan göç olayının toplumsal değişime etkisi bu bağlamda çok önemlidir.⁸¹³ Osmanlı'nın toplumsal yapısı Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarından Asya'daki topraklarına milyonlarca göçmenin akın ettiği yıllarda büyük sosyal, etnik, dinsel ve dilsel değişimler geçirmiştir.

⁸¹⁰ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 130.

⁸¹¹ “Komisyon-ı Âli'nin başlıca vezâifi cihat-ı muhtelifeden vürud eden ve edecek olan muhacirin-i islâmiye için arazi-i münasebe tedariki ve bunların hüsn-i iskânıyla temin-i refah halleri esbâbını müzakere ve taraf-ı Hükümet-i Seniyye'den itâ' ve tahsis buyrulacak mebâligden maâda işbu nizamnamede tâyin olunan esaslara tevfikân muhaceretin teshîli ve muhacirinin temin-i iskânı zımında tedarik-i muktezî olacak sermayenin vücuda getirilmesi için daha ittihazı lâzım gelecek vesait ve tedabiri taharri ve mütalâa ile arz-ı hususlarıdır” BOA, DH.MKT, 2200/87; BOA, İ.HUS, 73/1316 Za-44; **Düstur**, Tertip 1, c. 8, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara 1943, s. 310.

⁸¹² BOA, BEO, 2866/214940; “... oralarda Müslümanların tezyîdi lâzımeden bulunmuş olduğundan Bosna ve Sırbistan ve Romanya ve Bulgaristan ve Rumeli-i Şarki taraflarından gelecek muhacirin-i islâmiyeden münasip miktarı mezkûr Kofçuğaz ve Kocatarla denilen arazide iskân olunmak üzere vilâyet-i müşârü'l-ileyhaya tebligat icrâsının nezâret-i celîlelerine havalesi Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ kararıyla ledel-istizân havalı-i mezkurede Bulgarların iskânı caiz olamayacağından oralarda ahali-i islâmiye iskânı ile Bulgarların tavattun etmelerine meydan bırakılmaması şeref-südürlü buyrulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhi icab-ı âliyyesinden bulunmuş olmakla iktizâsının sürat-ı ifâsına himmet” BOA, BEO, 2749/206133; “...ba'de-zîn yalnız muhacirin-i islâmiyyenin Memâlik-i Şâhâne'ye iskânlarına müsâade edilip islâmdan olmayan diğer muhacirinin kabul edilmemesi için bir karar ittihazı şeref-sânih ve südür buyrulan emr ve fermân-ı hümayun ... Memâlik-i mahrûse-i şâhâneye yalnız muhacirin-i islâmiyyenin kabulü nüfûs-ı islâmiyyenin tezâyüdüne sebep olacağı cihetle bi'l-vücûh müstelzem-i fevâid ve muhsenât olduğundan ber-müceb-i emr ve fermân-ı hümayün hazret-i hilâfetpenahi bâde-zîn Memâlik-i Şâhâne'ye islâmdan olmayan bi'l-cümle muhacirinin kabul edilmemesi zımında iktizâ-i hâlin ifâsının Dâhiliye Nezâreti'ne iş'ârı ve Hâriciye Nezâreti ile Muhacirin-i İslâmiye Komisyon-ı Âlisi birinci a'zâlığına malûmat i'tâsı tezekkür kılındı” BOA, MV, 99/78.

⁸¹³ Çelik, **a.g.m.**, s. 117-118.

Osmanlı demografik durumu her bakımdan bu göçlerden etkilenmiştir.⁸¹⁴ Ayrıca Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan zorunlu göçlerin de büyük kitleler halinde olması ve süreklilik arz etmesi Osmanlı'nın sosyo-ekonomik, etnik ve dini yapısında radikal değişikliklere yol açmıştır.⁸¹⁵

Dünyadaki Müslüman toplumların yaşadığı hemen her yerin sömürge durumuna düştüğü XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti hilafeti elinde bulundurması nedeniyle umut beklenen kapı durumuna düşmüştür. Hem bu makamı elinde tutması hem de bağımsız görünen tek Müslüman devlet olması nedeniyle birçok yardım ve himaye talepleriyle karşı karşıya kalmıştır.⁸¹⁶ 1880 ve 1890'lı yıllarda dünyanın her tarafında tırmanışa geçen İngiliz, Fransız ve Rus sömürge faaliyetleri Osmanlı Devleti'ne sığınan Müslüman nüfusu bir hayli arttırmıştı. Büyük devletlerden sayılan ve henüz bağımsızlığını koruyan Osmanlı Devleti gayrimüslim yönetimlerin bayrakları altında yaşamak istemeyen Müslümanlar için sığınacakları tek kale idi.⁸¹⁷

Yarım yüzyıl gibi bir sürede 1.5-2 milyon göçmen nüfusun gelmesiyle Osmanlı etnik ve sosyal yapısında görülen önemli değişiklikler özellikle Anadolu'da daha belirgin bir hal almıştır. Öyle ki 1851 yılında Anadolu'nun nüfusu 10-11 milyon civarındaydı. Kırım, Kafkasya ve diğer bölgelerden yapılan göçlere 93 Harbi sonrası Rumeli'den yapılan göçler de eklendiğinde Anadolu'ya 2-2,5 milyon civarında bir nüfus akışı olduğu görülmektedir. Bu durumda Anadolu'nun nüfus yapısının göçlerden ne denli etkilendiği ortadadır. Ayrıca bu nüfus yoğunluğunun etkilerinin yanı sıra çeşitli bölgelerden gelen göçmenlerin kendi yerel kültürleri ve değerlerini de beraberlerinde getirmeleri Anadolu'da kültürel hayata zenginlik ve çeşitlilik kazandırmıştır.⁸¹⁸

XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarına 1783 ve özellikle 1804'ten sonra Kırım'dan, 1862'den sonra Kafkasya'dan ve 1878'den sonra da Balkanlar'dan tahminen beş milyon göçmen gelmiştir. Bu kadar insanın yer değiştirmesine neden olan bu göçler sonucunda Anadolu ve Rumeli'de Müslüman-Türk nüfusunun miktarı ve oranı hızlı bir şekilde artmıştır.⁸¹⁹

Göçlerin Osmanlı coğrafyasının ve özellikle Anadolu'nun etnik yapısına etkileri oldukça fazladır. XIX. yüzyıla kadar Anadolu etnik dokusunda Rum ve Ermenilerin önemli

⁸¹⁴ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 149.

⁸¹⁵ Bice, **a.g.e.**, s. 45

⁸¹⁶ Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti Üzerine Düşünceler", **Osmanlı Devleti'nin 700. Kuruluş Yıldönümünde Sultan II. Abdülhamid Paneli II**, Bilge Yay., İstanbul 2000, s. 129.

⁸¹⁷ Deringil, **a.g.m.**, s. 435.

⁸¹⁸ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 7-8.

⁸¹⁹ Kemal H. Karpat, "Pan-İslamizm ve II. Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 48, Haziran 1987, s. 25.

bir yeri vardı. Onlarla birlikte daha az sayıda da olsalar Museviler de önemli bir yer işgal ediyorlardı.⁸²⁰ Bunu anlayabilmek için Osmanlı'nın nüfus istatistiklerini incelemek gerekir. 1881-1882 nüfus sayımına göre Osmanlı topraklarında yaşayan 39.109.601 nüfusun 9.678.798'i Anadolu'da yaşayan Müslümanlardan oluşmaktaydı. Bu sonuçlara bakıldığında Anadolu Müslümanlarının nüfusu, gelen çok sayıda göçmene rağmen, savaş yıllarının yıkıcı etkileri nedeniyle azalma yaşamıştı. Ancak artık Anadolu Müslüman nüfusunun %20-25'ini de gelen göçmenler oluşturuyordu.⁸²¹ 1844 Osmanlı nüfus istatistiğine göre imparatorluğun bütün toprakları dâhilinde 35.350.000 kişi yaşamaktaydı ve bu nüfusun 21 milyonunu Müslümanlar oluşturmaktaydı. Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yoğun olarak yapılan göçlerden sonra 1867 yılında yapılan nüfus sayımına göre ise Osmanlı ülkesinde yaşayan 40 milyon nüfusun 24.376.000 kişisi Müslüman olarak kaydedilmiştir. Bu sayımların birincisinde Anadolu Müslümanlarının nüfusu 11.805.000 iken bu rakam ikinci sayımda 12.813.000'e ulaşmıştır.⁸²²

XIX. yüzyıl ortalarına kadar Anadolu'nun büyük bir kısmı önemli bir iskân işlemine maruz kalmamıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren başlayan ve XIX. yüzyılda süreklilik kazanan toprak kayıpları ile birlikte içe dönük göçler artmaya başlamıştı. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'yla tamamen içe dönük bir hal alan göçler Anadolu'daki nüfus yoğunluğunu arttırmıştır.⁸²³ 1878'den sonra Osmanlı Devleti'ndeki Müslümanların sayısı devletin ağırlıklı olarak Müslüman bir devlete dönüşmesine yol açacak şekilde tırmanmıştır.⁸²⁴ Müslüman nüfusun büyüme hızı ve oranları bir süre daha devam etmiş fakat 1885'ten itibaren ciddi ölçüde yavaşlamıştır.⁸²⁵

Özellikle Rumeli'den yapılan göçler Anadolu'yu birçok bakımdan etkilemiştir. Çünkü Rumeli Türklerinin son durağı Anadolu olmuş, büyük dalgalar halinde gelen göçmenlerle Anadolu Türk nüfusunun yoğunluğu artmış, gayrimüslim nüfusa karşı Müslümanların oranı yükselmiştir. Bu şekilde Anadolu'da ileride kurulacak bir milli devletin ortaya çıkmasını sağlayacak faktörlerden birisi de tamamlanmış oluyordu.⁸²⁶

1878'de yapılan Berlin Anlaşması'ndan sonra Balkan devletleri Hıristiyan birer devlet olarak bağımsızlıklarını kazanınca Müslümanların Osmanlı Devleti'nin elinde kalan topraklarındaki toplam nüfusta oranları %80'e yükselmişti. Böylece inanç, toprak ve devlete

⁸²⁰ Fügen İltter, "19. Yüzyılda İç Anadolu Azınlık Yapıları Üzerine Gözlem ve Değerlendirmeler", **XII. Türk Tarih Kongresi**, c. III, 12-16 Eylül 1994, TTK Yay., Ankara 1999, s.1059.

⁸²¹ Bice, **a.g.e.**, s. 57-58.

⁸²² Bice, **a.g.e.**, s. 56.

⁸²³ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 179.

⁸²⁴ Karpat, **Osmanlı Nüfusu....**, s. 97.

⁸²⁵ Karpat, **Osmanlı Nüfusu....**, s. 99.

⁸²⁶ Şimşir, **a.g.e.**, s. 9.

bağlılık açısından yeni bir temele oturmaya başlamıştı. Bu yeni ilişki çerçevesinde İslamcılık devletin birliğini sağlayan ideoloji haline gelirken maddi ve entelektüel değişimler modernizme liberal bir boyut kazandırmıştı.⁸²⁷

Sömürge durumuna düşen ülkelerden Osmanlı topraklarına kaçan göçmenler Osmanlı Devleti'nin idari ve iktisadi bakımdan buhranlı olan durumundan dolayı var olan yakınmaları pekiştiriyordu. II. Abdülhamit'in tahta geçmesinden önce Osmanlı topraklarına gelen göçmen sayısı iki milyonu buluyordu.⁸²⁸ Gayrimüslimler karşısında geldiği pozisyon nedeniyle halkın devleti kendi bakış açısından esas itibariyle bir İslam devletiydi. Devlet nüfusunun ezici çoğunluğunun Müslüman olması, devletin halife sıfatına sahip bir padişahın yönetiminde olması gibi etkenler Müslüman kitleler arasında belirginleşen İslami ideolojinin şeklini ve niteliğini ortaya koymakta birinci derecede rol oynamıştır.⁸²⁹

Osmanlı tarihinde büyük bir demografik, kültürel ve sosyo-ekonomik yeniden yapılanmanın meydana geldiği XIX. yüzyılın ikinci yarısında milyonlarca göçmen Kafkasya, Balkanlar ve Kırım'dan ayrılarak Anadolu'ya yerleşmek zorunda kalmıştı. Hem bu dönemde hem de XX. yüzyıl başlarında Osmanlı ülkesindeki Müslüman kavimler ve dil grupları kendilerini Türklükle özdeşleştirmeye başlamış olan yeni toplumun içinde birbirine karışmışlardı.⁸³⁰ Bulgaristan'da Türklere yapılan vahşi saldırılar nasıl Anadolu'da yaşayan kitlelerin milli bilincini arttırdıysa Kafkaslar ve Balkanlar'da yaşayan Müslümanlara yapılanlar da dini bilinci artırmıştır. Gelişmeler bu bilinci hızla siyasi bir bilince dönüştürmüştür. Böylece dini bağlar Müslüman toplulukların birbirlerine siyasi bir yakınlaşma duymasını sağlamıştır. Bu yakınlaşma Müslüman kitlelerde yeni bir siyasi ve milli kimlikle ortaya çıkmalarına yol açmıştır.⁸³¹

Savaşlar yüzünden Osmanlı Devleti'nin toprakları küçülürken savaşlara bağlı olarak gelişen göçler sayesinde Müslüman nüfus artıyordu. Nüfus yapısındaki bu değişimler II. Abdülhamit'in İslamcı bir politika izlemesinin nedenlerinden birisi olarak gösterilmiştir.⁸³² 1878 Berlin Antlaşması sonrası Osmanlı topraklarında yaşayan nüfusun ezici çoğunluğunu Müslümanlar oluştururken gayrimüslim nüfus ise Rusya veya herhangi bir Avrupa devleti ile sınır bağlantısı olmayan bölgelerde yaşamaktaydı. İşte bu şartlar II. Abdülhamit'in panislamist politikasının ve bir Osmanlı-Müslüman proto-milletine doğru atılım tohumlarının ekildiği şartlardı.⁸³³ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Balkanlar'daki topraklarının

⁸²⁷ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din**, s. 170.

⁸²⁸ Koloğlu, **a.g.e.**, s. 47.

⁸²⁹ Karpat, **a.g.m.**, s. 29.

⁸³⁰ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji**, s. 47.

⁸³¹ Karpat, **a.g.m.**, s. 26.

⁸³² Tekeli, **a.g.e.**, s. 47.

⁸³³ Karpat, **İslâm'ın Siyasallaşması**, s. 338.

önemli bir kısmının kaybedilmesiyle kısmen Araplardan meydana gelen Müslüman bir çoğunlukla baş başa kaldığını fark eden II. Abdülhamit Panislamcılığı sadece iç politika önlemi olarak değil, Avrupa devletlerinin çıkar çatışmaları ekseninde Osmanlı Devleti'nin ayakta kalması için bir siyasi strateji olarak benimsemiştir. Bu strateji aynı zamanda Rusya'nın panslavist faaliyetleri karşısında bir denge unsuru olarak dikilmiştir. Ayrıca siyasi bir strateji olan bu panislamist hareket İngiliz faktörünü dengelemek amacıyla da seçilmiştir.⁸³⁴

II. Abdülhamit'in İslamcı politikasının birbirinden farklı iç ve dış görünüşü vardır. İslamcılığın içerideki amacı gelen göçmenleri ve onları Müslüman ve Osmanlı tebaası sayanların ortak değerlerine vurgu yaparak kaynaşmaları ve millet olarak dayanışmalarını sağlamaktır. Diğer bir amaç ise 1878 sonrası Arap dünyasında görülen ayrılıkçı hareketleri bertaraf etmek ve Arapların devlet içinde bütünleşmelerini sağlamaktır. Rumeli ve Anadolu'da yürütülen İslamcılık ise sosyal, kültürel ve demografik bütünleşme amacını güdüyordu.⁸³⁵ Bütün dünya Müslümanlarının birlikte hareket etmesini amaçlayan bir doktrin benimseyen II. Abdülhamit'in dindar bir sultan olarak görülmesi Arapların ayrılıkçı düşünce ve faaliyetleriyle karşılaşmamasını da sağlamıştır.⁸³⁶ Oysaki II. Abdülhamit'in İslamcı eylemleri çok azdır. Bu eylemler arasında Hıristiyan misyonerlerin faaliyetlerine karşılık 1892 yılında okullarda İslam dersini koydurması ve kutsal topraklardaki dini yapıların tamir edilmesi gibi halkın desteğini kazanmaya yönelik dindarlık gösterileri vardı.⁸³⁷

Osmanlı'da İslamcılık hareketi İslami koşullara uygun olarak sosyo-ekonomik düzen arayışı içinde olan halk tabanlı ve köktendinci bir hareket olarak değerlendirilebilir. İslamcılık hareketi bir ölçüde XIX. yüzyılda meydana gelen kitlesel göçlerin bir yan ürünüydü. Bu kitlesel göç hareketleri, Osmanlı topraklarının uç sınırlarındaki Müslümanların farklı dini ideolojilerinin çoğunu da beraberinde getirmişti. İslamcı hareket hem gelen göçmenlerin hem de Asya topraklarındaki eskiden beri sakin olan halkın kimlik değişiminde önemli bir rol oynamıştır.⁸³⁸

Sultanın kişiliğinde, Osmanlı Devleti'nin topraklarına yapılan Müslüman göçü ve buna bağlı olarak Müslüman nüfusun oranında yavaş yavaş yaşanan artışa neden olan İslamcı bir

⁸³⁴ Fuat Uçar, “Üç Tarz-ı Siyaset” Türkçülüğün Manifestosu Osmanlılık-İslamcılık-Türkçülük, Fark Yay., Ankara 2008, s. 61; Gerek yabancı devletler gerek Hıristiyanlar arasındaki mevcut ayrılıkları iyi kullanan II. Abdülhamit hatıralarında bu konuyu şöyle dile getirmiştir: “Ben, fitneyi bastırmak, bu iyi Osmanlıları yanlış yollara sapmaktan kurtarmak için elimden geleni yaptım. Bir yandan kendilerine şefkatle muamele ettim, bir yandan Katolik ve Ortodoks Ermeniler arasındaki anlaşmazlığı kullanarak, uzun bir süre, bir fikir etrafında toplanmalarını engelledim.” İsmet Bozdağ, **Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, Kervan Yay., İstanbul 1975, s. 56.

⁸³⁵ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 109.

⁸³⁶ McCarthy, **Osmanlı'ya Veda**, s. 153.

⁸³⁷ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din**, s. 257.

⁸³⁸ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 343.

politika mevcuttu. Bu politikanın benimsenmesinde temel etken ideolojik olmaktan çok pragmatik unsurlara dayalıydı. Özerlik isteğini seslendirmeye başlayan çeşitli unsurların “İslam Birliği” şiarı etrafında birleştirilmesi için geliştirilen Panislamizm siyaseti Müslüman unsurları bir arada tutarak imparatorluğu sağlam temellerde devam ettirmeye yönelikti.⁸³⁹

II. Abdülhamit’in ana gayesi dünya Müslümanlarını birleştirmek değil, Osmanlı sınırları içinde yaşayan Müslüman tebaayı kaynaştırarak aralarında birlik yaratmaktı. Gerçekten de göçler sonunda ortaya çıkan sosyal yapı da bu gayeye uygun ortamı yaratmıştı. Zaten XIX. yüzyılın ikinci yarısında bütün Müslüman toplumlar Avrupa emperyalizmine karşı fikirler etrafında kümelenmişlerdi.⁸⁴⁰ II. Abdülhamit iktidarın kendi şahsı etrafında yoğunlaşması sürecini iktidarının ilk yıllarında başlatmıştı. Bu sürecin tamamlanması yaklaşık on beş yıl sonra yani 1890’ların ortalarında fiili olarak gerçekleşmişti. Rusya panislamistleri Müslüman topluluklar arasında büyük bir gayretle propaganda yapıyorlar ve kendi “İslam Birliği” fikirlerini Müslüman okullarında yaymaya çalışıyorlardı.⁸⁴¹

21 Eylül 1876 tarihinden 27 Nisan 1909 tarihine kadar Osmanlı tahtında oturan ve sıkı bağlar ve politikalarla yönetimi elinde tutan II. Abdülhamit göçmenlerin iskânlarında bilinçli bir politika gütmüştür. Kırım, Kafkasya ve Balkanlardan gelen göçmenlerin iskân edilmelerinde uzun vadeli düşünen Sultan, iskânların devleti ayakta tutacak politikalara hizmet edeceği şekilde olmasına gayret göstermiştir.⁸⁴²

Osmanlı Devleti dışarıdan Müslüman göçmenlerin gelmesi konusundaki istekli tutumuna rağmen göçlerin kendi belirleyeceği bir iskân politikası çerçevesinde gerçekleşmesini istemiştir. Özellikle II. Abdülhamit zamanında daha fazla göze çarpan devlet içindeki Müslüman nüfusun daha çok olması kaygısı ve İslami unsurlara ağırlık verilmesi, söz konusu iskân politikasının temelini oluşturmaktadır. Fakat iç karışıklıklar, dış baskılar ve idari konulardaki sıkıntılar nedeniyle bu politikaların sonuçları istenildiği gibi olmamıştır.⁸⁴³

II. Abdülhamit zamanına kadar gelen göçmenlerin Müslüman, Hıristiyan yahut Musevi olması pek fark etmiyordu. Klasik bir inanış vardı ki bu inanışa göre devletin zenginlik kaynağı nüfusun çok olmasıydı. Bu inanış gereğidir ki Osmanlı Devleti’nde yabancıların yerleşmelerine dahi müsaade edilmiştir. II. Abdülhamit zamanında bunların Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerde buldukları ve misyonerlik yaptıkları düşüncesiyle sultan bundan sonra Türk ve Müslüman olmayanları topraklarına kabul etmeyecektir. Osmanlı ülkesine

⁸³⁹ Bice, **a.g.e.**, s. 62.

⁸⁴⁰ Karpat, **a.g.m.**, s. 28.

⁸⁴¹ Abdülhamit KIRIMIZI, **Abdülhamid’in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908**, Klasik Yay., İstanbul 2008, s. 10.

⁸⁴² Bice, **a.g.e.**, s. 65.

⁸⁴³ Deringil, **a.g.m.**, s. 442.

sadece Müslüman muhacirlerin kabulü Müslüman nüfusun artmasına neden olacağı için bu durumun devletin faydasına olacağını düşünen II. Abdülhamit bundan sonra Osmanlı ülkesine İslam'dan olmayan hiçbir göçmenin kabul edilmemesini emretmiştir.⁸⁴⁴

II. Abdülhamit Osmanlı topraklarına yapılan göçleri yakından takip etmiş, Müslüman toplulukların göç etmelerine öncelik verilmesini istemiş ve göç ve iskân politikalarına yeni düzenlemeler getirmiştir. Yapılan göçler II. Abdülhamit'in İslamcılık politikalarını da yakından etkilemiştir.⁸⁴⁵ Müslüman kitlelerin Osmanlı topraklarına göç etmeleri ve Müslümanların nüfus içindeki oranının yavaş yavaş ve devamlı olarak yükselmesi II. Abdülhamit'in İslam birliği politikasını benimseme kararlılığında etkili olmuştur. Sultanın bu politikayı benimsemesinin gerekçeleri ideolojik olmaktan ziyade uygulamaya yönelikti. 1878 yılından sonra nüfusun baskın çoğunluğunu elde etmiş olan Müslümanların ideolojik ve kültürel hedeflere hizmet edebileceği açıklık kazanmıştı. Dolayısıyla İslam dini ve geleneksel Osmanlı kültürü, artık bir arada yaşamak zorunda kalan Türkler, Araplar, Boşnaklar, Çerkesler, Pomaklar ve diğerleri gibi dil ve etnisite bakımından karmaşık bir nüfusu yeni bir siyasi birlik içinde bütünleştiren bağ olmuştur.⁸⁴⁶

İslamcı anlayış temelli bir göç politikası olan II. Abdülhamit'in bu politikasının temelinde dış ülkelere dayalı bir kaygı yatmaktaydı. Bu kaygı batılı devletlerin kendisine baskı yaparak kendi tebaalarının göçmen olarak ülkeye alınmasını sağlayıp sonra da tebaasının haklarını koruma bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışması idi. Sultan bu kaygılarında haksız da değildi. Keza Rusya daha önce ticaret yapmak veya çalışmak gibi amaçlarla Osmanlı ülkesine gelmiş olan Rus tebaasına 200.000 kadarının daha katılması için Osmanlı Devleti'nden izin istemiş ve bunların yargı haklarını da elinde tutmayı da talep etmiştir.⁸⁴⁷

Türk ve Müslüman nüfusun artışına önem veren II. Abdülhamit'in politikaları doğrultusunda salgın hastalıklar ve savaşlar yüzünden azalan kırsal nüfusu takviye etmek ve bu şekilde arazileri tarıma açmak gibi faaliyetler öne çıkmaktadır. Sultanın bu siyasetine bir başka örnek olarak 93 Harbi sonrasında Rusların zorla kendi topraklarına göç ettirdiği Ermeniler konusu ele alınabilir. II. Abdülhamit Ermenilerden boşalan topraklara Müslüman göçmenleri yerleştirmiş, böylelikle doğuda artan Ermeni faaliyetlerini kontrol altına alıp, Müslüman nüfusu arttırarak dengenin sağlanmasını amaçlamıştır.⁸⁴⁸ Gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu vilayetlerde Müslüman nüfusu arttırmak gibi bir politikası olan Osmanlı

⁸⁴⁴ BOA, MV, 99/78; Dündar, **a.g.e.**, s. 450-51.

⁸⁴⁵ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 111.

⁸⁴⁶ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 185.

⁸⁴⁷ Karpat, **İslâm'ın Siyasallaşması**, s. 341.

⁸⁴⁸ Aġanoġlu, **a.g.e.**, s. 102.

Devleti, Balkanlardan gelen göçmenleri bu iskân politikasına göre yerleştirmeye gayret ediyordu.⁸⁴⁹

II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde yaklaşık yüz yıldır süregelen göç sorunu ile ilgili olarak modern devletlerde uygulanan nüfus siyasetine benzer uygulamalar yapıldığı görülmektedir. Osmanlı Sultanı devletin elinde kalan bölgelerde bir nüfus dengesinin sağlanması gerektiğini düşünüyordu. Örneğin Trakya'da Rum nüfusla olan dengeyi sağlamak amacıyla Bosna-Hersek ve Bulgaristan'dan gelen göçmenler oraya yerleştirilmek isteniyordu.⁸⁵⁰ Balkan savaşlarından önce Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de elinde tuttuğu toprakları Türkleştirmek için büyük çaba harcadığı görülmektedir. Bu faaliyetteki amaç buraların nüfusunu Türk ve Müslümanlar lehine arttırarak savaşlar sonunda kaybedilmesini engellemektir.⁸⁵¹

Osmanlı Devleti'nin göç politikası 1880 yılına kadar Müslümanlardan yana olan kesin bir ideolojik önyargıya sahipti. Bu politika 1887 yılında şeyhülislamın Müslümanların hayatlarının çekilmez kılındığı ve Müslüman bir ülkede yaşamak isteyenlerin göç etmesine izin verilmesi gerektiğini Sultan II. Abdülhamit'e tavsiye etmesiyle değişmiştir. Bu tavsiyename Osmanlı ülkesine gelmek isteyen Müslümanlara gayrimüslimlere göre öncelik tanınması isteniyordu. Bunun içindir ki göç meselesiyle ilgilenen ve göçleri denetleyen dairenin Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi olarak yeniden adlandırılması ve doğrudan sultanın idaresi altına girmesinin sembolik bir anlamı vardır.⁸⁵²

Bütün dünya Müslümanlarının halifesi gibi davranan II. Abdülhamit etnik kimliği/milliyetçiliği ve vatan sevgisini hem Osmanlı Devleti'ne hem de İslam'a yönelmiş büyük bir tehdit olarak gördü ve reddetti. Ona göre kavmiyet fikri ve vatan sevgisi Müslüman toplumların inancını zayıflatmak amacıyla İngilizler tarafından kasıtlı olarak yayılmaktaydı. Bu nedenle II. Abdülhamit kendince Müslümanların bölünmesini hedef aldığını düşündüğü bu tehditleri savuşturmak için halife kimliğini ön plana çıkarmıştır.⁸⁵³ II. Abdülhamit etnik milliyetçiliğe karşı duran birisi olarak bilinse de göçmenlerin Osmanlı topraklarına gelmelerinde gösterdiği kolaylıklar ve sağladığı imkânlar sultanın milliyetçiliğe bakışıyla çelişmektedir. 1877-1878 yıllarında göçmenlerin öldürüldüğünü, kaçanların da topraklarını, evlerini kaybetmiş ve sefil bir halde İstanbul'da bulunduğunu gören II.

⁸⁴⁹ Ağançoğlu, a.g.e., s. 104.

⁸⁵⁰ Hacısalihioğlu, a.g.e., s. 58-59.

⁸⁵¹ Ağançoğlu, a.g.e., s. 105.

⁸⁵² Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, s. 337-338.

⁸⁵³ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, s. 27.

Abdülhamit göçmenler için iskân kanunu çıkarmış ve kimi zaman da kendi parasıyla göçmenlere yardımlarda bulunmuştur.⁸⁵⁴

Sultanın bu ve bunun gibi muamelelerinde etken olan faktör olarak annesinin Kafkasyalı olması sebep gösterilmiştir. Göçmenlerle daha iyi ilgilenebilmek ve işleri yakından takip edebilmek için 1899'da göçmen işleriyle uğraşan komisyonun başına geçmiştir.⁸⁵⁵

2.2.2. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun Kuruluşu

Osmanlı Devleti'ne çeşitli bölgelerden gelen Müslüman muhacirler için uygun arazi tedariki, iskânlarının düzenli yapılarak refahlarının sağlanması gibi konularda hizmet etmesi amacıyla padişahın başkanlığı altında bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır. Alınan bu karara göre komisyonun birinci azalığına Selanik eski valisi Rıza Paşa getirilmiştir. Diğer üç üyenin ikisinin Şûra-yı Devlet'ten birisinin de askeriye'den olmasına karar verilmiştir. Komisyonun teşkiliyle ilgili mazbata 22 Şubat 1899'da Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da tanzim olunmuştur. Komisyonun göçmenlerin iskân ve iâşe işlerinde kullanması için senelik 190.080 kuruş bütçe verilmiş, ayrıca komisyon üyelerinin, dairenin memuriyet ve ketebelerinin maaşları için senelik 130.968 kuruşluk maaş tahsisatı ayrılmış ve üyelere makam olarak Şûra-yı Devlet Dairesi yanında 23 odadan oluşan bir yer tahsis edilmiştir.⁸⁵⁶ Daha sonra 28 Temmuz 1899'da komisyonun yazı işlerinin yapılması için Babıâli'den iki tane memur tayin edilmiştir.⁸⁵⁷ Komisyona tayin edilen memurların maaşlarına yeni görevlerinde zam yapılmıştır. Şûra-yı Devlet muavinlerinden Hasan Vasıf Bey'in 1.500 kuruş olan maaşı 2.250 kuruşa, Adliye Nezareti mektubî odası çalışanlarından İsmail Bey'in 750 kuruş olan maaşı 1.125 kuruşa, Maliye Nezareti'nden Hacı Hüsnü Bey'in 2.000 kuruş olan maaşı 3.000 kuruşa ve nezaret muhasebe-i umumiye ketebesinden Kadri Efendi'nin 750 kuruş olan maaşı 1.125 kuruşa çıkarılarak Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'ndaki görevlerine tayin olunmuşlardır.⁸⁵⁸

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu kurulduktan sonra daha önce Dahiliye Nezareti vasıtasıyla yapılmakta olan göçmen sevkleri işlemleri de nezaretten alınarak komisyonun emrine verilmiştir. İlgili nizamnamesi gereğince sevk ve iskân işlerinin komisyon tarafından yapılacağı 15 Nisan 1899 tarihinde nezaret tarafından tebliğ edilmiştir.⁸⁵⁹ Ardından aralık

⁸⁵⁴ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, s. 57.

⁸⁵⁵ Bice, *a.g.e.*, s. 53.

⁸⁵⁶ BOA, A.MKT.MHM, 504/17; Y.A.RES, 98/29; Y.A.RES, 99/36.

⁸⁵⁷ BOA, DH.MKT, 2226/28.

⁸⁵⁸ BOA, Y.MTV, 204/21.

⁸⁵⁹ BOA, DH.MKT, 2190/22.

ayında Muhacirin-i İslamiye Komisyonu ve Dahiliye Nezareti arasında göçmen naklinden kaynaklanan hesap da kapatılmıştır.⁸⁶⁰

Mayıs 1900'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Birinci Azalığı tarafından göçmenlerin iskân edileceği yerlerin saptanması amacıyla bir alt komisyon kurulmuştur. İsmi "Taharri-i Arazi-i Haliye" olan komisyon göçmenler için boş olan arazileri araştırmakla görevlendirilmiştir.⁸⁶¹

Komisyonun sadece göçler konusunda değil idari konuda da sıkıntı yaşadığı zamanlar olmuştur. Örneğin boşalan Muhacirin-i İslamiye Komisyonu birinci azalığına uygun birisinin tayin edilmesinde sıkıntı yaşanmış ve 22 Haziran 1904 tarihinde Yıldız Sarayı Başkıtabet Dairesi'nden yazılan yazıyla komisyon işlerinin mevcut üyeler eliyle yürütülmesine hükmedilmiştir.⁸⁶² Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi'nin birinci azalığına 5 Temmuz 1906'da İzzet Paşa getirilmiştir. Komisyon birinci azası olan İzzet Paşa'ya bu görevinden dolayı 20.000 kuruş maaş tahsis edilmiştir.⁸⁶³

Komisyon başkanı padişah olmak üzere birisi ordu, ikisi de mülkiye mensubu olan dört asıl üye ve dört de kâtipten meydana gelmektedir. Komisyonun görevi gelen ve gelecek olan Müslüman göçmenlere dağıtılmak üzere arazi temin etmek ve göçmenlerin iskân işlemlerinin yapılabilmesi için gerekli sermayeyi bulmaktır. Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi Osmanlı hükümetinin göç işlerini idare eden en üst makamdır. Vilayetlerde bulunan göçmen idareleri merkez idareye karşı sorumludurlar. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na ismini ve son şeklini veren II. Abdülhamit eskiden Osmanlı tebaası olan Müslümanları Anadolu ve Rumeli'ye yerleştirme işini bu komisyona vermiştir. Komisyon cetvellerine bakıldığında göç işlerinin ne kadar yakından takip edildiği görülmektedir. Komisyon cetvellerindeki "gelen" ve "giden" terimleri İstanbul'a giriş ve çıkışları ifade etmektedir.⁸⁶⁴

İleriki yıllarda göçmen gelişlerinin artması yüzünden komisyonun işlerinin aksamaması için 19 Aralık 1905'te komisyon bünyesinde bir "Takib-i Muamelat Memuriyeti" oluşturulmuştur. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun işlemlerini hızlandırmak amacıyla oluşturulan bu memuriyete askeriyeden veya Zabtiye Nezareti'nden yüzbaşı rütbesinde birinin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁶⁵

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun gelirleri ve yaptığı masraflar aylık ve yıllık olarak kayıt altına alınarak bir pusula halinde Yıldız'a sunulmuştur. Örneğin komisyonun

⁸⁶⁰ BOA, DH.MKT, 2289/105.

⁸⁶¹ BOA, DH.MKT, 2350/98.

⁸⁶² BOA, İ.HUS, 118/1322 R-147.

⁸⁶³ BOA, İ.DH, 1446/1324 Ca-15.

⁸⁶⁴ Karpát, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 130.

⁸⁶⁵ BOA, Y.MTV, 281/137.

1908 yılı mayıs ayındaki gelir ve giderleri Haziran 1908’de sunulan pusulaya göre şu şekildedir: Gelirler Telgraf ve Posta, Defter-i Hakani, Orman ve Maden nezaretlerinden gelenler ile nisan ayında komisyon kâtiplerinin maaşlarından yapılan kesintiler ve sandıkta kalan mevcut miktar ile beraber 467.519 kuruş olarak kaydedilmiştir. Giderler ise maaşlar, sevk masrafları, nan-ı aziz, sevk memurlarının harcamaları, tekne ve araba ücretleri, misafirhane kapıcılarının ücretleri, postane giderleri, nakliye ücretleri, çeşitli masraflar ve Haydarpaşa’da yapımı süren muhacir misafirhanesinin giderleri (işçi ve görevli ücretleri, inşaat malzemesi vs.) gibi kalemlerde yine 467.519 kuruş masraf kaydedilmiştir.⁸⁶⁶

Komisyonun aralıksız altı yıl çalıştıktan sonra, gelen göçmen sayısında yaşanan azalma nedeniyle 1909 yılının başlarında lağvedildiği belirtilmektedir.⁸⁶⁷ Ancak Muhacirin-i İslamiye Komisyonu’nun lağvedilmesine dair bir belgeye arşiv kayıtlarında rastlanmamıştır. Fakat Dahiliye tasnifi içindeki bazı belgelerde doğrudan tarih vermese de çeşitli konularda komisyondan *mülga* diye bahsetmektedir.⁸⁶⁸ Bu belgelerin tarihleri de 1908 yılı ağustos ayına tekabül etmektedir. Bu durumda komisyon 1908 yılının ortalarında lağvedilmiş olmalıdır.

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu’nun lağvedilmesinden sonra bünyesindeki Muhacirin İdaresi, Dahiliye Nezareti bünyesine alınmıştır. Nezaret, göçmenlere ait işlerin yapılması için kendi bünyesinde bir müdürlük oluşturmuştur. Lağvedilen komisyonun Muhacirin İdaresi memurluğunu yürüten Behçet Bey bu göreve nezaret bünyesinde kurulan Muhacirin İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti’nde devam ettirilmiş, kurumun müdürlüğüne ise 28 Ağustos 1908’de 3.500 kuruş maaşla Neyir Bey atanmıştır.⁸⁶⁹ Komisyonun lağvedilmesiyle komisyon memurları ya eski görevlerine dönmüşler ya da çeşitli dairelere atanmışlardır. Bu görevlilerin maaşları ise göçmenler için ayrılan tahsisat yerine ilgili dairelerin tahsisatından verilmeye başlanmıştır.⁸⁷⁰

⁸⁶⁶ BOA, Y.PRK.KOM, 16/34.

⁸⁶⁷ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 592.

⁸⁶⁸ Örneğin “*Muş’un Termit Karyesi’ndeki arâzî-i mahlûlede iskân olunan on dokuz hane muhacirin için yaptırılması talimatı icâbından bulunan haneler ile mekteb ve câmi’-i şerîfin bi’l-münâkasa takrîr eden kırk iki bin dokuz yüz kırk bir guruş bedel ile inşasına müsâide edildiği takdirde hal-i meâli vilayet muhacîrîn masârîfini tesvîyeye müsâid olmadığı cihetle meblâğ-ı mezburun emvâli müsâid diğer vilâyetden irsâl etdirilmesi ve muhacîrîn-i mezbûre için inşa olunacak karyenin Osmaniye namıyla tevsimi münâsib olacağı Bitlis Vilâyeti’nden mülga muhacîrîn komisyonu-ı âlisine vârid olan 15 Temmuz 324 târih ve 131 numrolu tahrîrâtta iş’âr kılınmıştır ...*” BOA, DH.MKT, 1285/45.

⁸⁶⁹ BOA, DH.MKT, 1285/77.

⁸⁷⁰ BOA, DH.MKT, 2630/28.

2.2.3. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun Nizamnamesi

29 Mart 1899 tarihinde hazırlanan İskân-ı Muhacirin-i İslâmiye Komisyon-ı Âlisi'nin teşkil edilmesi ile görev ve yetkilerine dair nizamname layihası ve 1905 yılında yayınlanan nizamnamesi şu şekildedir:

İskân-ı Muhacirin-i İslâmiye Komisyon-ı Âlisi'nin suret-i teşkiline ve vezaiif ve salahiyetine dair nizamname layihası suretidir.

Birinci Madde: *İskân-ı Muhacirin-i İslâmiye Komisyon-ı Âlisi taht-ı riyaseti mufahhama-i hazret-i padişahîde olarak taraf-ı eşref-i hazret-i hilâfetpenahiden tâyin buyrulan birinci âzadan maada yine intihab-ı âli ile memur-ı askeriden ve erkân-ı harp ferikanından bir ve cihat-i mülkiyeden iki zat ki dört azâdan mürekkeb bulunmak üzere teşkil buyrulmuştur.*

İkinci Madde: *Komisyon-ı Âli'nin umur-ı tahririye ve hesabiyesinde bulunmak üzere ikisi Babiâli ve ikisi Maliye Nezaret-i Celilesi aklâmından dört kâtip tayin olunur.*

Üçüncü Madde: *Komisyon-ı Âli muhaceretin arkası alınuncaya kadar ifa-i vazifeye devam ve şimdilik haftada üç gün ve birinci âza tarafından lüzum görüldüğü halde daha ziyade içtima eyleyecektir ve komisyona memur olan âza ve ketebenin memuriyet-i asliyeleri olduğu halde ilerde başka yerlere yerleştirilmek üzere maaş-ı muhassasları bir buçuk nisbetinde yani nısf-ı zam ile komisyona nakledileceklerdir.*

Dördüncü Madde: *Komisyon-ı Âli'nin başlıca vezaiifi cihat-ı muhtelifeden vürud eden ve edecek olan muhacirin-i islâmiye için arazi-i münasebe tedariki ve bunların hüsn-i iskânıyla temin-i refah halleri esbabını müzakere ve taraf-ı Hükümet-i Seniyye'den ita ve tahsis buyrulacak mebalîğden maada işbu nizamnamede tâyin olunan esaslara tevfikân muhaceretin teshîli ve muhacirinin temin-i iskânı zımında tedarik-i muktezî olacak sermayenin vücuda getirilmesi için daha ittihazı lâzım gelecek vesait ve tedabiri taharri ve mütalâa ile arz-ı hususlarıdır.*

Beşinci Madde: *Muhacirin-i merkumenin iskân ve iaşeleri masarifi teminen bir defaya mahsus olmak üzere bir iane tertip ve*

bi'l-cümle devair bütçesinden kezalık bir defalık olarak birer miktar meblağ ifraz ve tefrik olunacaktır.

Altıncı Madde: *Muhaceret ve iskân maddeleri için taraf-ı devletten tahsis ve ita buyrulacak mebaliğ ile ashab-ı hamiyet taraflarından ifa olunacak ianatın suret-i ahz ve sarfı hesaplarının mükemmel tutulmasına Komisyon-ı Âli'ce itina kılınacak ve ayda bir defa cetvel-i hesap ve hicret edenlerin iskân olunanların mahal-i iskâniyelerini mübeyyin bir hülâsa tanzim olunarak gazetelerle ilân olunacaktır.*

Yedinci Madde: *Komisyon-ı Âli'nin varidat ve masarifatıyla nerelerden ne kadar nüfus hicret edip hangi mahallere iskân edildiğini mübeyyin her ay hulâsaten neşredeceği cetveller ve suret-i mufassalada olarak altı ayda bir ayrıca tanzim ve arz-ı atabe-i ulyâ kılınıp şayan buyrulacak müsaade-i seniyye üzerine matbuat vasıtasıyla resmen neşir ve ilân edilecektir.*

Sekizinci Madde: *Komisyon-ı Âli'nin kâffe-i mukarreratını mübeyyin levâiyih ve mezâbit evvel-i emrde arz-ı südde-i seniyye kılınacağı misillü Memalik-i Şahane'ye hicret etmek isteyen nüfus-ı islâmiyenin teshîl-i muhaceretlerini müteallik der-miyân olunacak mütalâat ve tedabirin mezâbitı dahi atabe-i ulyâya takdim ile irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi şeref-sadr oldukda daire-i kitabetten komisyona malûmat ita ve Babiâli'ye tebligat icra olunacak varidat-ı seniyye-i mülikâne ahkam-ı münifesine tevfikân Babiâli'ce muamelât-ı mukteziyesi müsaraaten icra kılınacaktır.*

Dokuzuncu Madde: *Komisyon-ı Âli'nin Memalik-i Şahane'ye hicret eden nüfusun vatan-ı aslilerinde bıraktıkları emlak ve emval ve eşyaya müteallik ilişkilerinin kat'i ve tesviyesi emrinde muavenat ve tedabir-i mümkününe ittihaz ve muhaberat-ı resmiye cereyanını istilzam edecek olanları için bi'l-istizan badehu devair-i müteallikesiyle muhabere edilecektir.*

Onuncu Madde: *Hicret eden nüfusun gelecekları yerlerden mahal-i iskânlarına kadar vapur ve demiryol ve araba ücuratı gibi muhtaç olacakları masarifin vilâyetlerce suret-i tedarik ve tesviyesi Komisyon-ı Âlice kararlaştırılarak bu babda tanzim kılınacak lâyiha*

arz-ı atabe-i ulyâ kılındıktan sonra şayan buyrulacak müsaade-i seniyye üzerine bir nüshası Babiâli'ye irsal edilecek ve gelecek nüfus hayvanlarını da nakletmek istedikleri hâlde buna terettüb eden mutalâat dahi ilaveten maruzat olunacak ve şemendüfer idareleri ve ecnebi olmayan vapur kumpanyaları ile muhacirinin nüsf ve daha dûn navul ile veyahut meccanen nakli maddesi kararlaştırılarak Komisyon-ı Âlice ona göre nakliyata müsâraat edilecektir.

Onbirinci Madde: *Muhacirin için tahsis edilecek mahallerin ziraata elverişli olduğunu tasdik için ziraat mektebinde tahsil etmiş olanlardan Orman ve Maadin Nezareti'nin intihabıyla bir memur ve yapılacak karyelerin esvaki muntazam surette taksim ve küşad ve haneleri iklim ve hava-i mahalliye göre tesis olunmak ve hayvan muhafazasına da elverişli bulunmak ve ehven masrafla vücuda gelmek ve latîf'ül-manzar olmak üzere icab eden resim ve planlarını tanzim için Mühendishane-i Berrî'den neş'et edenlerden intihab olunacak diğer bir zat mahallerine izam olunacak ve hicret eden nüfusun ziraat ve felâhata muktezi alât ve edevat ve hayvanatın tedariki çareleri dahi teemmül kılınacaktır.*

Onikinci Madde: *Muhacirinden bi-kudret olan her ailenin vatan-ı aslisinden iskân edilecek mahale vusulüne ve bade'l-iskân ve ziraatten istifadesi husulüne kadar güzzeranı tabii bulunan bir buçuk nihayet iki sene zarfında iaşesi Komisyon-ı Âli'ye ait olacak ve içlerinde erbab-ı sanayiden bulunanların taşrada erbab-ı sanayii az olan şehirlere yerleştirilmek üzere iskân memurları tarafından verilecek malûmata göre suret-i maişetlerince Komisyon-ı Âli canibinden tedabir-i lâzıme ittihaz olunacaktır.*

Onüçüncü Madde: *Vilâyat-ı sahiliyeye doğrudan doğru varid olan muhacirinin erbab-ı servet ve eshab-ı hırfet ve ziraat ve sahib-i fakriî zaruret olanları derhal mahallerince komisyon-ı mahsus teşkiliyle tefrik olunup Komisyon-ı Âli'ye müsâraaten malumat verilecektir.*

Ondördüncü Madde: *Memalik-i Şahane'ye hicret edecek nüfusun ekseriyetle Anadolu kıtasında iskân olunmak üzere peyderpey sevk olunacakları vilâyat Komisyon-ı Âlice bi'l-müzakere tâyin*

olunmakla beraber her vilâyette iskâna tahsis edilecek arazi ve mezârî' mahalleriyle bi'l-muhabere tahdîd ve tayin ve derece-i vüs'aitlerine ve yekdiğeriyle olan bu'd u mesafelerine göre iktiza eden cetveller tanzim olunacaktır.

Onbeşinci Madde: Hicret edecek nüfusun gerek Dersaadet'te gerek Anadolu sevhilinin çıkacakları iskelelerinde müddet-i medide yığılıp kalmalarına ve duçar-ı sefalet olmalarına mahal bırakılmamak için mahal-i iskânları evvelce tehiye olunmak ve haneleri yapılıncaya kadar oralarda suret-i temekkünleri temin edilmek ve sevklerinde yollarda duçar-ı sefalet olmamaları zımnında konak mahalli ittihaz edilecek yerler dahi kararlaştırılmak üzere mahalleriyle bi'l-muhabere Komisyon-ı Âlice tedabir-i mukteziye ittihazına fevkü'l-gaye itina kılınacak ve herhalde muhacirinin mahall-i iskânları hazırlanmış bulunduktan sonra takım takım celbleri sureti nazar-ı dikkate alınacaktır ve şu muamelâtın muhafaza-i hüsn-i cereyanı zımnında memalik-i ecnebiyeden gelecek muhacirin mahallerinden hareket etmezden evvel zaman-ı hicret ve hareketlerine dair Babî'li'den vakt ü zamanıyla Komisyon-ı Âli'ye malûmat verilecektir.

Onaltıncı Madde: Vilâyat-ı memurin-i mülkiyesi iskân-ı muhacirin maddesinin icraatına muavenet-i fülüye ile mükelleftirler binaenaleyh vali ve mutasarrıf ve kaymakamlar tarafından Komisyon-ı Âli'nin icraatı ve mukarreratına ve muhacirin efradına diriğ-i muavenet olduğu halde esbab-ı mucibe beyanıyla haklarında şikâyeti havi Komisyon-ı Âli'den takdim kılınacak mazbata üzerine müteallik buyrulacak irade-i seniyye-i hazret-i padişahî mucibince lâzım gelen muamele icra olunacaktır.

Onyedinci Madde: Komisyon-ı Âli'nin tedabir ve icraat-ı iskâniyeye müteallik ittihaz ve istizan eylediği kararların esas ve fûruatı hakkında doğrudan doğruya vilâyat valilikleri ve lede'l-icab mutasarrıflıklarla muhaberat mezuniyeti olacak ve hususat-ı mezkûreye dair muharrerat birinci âzalık tarafından tastir olunacaktır.

Madde-i Mahsusa

Onsekizinci Madde: Komisyon-ı Âli'nin muamelât ve icraatında göstereceği ihtiyacata göre işbu nizamnameye bazı mevadd zam ve ilavesi mevadd-ı hazırasının tadil ve tebdili lâzım geldiği halde bir kita esbab-ı mucibe mazbatasının tanzim ve takdimiyle arz ve istizan olunacak ve şeref-sânih olacak irade-i hikmet-i mûtalade-i mülükane müvacibe-i aliyyesince icabı icra kılınacaktır.⁸⁷¹

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun görevlerine dair nizamname layihası Mabeyn Başkâtipliği'nden yazılan bir genelge ile vilayetlere gönderilmiş ve göçmenlerle ilgili işlerde yapılması gerekenler konusunda artık doğrudan komisyonun birinci azalığı ile haberleşilmesi gerektiği bildirilmiştir. İlgili genelge 18 Nisan 1899'da Edirne, Selanik, Yanya, Manastır, İşkodra, Kosova, Hüdavendigar, Aydın, Ankara, Konya, Kastamonu, Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Erzurum, Bitlis, Van, Musul, Bağdat, Basra, Yemen, Hicaz, Suriye, Halep, Beyrut, Adana, Cezâir-i Bahr-i Sefid ve Trablusgarp vilayetleri ile Biga, Kudüs, Bingazi, İzmit ve Çatalca mutasarrıflıklarına ve şehremanetlerine gönderilmiştir.⁸⁷² Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun sevk ve iskân işlerinin yapılması için çeşitli vilayetlerde komisyon şubeleri kurulmuştur. Bunlardan başlıcaları Konya,⁸⁷³ Muş⁸⁷⁴ ve İnegöl'de⁸⁷⁵ oluşturulan Muhacirin Komisyonlarıdır .

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun görevleri hakkında hazırlanan nizamname layihısından üçüncü, on birinci ve on beşinci maddeleri çıkarılmış ve 14 Nisan 1899'da ilgili nezaretler olan Dahiliye, Umum-ı Mekatib-i Askeriye-i Şahane, Orman ve Maden, Ziraat ve Hariciye nezaretlerine nizamnamenin yeni sureti gönderilmiştir.⁸⁷⁶

Göçlerin azalması nedeniyle komisyonun faaliyetlerine ara verilmişti. Bulgarların kolonizasyon faaliyetleri nedeniyle Müslüman halk arasında arazi satışları artmıştı. Arazilerini elden çıkaran Dobruca ve Deliorman'ın Türk ve Müslüman ahalisinin Osmanlı topraklarına büyük kitleler halinde gelmelerinden dolayı 1903 yılında “Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi”nin yeniden teşekkül ettiği görülür. Bu komisyonun yükü göçlere bağlı olarak giderek artmış ve 1905 yılında yeni bir nizamname ile komisyonun görevleri ve

⁸⁷¹ **Düstur**, Tertip 1, c. 8, s. 309-313; BOA, DH.MKT, 2200/87; BOA, İ.HUS, 73/1316 Za-44.

⁸⁷² BOA, DH.MKT, 2191/122.

⁸⁷³ BOA, A.MKT.MHM, 514/5.

⁸⁷⁴ BOA, A.MKT.MHM, 523/9.

⁸⁷⁵ BOA, A.MKT.MHM, 523/31.

⁸⁷⁶ BOA, DH.MKT, 2189/107.

yapılanması yeniden düzenlenmiştir.⁸⁷⁷ Bu nizamname komisyonun resmi olarak kurulmasıyla 22 Aralık 1905 tarihinde aynen yukarıdaki haliyle Düstur'da neşredilmiştir.⁸⁷⁸

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun yapısında ve nizamnamesinde zaman zaman değişiklikler yapılması yoluna gidilmiştir. Örneğin 1907 yılı başlarında Muhacirin İdaresi, Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi bünyesine alınmıştır.⁸⁷⁹ Ayrıca göçmenlerin iskânları tamamlanana değin onlara tayinat verilmekteydi. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu nizamnamesinin bu hususu kapsayan maddelerinin nizamnameden çıkarılması yoluna gidilmiştir. Çünkü bu konuda her türlü önlem ve çabaya rağmen bu maddelerin göçmenler tarafından suistimal edilmesinin önüne geçilememiştir. Artık gelen göçmenlerin beraberlerinde az çok nakit parayla gelmeleri de gözönünde tutularak iskânlarına kadar kendilerine yeteceklerine hükmedilmiş ve söz konusu maddeler nizamnameden çıkarılarak yürürlükten kaldırılmıştır.⁸⁸⁰

2.2.4. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Nizamnamesi'nin Değerlendirmesi

Nizamnamesi uyarınca Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun görev ve yetkilerinin genel bir değerlendirmesi yapılırsa: Her şeyden önce Muhacirin-i İslamiye Komisyonu faaliyetlerini padişahın başkanlığında yürütecekti. Padişah komisyon işlerini yürütecek birinci azayı kendisi seçecektir. Birinci azanın dışında memur-ı askeriye ile Erkan-ı Harbiye'den birer, Mülkiye'den de iki üye olmak üzere dört üye komisyona seçilecekti. Komisyonun kayıt ve hesaplarını tutmak üzere ikisi Babıâli ve ikisi Maliye Nezareti kalemlerinden dört kâtip atanacaktı. Komisyona atanacak memurların maaşları bir buçuk kat artırılarak göreve başlatılacaklardı. Komisyonun başlıca görevi çeşitli memleketlerden gelecek olan Müslüman göçmenlerin göç etmelerini kolaylaştıracak önlemleri alarak onlara uygun arazi ile gereken masrafları tedarik etmek, bunların iskânları ve refahları için çalışmalar yapmaktı. Ayrıca bu masraflar için bir defaya mahsus olmak üzere komisyon tarafından iane tertip edilecek ve yine bir defaya mahsus olmak üzere bütün resmi dairelerin bütçesinden Muhacirin-i İslamiye Komisyonu faaliyetleri için para ayrılacaktı. İaneler ve sarf edilen paraların hesapları mükemmel bir şekilde tutulacak, komisyonca ayda bir defa hesap cetvelleri ve göç edenlerin ve iskân edilenlerin iskân mahallerini gösteren belgeler düzenlenerek gazetelerle ilan edilecekti. Göç eden nüfusun gelecekleri yerlerden iskân mahallerine kadar vapur, demiryolu ve araba ücretleri gibi muhtaç olacakları masrafların vilayetlerce tedarik ve düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Göçmenler için tahsis edilecek

⁸⁷⁷ Yılmaz, a.g.m., s. 592.

⁸⁷⁸ Düstur, Tertip 1, c. 8, s. 309-313.

⁸⁷⁹ BOA, DH.MKT, 1147/59.

⁸⁸⁰ BOA, İ.HUS, 152/1325 S-63.

yerlerin ziraata elverişli olduğunu tasdik için ziraat mektebinde öğrenim görmüş olanlardan Orman ve Maadin Nezareti'nin seçeceği bir memur görevlendirilecekti. Yapılacak köylerin çarşı ve pazarları muntazam şekilde taksim edilecek, göçmen haneleri bölgenin iklim ve hava koşullarına göre yapılacak, hayvan muhafazasına da elverişli bulunacak, resim ve planlarını tanzim için Mühendishane-i Berrî Hümayûn'dan yetişmiş olanlardan seçilecek bir heyet iskân mahalline gönderilecektir. İskânları yapılan göçmenlerin ziraat için gerekli alet edevat ve hayvanatın tedariki çareleri de etraflıca düşünülecektir. Göçmenlerden kudretsiz olan her ailenin göç ettikleri yurtlarından iskân edilecek yere varmalarına, iskânlarının tamamlanmasına ve ziraattan istifadeleri sağlanana kadar, bir buçuk iki sene zarfında işçileri geçici olarak Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na ait olacaktır. Bunların dışında göçmenlerin arasında sanayi erbabından olanların taşrada sanat sahibi az olan şehirlere yerleştirilmeleri için iskân memurları tarafından verilecek malûmata göre komisyon gerekli tedbirleri alacaktır. Doğrudan doğruya sahil kentlerine gelmiş olan göçmenlerin serveti olanların, meslek sahibi olanların, ziraatçı olanların ve kötü koşullarda olanların derhal mahallerince teşkil edilecek özel komisyon eliyle durumlarına göre ayrımları yapılacak ve bu konuda komisyona malumat verilecektir. Osmanlı ülkesine göç edecek nüfusun ekseriyetle Anadolu'da iskân edilmek üzere peyderpey sevk edilecekleri vilayetler Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından müzakere yoluyla belirlenmekle beraber her vilayette iskân için tahsis edilecek arazinin ve mezraların sınırlandırılmaları, genişlik dereceleri ve birbirlerine olan uzaklık mesafesi gibi hususlarda gereken cetveller mahalli yönetimlerle birlikte tanzim edilecektir. Göç edecek nüfusun gerek Dersaadet'te, gerek çıkacakları Anadolu sahillerinin iskelelerinde uzun süre yığılıp kalmalarına ve sefaletle düşmelerine meydan vermemek için iskân mahallerinin hazırlanıp haneleri yapılıncaya kadar oralarda yerleşmeleri temin edilecektir. Komisyonun görevleri ve teşkiline dair nizamnamesinin 17. maddesi göçmen iskân faaliyetleri hakkında ilk kez önem arz eden bir değişikliğe yol açmıştır. Bu maddeye göre Muhacirin-i İslamiye Komisyonu iskânlarla ilgili kararlarını doğrudan doğruya vilayet valilikleri ve gerektiğinde mutasarrıflıklara bildirmek hususunda izinli olacaktır. Komisyona böyle bir hakkın tanınması göçmen iskânlarında prosedür nedeniyle kaybedilen zamanı azaltacak ve bir an önce iskânların yapılmasına yardımcı olacaktır. Bunların dışında nizamnameye eklenen özel bir maddeye göre ise komisyonun işlemler ve icraatında göstereceği ihtiyaca göre nizamnameye bazı maddeler eklenebilecek veya mevcut maddeleri yeniden düzenlenebilecekti.

Yukarıda aktarılanları görev edinen ve bu şekilde çalışmalarını yürüten Muhacirin-i İslamiye Komisyonu birçok zorluğa rağmen göçmen iskânlarında üzerine düşen görevleri

yerine getirmeye çalışmıştır. Komisyonun görev yaptığı dönemlerde gerek Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor koşullar gerekse bir asırdan fazla süredir devam eden göçlerin yoğunluğundan kaynaklanan sıkıntılar komisyonun belgelerine yansımıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHACİRİN-İ İSLAMİYE KOMİSYONU'NUN ÇALIŞMALARI

3.1. İskân Çalışmaları

İskân en geniş anlamıyla beşeri bir yerleşme olarak ifade edilir. Av peşinde dolaşan veya toplayıcılık yapan insanların dinlenmek, sığınmak ve geceyi geçirmek için bile barınaklar yapmaları, mevsimlere göre yarı göçebe toplumların geçici olarak yer değiştirmeleri ve bu değiştirmeler neticesinde çeşitli yerlerde konaklamaları ile bir coğrafyaya dağılmış tek tük meskenler, çiftlikler, köyler, kasaba ve şehirler bir iskân olayıdır.⁸⁸¹

Uygulanan iskân işlemleri iskân olunacaklar, yerleşim bölgeleri, sermaye ve ödenekler, iskân siyaseti ve idare olmak üzere beş bölümde incelenebilir. İskâna tabi tutulacaklar konar-göçerler, savaş sırasında işgale uğramış ya da barış görüşmeleri neticesinde terk edilmesine karar verilmiş bölgelerden gelen Osmanlı vatandaşları ve yabancı devletlerin baskılarından kaçarak Osmanlı Devleti'ne iltica eden Müslümanlar olmak üzere üç gruba ayrılabilir.⁸⁸²

Devletlerin ve toplumların hayatlarında çok önemli bir yer tutan iskân kavramı yer değiştirme faaliyetleriyle yakından ilgilidir. Çeşitli nedenlerle yapılan göçlerin yani yer değiştirmelerin sonunda yapılacak olan şey iskândır.⁸⁸³ İskân devletlerin ekonomik ve idari konulardaki meseleleriyle ilgili olduğu kadar toplumlarla da yakından ilgilidir. Çeşitli milletlere ait gruplardan oluşan bir devletin merkezi yönetiminin gücü uygulayacağı planlı bir iskân siyasetine bağlıdır. İskânı yapılan grupların ekonomiye kaydırılması da iskân siyasetine göre şekillenmektedir.⁸⁸⁴

Hemen hemen bütün devletlerin ve uygarlıkların tarihinde var olmuş bir sorun olan iskân toprağın dağılımı, ülke geneline yardım ve yatırımların yayılması, kaynakların kullanılması, etnik grupların belirli bölgede bir arada tutulması, bölgesel yönetimler ve sorunların çözümleri, devlet egemenliğinin sürmesi, üretimin artırılması ve üretim fazlasının pazarlanması gibi konularla yakından ilgilidir. Öyleyse iskân konusu işlenirken devletin yapısı, hukuk kuralları, ekonomik göstergeleri, yönetim şekli ve halkıyla ilişkileri gibi konular göz önünde tutulmalıdır. Bu nedenle bir iskân ister iskân edilenlerin keyfiyle, ister zorlamayla olsun hem iskân edilen kişiyi hem de devleti ilgilendirmektedir.⁸⁸⁵

⁸⁸¹ Ali Tanoğlu, "İskân Coğrafyası, Esas Fikirler, Problemler ve Metod", *Türkiyat Mecmuası*, c. XI, 1954, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1954, s. 1.

⁸⁸² İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 376.

⁸⁸³ Çiçek-Saydam, *a.g.m.*, s. 2.

⁸⁸⁴ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun ...*, s. 1.

⁸⁸⁵ Babuş, *a.g.e.*, s. 13.

Devletin uyguladığı iskânda ve iskânın ne şekilde yapılacağı konusunda her zaman bir neden veya bir gerekçe vardır. Sadece nüfusun mekânsal dağılımı açısından değil sosyal sorunlar açısından da değerlendirilen iskân kavramı birey-devlet ilişkisine yeni boyutlar kazandıracaktır. Nüfusun zorunlu olarak yer değiştirmesinin incelenmesiyle devlet ve birey ile ilgili haklara dair anlayışın değişimleri ortaya konulabilir. Öyleyse iskân politikasının incelenmesiyle devlet ve birey arasındaki ilişkinin niteliğinin anlaşılacağı söylenebilir.⁸⁸⁶

Tarihteki büyük imparatorlukların kuruluş ve parçalanma süreçlerinde mutlaka büyük nüfus hareketleri görülmüştür. Osmanlı Devleti de kuruluşundan yıkılışına kadar olan süreçte hakimiyeti altındaki topraklarda nüfus hareketleri meydana getirmişti. Kuruluş, yükselme, duraklama ve parçalanma dönemlerinde sosyal, siyasi ve ekonomik parametrelere bağlı olarak dönemine göre çeşitli göç ve iskân politikalarını hayata geçirmiştir.⁸⁸⁷ Kuruluş dönemindeki gaza ve cihat düşüncesi, genişleme dönemindeki “dışa dönük” iskân politikalarının düşünsel ve fiili temelini oluşturmuştur. Osmanlı Devleti’nin gerilemeye başlamasıyla yani yayılma gücünü kaybedip toraklarının giderek küçülmesiyle, Hıristiyanların ellerine geçen topraklardan kovulan Müslüman göçmenlerin Anadolu gibi iç bölgelerde iskânlarına yönelik “içe dönük” bir iskân politikası uygulanmıştır.⁸⁸⁸

Milliyetçi ayaklanmalar ve işgaller nedeniyle XIX. yüzyılda hızlı bir dağılış sürecine giren Osmanlı Devleti iskân siyasetini de değiştirmek durumunda kalmıştır.⁸⁸⁹ Milliyetçi ayaklanmalar ve faaliyetler bir yandan nüfusun dağılımında ve yer değiştirmesinde rol oynarken öte yandan da iskân siyasetini de etkileyerek değiştirmiştir.⁸⁹⁰ Hıristiyanların eline geçen topraklarda en azından bir kısım Müslüman’ı tutmaya çalışan Osmanlı Devleti parçalanma döneminde ise Anadolu’daki Hıristiyanların yerine Müslümanları yerleştirmeye çalışarak buraları elinde tutmaya çalışmıştır.⁸⁹¹

XIX. yüzyılda gerileme parçalanmaya dönüşmüş ve içe dönük iskân siyasetine mecburi geçiş yapılmıştır. Kaybedilen topraklardan gelen milyonlarca Müslüman göçmen iç bölgelere nakledilerek yeniden yerleştirilmek zorunda kalınmıştır.⁸⁹² XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarının daralmasıyla içe doğru başlayan muhacir akını nedeniyle gelen büyük kitlelerin

⁸⁸⁶ Babuş, **a.g.e.**, s. 13.

⁸⁸⁷ Dündar, **a.g.e.**, s. 39.

⁸⁸⁸ Saydam, “Orta Anadolu’daki Aşiretlerin İskanı 1839-1853”, s. 212; Dündar, **a.g.e.**, s. 40; Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân ...**, s. 2.

⁸⁸⁹ Babuş, **a.g.e.**, s. 36.

⁸⁹⁰ Babuş, **a.g.e.**, s. 38.

⁸⁹¹ Dündar, **a.g.e.**, s. 40.

⁸⁹² Yılmaz, **a.g.m.**, s. 587.

iskân işleriyle başa çıkabilmek için göçmen komisyonları kurulmuş ve iskân işleri daha sistemli bir şekilde yürütülmeye başlamıştır.⁸⁹³

XIX. yüzyıl Osmanlı iskân politikası “kendine dönüş” olarak nitelendirilebilecek bir çerçevede içinde değerlendirilebilir. Bir önceki yüzyılın aksine daha dikkatli ve planlı bir şekilde yapılmaya çalışılan iskân işlemleri konar-göçerleri daha dar bir alana sıkıştırmıştır. Bu durum iskân çalışmalarının yürütülmesinde önemli kolaylıklar sağlamıştır.⁸⁹⁴ İskân edilen göçmenlere yeni arazilerin verilmesi toprak mülkiyeti konusunda önemli değişikliklere yol açmıştı. Anadolu’daki göçebe topluluklar haklarını ve kullandıkları toprakları ellerinde tutabilmek amacıyla göçmenlerin yerleştirildikleri yerlerin yakınlarında yeni köyler kurmuşlardır. Ayrıca Anadolu ve Bağdat demiryollarının açılmasına bağlı olarak oluşan yeni pazarlar da konar-göçer toplulukları yerleşik hayata geçmeye sevk etmiştir.⁸⁹⁵ XIX. yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Balkanlar’dan başlayan ve günümüze kadar devam eden göçler eski Osmanlı tebaasının Anadolu’da yerleşmelerini ifade etmektedir. Anadolu, Suriye ve Irak’ta iskân edilen bu göçmenlerle beraber birçok Türkmen, Arap ve Kürt aşiretleri de devlet eliyle iskâna tabi tutularak yerleşik yaşama geçmeleri sağlanmıştır.⁸⁹⁶

1856-1865 yılları arasında Osmanlı topraklarına yaklaşık iki milyondan fazla göçmen gelmiştir. Bu rakam gözönünde bulundurulduğunda Osmanlı Devleti’nin bu göçmenleri iskân ederek yeni vatanlarına kavuşturmak için karşı karşıya kaldığı çeşitli zorlukların büyüklüğü kendiliğinden anlaşılacaktır.⁸⁹⁷ Giderek artan göç ve göçmen sorunlarını kurumsal temelde çözmeye çalışan Osmanlı Devleti’nin zor durumu pek değişmemiştir. Sadece 1878 yılında göçmen komisyonunun iskân için sevk ettiği göçmen sayısı 150.000’e yakındır.⁸⁹⁸

Gelen göçmenlerden Çerkes ve Abhazlar Anadolu ve Suriye’de iskân edilirken, Tatar ve Türk göçmenlerin bir kısmı da Anadolu’ya gönderilmiş, geri dönmek isteyenler de Rumeli’ye sevk edilmişlerdir. 1877-1878 yıllarında Rumeli’den Osmanlı Devleti’nin iç bölgelerine gelen göçmenlerin işlerini halletmek üzere birçok teşkilatın kurulduğu görülmektedir.⁸⁹⁹

⁸⁹³ Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân ..., s. 2-3.

⁸⁹⁴ Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân ..., s. 9.

⁸⁹⁵ Quataert, a.g.m., s. 979.

⁸⁹⁶ Karpat, Osmanlı’dan Günümüze Etnik Kimlik ve İdeoloji, s. 69.

⁸⁹⁷ Eren, a.g.e., s. 7.

⁸⁹⁸ Ağanoglu, a.g.e., s. 100.

⁸⁹⁹ Habiçoğlu, a.g.e., s. 111.

3.1.1. Göçmenlerin Sevk ve İskânları ile İskân Edildikleri Yerler

Göçmenler hem Osmanlı topraklarına gelirken hem de iskân yerlerine sevk edilirken ulaşım anlamında çeşitli yolları kullanmışlardır. Demiryolu, denizyolu ve karayolunu kullanan göçmenler her şekilde de çeşitli sorunlar yaşamışlardır.⁹⁰⁰ İskân için sevk edilen göçmenler daimi ikametgâhları olacak iskân bölgelerine tren ve gemilerle götürülüyorlardı.⁹⁰¹ Balkanlar'dan Osmanlı Devleti'ne sığınmak için yola çıkan göçmenlerden denizyoluyla gelenler Varna, Köstence ve Ahyolu gibi Karadeniz limanlarından sevk ediliyorlardı.⁹⁰²

Göçmenlerin sevk işlerinde kullanılan gemilerin bazıları devlete bazıları da yabancı şirketlere ait olduğu için göçmenlere yolluk verilmesi yerine yolculukları süresince yevmiyeleri kesiliyordu.⁹⁰³ Anadolu'da iskâna tabi tutulacak göçmenlerin sevk işlemleri olanak varsa tren yoluyla yapılmaktaydı. Göçmen kitlelerinin bu şekilde sevk edilmeleri elbette yolculuk için ayrı bir masraf anlamına gelmekteydi.⁹⁰⁴ Osmanlı Devleti'ne doğru göçler başladığında göçmenlerin ulaşım ve geçici iskân masraflarının tamamını devlet üstlenmişti. Göçmenlerin miktarının giderek artacağını önceden kestiremeyen devlet ilerleyen dönemlerde ekonomik anlamda yetersiz kalmaya başlamış ve ulaşım giderlerinin yarısını göç edenlerden alma yoluna gitmiştir.⁹⁰⁵

Anadolu'da göçmen iskânı yapılacak yerlerin seçiminde göçmenlerin isteklerine ve görüşlerine dikkat ediliyordu. Seçilen yerlerin mümkün mertebe göçmenler tarafından görülmesi sağlanıyor, ikametgâh yerini kendilerinin seçtiğine dair göçmenlere senet imzalatılıyordu.⁹⁰⁶

XX. yüzyıla kadar Anadolu'nun kuzeybatısında Rusya'dan gelen eski Müslümanlara rastlanmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında ise Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'ın Ruslar tarafından işgal edilmeleriyle bu bölgelerden kaçan yüz binlerce göçmen Osmanlı yönetimi tarafından Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirilmiştir.⁹⁰⁷

Gayrimüslim nüfustaki artışın dikkat çektiği Marmara ve Ege bölgeleri ile İstanbul öncelikli iskân mahalleri olarak belirlenmiştir. Bunun için öncelikle bölgedeki mirî araziler,

⁹⁰⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 143-149.

⁹⁰¹ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 163.

⁹⁰² İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 54.

⁹⁰³ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 163.

⁹⁰⁴ Ocaklı, **a.g.m.**, s. 903.

⁹⁰⁵ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 150.

⁹⁰⁶ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 683.

⁹⁰⁷ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, c. 1, Çev. Halil Berktaş, Ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, Eren Yay., İstanbul 2000, s. 68.

boş araziler ve padişaha ait çiftlikler iskân alanları olarak seçilmiştir.⁹⁰⁸ Anadolu'da ilk iskânlar Marmara bölgesine arkasından İç Anadolu bölgesine ve Orta Karadeniz ile Uzun Yayla gibi boş arazilerin bulunduğu yerlerde yapılmıştır. Buraların dışında genellikle iskâna kapalı olan yerler de göçlerin durmaması nedeniyle iskâna açılmak zorunda kalmıştır. Buralar açılınca daha önceleri sıkışık bir şekilde iskân edilenler iskân bölgelerini terk ederek yeni açılan bölgelere gitmişlerdir. Özellikle göçmen iskânına tamamen kapatılan Marmara Bölgesi de 93 Harbi'nden sonra yeniden iskâna açılmak zorunda kalmıştır.⁹⁰⁹

Osmanlı Devleti'nin ziraat yapılabilecek çok geniş boş toprakları vardı. Bu toprakların üretime açılması için XVII. yüzyıldan itibaren Anadolu ve Rumeli'de yeni iskân bölgeleri teşkil edilmesi işi devlet eliyle yürütülmeye başlanmıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren de devam eden iskân faaliyet bölgeleri şunlardır: Kütahya-Aydın bölgesi, Konya ve Karaman bölgeleri, İçel ve Teke havalisi, Sivas-Erzurum bölgeleri, Çukurova bölgesi, Diyarbakır-Malatya bölgeleri, Rakka ve Halep Eyaletleri, Kıbrıs Adası ve Rumeli bölgesidir.⁹¹⁰ Belli başlı daimi iskân bölgeleri ise Selanik, Kosova, Edirne, Hüdavendigâr, Aydın, Karesi, Biga, Konya, Ankara, Sivas gibi önemli yerleşim merkezleri dahilindeki bölgelerdir.⁹¹¹

1860'tan önce gelen göçmenlerin iskânı için ilk akla gelen yerler Amasya, Konya, Sivas, Hüdavendigâr, Kastamonu, Adana, Kütahya ve Eskişehir vilayetleri ve sancaklarıydı. Buralardaki boş ve geniş araziler göçmen iskânı için oldukça elverişliydi. Amasya, Sivas, Bursa, Eskişehir ve Kütahya taraflarına Çerkesler iskân edilmişti. Ankara, Konya, Adana ve yine Amasya'da da Nogaylar iskân edilmişlerdir.⁹¹² Güneyde Muğla ve Adana civarlarındaki boş yerlere Kuban civarından gelen göçmenler ve Nogaylar yerleştirilmişti.⁹¹³

1864 yılında Çerkes direnişinin sona ermesiyle Osmanlı Devleti'ne göç edenler Balkanlar'dan Ürdün ötesine kadar olan alana dağınık olarak yerleştirilmişlerdir.⁹¹⁴ 1863-1864 yıllarında gelen Kafkasya göçmenlerinin Rumeli'de iskânları bir yıl bile sürmeden tamamlanabilmişti. Bu bölgelerde iskân işlemleri daha hızlı ve rahat yürümekteydi. Bu tarihte tamamı Çerkes ve Abhaz olan göçmenler Harsova, Silistre, Zıştovi, Niğbolu, Lom (ki bu beş yerleşim Tuna'nın güneyinde bir şerit halinde uzanmaktadırlar), Filibe, Samakov, Sofya, İştîp, Üsküp, Priştine ve Niş gibi şehirlerin civarlarında iskân edilmişlerdi. Bu

⁹⁰⁸ Çelik, **a.g.m.**, s. 120.

⁹⁰⁹ Aydemir, **a.g.e.**, s. 199.

⁹¹⁰ Söz konusu iskân bölgeleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân ...**, s. 125-143.

⁹¹¹ Aġanoġlu, **a.g.e.**, s. 175.

⁹¹² Habiçoġlu, **a.g.e.**, s. 163-164.

⁹¹³ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 683.

⁹¹⁴ Allen-Muratoff, **a.g.e.**, s. 104.

şehirlerin dışında Doğu Trakya'da da (Edirne, Tekirdağ, Lüleburgaz Hayrabolu ve Aydos gibi yerleşimlerin çevrelerinde) iskân edilmişlerdir.⁹¹⁵

1863-1865 yılları arasında gelen ve Kafkas göçmenlerinin yarısını oluşturan Çerkesler ve Abhazlar önce Kuzey ve Orta Dobruca'da Tulça, Babadağ ve Boğazköy civarına ve Köstence'ye yerleştirilmişlerdir. Daha sonra güneyde Varna civarına ve Tuna boyunca Rusçuk, Nicopolis, Vidin, Silistre ve Şumu ile Niş ve Sofya çevresindeki bölge gibi daha batıya yerleştirilmişlerdir. Aynı tarihlerde gelen diğer göçmen grupları ise Makedonya, Selanik, Serez ve Larissa çevresine yerleştirilmişlerdir. Anadolu tarafında iskân edilmek üzere gönderilenler ise Diyarbakır, Mardin, Halep, Şam, Erzurum, Sivas, Çorum, Adapazarı, Bursa ve Eskişehir'e yerleştirilmişlerdir.⁹¹⁶

Özellikle Kafkasya'dan gelen göçmenlerin yoğun olarak iskân edildikleri yerlerden biri de Kayseri ve çevresidir. Tomarza'daki Türk nüfusu özellikle 93 Harbi sırasında yaşanan göçler nedeniyle önemli bir artış göstermiştir. İşgalci Rus kuvvetlerinin önünden kaçan çok sayıda Türk ilçe merkezi ve çevresindeki köylere yerleştirilmiştir.⁹¹⁷ Yine iskân için önemli bir yer olan Sivas ve Kayseri arasındaki bölgede bulunan Uzun Yayla büyük ölçüde ormanlık ve boş alanlardan oluşan geniş bir arazidir. Mekke ve Medine vakıflarından olan arazi vakıflardan alınarak göçmenlere tahsis edilmiştir. Ancak burası uzun zamandır Afşar Aşireti tarafından yaylak olarak kullanılmaktaydı. Bu nedenle Çerkeslerin burada iskân edilmesine aşiret karşı çıkmış, ancak devletin desteği arkasında olan göçmenler bölgeye yerleşmişlerdi. 1862 yılına gelindiğinde Uzun Yayla'daki Çerkes nüfusu 10.000'e ulaşmıştı. Artık bu yerleşim kaza olarak addedilmiş ve Mesudiye adı verilmiştir. Daha sonra adı Aziziye olarak değiştirilen bölgeye ne kadar göçmenin yerleştiği kesin olarak bilinmemekle birlikte 1874 yılında burasının dolduğu ve boş arazi kalmadığı için göçmen gönderilmemesi istenmiştir.⁹¹⁸

Türkler ve Tatarlar daha önce yoğun olarak Dobruca'nın sahil ve iç kısımlarında iskân edilmişlerdi. Bu iskânla birlikte bölgede yaşayan Romenler Tuna'ya doğru itilmişlerdi.⁹¹⁹ Osmanlı Devleti'ne gelen ilk göçmenlerin çoğunluğu Kırım'dan geldiği için eskiden beri Tatarların yaşadığı Dobruca'ya sevk edilmişlerdi. Yine ilk dönemlerde Kafkasya'dan gelen göçmenlerin büyük çoğunluğu da stratejik nedenlerden ötürü iskân için Rumeli'ye gönderilmişlerdi.⁹²⁰

⁹¹⁵ Habiçoğlu, a.g.e., s. 161.

⁹¹⁶ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 171.

⁹¹⁷ Pul, a.g.m., s. 160.

⁹¹⁸ Habiçoğlu, a.g.e., s. 167-169.

⁹¹⁹ M. Tayyip Gökbilgin, "Karaharman Dobruca'nın Kaybolmuş Bir Köyü", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 2, Sene 1971, s. 294.

⁹²⁰ Yılmaz, a.g.m., s. 595.

Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyılarında tam bir kargaşa halinde yığılan göçmenler beklenilenin çok üzerinde olunca devlet yeni iskân alanları yaratmak zorunda kalmıştır. Bir taraftan da Rusya Kafkasyalıları bir an önce yurtlarından çıkarmak için acele ediyor, Kafkas limanlarına insanları yığıyordu. 1864 yılının nisan ayında sadece Trabzon'a 25.000 göçmen birikmişti. Bu arada Soğucak limanına 100.000, diğer Kafkas limanlarına da 70.000 kişi yığılmıştı ve Osmanlı topraklarına gelmekteydiler. Bu durumda Osmanlı Devleti göçmen iskânını Balkanlara kaydırma kararı almış, Vidin-Tunca arasındaki bölgeye 150.000 Çerkes yerleştirmiştir. Çerkeslerin Rumeli'ye yerleştirilmesi politik ve stratejik nedenlere dayanmaktadır. Balkanlar'daki Rus destekli milliyetçi ayaklanmalar ve Hıristiyan nüfusun fazlalığı dolayısıyla denge politikasına dayalı bir iskân siyaseti güdülmüştür.⁹²¹ İlk zamanlarda gelen göçmenlerin çoğu Osmanlı'nın Rumeli'deki topraklarında iskâna tabi tutulmuşlardır. Bu, Rumeli'deki Hıristiyan nüfusa karşı Müslüman nüfusu oranının arttırılmasına yönelik bir girişimdir.⁹²² 1856 yılından sonra Rumeli'de iskân edilen göçmenlerin sayısı 300.000'i aşmıştı. Ancak bu iskânların üzerinden daha 15-20 yıl geçmişken 1877 yılında insanlar yeniden göç etmek zorunda kalmışlardır.⁹²³ 1857-1866 ve 1879 yıllarında yaşanan göçlerden sonra iskâna tabi tutulan ve sayıları 536.500'ü bulan Kuzey Kafkasyalı Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde iskân edilmişlerdir.⁹²⁴

Yüz yıldır Osmanlı topraklarına gelen göçmenler ve göç meselesi 93 Harbi ile birlikte en yüksek boyutlarına tırmanmıştır. Öyle ki Osmanlı Devleti'nin yüz yıldır göç almasına rağmen gördüğü en büyük göç bu savaş yılları ve sonrasında olmuştur. 1877 kasımından 1891 sonuna kadar İstanbul'dan Anadolu'ya 495.339 kişi sevk edilmiştir. Bu tarihlerde Selanik, Dedeağaç, Varna ve Burgaz gibi limanlardan Anadolu ve Trakya'ya sevk edilenlerle bu sayı 767.339'a çıkmıştır.⁹²⁵

1880'li yıllardan itibaren göçmenler özellikle Şam, Halep ve Adana gibi vilayetlerde iskâna tabi tutulmak istenmiştir. Göçmenler bu vilayetlere gönderilmelerine karşı çıkmışlar ve bu kez de Ankara ve Konya vilayetlerinde iskân edilmişlerdir. Göçmenlerin istedikleri yerler İzmir, İzmit, Bursa, Eskişehir, Kütahya gibi Batı Anadolu vilayetleri idi. Ancak bu vilayetlerde iskân için geniş araziler bulunmadığından göçmenler mecburi olarak İç Anadolu'ya gönderiliyorlardı. Zaten yüzyılın sonunda geniş arazi parçaları dolmuş, gelenler de ayrı ayrı yerleşim yerlerine dağıtılmışlardı.⁹²⁶

⁹²¹ Aydemir, **a.g.e.**, s. 134-135.

⁹²² Yılmaz, **a.g.m.**, s. 588.

⁹²³ Eren, **a.g.e.**, s. 75.

⁹²⁴ Avagyan, **a.g.e.**, s. 71; Bu göçmenlerin iskân edildikleri vilayetler ve göçmen sayıları için daha ayrıntılı bilgi için bkz. EKLER, Tablo 5.

⁹²⁵ Ağanoglu, **a.g.e.**, s. 175.

⁹²⁶ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 152.

1880'li yıllardan sonra hızı kesilmiş olsa da XIX. yüzyılın sonundan 1908 yılına kadar Osmanlı topraklarına çeşitli bölgelerden göçmen akını devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin elinden çıkan Avrupa toprakları, Kafkaslar, Kırım ve Girit'ten önemli miktarda göçler olmuştur. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na ait belgelere yansıyan ve 1899-1908 döneminde yaşanmış olan göçlerle gelen muhacirler Osmanlı Devleti'nin elinde kalan Rumeli, Anadolu ve Ortadoğu'daki arazilerde iskân edilmişlerdir.

Göçmen iskân bölgelerinden birisi olan Trablusşam'a Nisan 1899'da Girit muhacirlerinden 6 hanede 20 kişilik bir grup iskân edilmek üzere sevk edilmiştir.⁹²⁷ Trablusşam Kasabası'nda bulunan Girit muhacirleri esnafı için yapılan 12 hane ile teşkil edilen yeni mahallenin 18 Kasım 1901 tarihinde Beyrut Vilayeti'nden mürur fotoğrafıyla resmi planları gönderilmiştir.⁹²⁸ Yine Girit Adası'nın Seline Kazası'ndan gelen ve tahminen 1200 nüfusa ulaşan 300 hane Müslüman muhaciri iskân edilmek üzere Haziran 1899'da Bingazi Sancağı'na bağlı Aynüşşühad'a sevk edilmişlerdir.⁹²⁹

İzmir ve civarına gelen Girit muhacirlerinin 5.000 haneye yakını Konya'ya, 6.000 nüfusun da Antalya'ya gönderilmesi karlaştırılmıştır. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'ndan bildirildiğine göre Girit'ten Antalya'ya peyderpey gelen 750 nüfus için gereken aylık 15.000 kuruş daha Maliye'den tahsis edilememişken yeni gelecek 6.000 muhacirin iskânlarının müşkülata yol açacağı bildirilmiştir. Bu nedenle komisyon 25 Mart 1899'da hem muhacirlere verilen tahsisatın aylık 20.000 kuruş arttırılmasına hem de Konya'da uygun yerler bulunduğu için bu 6.000 muhacirin Konya Vilayeti'nde iskânına karar vermiştir.⁹³⁰

Tunus'tan Beyrut'a ve oradan da Şam'a giden 253 Mağrib muhacirinin Fırat Vadisi'ne sevkleri ve iskânlarının zorluklara neden olacağı düşünülmüştür. O yüzden Haziran 1899'da bu yeni gelenlerin Şam'da bulunan 740 Mağrib ve Hicaz muhacirleri ile birlikte Hama Sancağı'nın Hamidiye Kazası'nda iskân edilmelerine karar verilmiştir.⁹³¹

Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi'nin kuruluşundan mayıs ayı sonuna kadar çeşitli bölgelerden ve Girit'ten gelen muhacirleri, bunların sevk edildiği mahalleri ve miktarlarını içeren sevkîyat cetvelleri tanzim edilmiştir. Üç aylık sevkîyat cetvelleri 21 Haziran 1899'da komisyon tarafından hükümete takdim edilmiştir. Takdim edilen üç cetvelde muhacirlerin kadın ve erkek sayıları, çocuk ve yetişkin sayıları, kaç hane oldukları, geldikleri yerler, hangi yolla (kara ve denizyolu) geldikleri ile sevk edildikleri vilayet ve sancaklar düzenli bir şekilde kaydedilmiştir. Bu cetvellerden anlaşıldığı kadarıyla bu üç ay

⁹²⁷ BOA, A.MKT.MHM, 505/7.

⁹²⁸ BOA, Y.MTV, 223/18.

⁹²⁹ BOA, Y.PRK.BŞK, 59/98.

⁹³⁰ BOA, Y.MTV, 188/57.

⁹³¹ BOA, DH.MKT, 2220/45.

içinde gelen muhacirler Varna, Köstence, Edirne, Batum, Odessa, Selanik, Galos? ve Girit'ten gelmişlerdir. Bu muhacirler iskânlarının yapılması için İstanbul, Hüdavendigâr, İzmit, Çatalca, Aydın, Trabzon, Konya, Kastamonu, Edirne, Selanik, Adana, Biga, Sivas ve Suriye'ye sevk edilmişlerdir. Üç ay içinde Rus coğrafyası ve Balkanlar'dan 2.086 muhacir gelmiş, önceki kalanlarla birlikte 2.183 muhacir iskân için sevk edilmiştir. Aynı şekilde Girit'ten de 294 muhacir gelmiş, bunlar da önceki gelmiş olanların bir kısmıyla birlikte 334 muhacir olarak iskân için sevk edilmişlerdir.⁹³²

30 Haziran 1899'da İzmir Vilayeti'nden bildirildiğine göre, 50'si Çeşme'den 280'i de İzmir'den olmak üzere, sevk edilmeyi bekleyen toplam 330 muhacirin Saadet vapuruyla Mersin iskelesine ve diğer iskelelere gönderildiği bildirilmiştir.⁹³³ Yine İzmir'den bildirildiğine göre burada bulunan 965 muhacirin 9 Temmuz 1899'da İnyet vapuruyla sevkleri kararlaştırılmış ve muhacirler vapura bindirilmişlerdi. Ancak Ödemiş ve Manisa'dan gelmesi beklenen 200'e yakın muhacirin İzmir'e gece vakti geleceği haber alınmış ve vapur hareket ettirilmeyip diğerlerinin gelmesi beklenmiştir.⁹³⁴ Sevkler rağmen bu dönemde İzmir'de çok daha fazla muhacir olduğu görülmektedir. 15 temmuzda hükümete gelen sevklerle ilgili bilgiye göre binlerce muhacirin sevklerinin yapıldığı görülmektedir. Konya'da iskân edilmeleri için 2.200 muhacir Antalya ve Alaiye iskelelerine, Adana'da iskân edilmek için 2.400 muhacir Mersin iskelesine gönderilmiştir. Mersin'e gönderilen muhacirlerden 1.300'ü karaya dahi çıkarılmadan İskenderun iskelesine sevk edilmişlerdir. Bu muhacirler gitmemek ve Mersin'e çıkmakta ısrar etmişlerse de İskenderun'dan trenle Maraş'a gönderilecekleri söylenerek ikna edilmişlerdi.⁹³⁵

Ekim 1899'a kadar İzmir'e gelen Girit muhacirlerinden 26.000 kişinin ancak 13.352'si iskân amacıyla çeşitli vilayetlere sevk edilmişti. Bunlardan 6.558 muhacirin çoğu ticaret ve zanaatlarıyla ve bir kısmı amelelikle geçimlerini temin etmekte, içlerinde 317 nüfus da dul kadınlardan meydana gelmektedir. Bunların başka mahallere sevklerine gerek olmadığı, bir kısmının da Girit'e geri döndüğü bildirilmektedir. Şu halde misafir olarak iskânlarını bekleyenlerin sayısı 1.969 nüfustan ibarettir. Bekleyen muhacirlerin iskânlarının Aydın Vilayet'inde yapılması uygun görülmüştür.⁹³⁶ 14 Ekim 1899 tarihli belgeye göre, dağıtılan 13.352 muhacirin sevk edildiği yerler aşağıda verilen tablodaki gibidir:

⁹³² BOA, Y.MTV, 191/68. Cetvellerin ayrıntıları için bkz. EKLER, Tablo 6-7-8.

⁹³³ BOA, Y.PRK.KOM, 10/26.

⁹³⁴ BOA, Y.PRK.KOM, 10/32.

⁹³⁵ BOA, Y.PRK.KOM, 10/34.

⁹³⁶ BOA, Y.MTV, 195/59.

Göçmen Sayısı	Hane Sayısı	Göçmenlerin Sevk Edildikleri Yerler
2608	594	Antalya ve Alaiye iskeleleri
2247	571	İskenderun iskelesi
33	8	(Trenlerle) Karahisar-ı Sahip Sancağı
1257	323	Trablusşam iskelesi
1213	311	Beyrut'a bağlı Trablusşam iskelesi
2946	767	Mersin iskelesi
3041	790	Aynüşşühad İskelesi
7		İstanbul Darü'l-aceze
13352	3364	Toplam

Tabloda gösterildiği şekilde sevkleri yapılanların dışında Aydın'da iskânları düşünülen ve bu nedenle misafir olarak tutulan muhacirlerin ise İzmir merkezi ile buraya bağlı köyler ve nahiyelerde Aydın merkez ve Manisa sancakları ile Bodrum, Milas, Menemen, Kuşadası, Tire, Urla, Alaşehir ve Söke kazalarında buldukları görülmektedir.⁹³⁷

R. 1316 yılının Mayıs ayı başından sonuna kadar (14 Mayıs-13 Haziran 1900) bir ay zarfında İstanbul'a gelen ve taşraya iskân için gönderilen muhacirlerin cinsiyet, hane, geldikleri yerler ve iskân için gönderildikleri yerler hakkında 30 Haziran 1900'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu bir cetvel sunmuştur. Cetvelde Rusya, Balkanlar ve Girit'ten gelen muhacirler kaydedilmiştir. Varna, Selanik, Köstence, Batum gibi yerlerden kara ve denizyoluyla gelen bu muhacirler Hüdavendigar, İzmit, Çatalca, Adana, Aydın, Ankara, Edirne, Selanik, Konya, Kastamonu, Trabzon ve Beyrut gibi vilayetlerde iskân edilmişlerdir. Bir ay içinde Rus coğrafyası ve Balkanlar'dan 2.152 muhacir gelmiş ve önceki aylardan kalanlarla birlikte 2.127 kişi sevk edilmiştir. Girit'ten ise 132 muhacir gelmiş, bunlar da önceki gelmiş olan 665 muhacirle birlikte 797 muhacir olarak sevk edilmişlerdir.⁹³⁸

Kars ve Ardahan muhacirlerinin Muş Sancağı'na göç ettiği ve bunların masraflarının karşılanarak iskânlarının yapıldığı 2 Temmuz 1900'de Bitlis Vilayet Defterdarlığı'ndan bir tezkere ile hükümete bildirilmiştir.⁹³⁹ Yine aynı yıl gelen Çerkes göçmenler Osmanlı topraklarına çıkar çıkmaz Şam'a yönlendiriliyorlardı. Buradan da ya Şam Vilayeti civarında ya da Amman çevresinde iskân ediliyorlardı.⁹⁴⁰ Rakka'da 300 haneden oluşan bir Çerkes grubu 1904 yılında iskân edilmişti. Bu göçmenlerin 30 hanesi iklim koşulları ve hastalıklar

⁹³⁷ BOA, Y.PRK.MYD, 22/55.

⁹³⁸ BOA, Y.MTV, 204/5; Cetvelin ayrıntıları için bkz. EKLER, Tablo 9.

⁹³⁹ BOA, DH.MKT, 2405/54.

⁹⁴⁰ Avagyan, a.g.e., s. 73.

nedeniyle hayatlarını kaybetmişlerdir. Bunun yanı sıra Araplarla çatışmalar yaşamaları nedeniyle buradaki göçmen grubu Kafkasya'ya geri dönmüştür.⁹⁴¹

Çoğunluğu Van Gölü sahilinde olmak üzere Ahlat dahilinde bulunan 5.740 dönüm boş arazide Müslüman muhacirlerin iskân edilmesi ve Cebel-i Nemrut isimli mahalde de 20 hane halkına yetecek kadar boş arazi bulunduğundan burada da bir karye teşkili lüzumu Bitlis Vilayeti'nden Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na bildirilmişti. Komisyon bu konuyu 11 Mart 1901 tarihinde bir tezkereyle Meclis-i Vükela'ya tebliğ etmişti. Meclisten alınan 13 Mart 1901 tarihli kararda zikrolunan yerlerde muhacir iskânında bir mahzur görülmediği gibi bunun faydalı bulunduğu ve Osmanlı Devleti'ne göç etmek için komisyona müracaat eden Müslüman ahali arasında oralarda iskâna talip olanlar çıkarsa derhal iskân edilmeleri buyrulmuştur.⁹⁴²

İstanbul'a gelmiş olan Müslüman muhacirlerden 70 kişilik bir grup 12 Haziran 1901'de İdare-i Mahsusa'nın Gelibolu vapuruyla iskân için sevk edilmişlerdir. Bu muhacirlerden 66'sı Bandırma'da ve 4 tanesi de Tekfur Dağı'nda iskân edilmişlerdir.⁹⁴³ İskân için sevkler yapılırken İstanbul'a göçmen akını aralıksız sürüyordu. Yaklaşık bir ay sonra Akdeniz Boğazı Muhafızlığı'ndan gelen telgrafa göre aynı gün Selanik'ten gelen ve terhis edilmiş sekiz askeri taşıyan Bandırma Vapuru'nda muhacirler de mevcuttu. Gemiden sekiz kişilik grup çıkarıldıktan sonra 200'ü aşkın Bosnalı Müslüman muhacir İstanbul'a doğru yola çıkmıştı.⁹⁴⁴

6 Ağustos 1901'de İstanbul'a gelen tren ve gemilerle Köstence'den 95 Rumelili Müslüman muhacir de gelmişti. Bunlardan 8 muhacir İdare-i Mahsusa'nın İnebolu vapuruyla iskân için Mudanya'ya gönderilmişlerdir.⁹⁴⁵ Başkente azar azar da olsa bu dönemde devamlı muhacir akını yaşanmaktaydı. 10 Eylül 1901'de 110 Kars muhaciri Trabzon'dan İstanbul'a gelmişlerdir. Ertesi gün komisyon tarafından Rumeli muhacirlerinden 23 kişi Bandırma'ya, 150 kişiden oluşan Batum ve Rumeli muhaciri de iskân için İzmit'e sevk edilmişlerdir.⁹⁴⁶

5 Ekim 1901'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından sunulduğu belirtilen, son üç ay içerisinde İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen göçmenlere ait cetvelden bahsedilmektedir. Ancak arşiv kayıtlarında belgenin eki olan cetvele rastlanmamıştır. Bu dönemde Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun ne kadar göçmen sevk ettiği belli değildir.

⁹⁴¹ Aydemir, **a.g.e.**, s. 154.

⁹⁴² BOA, MV, 101/67.

⁹⁴³ BOA, Y.PRK.ZB, 27/69.

⁹⁴⁴ BOA, Y.PRK.ASK, 171/56.

⁹⁴⁵ BOA, Y.PRK.ZB, 28/103.

⁹⁴⁶ BOA, Y.PRK.ZB, 29/125.

Ancak 1904 yılına ait olan belge de aynı şekildeyken bu belgede gönderilen göçmen sayısından bahsedilmektedir.⁹⁴⁷

R. 1317 yılının eylül başından teşrîn-i sâni sonuna kadar (14 Eylül-13 Aralık 1901) üç ay zarfında İstanbul'a gelen ve taşraya iskân için gönderilen muhacirlerin cinsiyet, hane, geldikleri yerler ve iskân için gönderildikleri yerler hakkında 29 Ocak 1902'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu bir cetvel sunmuştur. Cetvelde Rusya coğrafyası ve Balkanlar'dan gelen muhacirler kaydedilmiştir. Varna, Selanik, Köstence, Edirne ve Batum gibi yerlerden kara ve denizyoluyla gelen 17.778 muhacir Hüdavendigar, İzmit, Çatalca, Biga Adana, Aydın, Ankara, Edirne, Selanik, Suriye, Konya, İstanbul, Kosova, Manastır ve Trabzon gibi sancak ve vilayetlerde iskân edilmişlerdir.⁹⁴⁸

1901 yılının sonunda Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'ndan, taşrada şimdiye kadar yerleştirilen ve bundan sonra iskân için gönderilecek olan muhacirler hakkındaki işlemleri gösteren cetvellerin gönderilmesi talep edilmişti. Komisyon Çatalca, Biga, Edirne, Selanik, Kosova, Aydın, İşkodra, Ankara, Hüdavendigar, Kastamonu, Sivas, Diyarbakır, Bitlis, Erzurum, Van, Trabzon, Cezâir-i Bahri Sefîd, Adana, Suriye, Beyrut, Kudüs, Bingazi, Zor, Basra, İzmit, Halep, Konya, Mamüretü'l-aziz ve Manastır gibi vilayet, mutasarrıflık ve sancaklara iskân edilmiş ve iskân için gelmiş olan muhacirlere ilişkin cetvellerin gönderilmesini tebliğ etmiştir. Cetvel gönderilmesi istenen yerlerden Çatalca, Biga, Edirne, Selanik, Kosova, Aydın, Ankara, Diyarbakır, Bitlis, Erzurum, Van, Trabzon, Cezâir-i Bahri Sefîd, Adana, Suriye, Beyrut, Kudüs, Bingazi, Halep, Konya, Mamüretü'l-aziz ve Manastır'dan komisyona cetveller gönderilmişti. Bu cetvellerde muhacirlerin kadın, erkek, yetişkin ve çocuk sayıları, geldikleri memleketleri (Bulgaristan, Şarki Rumeli, Kafkasya, Dağıstan, Girit, Rusya, Şavşat, Bosna, Banaluka, Mostar, Kırım, Dobruca, Karabağ, İran, Çerkesistan), geliş tarihleri (1897/1898-1900/1901), iskân edilecekleri yerler ve bu yerlere gönderilme tarihleri, hangi vasıta ile sevk edildikleri, iskân tarihleri (1897/1898-1900/1901), yardıma muhtaç olanlar ve olmayanları, muhtaç olan her haneye ne miktar arazi ve ne gibi ziraat alet edevatı, tohumluk ve hayvanat verileceği ve masraflar gibi hususlar ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Bunlara ek olarak cetvelde Girit muhacirleri için Adana Vilayeti'nde 554

⁹⁴⁷ BOA, Y.MTV, 221/116; 1319 senesi şubatı ibtîdasından nihayetine değin (14 Şubat-13 Mart 1904) bir mâh zarfında Dersaadet'e bi'l-vürûd taşraya sevk olunan muhacirinin mecmû' dört yüz yirmi dört nüfuseden ibaret bulunmuş ve bunların mahal-i sevkleriyle sunûfını mübeyyin tanzîm ettirilen cedvel manzur-ı âli buyrulmak üzere leffen arz ve takdim kılınmış olmağın ol babda emr ve fermân hâzret-i veliyyü'l-emrindir fi 29 Zi'l-hicce 321 ve fi 3 Mart 320 (16 Mart 1904) Muhacirin-i İslâmiye Komisyon-ı Âlisi Birinci A'zâsı. BOA, Y.MTV, 257/123.

⁹⁴⁸ BOA, Y.MTV, 225/100; Cetvelin ayrıntıları için bkz. EKLER, Tablo 10.

hane inşa edildiği de ayrıca not düşülmüştür. Tüm bu ayrıntılı bilgileri cetvellerle komisyona sunulan muhacirlerin miktarı 282.693'tür.⁹⁴⁹

Çeçen bir muhacir grubun Hafik Kazası'nda miri araziye ait Koruçayırı mevkiinde iskânları kararlaştırılmıştı. Ancak Sivas Vilayeti'nden gelen yazıda bu çayırın sazlık ve bataklık olduğu bu nedenle muhacirin iskânına elverişsiz bulunduğu ancak buradan dört saat ileride 8.000 dönümlük bir çiftliğin bu muhacirler için daha uygun olacağı mayıs 1902'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na bildirilmiştir. Bu yazışma üzerine Konya Vilayeti'nden gönderilen muhacirlerin uygun görülen çiftlikte iskân edilmelerine karar verilmiştir.⁹⁵⁰

25 Ağustos 1902'de Varna'dan gelen 32 Rumeli muhaciri komisyona sevk edilmiş ve 57 nüfus muhacir de iskân için İzmit ve Bandırma'ya gönderilmiştir.⁹⁵¹ 26 Şubat 1903'te Köstence'den 12 kişilik Rumelili Müslüman muhacir İstanbul'a gelmiş ve komisyona sevk edilmiştir. Aynı gün Kırım ve Batum'dan da 96 muhacir gelmişti. Gelmiş olan Rumeli muhacirlerinden 7'si İzmit'e, 18 Rumeli ve 5 Dağıstan muhaciri de iskânları yapılmak üzere Bursa'ya sevk edilmişlerdir.⁹⁵²

Malatya'da bulunan muhacirlerin Yazıhan arazisinde bir köy teşkil edilerek iskânlarının yapılması ve hazineden 350.000 kuruşun tahsis edilmesi hususu vilayetten Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na yazı ile daha önce bildirilmiştir. 1 Ağustos 1903'te vilayetten gelen telgrafta muhacirlerin iskânları için gerekenin kış mevsiminden önce acilen yapılması istenmektedir.⁹⁵³ Yine bu sene içinde 250 haneden oluşan 700 muhacir Bingazi ve Derne'de iskân edilmiştir.⁹⁵⁴

Piriştine Vulçitrin'de perişan halde olan ve iskânlarını isteyen muhacirler adına Recep isimli bir temsilci imzasıyla, iskânlarının yapılması için 23 Nisan 1904'te bir dilekçe verilmişti. Bu muhacirler 200 hane Kıpti'den oluşmaktaydı. Onların Usturumca'da Orman İdaresi'nin tasarrufunda bulunan, tahminen 5-6 bin dönümü ziraata elverişli olmak üzere 100.000 dönümden ibaret olan ve etrafında Müslüman ahali ile Bulgarların yaşadığı boş kışlaklarda iskânlarına karar verilmiştir.⁹⁵⁵

Tekfur Dağı'ndan Erdek Kazası'na gönderilmiş olan 36 haneden oluşan 163 muhacirden 69 nüfusluk 17 hanesi Erdek Kazası'nda iskânlarını, geriye kalanlar iskânlarına uygun arazi bulmalarından dolayı Rumeli tarafına geri dönmek istediklerini ve buna izin verilmesini talep etmişlerdir. 20 Eylül 1905'te 69 muhacire Erdek'te uygun arazi verilerek

⁹⁴⁹ BOA, A.MKT.MHM, 516/11.

⁹⁵⁰ BOA, A.MKT.MHM, 518/1.

⁹⁵¹ BOA, Y.PRK.ZB, 32/79.

⁹⁵² BOA, Y.PRK.ZB, 34/42.

⁹⁵³ BOA, Y.PRK.UM, 65/101.

⁹⁵⁴ BOA, DH.MKT, 673/33.

⁹⁵⁵ BOA, TFR.I.KV, 71/7004.

buralarda iskânlarının yapılmasına karar verilmiştir.⁹⁵⁶ Aralık ayında ise deniz yoluyla İstanbul'a gelen 3.700 Çerkes'in Konya Erkilist ve Anadolu demiryolunun güzergâhında elverişli yerlerde iskân edilmesine karar verilmiş ve bu muhacirler gemilerden karaya çıkarılmadan hızla iskân yerine sevk edilmişlerdir.⁹⁵⁷ Yine aynı dönemde 1.465 Çerkes muhacir Halep'te iskân edilmeleri için bölgeye gönderilmişlerdir. Bu muhacirler Halep civarında iskâna elverişli olan boş araziler ve hazinenin elinde bulunan çiftliklerde iskân edilmişlerdir.⁹⁵⁸

Daha önce iskânları yapılmış olan muhacirlerin de zaman zaman iskân yerlerini terk ederek başka yerlere gidip yeniden iskân taleplerinde bulunduğu oluyordu. 20 sene önce Karahisar-ı Sahib Sancağı'nın Aziziye Kazası'na gelen ve burada iskân edilmiş olan Buharalı 6 muhacir ellerinde seyahat izin belgeleriyle Şam'a gelerek burada iskânlarını talep etmişlerdir. 4 Ocak 1906'da bu muhacirlerin kendilerine verilecek yerleri satmamaları koşuluyla Şam'da iskân edilmelerine izin verilmiştir.⁹⁵⁹

R. 1322 yılının Mart ayı başından sonuna kadar (14 Mart-13 Nisan 1906) bir ay içinde İstanbul'a gelen ve taşraya iskân için gönderilen muhacirlerle ilgili olarak Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun sunduğu diğer bir cetvele göre 11.479 muhacir gelmiştir. Balkanlar ve Rusya kökenli bu muhacirlerin büyük çoğunluğunu Bulgaristan ve Şarki Rumeli'den gelenler oluşturmaktadır. Kara ve denizyoluyla gelen bu muhacirler Hüdavendigar, İzmit, Çatalca, Biga Adana, Aydın, Ankara, Edirne, Selanik, Konya, Kastamonu, Beyrut ve Suriye gibi vilayet ve sancaklarda iskân edilmişlerdir.⁹⁶⁰ Aynı dönemde Varna'dan 53, Köstence'den 27 muhacir daha İstanbul'a gelmiştir. Muhacirin Komisyonu'na teslim edilen bu muhacirlerden 18 tanesi 13 Nisan 1906'da iskân için Bursa'ya gönderilmişlerdir.⁹⁶¹

1905 yılı aralık ayı başlangıcından beri çeşitli vilayetlerde uzun zamandan beri misafir olarak çok sayıda muhacir mevcut olduğu anlaşılmıştır. Cezâir-i Bahr-ı Sefîd'de 333, Konya'da 400, Ankara'da 313, Adana'da 265, Mamuretü'l-aziz'de 47 ve Halep'te 61 hane olmak üzere toplam 1.419 haneden oluşan muhacirlerin iskân edilmeyip misafir olarak bekletildikleri görülmüştür. 16 Temmuz 1906 tarihli yazıyla, iskânları için gereken paranın tedarik edilerek bir an önce iskânlarının yapılması buyrulmuştur. Bu Müslüman muhacirlerin Buyane mevkiinde, Edirne'nin Karaçal köyünde, Hüdavendigar, Suriye ve Aydın vilayetlerinde iskân edilmeleri istenmiştir.⁹⁶²

⁹⁵⁶ BOA, MV, 112/17.

⁹⁵⁷ BOA, İ.HUS, 136/1323 L-21.

⁹⁵⁸ BOA, İ.HUS, 136/1323 L-23.

⁹⁵⁹ BOA, MV, 112/67.

⁹⁶⁰ BOA, Y.MTV, 296/33; Cetvelin ayrıntıları için bkz. EKLER, Tablo 11.

⁹⁶¹ BOA, Y.MTV, 36/57; BOA, Y.PRK.ZB, 36/57.

⁹⁶² BOA, Y.MTV, 288/104.

R. 1322 yılının ağustos ayı başından sonuna kadar (14 Ağustos-13 Eylül 1906) bir ay zarfında İstanbul'a gelen ve taşraya iskân için gönderilen muhacirlerin cinsiyet, hane, geldikleri ve iskân için gönderildikleri yerler hakkında 20 Eylül 1906'da Muhacirin-i İslamiye Komisyonu bir cetvel düzenlemiştir. Cetvele göre Varna, Köstence, Edirne, Trieste ve Batum gibi yerlerden kara ve denizyoluyla bir grup muhacir gelmiştir. Geçen aydan kalan 82 kişi ile birlikte sayıları 601 olan bu muhacirler Hüdavendigar, İzmit, Kale-i Sultaniye, Adana, Aydın, Ankara, Edirne, Selanik, Konya, Kastamonu, Trabzon ve Beyrut gibi vilayetlerde iskân edilmişlerdir.⁹⁶³

Yine R. 1322 yılında teşrin-i sâni başından sonuna kadar (14 Kasım-13 Aralık 1906) bir ay içinde İstanbul'a gelen ve taşraya iskân için gönderilen muhacirlerle ilgili olarak Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun sunduğu diğer bir cetvele göre 1.150 muhacir gelmiştir. Büyük çoğunluğu Bulgaristan muhacirlerinden oluşan bu grup Varna, Köstence, Edirne, Trieste ve Batum gibi yerlerden kara ve denizyoluyla gelen muhacirlerdir. Geçen aydan kalanlarla birlikte sevk sayıları 1214 olan bu muhacirler Hüdavendigar, İzmit, Çatalca, Biga Adana, Aydın, Ankara, Edirne, Selanik, Konya, Kastamonu gibi vilayet ve sancaklar ile Kartal Kazası'nda iskân edilmişlerdir.⁹⁶⁴ Aynı dönemde 167 haneden oluşan 1.200'den fazla Karaçay muhaciri Konya'dan firar ederek Hüdavendigar Vilayeti'ne gelmişti. Bunlardan 160'ı iskân edilmek üzere Surhisar'a nakledilmiş, 1.000 küsuru ise Gayretiye Kazası'nın Kilisa yaylasına gelip kendiliğinden buraya yerleşmişlerdir. Kendilerine Karahisar ve Kütahya sancaklarında uygun arazi gösterilirse Kilisa yaylasını terk edeceklerini, ancak Konya'ya katıyen geri dönmeyeceklerini beyan etmişlerdir. Yerli ahalinin arazilerine tecavüz etmemeleri şartıyla Hüdavendigar Vilayeti dahilinde bu muhacirlerin iskân edilmesi için 26 Kasım 1906'da Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na talimat verilmiştir.⁹⁶⁵

Varna'dan İğneada'ya yelkenli bir gemiyle 34 muhacir gelmiştir. Bu muhacirler İstanbul'a getirilmiş ve 8 Ekim 1907'de iskân için Konya'ya gönderilmişlerdir.⁹⁶⁶

R. 1324 yılının haziran başından sonuna kadar (14 Haziran-13 Temmuz 1908) bir ay içinde İstanbul'a gelen ve taşraya iskân için gönderilen muhacirlerle ilgili olarak Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun hazırladığı diğer bir cetvele göre 849 muhacir gelmiştir. Bu muhacirler Varna, Köstence, Edirne, Trieste, Selanik, Odesa ve Batum gibi yerlerden kara ve denizyoluyla gelmiştir. Önceki aydan kalanlarla birlikte toplam 883 muhacir iskân edilmek

⁹⁶³ BOA, Y.MTV, 290/8; Cetvelin ayrıntıları için bkz. EKLER, Tablo 12.

⁹⁶⁴ BOA, Y.MTV, 291/143; Cetvelin ayrıntıları için bkz. EKLER, Tablo 13.

⁹⁶⁵ BOA, MV, 114/53.

⁹⁶⁶ BOA, İ.HUS, 159/1325 N-4.

üzere Hüdavendigâr, İzmit, Çatalca, Biga Adana, Aydın, Ankara, Edirne, Selanik, Konya, Kastamonu, Suriye ve Sivas gibi vilayet ve sancaklara gönderilmişlerdir.⁹⁶⁷

Yukarıdaki Muhacirin-i İslamiye Komisyonu belgeleri ve belgelerdeki çeşitli iskân cetvellerinden anlaşıldığı kadarıyla 1899-1908 yılları arasında Osmanlı topraklarına çok çeşitli bölgelerden göçler yaşanmıştır. Göçlerin yapıldığı başlıca yerler Bulgaristan, Şarki Rumeli, Bosna-Hersek, Rusya, Kırım, Odessa, Kafkasya, Dağıstan, Buhara, Batum, Kars, Ardahan, Edirne, Selanik, Trieste, Varna, Köstence, Ülgün, Mostar, Dobruca, Cezayir, Tunus, Mağrib, Banaluka (Bosna), Karabağ, İran, Çerkesistan, Şavşat ve Girit gibi yerlerdir. Buralardan gelen göçmenler Anadolu, Ortadoğu ve Balkanlar'da iskân edilmişlerdir. Bu göçmenlerin iskân için gönderildikleri belli başlı yerler Selanik, Usturumca, Kosova, Manastır, Buyane (İşkodra), Edirne, Tekfur Dağı, İstanbul, İzmit, Kartal, Çatalca, Bandırma, Kale-i Sultaniye, Biga, Bursa, Gayretiye, Erdek, Hüdavendigâr, İzmir, Tire, Urla, Menemen, Kuşadası, Söke, Aydın, Manisa, Alaşehir, Afyon, Bodrum, Milas, Antalya, Alanya, Mersin, Bingazi, Aynüşşühad, Susa, Ankara, Kastamonu, Erkilist, Konya, Adana, Sivas, Hafik, Maraş, Yazıhan, Trabzon, Mamuretü'l-aziz, Muş, Ahlat, Beyrut, Trablusşam, Şam, Hama, Halep, Rakka gibi vilayet, sancak ve kazalardır.

3.1.2. Göçmen İskânında Dikkat Edilen Hususlar

Göçmen iskânında gelmiş olanlar, gelmekte olanlar ve gelecek olanlar gözönünde bulundurulurken üç aşamalı planlar yapılmıştır. Göçmen aileleri on beşer kişiden hesap edilmiş ve buna göre ödenek sağlanmıştır. Göçmenler geldiklerinde devlete ait boş araziler gösteriliyor ve bazen burada kaderlerine terk ediliyorlardı. İskân işiyle yükümlü memurların kendi görüşlerine göre sorunlar çözülmüş sayılıyor ve üst makamlara da bu şekilde yansıtılıyordu. Bu durum yüzünden birçok göçmen perişan halde ya telef oluyor ya da iskân bölgesini terk ederek başka yerlere gidiyordu.⁹⁶⁸

Stratejik nedenlerle Anadolu yerine Rumeli'ye göçmen yerleştirmek isteyen Osmanlı Devleti burada iskân için kullanılan verimli araziler tükenince göçmenleri mecburen Anadolu'ya sevk etmeye başlamıştır. Anadolu'da iskân edilmek Nogaylar ve Çerkesler için istenilen bir durumdu. Çünkü bu topluluklar eskiden beri oradan oraya sürgün edilip durmuşlardı. Bu kavimler eski vatanlarında kabileler halinde yaşadıkları için toplu iskân edilmek istiyorlardı. Bu Rumeli'de uygulanmış, ancak Anadolu'da iskân edilirken dağınık olarak yerleştirilmeleri yapılmıştır.⁹⁶⁹

⁹⁶⁷ BOA, Y.PRK.KOM, 16/41: Cetvelin ayrıntıları için bkz. EKLER, Tablo 14.

⁹⁶⁸ Aydemir, **a.g.e.**, s. 195.

⁹⁶⁹ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 595.

Göçmenler genellikle aileleri, akrabaları ve kabileleri ile beraber yeni köyler teşkil edecek şekilde toplu olarak iskân edilmek istiyorlardı. Tam aksine Osmanlı hükümeti de göçmenleri üçer beşer aile olarak mevcut köylere dağıtmak niyetindeydi.⁹⁷⁰ Çünkü Anadolu'da göçmenlerin topluca iskân edilmeleri Anadolu'nun iç güvenliği açısından sakınca oluşturacağı gibi çeşitli uygunsuz durumların yaşanmasına da yol açabilirdi. Bu nedenle göçmenler kabilelerinden ayrılıyor, mevcut köylere üçer beşer yerleştiriliyorlardı. Ayrıca toplu iskân edilmelerinin daha büyük ekonomik külfeti olduğu için göçmenleri küçük gruplar halinde iskân etmek isteyen Osmanlı Devleti göçmen sevk edilen bölgelerin yerel imkânlarından da yararlanmak istemiştir.⁹⁷¹

Göçmenlerin akrabalarının yanında iskân edilme talepleri ve bunun yarattığı sıkıntılar çok sık olmasa da iskânlarda yaşanması kaçınılmaz durumlardan biriydi. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin bu tür sorunlarla karşılaştığında başvurduğu uygulamalar hem iskân politikası hakkında hem de göçmenlere yaklaşımlarında önemli ipuçları vermektedir. Bu hususta dikkat çeken ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu belgelerine yansıyan örnekler mevcuttur. Örneğin Cebel-i Bereket üzerinde Hassa'ya tâbi Çardak Yaylası'nda birtakım arazi ile Payas'a tâbi Güllü ve Yelki köylerindeki arazilerin Antep'te yaşayan Amerikalı Doktor Şaporn ile Çokmerzimen Ermenileri tarafından istimlakına teşebbüs edildiği haber alınmıştı. Bunun engellenerek bölgede Müslüman muhacirlerin iskân edilmesinin daha uygun olacağı Adana Vilayeti'ne bildirilmiştir. Halep ve Adana'dan gelen yazıya göre de muhacirlerin çoğu yakın yerlere sevklerini arzu ediyor ve akrabalarından birilerinin olmadığı yerlere rağbet etmiyorlardı. O nedenle bu bölgeye muhacirlerin sevk olunmaları için dikkatlerini celp etmek lazımdı. 5 Nisan 1900'de, sevk edilecek muhacirlere Girit muhacirleri gibi ev yapılması, çift edevat ve hayvanatı ile tohumluk zahire verilerek geçimlerini sağlayacak hale gelene kadar da tayinat verilmesi yönünde karar alınmıştır.⁹⁷²

Osmanlı ülkesinde iskân olunmalarını isteyen Müslüman muhacirler çeşitli bölgelere sevk edilmekte ve iskânları da peyderpey devam etmekteydi. Ancak gelen muhacirlerden bazıları güya akrabalarının burada olduğunu ileri sürerek İstanbul'da kalmayı talep ediyor, bazıları da İstanbul'da kalmak fikrinde oldukları için geldiklerinde ne komisyona ne de herhangi bir makama müracaat etmeden şehrin çeşitli yerlerine dağılıyorlardı. Sonra da yerleştikleri mahallerden aldıkları ilmühaberleriyle Tezkire-i Osmaniye talebinde bulunuyorlardı. Bu talepleri Şûra-yı Devlet'çe kabul ediliyor, böylece muhacirlerin memleketin uygun bölgelerine yerleştirilmesiyle elde edilecek imar ve zirai gelirden mahrum

⁹⁷⁰ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 126.

⁹⁷¹ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 595.

⁹⁷² BOA, DH.MKT, 2333/48.

kalmıyor, üstüne muhacirler de tembellik ve rahata alıştırlıyorlardı. 27 Eylül 1906 tarihli Dahiliye'den kaleme alınan yazıyla bu durumda olan muhacirler haklarında yapılacak işlemlerin ne olduğu Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na sorulmaktadır.⁹⁷³

Osmanlı Devleti'nin göçmenleri toplu halde iskân etmek istememesinin önemli nedenleri vardı. Öncelikle XIX. yüzyılın başından beri giderek artan ve sorun olarak devam eden iç göçler vardı. Dışarıdan gelen göçmenlerin Anadolu'nun yerleşim yerlerinde topluca iskân edilmeleri uyum sorunu ve yerli halkla kaynaşma sorununu da beraberinde getirebilirdi. Oysa göçmenleri birer ikişer gibi az sayılar halinde köylere yerleştirmek bu az sayıdaki göçmenlerin misafirperverlikle karşılanmasını sağlayabilirdi. Yerli halk onları kabullenir, Anadolu'daki gelenek ve görenekleriyle yoğrulmaları hızlanır ve huzursuzluk yaratacak hareketlerin de önüne geçilmiş olurdu.⁹⁷⁴

Osmanlı Devleti 1863 yılından sonra gelen göçmenlerin prensip olarak ayrı ayrı yerleştirilmesini kararlaştırmıştır. Çünkü toplu iskânlar için yeterli arazi bulmak oldukça zorlaşmıştı. Ayrıca dağınık olarak köylere yerleştirilmeleri daha az masrafla iskân işlemlerinin tamamlanmasını sağlıyordu. Ancak yine de akraba olan göçmenlerin ayrı düşmemeleri için uyarılar da yapılmaktaydı. Yeni gelen göçmenlerin daha önceden gelmiş ve yerleşmiş akrabası varsa onların yanında iskân edilmelerine çalışılıyordu.⁹⁷⁵

Osmanlı Devleti'ne gelen göçmenlerin kabileler halinde ve toplu olarak yerleştirilmelerini engellemek için devlet yoğun çaba göstermiştir. Ayrıca silahları olan göçmenlerin silahları da ellerinden alınmıştır. Göçmenlerin dağınık olarak ve silahsızlandırılarak yerleştirilmeleri toplumsal yaşamın huzuru için düşünülmüş önemli bir iskân politikasıydı.⁹⁷⁶

Osmanlı Devleti Kafkasya'dan gelen göçmenleri Balkanlar'da gruplar halinde iskân ederken, Anadolu'da tam tersine dağıtarak iskân ediyordu. Yerli halkla çabucak kaynaşmaları için köylere beşer onar hane olarak dağıtılan göçmenlere yerlilerle evlilik yapmaları da tavsiye ediliyordu. Kendi kültürel yaşantılarından uzaklaşmaları için Çerkes beyleri ile halk ayrı ayrı yerleştirilerek uyum sorununu kısa sürede halletmek isteyen Osmanlı Devleti göçmen toplulukları üzerindeki geleneksel otoriteyi yıkmaya çalışıyordu.⁹⁷⁷ Osmanlı Devleti göçmenleri iskân ederken farklılıklardan doğacak ayrışmaları ve çatışmaları engellemeyi amaçlayan bir iskân planı uygulamıştır. Göçmenler tek bir grup halinde aynı yerde iskân edilmeyerek farklı bir kitle yaratmalarının önüne geçilmeye çalışılmış ve bu

⁹⁷³ BOA, DH.MKT, 1121/46.

⁹⁷⁴ Güler, "XVIII. Yüzyıl ...", s. 182.

⁹⁷⁵ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 136.

⁹⁷⁶ Kocacık, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylere...", s. 423.

⁹⁷⁷ Dündar, **a.g.e.**, s. 48.

nedence göçmenler küçük gruplara ayrılarak farklı farklı bölgelerde iskân edilmişlerdir. Bu şekilde özellikle Kafkas göçmenlerinde var olan aşiret, oymak ve kabile gibi hiyerarşik yapılar parçalanmış ve iskân bölgesindeki halkla daha rahat kaynaşmaları sağlanmıştır.⁹⁷⁸ Bu şekilde aşiret önderlerinin otoriteleri, onları soydaşlarından ayırmak suretiyle, olabildiğince kısıtlanmaya çalışılmıştır.⁹⁷⁹

Göçmenlerle ilgi sıkıntılarının birisi de kölelik sorunuydu. Topraklarına gelenlerin önemli bir kısmının köle olduğunu gören Osmanlı Devleti bunları göçmen ileri gelenlerini rahatsız etmeden dağıtma yoluna gitmiştir. Bu politikaya rağmen efendilerinin yanlarında kalan köle ve cariyelerin haklarının korunması ve kötü muamelelere maruz kalmamaları için de önlem alınmaktaydı. Efendisinin yanından firar eden bir köle yakalandığında efendisine teslim ediliyor, ancak efendisi köleye kötü davranırsa o da cezaya çarptırılıyordu. Bu sorun öyle karmaşıktı ki hür olanlar köle diye satılabiliyor, köle olanlar hür olduklarını iddia ediyorlar ve başkasına satılıp da efendisi parayı aldığıında hürüm diye ortaya çıkabiliyorlardı.⁹⁸⁰

Göçmenlerin liderlerini (şeyhler, dervişler, beyler, ağalar) ana göçmen grubundan ayırarak, deyim yerindeyse, “başı gövdeden ayırmak” yoluna gidilmiştir. Bu liderlerin hükümet ve devlet yanlısı yapılmalarının yolları aranmış ve bunun için çalışılmıştır. Özellikle II. Abdülhamit zamanında bu liderlere maaş bağlanması ve nişanlar verilmesi gibi yöntemlere başvurulmuştur.⁹⁸¹ Hem örgütlü bir muhalefetin önünü kesmek hem de asimilasyonu hızlandırmak için elinden geleni yapan II. Abdülhamit Kafkasya’dan göç eden kabilelerin liderlerini ve Balkanlar’dan gelen ayânları şehirlerde iskâna teşvik etmiştir. Bunlardan en ileri gelenlerinin İstanbul’da yerleşmeleri istenmiş ve devletten emekli maaşı bağlanmıştır. Ayrıca bunlara sultanın bir lütfü olan çeşitli nişanlar verilerek kökenlerini ödüllendirme yoluna gidilmiştir. Göçmenler üzerindeki nüfuzunu korumak isten II. Abdülhamit sadece merkeze yerleşenlere değil ülkenin en ücra köşesine yerleşmiş olan göçmen liderlerine de maaş bağlayıp çeşitli nişanlar vermiştir.⁹⁸²

Göçmenler eski yurtlarında olduğu gibi toplu olarak tek bir bölgede yaşama şansı bulamamışlardır. Aşiretler ekonomik, siyasi ve askerî hedefler gözetilerek birbirlerinden ayrılmış ve ayrı bölgelerde iskân edilmişlerdir. Kafkas göçmenlerinin küçük bir grubu Suriye, Lübnan ve Kuzey Irak’ta iskân edilirken önemli bir kısmı da Batı Anadolu’nun çeşitli

⁹⁷⁸ Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, s. 21.

⁹⁷⁹ Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, s. 186.

⁹⁸⁰ Saydam “Kırım ve Kafkasya’dan ...”, s. 684.

⁹⁸¹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 19.

⁹⁸² Karpat, *İslâm’ın Siyasallaşması*, s. 343.

yerlerine bazen kitleler halinde, fakat çoğunlukla küçük gruplar halinde yerleştirilmişlerdir.⁹⁸³

Genelde akrabalarının Anadolu'da olmasından veya Rusya'ya karşı daha güvenli hissettiklerinden olacak, Çerkesler ve Abhazlar Anadolu'da iskân edilmek istemişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti Rumeli'deki Müslüman nüfusu güçlendirmek ve Tuna boyunda Ruslara karşı savunma hatları oluşturmak amacıyla göçmenleri bu bölgeye sevk etmeye çalışmıştır.⁹⁸⁴ Böylelikle Rumeli'deki halkın göçmenlere yardımları devletin yükünü hafifletecekti. Ancak yine de göçmenlerin ısrarla Anadolu'da iskânlarını istemeleri karşısında onları kırmamak adına burada da iskânları yapılmaya çalışılmıştır. Göçmenler geldikçe Anadolu'daki araziler yetersiz kalmaya başlamış göçmenler üçer beşer köylere dağıtılmıştır. Bu durum devletin işine gelmekteydi ama bir asimilasyon yöntemi olarak değil. Hem köylülerin yardımlarını sağlamak hem de köylerdeki terk edilmiş evlerin tamirini yaparak göçmenleri yerleştirmek daha ucuza gelmekteydi. Göçmenlerin köylere dağıtılarak asimile edilip eritilmesine dair kayıtlı ibarelere rastlanmamıştır. Kaldı ki birçok belgede göçmenleri memnun edecek, onların yaşamlarını zorlamayacak şekilde davranılması yönündeki emirler nettir.⁹⁸⁵

Birçok Türk imparatorluğunun yaptığı gibi Osmanlı da sınır boylarına özel statülü topluluklar yerleştirerek tampon bölgeler oluşturmuştu. Geri çekilmeye bağlı olarak topraklarına gelen göçmenleri devlet yine sınır boylarına tampon bölge oluşturacak şekilde iskâna tabi tutacaktı.⁹⁸⁶ 93 Harbi sonrası Osmanlı Devleti göçmenlerin iskânı meselesini önemseydiği yeni bir siyaset dahilinde yürütmeye çalışmıştır. Artık gelen göçmenlerin çoğunluğu mümkün olduğunca Rumeli'ye yerleştiriliyordu. Savaşta kaybedilen topraklarını terk edip Osmanlı Devleti'ne sığınan göçmenler Yanya, Tırhala, Selanik, Edirne ve İstanbul arasında kalan boş arazilere ve köylere sevk ediliyor ve burada bir askerî kordon oluşturulmaya çalışılıyordu.⁹⁸⁷ Bu girişimin başarıya ulaşması için Sultan II. Abdülhamit özel bir çaba harcamış, Rumeli'den gelen göçmenlerin Anadolu'ya gönderilmelerini yasaklamıştır. Bu durumun tampon bölge oluşturmanın dışında da olumlu etkileri vardı. Hem göçmenler bölgeye uyum sorunu ve buna dair problemler yaşamıyorlardı hem de yakın olması nedeniyle sevk masrafları daha az oluyordu.⁹⁸⁸ Özellikle Kafkasyalı göçmenler başta

⁹⁸³ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, s. 102.

⁹⁸⁴ Yılmaz, *a.g.m.*, s. 595; Habiçoğlu, *a.g.e.*, s. 127.

⁹⁸⁵ Habiçoğlu, *a.g.e.*, s. 127-129.

⁹⁸⁶ Dündar, *a.g.e.*, s. 45.

⁹⁸⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 156.

⁹⁸⁸ Aġanoġlu, *a.g.e.*, s. 101.

olmak üzere II. Abdülhamit'in göçmenlere yakın ilgi gösterdiği bilinmektedir. Sultan 1877-1878'de kendi özel fonundan 200.000 göçmenin barınacağı yerler sağlamıştır.⁹⁸⁹

Osmanlı Devleti takip ettiği siyaset gereği göçmenleri jeopolitik ve stratejik açıdan önemli gördüğü noktalara iskân etmeye çalışmıştır. Örneğin Çanakkale Boğazı çevresindeki Müslüman köyleri harap olmuş ve bölgede neredeyse hiç Müslüman kalmamış, nüfusun çoğunluğu Rumlardan oluşur hale gelmiştir. Oysa Çanakkale Boğazı Osmanlı başkentinin savunması için hayati bir öneme haizdi. İşte bu durumlardan dolayı Çanakkale Boğazı çevresinde Osmanlı topraklarına gelen Türk-Müslüman göçmenlerin iskân edilmesine özen gösterilmiştir.⁹⁹⁰

Birbirlerinden farklı coğrafyalardan gelen göçmenlerin iskân yerlerinin tespitinde gelenek ve kültürler önemli rol oynamıştır. Göçmenlerin çoğu coğrafi bakımdan geldikleri yurtlarıyla benzer yeryüzü şekilleri ve iklimle sahip bölgelerde iskân edilmek istemişlerdir.⁹⁹¹ Göçmenlerin iskân edilmesi için seçilen yerlerde göçmenlerin yaşamlarını zorlamayacak ve devlete zarar vermeyecek özelliklere dikkat edilmekteydi. İklim şartlarının uygunluğu, bataklık olmaması, akarsu kaynaklarına yakın olması, şiddetli rüzgâra açık olmaması, nemli olmaması, istasyon, anayol, iskele ve ormanlara yakın olması gibi özellikler gözönünde bulundurulmaktaydı.⁹⁹²

3.1.3. İskân Sırasında ve Öncesinde Yaşanan Sorunlar

3.1.3.1. İskânlara Yabancı Müdahaleleri

Osmanlı ülkesi savaşlar sonucu daraldıkça gayrimüslim tebaa dışarıda kalıyor ancak dışarıda kalan Müslümanlar Osmanlı Devleti egemenliğindeki topraklara gelmeyi tercih ediyordu. Bu durum Osmanlı Devleti ile diğer devletler arasında uluslararası bir mesele haline geliyordu. Diğer devletlerin kendi topraklarından göçmenlerin gitmesi konusunda zaman zaman politikaları gereği zorluklar çıkardığı ya da çıkarlarına uygun şekilde müdahale ettiği görülmektedir. Topraklarına gelen Kafkasya ve Balkan göçmenlerini iskân ederken bu konuda kendi politikalarını hayata geçirmeye çalışan Osmanlı Devleti diğer devletlerin tepkileri ile karşılaşmıştır. Özellikle Rusya'nın göçmen iskân edilecek Tuna Boyu ve Doğu Anadolu gibi bölgelere karşı çıkması Osmanlı Devleti üzerine yaptığı gelecekteki planlarla ilgili görünmektedir.

1850'li yıllarda Osmanlı topraklarına sürülen Kafkasyalı göçmenlerin 175.000'i Rumeli'de iskân edilmişti. Ancak bu göçmenler bölgedeki milliyetçilerin tepkisiyle

⁹⁸⁹ Karpat, **İslâm'ın Siyasallaşması**, s. 339.

⁹⁹⁰ Ağanolu, **a.g.e.**, s. 101-102.

⁹⁹¹ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 596.

⁹⁹² İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 314.

karşılaşmış, büyük devletler nezdinde girişimler olmuştur.⁹⁹³ Çerkes göçmenlerin Hıristiyan unsurların yoğun olarak yaşadığı yerlerde iskân edilmeleri Hıristiyanlar tarafından da kuşkuyla karşılanmaktaydı.⁹⁹⁴

Rusya'nın da Kafkasyalı göçmenlerin Rumeli'de iskân edilmesine karşı çıkması sonucu daha önce yerleşmiş olan 175.000 göçmen Rumeli'den sürülmüş ve ikinci kez göç etmek zorunda kalmışlardı.⁹⁹⁵ Büyük devletlerin baskısıyla 1876'da toplanan Tersane Konferansı'nın 10. maddesi uyarınca Balkanlar'dan göç etmek zorunda bırakılan Müslümanların yurtlarına geri dönmeleri kararlaştırılmıştı. Böylece uluslararası bir konferansta göçmenlik meselesi kayıt altına alınmış, ancak konferansta konu çözüme kavuşturulamamış ve arkasından 93 Harbi başlamıştır.⁹⁹⁶ Yaşanan bu gelişmelere rağmen Osmanlı Devleti tarafından Batı Trakya'da 8.000 kişilik bir göçmen grubunun iskânı kararlaştırılmıştı. Bu girişime Yunanistan'ın rahatsızlıklarını dikkate alan İngiltere itiraz etmiştir.⁹⁹⁷ Bir yandan Rusya Çerkeslerin Suriye ve 3.000 ila 4.000 ailenin daha önce yerleştiği İç Anadolu'da iskân ettirilmelerini Osmanlı Devleti'ne dayatırken öte yandan İngiltere Yunanların isteği doğrultusunda 8.000 Çerkesin Tesalya'ya yerleştirilmesine karşı çıkmıştır.⁹⁹⁸

Osmanlı topraklarında göçmen iskânında büyük bir tırmanışa yol açan 93 Harbi'nde uğranılan büyük yenilgiye paralel olarak Kafkasya ve Balkanlar'daki toprak kayıpları da büyük olmuştur. Bu topraklarda yaşayan Müslümanlar büyük kabileler halinde Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Bu tarihe kadar bir milyondan fazla göçmen Osmanlı Devleti'nin verimli topraklarına yerleştirilmiştir. Doğu ve batıdan aynı anda gelen göçler lağvedilen göçmen komisyonunun yeniden kurulmasını gerektirmiştir. Ancak bu sefer göçmenlerin iskânı ile ilgili olarak devletin yeni radikal politikalar takip ettiği görülmektedir. Bu politikalardan birinin de Anadolu'da Müslüman nüfusu arttırılmasına yönelik iskânların yapılmasıdır. Yeni olan bu politikanın ortaya çıkmasında başlıca iki etken öne çıkmaktadır. Birincisi 93 Harbi sonunda Balkanlar'da yeni Hıristiyan devletlerin kurulması, ikincisi de Osmanlı tahtında II. Abdülhamit'in bulunmasıydı. Bu siyaset değişikliğinde sultanın politikalarının yanında Batılı ülkelerin Osmanlı Devleti'ne karşı politik tavır değişikliği de etkili olmuştur.⁹⁹⁹ Yabancı devletlerin Osmanlı iskân politikalarına müdahale ettiği

⁹⁹³ Dünder, **a.g.e.**, s. 46-47.

⁹⁹⁴ Avagyan, **a.g.e.**, s. 66.

⁹⁹⁵ Özbay, **a.g.e.**, s. 42.

⁹⁹⁶ Dünder, **a.g.e.**, s. 47.

⁹⁹⁷ Bice, **a.g.e.**, s. 54.

⁹⁹⁸ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 171

⁹⁹⁹ Süleyman Erkan, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri", **Osmanlı**, c. 4, YTY, Ankara 1999, s. 614.

bölgelerin başında Makedonya, Kıbrıs, Doğu Anadolu, Suriye, Beyrut, Filistin ve Doğu Rumeli gelmektedir.¹⁰⁰⁰

Osmanlı Devleti'nin göçmenleri iskân edeceği yerler konusunda batılı devletler ve Rusya ile zaman zaman yaşanan sorunlar hiç bitmemiştir. Rusya, sınırlarına yakın olan Osmanlı vilayetlerinde göçmen iskânına razı olmazken, Lübnan dolaylarındaki demiryolu güzergâhlarına iskân edilecek göçmenlere de Fransa ve İtalya karşı çıkıyordu.¹⁰⁰¹ Diğer taraftan Balkanlar'dan göçler konusunda Avusturya ile de sorunlar yaşanmaktaydı. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun Meclis-i Vükela'ya gönderdiği 22 Mayıs 1904 tarihli tezkeresine göre Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerine göç etmek isteyen Bosnalı Müslüman muhacirler Avusturya Devleti tarafından engellenmekteydi. Komisyon göçleri yasaklanan bu muhacirlerin Osmanlı ülkesine kabul edilip edilmeyeceğini sormuştur. Ancak meclis tarafından alınan karar şu şekildedir: Bosna'dan daha önce gelen muhacirler her türlü ihtiyacı karşılanarak Ankara taraflarında iskân edilmişlerdi. Ancak bu sefer Bosna dahilindeki Müslüman ahalinin büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti'ne göç etmek istemektedir. Eğer buna müsaade edilirse Bosna Müslümanlardan tamamen temizlenecektir ve bu şekilde bir gelişme de uygun olmayan bir siyaset demektir. O yüzden göç etmek için başvurulara buna göre cevap verilmelidir.¹⁰⁰²

Ruslar ele geçirdikleri yerlerden Müslüman halkı sürgün ediyordu, ancak sürülenler iç bölgeye geçiyor ve hemen sınıra yakın yerde tampon bölge oluşturmak amaçlı zincirleme iskân ediliyordu. Ola ki Rusya'dan topraklar geri alınırsa göçürülen ahali seri bir şekilde eski yerlerine dönebilirdi. Fakat Rusya da bu politikalar karşısında boş durmuyor, göçmenlerin sınırlarından uzak bölgelere iskân edilmesi konusunda Osmanlı Devleti'ne baskı yapıyordu.¹⁰⁰³ Göçmenlerin iskânı konusunda kendi politikaları doğrultusunda hareket etmeye çalışan Osmanlı Devleti özellikle Kafkasyalı göçmenlerin iskânlarında Rusya'nın müdahalesiyle karşılaşacaktır. Uzun yıllar bölgede mücadele eden Rusya, Kafkasyalıları yakından tanıma olanağı bulmuş ve onların savaştı, disiplinli ve geleneksel konularda mücadelede azimli olduklarını görmüştü. Bir de 93 Harbi sırasında Osmanlı ordusunda savaştan Kafkasya göçmenlerinin Rus düşmanı duyguları Ruslarca test edilmişti. Bu birlikler Rusya egemenliğinde kalan Çerkeslerin ayaklanmasına neden olduğu için bu gruplar üzerindeki Rus baskısı daha da artmıştır. Hal böyleyken Kafkasyalı toplulukların Osmanlı-Rus sınırlarında ya da sınır bölgesine yakın yerlerde iskân edilmelerini istemeyen Rusya

¹⁰⁰⁰ Göçmen iskân edilmesine müdahale edilen yerlerle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Erkan. **a.g.m.**, s.614-629.

¹⁰⁰¹ Bayraktar, **a.g.m.**, s.409.

¹⁰⁰² BOA, MV, 109/52.

¹⁰⁰³ Dünder, **a.g.e.**, s. 47-48.

göçmenlerin Erzincan, Tokat, Amasya ve Samsun hattının batısında iskânlarını resmen talep etmiştir. Rusya'nın bu talebi içinde bulunduğu koşullar ve zorluklar nedeniyle Osmanlı yönetimi tarafından kabul edilmiştir.¹⁰⁰⁴

1877-1878 Savaşından sonra gelen göçmenler İç Anadolu'da parça parça iskân edilmişlerdi. Daha doğuya doğru göçmen iskânı yapılmıyordu. Çünkü Osmanlı Devleti Erzincan-Tokat-Amasya-Samsun hattının doğusunda göçmen iskânına razı olmayan Rusya'nın bu isteğine boyun eğmiş görünüyordu.¹⁰⁰⁵ Rusya'nın yanı sıra İngiltere de Doğu illerinde göçmen iskânı yapılmasına karşı çıkmaktaydı. İngiltere'nin bu konudaki tavrı daha çok Ermeniler üzerindeki planlarıyla ilgiliydi.¹⁰⁰⁶ Bu durumda Doğu Anadolu göçmen iskânı için kullanılamıyor demektir. Öyleyse en uygun yerler olarak Osmanlı Devleti'nin elinde Çukurova ve Suriye bölgeleri kalıyordu. İskâna yeni açılmış ve verimli topraklara sahip olan Çukurova'ya göçmen göndermek Osmanlı Devleti'nce de arzu edilen bir şeydi. Diğer taraftan bölgedeki mülkî idareciler buraya tarımla uğraşan göçmen gönderilmesini istiyorlardı. Ancak bu bölgenin iklimine uyum sağlayamayan Çerkesler burayı istememişlerdir. Az sayıda Çerkesle birlikte Nogaylar Çukurova'da iskân edilmişlerdir.¹⁰⁰⁷

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti ve Rusya arasında varılan mutabakata göre Rus sınırlarına yakın yerlerde ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Kafkas göçmenlerinin iskân edilmediği görülmektedir. Bu hususta tek istisna 1866-1867 yıllarında 350 kadar Oset'in Sarıkamış'a ve çok az sayıda Çeçen'in de Erzurum ve Kars'a yerleştirilmesi olmuştur.¹⁰⁰⁸

Sadece diğer devletler değil Osmanlı tebaası olarak Anadolu'da yaşayan gayrimüslimler de kendilerine yakın yerlerde göçmen iskân edilmesi konusunda huzursuzluk yaratıyordu. Diyarbakır bölgesi vb. yerlerde yaşayan Hıristiyan ahali kendi bölgelerine Rumeli göçmenleri yerleştirilmesini istemiyorlardı. Bunun için yabancı devletlere başvurmaları Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarında kendi tebaasını istediği gibi yerleştiremeyecek kadar kötü durumda olduğunu göstermektedir.¹⁰⁰⁹

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Türkler Rumeli'ye geri gönderilirken Çerkesler gönderilmemiş Anadolu, Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün gibi bölgelerde iskâna tabi tutulmuşlardı. Bunda Rusya'nın savaştan önce Çerkeslerin Rumeli'den çıkarılmalarını istemesi etkili olmuş olabilir. Ayrıca Çerkeslerin Rumeli'de yerleştirilmeleri karşısında daha

¹⁰⁰⁴ Tekeli, **a.g.e.**, s. 150-151; Bice, **a.g.e.**, s. 53-54.

¹⁰⁰⁵ Habıçoğlu, **a.g.e.**, s. 154.

¹⁰⁰⁶ Erkan, **a.g.e.**, s. 93.

¹⁰⁰⁷ Habıçoğlu, **a.g.e.**, s. 155.

¹⁰⁰⁸ Avagyan, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁰⁰⁹ Ağanoğlu, **a.g.e.**, s. 38.

önce zaten büyük devletler Çerkes-Bulgar çatışması olabileceği gerekçesiyle itiraz ve şikâyetlerde bulunmuşlardı. Osmanlı Devleti tekrar Çerkesleri oraya gönderip batılı devletleri ve Rusya'yı karşısına almak istememiş olabilir.¹⁰¹⁰

3.1.3.2. Salgın Hastalıklar ve Ölüm

XIX. ve XX. yüzyıllarda Osmanlı topraklarına yapılan göçler insanların kendi rızaları ile ortaya çıkan göçler değildir. Bu göçler Müslüman halk için bir tehcir hareketi olarak meydana gelmiştir. Müslüman toplulukların göç etmeleri için gerek yaşadıkları yerlere göçmen gelen gayrimüslim halklar gerekse bölgeyi ele geçiren yeni devletler siyasi ve sosyo-ekonomik baskılar uygulamışlardır. Bu baskılar neticesinde göçmenler ya düşmanlarınca öldürülmüşler ya da yollarda açlık, hastalık, soğuk vb. etkenler yüzünden telef olmuşlardır.¹⁰¹¹

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin doğu illerinde ve Kafkasya'daki mevcut denge, Rusların istilalarına bağlı olarak Müslümanların göçe zorlanmalarıyla alt üst olmuştur. Dış baskılar ve ekonomik zorluklar yüzünden bunalımlı bir dönem geçiren Osmanlı Devleti kendi halkının iç düzenini sağlayacak ve kolluk görevini yerine getirecek durumda değildi. Hal böyleyken büyük kitleler halindeki göçmenler yurtlarından sürülüp Osmanlı topraklarına gelerek sığıntı kamplarına dolmuşlardı. Buralarda perişan olan göçmenlerin bir kısmı telef olmuş ve kalanlar da kendilerini hoş karşılamayan insanların yaşadığı bölgelere bile gönderilmişlerdi.¹⁰¹²

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında patlak veren veba, dizanteri ve sıtma gibi salgın hastalıklar savaşta yaşanan göç sorununa bir yenisini eklemiştir. Salgın hastalıklardan hem her iki tarafın askerleri hem de savaşın cereyan ettiği bölgelerdeki ahali zarar görmüştür. Savaş sırasındaki sevkiyatlar (silah, iaşe, asker vb.) ve iklim şartları salgınları daha da arttırmıştır.¹⁰¹³

Kafkasya'dan yola çıkarak Osmanlı Devleti'ne sığınmaya çalışan göçmenler kayıklara bindirilmişler, geldikleri yerlerde ise ağaç dallarından yapılmış kulübelere yerleştirilmişlerdir. Yiyecek ve içecek sıkıntısı içinde ve hava koşullarına dayalı olarak

¹⁰¹⁰ Habiçoğlu, a.g.e., s. 145.

¹⁰¹¹ Çelik, a.g.m., s. 119.

¹⁰¹² Bahadır, a.g.e., s. 105.

¹⁰¹³ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasındaki salgınlar, hasta sayıları ve taraflardaki oranları, ölümler, her iki devlet tarafından alınan önlemler gibi konularda ayrıntılı bilgi için bkz. Tuğrul Özcan, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında Rumeli'de Salgın Hastalıklar", **Balkanlarda Savaşlar, Göçler ve Günümüze Yansımaları**, (2. Ulusal Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Kongresi Samsun-Türkiye 22-23 Kasım 2008 Bildiriler Kitabı 2. Cilt), Samsun Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Derneği Yay., Samsun 2009, s.41-49.

ortaya çıkan hastalıklarda çok sayıda göçmenin öldüğünü tahmin etmek zor değildir. Gelen göçmenlerin neredeyse yarısı açlık ve hastalıklardan kırılıp gitmiştir.¹⁰¹⁴

İskân yerlerine gönderilemeyen göçmenlerin üst üste yığılmaları, sağlık tedbirlerinin yeterli olmaması, beslenme ve barınma ihtiyaçlarının gereği gibi karşılanamaması vb. nedenlerle ölümler olmaktadır. 2 Nisan 1861'e kadar Osmanlı Devleti'ne gelen 150.000 göçmenin üçte biri ölmüştür. 1861 yılından sonra gelen göçmen sayısı daha da artınca bu sorunlar da artmış, Kafkasyalı göçmenlerin bazıları geri dönmeye kalkmışlardır.¹⁰¹⁵ Ancak zaman zaman yaşanan bu geri dönüşler kitlesel değildir. Örneğin 1900 yılında bir grup Kafkas göçmeni iskânları tamamlanmış olmasına rağmen Rusya'ya dönmek amacıyla Ankara'dan Samsun'a gelmişlerdir. Onlara engel olunmaya çalışılmış ancak ellerinde Rusya pasaportu olduğu için müdahale de edilememiştir. Bu göçmen grubun tamamı olmasa da ancak 100'ü bu şekilde geldikleri yere geri dönmüşlerdir.¹⁰¹⁶

Yurtlarından zorla çıkarılan veya kaçan Kafkasyalıların bu aşamadan sonra en kötü düşmanları beslenme yetersizliği yüzünden ortaya çıkan hastalıklardı. Rusların denetimindeki limanlara yığılan göçmenler gemilere kelimenin tam anlamıyla istiflenmişlerdi. Bu haldeyken onlara ne yardım sağlanmış ne de yiyecek verilmişti. Daha ilk limanları olan Trabzon'a ulaşır ulaşmaz çiçek, tifüs ve iskorbüt hastalıklarından çok sayıda göçmen hayatını kaybetmişti. 1863 kışında Trabzon'da günlük 20-50 arasında göçmen ölüyor, gelen baharın kötü günlerinde ise bu sayı günde 500'e kadar çıkıyordu. Aynı şekilde Sinop, Samsun ve diğer bölgelerden karaya çıkan göçmenler de aynı kaderi paylaşıyorlardı. Göçün en yoğun olduğu zamanlarda sadece Samsun'da günlük ölüm vakası 50 olarak kaydedilmiştir. Yalnızca Trabzon'da ölenlerin sayısının ise 30.000 kişiyi bulduğu tahmin edilmektedir.¹⁰¹⁷

Ölümler sadece salgın hastalıklardan kaynaklanmıyor, özellikle kış şartlarında göçmenlerin adeta istiflenerek yüklendiği gemilerin batmaları da birçok göçmenin hayatını kaybetmesine neden oluyordu. Örneğin Ereğli açıklarında batan bir ticari gemide bulunan 100 göçmen ölmüştü. Yine İnebolu önlerinde karaya oturan gemide bulunan 451 göçmenin 174'ü hayatını kaybetmişti.¹⁰¹⁸

1863 sonbaharından itibaren birkaç ay içerisinde yüz binlerce Kafkasyalı göçmen liman ve iskelelere yığılmıştı. Daha öncekilerin perişanlıklarından da kötü durumda olan bu göçmenlerin akınları çok büyük sıkıntıları da beraberinde getirmişti. Çok kalabalık kitleler

¹⁰¹⁴ Cabağı, **a.g.e.**, s. 72.

¹⁰¹⁵ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 127.

¹⁰¹⁶ Erkan, **a.g.e.**, s. 190.

¹⁰¹⁷ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 39.

¹⁰¹⁸ Gündoğdu, **a.g.m.**, s. 123.

halinde sürüldükleri için nakilleri büyük zorluklarla gerçekleşmişti. Trabzon'a çıkan göçmenler burada yığılmışlar ve salgın hastalıktan açlığa ve soğuğa kadar birçok zorlukla karşı karşıya kalmışlardı. Bunların bir an önce iç bölgelere (Havza, Merzifon, Amasya, Kastamonu ve Tokat vs.) nakledilmesine çalışılmıştır.¹⁰¹⁹

Trabzon'a çıkan göçmenler için burada büyük bir muhacir kampı oluşturulmuştu. 1864 nisanında 18.000 Çerkes göçmeni taşıyan 34 tekne limana yanaşmıştı. Ancak hâlihazırda daha önce gelmiş ve bekleyen 20.000 göçmen vardı. Bu nedenle vali tarafından, gelenlerin 6.000'inin kıyıya çıkmasına izin verilmiş fakat bu bile büyük bir izdiham yaşanmasına yetmiş ve kargaşada 100 kadar göçmen ezilerek hayatını kaybetmiştir. Kentteki yığılma ve olumsuz koşullar ve bu koşullar yüzünden ortaya çıkan suçiçeği ve tifo gibi salgın hastalıklar göçmenler arasındaki ölümlerin artmasına neden olmuştur. 1864 yılında Trabzon konsolosunun raporuna yansıyan rakamlar göçmen ölümlerinin çok ciddi boyutlara ulaştığını göstermektedir. Rapor, sürgünlerin başlangıcında Trabzon'a 247.000 civarında göçmenin geldiğini, 19.000 kadarının öldüğünü, günlük ortalama 180-250 kişinin hayatını kaybettiğini ve sağ kalan göçmen sayısının ise 63.290 olduğunu bildirmektedir.¹⁰²⁰

Yaşanan göçlerde Kafkas göçmenlerinin toplam nüfusunun beşte birinin öldüğü sanılmaktadır. Bu ölümler kötü beslenme ve salgın hastalıklar yüzünden olmuştur. Kafkas göçmenlerinin önemli bir çıkış ve nakil bölgesi olan Trabzon'da 1865 yılında da 53.000 göçmenin öldüğü kayıtlara geçmiştir. 1864-1865 yıllarında göçmen intikalinde önemli merkezlerden birisi olan Samsun'da günlük ölüm vakası 120-150 gibi büyük rakamlarla ifade ediliyordu.¹⁰²¹

Yüz binlerce Kafkasyalı göçmenin sel gibi Osmanlı topraklarına gelmesi ülkedeki yerleşik insanların yaşamı üzerinde de büyük etkiler yaratmıştır. İlk etapta liman kentlerinde ve çevresinde salgın hastalıklar patlak vermiştir. Göçmenlerin yığıldığı kıyı kentlerinde ticari faaliyetler felce uğramış, ekmek kıtlığı başlamıştı. Göçmenlerle birlikte yerli halktan insanlar da salgın hastalıklardan ölmeye başlamışlardı. Bu olumsuz etkiler yüzünden yerleşik halk da kentleri terk etmeye başlamıştı.¹⁰²² Göçmenlerin nakilleri ve yığılmaları nedeniyle şehirlerin temizliği ve şehir sağlığının tehlikeye düşmesi önemli bir sorundu. Yığılma nedeniyle nakiller hızla yapılmak isteniyordu, ancak yerel yöneticilerin çıkardığı zorluklar işlemlerin hızlı yürütmesini engelliyordu. Sevk yerlerinde ve merkezlerinde iâşe ve ilaç sorununun arkası gelmiyordu.¹⁰²³ Bir taraftan da göçmenler arasında patlak veren salgın hastalıkların

¹⁰¹⁹ Habıçoğlu, **a.g.e.**, s. 133-134.

¹⁰²⁰ Avagyan, **a.g.e.**, s. 60-61.

¹⁰²¹ Bice, **a.g.e.**, s. 52.

¹⁰²² McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 41-42.

¹⁰²³ Aġanoġlu, **a.g.e.**, s. 171.

yerli halka bulaşmasını önlemek gerekiyordu. Buna yönelik tedbirler almak da devlet için yeni masraflar anlamına gelmekteydi.¹⁰²⁴

Kafkasyalıların aniden artarak gelişen göçleri karşısında Osmanlı Devleti hazırlıksız yakalanmıştı. Osmanlı ülkesinin sağlık koşulları zaten olağan zamanlarda bile iyi denilecek durumda değildi. Devletin ekonomik anlamda kötü durumda olması göçmenlere yapılacak her türlü yardımı kısıtlayıcı bir mahiyetteydi. Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan birkaç doktoru ve bulabildiği ilaçları göndermenin dışında yapabilecek fazla bir şeyi yoktu. Zaten çiçek ve tifüs hastalıklarının çaresi de henüz bulunamamıştı.¹⁰²⁵

1859-1879 yılları arasında Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına gitmek için yola çıkan göçmen sayısı iki milyondur. Ancak Osmanlı topraklarına bunların 1.5 milyonu ulaşabilmiştir. Yine 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile beraber tekrar göçler başlamış, Balkanlar'dan 1.5 milyon insan Anadolu'ya yerleşmek için yola düşmüştür. Bunların da Osmanlı topraklarına ulaşmadan 300.000 kadarı yolda ölmüştür.¹⁰²⁶ Özellikle Çukurova ve çevresinde iskân edilen göçmenler büyük kayıplar vermişlerdir.¹⁰²⁷ 93 Harbi'nden sonra Balkanlar'dan tekrar göçe tabi tutulan Kafkasyalı göçmenlerden 74.000 kişi Çukurova'da iskân edilmişti. Burada sıtma hastalığı yüzünden büyük ölümlerin yaşandığı ve sadece 4.000 kişinin sağ kalabildiği söylenmektedir.¹⁰²⁸

93 Harbi sırasında ve sonrasında yüz binlerce aile yurtlarını panik içinde terk ederken Rus askerleri, Bulgar çeteleri ve Kazak süvarileri tarafından katledilmişlerdir. Katledilmekten kaçanlar dağlara sığınmış ancak buralarda açlıktan ve soğuktan telef olmuşlardır. Osmanlı Devleti'ne sığınanlar ise devletin hazırlıksız olması ve bu kadar yoğun göç beklememesi nedeniyle gerektiği gibi tedbir alınmamasından dolayı perişan olmuşlardır.¹⁰²⁹

93 Harbi sırasında Rus askerleri ve Bulgarların zulümlerinden kaçarak İstanbul'a gelen göçmenler bazen de Osmanlı hükümetinin tahsis ettiği gemiler ya da trenlerle taşınarak iskân edilmek için Halep, Şam, Adana ve Konya gibi değişik bölgelere gönderilmişlerdir. Ancak bu sevkler İstanbul'da yığılan göçmenleri eritmeye yetmediği gibi sürekli gelen akınlarla daha da kalabalıklaşmıştır.¹⁰³⁰ Bu yığılma devlet tarafından yapılan yardımları yetersiz bırakmış, aşırı biçimde göçmen yığılması kentte tifo ve tifüs gibi hastalıkların ortaya

¹⁰²⁴ Ağanoğlu, **a.g.e.**, s. 252. Salgın hastalık çeşitleri, bunlara bağlı ölümler, alınan önlemler ve bu konuda dış kaynaklı yardımlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. aynı eser, s.245-257.

¹⁰²⁵ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 39-40.

¹⁰²⁶ Dünder, **a.g.e.**, s. 56; Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 184.

¹⁰²⁷ Andrews, **a.g.e.**, s. 121.

¹⁰²⁸ Aydemir, **a.g.e.**, s. 123.

¹⁰²⁹ Ayhan, **a.g.e.**, s. 116.

¹⁰³⁰ Aydın, **a.g.e.**, s. 29.

çıkmasına neden olmuştur. Özellikle göçmenler arasında yoğun olarak rastlanan bu salgın hastalıklara bir de soğuk hava nedeniyle akciğer hastalıkları eklenmiş, günde 300-500 arasında göçmen ölümü yaşanmıştır.¹⁰³¹

93 Harbi ve sonrasında Rusların ve Bulgarların yaptıkları katliamlarda ölenlerin sayısı Osmanlı'ya sığındıktan sonra hastalıklardan ölenlerinin sayısından daha azdı. Çünkü sığınmacıların biriktiği her yerde tifüs, tifo ve çiçek hastalığı ortaya çıkmaktaydı. Edirne'ye gelmiş olan 45.000 göçmenin 16.000'i tifüs hastalığına yakalanmıştı ve her gün 100-120 kişi bu hastalıktan ölüyordu. İstanbul'a gelen yüz binlerce göçmenden binlercesi ölmüştür. 1878 nisanında İstanbul'a 160.000 göçmen gelmiş, bunların 60.000'i başka bölgelere sevk edilmiş, 18.000 kadarı da hastalıktan ölmüştü. Sadece Ayasofya'da barındırılan 4.000 göçmenin günde en az 25-30'u ölüyordu.¹⁰³²

93 Harbi döneminde Bulgaristan Müslümanlarının ölümleri dört şekilde tasvir edilebilir. Bunlar savaşta ölenler, Bulgar ve Rus birlikleri tarafından öldürülenler, yaşam için zorunlu gereksinimlerinin engellenmesiyle açlık ve hastalıktan ölenler ve Osmanlı topraklarına kaçtıklarında toplandıkları yerlerdeki olumsuz koşullarda ölenler olarak sıralanabilir.¹⁰³³

Göçmenlerin çoğu göç yolculuğu sırasında veya iskân edildikleri yerlerde iklime alışamamaları ve salgınlar gibi nedenlerden ötürü hayatlarını kaybetmişlerdir. Her ne kadar göçmenler belirli bölgelerde Osmanlı Devleti'nde Müslüman ve Türk nüfusunu artırsa da bugünkü nüfus bazında nüfus artış oranı ile geçmişte gelen göçmenlerin nüfus artışı orantısızdır. Bu nedenle göçlerin dünyadaki Türk nüfusunu azalttığını söylemek yanlış olmayacaktır. Öyle ki bugün Anadolu'da bazı iskân bölgelerinde göçmenlerden kalan tek iz mezarlıklardır.¹⁰³⁴ Öyle ki Çerkes göçmenlerinin iskân edildiği bazı köyler 20-30 yıl sonra "Çerkes mezarları" halini almıştır.¹⁰³⁵

Göçmenlerin açlık ve hastalıklar nedeniyle perişan durumda olmaları dünya kamuoyunda da rahatsızlık yaratmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin Rusya nezdinde göçmen sevkinin bir düzene sokulması konusunda girişimlerde bulunması sonuç vermemişti. Çünkü Rusya ele geçirdiği topraklardan Müslümanları bir an önce çıkarmak istiyordu. Akın akın gelen göçlere hazırlıksız yakalanan Osmanlı Devleti sevkler konusunda zaman zaman

¹⁰³¹ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 155; İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 90; Aydın, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁰³² McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 92.

¹⁰³³ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 68.

¹⁰³⁴ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 599.

¹⁰³⁵ Özbay, **a.g.e.**, s. 42.

yetersiz kalmış, bu yüzden sahillerde yığılan göçmenler arasında kolera, tifüs ve dizanteri gibi salgın hastalıklar yayılmıştır.¹⁰³⁶

XIX. yüzyıldan sonra göçmenler arasında yaşanan hastalıklarda önemli bir düşüş olmuş, halk arasında salgın haline gelen hastalıklara pek rastlanmamıştır. Hastalığa yakalanan göçmenler için uygulanan genel yöntem ve yardımların dışında hastalanan bazı göçmenlerin durumlarıyla da yakından ilgilenildiği, onların ülke topraklarına yerleşmelerinde özel kolaylıklar sağlandığı da görülmüştür. Örnek vermek gerekirse: Ağustos 1904'te Tuz Kazası'na gelmiş olan muhacirlerden hastalıklı olan 2 kişinin sevk masraflarının vilayet gelirinden karşılanmasından başka çıkar yol olmadığı İşkodra Vilayeti'ne bildirilmişti.¹⁰³⁷ Yine hastalık yüzünden ayakları kesilen ve yardıma muhtaç durumda kalan Ali isimli bir muhacir, uygun bir maaş bağlanarak Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından Sivas'a gönderilmişti. Burada bu muhacire bir arazi verilerek kirasıyla geçimini sağlaması da istenmişti. Ancak vilayette kirasına rağbet edilebilecek boş arazi bulunamayacağı, verilen arazinin kirası da çok cüzi olacağı için geçimini sağlayamayacağı bildirilmiştir. Bu durumda 1907'de bu muhacire geçimini sağlayacak kadar maaş tahsis edilmesine karar verilmiştir.¹⁰³⁸

3.1.3.3. Arazi Sıkıntısı

Göçler arttıkça gelen göçmenleri iskân etmek için göderecek arazi sıkıntısı da ortaya çıkıyordu. Önce sahipsiz ve boş arazilere, mîrî arazi ve vakıf arazileri ile harabe köylere yerleştirilen göçmenler, oralar dolduktan sonra yaylalara ve meralara yerleştirilmeye başlanmıştır. Arazi sıkıntısı yüzünden Anadolu ve Balkanlar'dan sonra iskân bölgeleri Irak, Suriye, Kıbrıs, Ege Adaları, Trablusgarp, Bosna ve Yanya'ya kadar geniş bir alana yayılmıştır.¹⁰³⁹

Göçlerin sürekli olması yüzünden göçmenlerin iskânı için arazi bulmak gittikçe zorlaştığında iskâna uygun koşullara sahip olmayan, verimsiz ve geniş toprakların tespiti yapılıyor ve buralara göçmenler iskân edilmeye çalışılıyordu.¹⁰⁴⁰ Göçlerin yoğunluğu ve gelen göçmenlerin bir an önce iskân mahallerine yerleştirilmesine çalışılması gibi nedenlerle uygun arazi tespitinde aksamalar olmuştur. Bu durum iskâna ve tarıma elverişli olmayan arazilerin de göçmenlere tahsis edilmesine yol açmıştır. Tarıma elverişsiz araziye yerleştirilen göçmenlerin üretici konuma geçememeleri devlet hazinesine olan yüklerini

¹⁰³⁶ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 680.

¹⁰³⁷ BOA, DH.MKT, 883/62.

¹⁰³⁸ BOA, DH.MKT, 1151/43.

¹⁰³⁹ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 683.

¹⁰⁴⁰ Aydemir, **a.g.e.**, s. 157.

artırmıştır.¹⁰⁴¹ Tespiti yapılan toprakların tarıma açılmasının sağlanması ve verimli hale getirilmesi bir iskân politikasıydı. Öte yandan Müslüman ve gayrimüslim halkların yaşadığı bölgelerde denge sağlama ihtiyacı ve ülke sınırlarında olan denetimin daha güçlü olabilmesi için de iskân siyasetine başvurulmaktaydı.¹⁰⁴²

1858-1864 yıllarında gelen Türk, Tatar ve Çerkes göçmenlerin büyük bölümü Rumeli'ye yerleştirilmişti. Ancak bunlar 93 Harbi sonrası Anadolu'ya nakledilince boş arazi bulmak zorlaşmıştı. Bulgaristan elden çıkmıştı, Osmanlı Devleti'nin elinde kalan Makedonya ile Doğu ve Batı Trakya oldukça doluydu ve Rusya da zaten Rumeli tarafına göçmen iskânına karşı çıkmaktaydı. 1858'den 1880 yılına kadar Osmanlı topraklarına gelen göçmen sayısı 1-1.5 milyon civarında olduğu için boş arazi neredeyse kalmamıştı. Önce Marmara ve Ege'de yapılan iskânlarla bu bölgelerdeki boş araziler tükenmişti. 1864'ten sonra hala İç Anadolu'da geniş boş araziler mevcuttu, ancak 93 Harbi'ne kadar buralar da ağır ağır dolmuş, arazi bulmak zorlaşmıştı.¹⁰⁴³

Her ne kadar yerel yöneticiler tarafından merkeze bölgelerinde göçmen iskân edilecek yer kalmadığı şeklinde yazılar gelse de araştırıldığında bunun aksi ortaya çıkmıştır. 1878 yılında Manyas, Sivas ve İzmit civarlarında göçmenlerin iskânı için elverişli geniş araziler bulunmuştu. 1885 yılında Bingazi, Halep ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde 9.240 ailenin yerleştirilmesine uygun araziler ortaya çıkarılmıştır. Yine 1890 yılında iskâna elverişli 200.000 dönüm arazinin bulunduğu görülmüştür. Demek ki yüzyılın sonlarında da göçmen iskânı için elverişli topraklar bolca bulunabilmekteydi.¹⁰⁴⁴

1891 yılının aralık ayına ait bir belgeye göre Eskişehir'den Ankara'ya kadar demiryolu güzergâhındaki boş arazilerin tespiti, harita ve cetvellerinin düzenlenmesi ile buralara ne kadar göçmen iskân edilebileceği anlaşılmaya çalışılmıştır. Ferik Muzaffer Paşa boş arazilerin keşfi için görevlendirilmiş ve tespit edilen arazilerin miktarları ve fiyatları konusunda hükümete bilgi vermiştir. Arazilerin mevkileri, etrafında hangi yerleşimler olduğu, sınırları ve dönümleri tutanak halinde hükümete bildirilmiştir. Bu arazilerin ne kadarının ziraata uygun olduğu ve ne kadarının mera olarak kullanılacağı da bildirilmiştir. Bu arazilerin hangilerine ne kadar muhacir iskân edilebileceği de cetvellerle belirtilmiştir. Verilen arazi bilgilerine göre söz konusu coğrafyada 12.874 hane muhacirin iskân edilebileceği görülmüştür.¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴¹ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 315.

¹⁰⁴² Aydemir, **a.g.e.**, s. 157.

¹⁰⁴³ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 153.

¹⁰⁴⁴ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 155-156.

¹⁰⁴⁵ BOA, Y.PRK.KOM, 8/14; Göçmenlerin yerleştirileceği arazilerin tespit çalışmaları sonucu Aziziye ve kısmen Eskişehir kazalarıyla Hanparçin ve Seyyid Gazi nahiyeleri dahilinde bulunan ve göçmen iskânına

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun teşkilinden sonra göçmenlerin iskân edileceği yerlerin saptanması amacıyla bir alt komisyon kurulmuştur. İsmi "Taharri-i Arazi-i Haliye" olan komisyon göçmenler için boş olan arazileri araştırmakla görevlendirilmiştir.¹⁰⁴⁶ Göçmenler geldikten sonra onlara iskân için uygun arazi bulmakla görevli olan memurlara Rumeli veya Anadolu'da mirî ya da boş durumda olan araziler, mülkî idareler tarafından haber veriliyor ve oralara giden memurlar keşif yapıyorlardı. Tespiti yapılan arazilerin göçmenlere beğendirilmesi için göçmen temsilcileri araziye götürülüyor beğenirlerse yerleştirme işlemlerine başlanıyordu. Yok, eğer beğenmezlerse başka boş araziler gösteriliyordu.¹⁰⁴⁷

Göçmenlerle devletin en çok sürtüşme yaşadığı konu yerleşmeleri istenilen arazi konusuydu. Devletin gösterdiği yerle göçmenlerin yerleşmek istediği yer çoğu zaman örtüşmüyordu.¹⁰⁴⁸ Dağınık olarak çeşitli köylere yerleştirilen göçmenlerin şikâyetleri bitmiyordu. Aralarında arazileri beğenmeyenler de vardı. Bunlardan kimisi ya iskân edildiği yeri terk edip akrabalarının yanına gidiyor ya da yeni yerler bulmak için yollara düşüyor hatta Kafkasya'ya dönmeye çalışanlar bile oluyordu.¹⁰⁴⁹

Önce boş veya devlete ait (mirî) arazilere yerleştirilen göçmenlerin bunların yetersiz kaldığı durumlarda saraya veya hazineye ait arazilere hatta vakıflara ait olan yerlere sevk edildikleri de oluyordu. Araziler nüfus başına hesaplanarak dağıtılıyordu. Ancak talimatnamelerde nüfus başına ne kadar arazi verileceğine dair bir hüküm yoktu. Bu nedenle göçmenlere verilen toprakların miktarı arazinin durumuna, genişliğine ve verimliliğine göre değişmekteydi. Yani bir bakıma iskân memurlarının inisiyatifine bağlıydı.¹⁰⁵⁰

Trablusşam ve Lazkiye arasında muhacir iskânına elverişli olan bir miktar boş arazinin varlığı tespit edilmişti. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Haziran 1899'da bu arazinin kontrol edilmesi ve iskân için hazırlanması amacıyla oraya bir memur göndermeyi kararlaştırmıştır.¹⁰⁵¹ Arkasından 2.000 Girit muhacirine yer tedarik etmek için Trablusşam'da bulunan iskân memurları görevlendirilmiştir. Memurlardan gelen bilgiye göre bölgede mevcut 1.300 muhacire ilave olarak geleceklere de yetecek kadar arazi olduğu saptanmıştır.¹⁰⁵² Yine İnöz'de ve köylerinde muhacir iskânına elverişli birçok boş arazi bulunduğu tespit edilmişti. İleride bir sorun yaşanmaması ve arazinin ne kadar muhacir

elverişli olan boş mîri arazileri gösteren ve itinayla çizilmiş bir harita da sunulmuştur. Bu harita için bkz. EKLER/BELGELER.

¹⁰⁴⁶ BOA, DH.MKT, 2350/98.

¹⁰⁴⁷ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 126.

¹⁰⁴⁸ Deringil, **a.g.m.**, s. 441.

¹⁰⁴⁹ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 140.

¹⁰⁵⁰ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 129.

¹⁰⁵¹ BOA, DH.MKT, 2216/96.

¹⁰⁵² BOA, DH.MKT, 2259/84.

alacağıının belirlenmesi için bölgeye çalışma yapmak üzere bir heyet gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Ocak 1900'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından gönderilmesi kararlaştırılan ve iki ay çalışma yapması düşünülen bu heyetin harcırah ve iskân çalışmaları için bir miktar para tahsis edilmiştir.¹⁰⁵³

Daha önceleri boş arazinin kalmadığı yönünde bildirimlerin yapıldığı bölgelerde sürekli yeni arazilerin ortaya çıkması, belki de bölge halk ve yöneticilerinin çevrelere göçmen gelişini engellemek istemesinden kaynaklanmıştı. Yüzyılın son çeyreğinde zaten müstakil köyler kuracak arazi sıkıntısının çekildiği de bir gerçektir. Osmanlı Devleti artık göçmenleri bataklık, ormanlık ve engebeli alanlara yerleştirmek zorunda kalıyordu. Ancak çeşitli köylere parça parça gönderilen göçmenlerin iskânında zorluk çekilmiyordu.¹⁰⁵⁴

Hala boş arazilerin bulunabileceği düşünülüyor ve bunun için yapılan çalışmalar da sürekli devam ediyordu. Örneğin Ocak 1906'da muhacirlerin iskânı için mevcut boş arazileri araştırmak amacıyla Hamdi ve Ramiz Beyler görevlendirilmişlerdi. Bu memurlara otuzar lira harcırah tahsis edilmiş ve bu masraf Muhacirin-i İslamiye Komisyonu adına hazineden ödenmişti.¹⁰⁵⁵ Gelmiş olan muhacirlerin iskânı için araziye olan ihtiyaç nedeniyle 1907'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu daha önce oluşturulan Taharri-i Arazi-i Haliye Komisyonu'nun eskiden başkanlığını yapan Halid Bey'den Aydın ve Hüdavendigâr Vilayetleri ile İzmit ve Biga Sancaklarındaki boş araziler hakkında bilgi talep etmiştir.¹⁰⁵⁶

Göçmenlerin iskân edilmesi için arazi bulmakta çekilen sıkıntılar değişik yöntemlere başvurulmasına neden olmuştur. Bu yöntemlerin başında bataklıkları kurutmak gelmektedir. Kurutulan bataklıklar iskâna açılarak buralara göçmenlerin yerleştirilmesiyle iskân sorunu çözülmeye çalışılmıştır. Doğal olarak böyle bir uygulama salgın hastalıkların ortaya çıkması gibi başka bir sorunu da beraberinde getirmiştir.¹⁰⁵⁷ Göçmenlere verilecek toprak bulmakta zorluk yaşanması nedeniyle çözüm olarak başvurulmuş yöntemlerden birisi de arazi kanunnamesine dayanarak, toprağını üst üste üç yıl ekmeyen reayanın elinden toprağının alınması ve göçmenlere dağıtılmasıdır.¹⁰⁵⁸

Balkanlar'dan gelen göçmenler önceleri Edirne, Tekirdağ ve Gelibolu çevrelerinde sonraları da Anadolu'nun iç kesimlerinde iskân edilmişlerdir. İlk zamanlarda göçmenlere

¹⁰⁵³ BOA, DH.MKT, 2299/131.

¹⁰⁵⁴ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 157; 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı nedeniyle yeniden göçmen akımı başlayınca ortaya çıkan arazi sıkıntısının giderilmesi için araştırmalar başlamış ve önemli miktarda boş arazi olduğu görülmüştür. Savaş yıllarında ve sonraki yıllarda gelen göçmenlerin iskânları için Osmanlı Devleti'nin Asya'daki topraklarında boş olduğu tespit edilen arazilerin yerleri ve miktarları hakkında bilgi için bkz. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 162-168.

¹⁰⁵⁵ BOA, DH.MKT, 1042/40.

¹⁰⁵⁶ BOA, A.MKT.MHM, 530/24.

¹⁰⁵⁷ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 316.

¹⁰⁵⁸ Tekeli, **a.g.e.**, s. 152.

verilen arazi miktarı arazi kanunnamesine göre tevcih edilmekteydi. Göçmenlere aile başına verimli arazilerden 70, orta verimli arazilerden 100, kıyı kesimlerinden ve verimsiz arazilerden de 130 dönüm kadar arazi tahsis ediliyordu. Göçmenler kendilerine verilen bu toprakları belirli bir süre satmayacaklardı.¹⁰⁵⁹ Ancak daha sonra gelenlere verilen arazi miktarında azalma olduğu görülür. Bazı yerlerde bu yarım dönüme kadar düşmüştür. Arazi darlığı nedeniyle son zamanlarda gelen göçmenlerin yerli halkın topraklarına tecavüzleri veya daha önce gelen göçmenlerin topraklarını işgal etmeleri gibi olaylar yaşanmıştır. Göçmenlere verilen tarıma elverişli arazilerin yanı sıra uygun yerlerden bir miktar da mera verilmiştir.¹⁰⁶⁰ Göçlerin artmasıyla gelen göçmenlere verilen topraklarla birlikte yevmiye miktarı da azalmıştır.¹⁰⁶¹

Göçlerin ilk zamanlarında göçmenlere verilen arazilerin ve çiftliklerin satılması on beş yıl süreyle yasaklanmıştı. Ancak 1887 yılında bu süre 10 yıla indirilmiştir. Bu kararların uygulanması için göçmenlerle karşılıklı senet imzalanma yoluna gidilmiştir.¹⁰⁶² İlerleyen yıllarda da bu arazi satışına getirilen 10 yıllık yasak devam etmiştir. 19 Temmuz 1903 tarihli Meclisi Vükela'nın kararı da bu yöndedir ve arazinin sürekli satılması durumunda imarının sağlanamayacağına dikkat çekilmiştir.¹⁰⁶³

İşkânları yapılan ve haneleri tamamlanan göçmenlere arazi dağıtılmaktadır. 1878 yılından önce hane başına ne kadar arazi verildiği konusunda bir kayıt bulunmamakla birlikte göçmenlere dağıtılacak arazilerin verimli olması koşulu getirilmiştir. Bundan arazi dağıtımlarının ne surette yapılacağı yerel yöneticilerin inisiyatifine bırakıldığı anlaşılmaktadır. 1878 yılından itibaren ise talimatname doğrultusunda köylerde ve kasabalardaki mirî, boş ve vakfedilmiş arazilerden gerektiği kadarının göçmenlere yerleşmeleri için gösterilmesi ilkesi uygulanmıştır. Gösterilecek arazinin miktarı konusunda ise talimatnamede herhangi bir ibare yer almamaktadır. Ancak 1905 tarihli talimatnameye göre, gelen göçmen ailelerinin nüfusu ve arazinin verimliliği gibi hususlar dikkate alınarak onlara 20 dönüm ile 50 dönüm arası arazi verilmesi kararlaştırılmıştır. Arkasından Ocak 1906'da çıkarılan talimatnamede bu miktarın 50 dönüm ile 100 dönüm arası olmasına hükmedilmiştir.¹⁰⁶⁴

Nüfusu artan bir ülkede köylünün elinde olan topraklar giderek azalır ve yetersiz kalır. Arazinin ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar küçülmesi köylünün ağır koşullarda

¹⁰⁵⁹ Erkan, **a.g.e.**, s. 166; Tekeli, **a.g.e.**, s. 152; Dünder, **a.g.e.**, s. 49; Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 166.

¹⁰⁶⁰ Dünder, **a.g.e.**, s. 49; Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 167.

¹⁰⁶¹ Tekeli, **a.g.e.**, s. 152.

¹⁰⁶² Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 168.

¹⁰⁶³ BOA, MV, 107/16.

¹⁰⁶⁴ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 598.

borçlanmasına ve elindeki araziye satarak köyünde ırgatlaşmasına neden olur. İrgatlık yapmadığı ya da yapamadığı durumlarda gelinen nokta iç göçlerin itici nedenini oluşturur ve bu da gurbete çıkmayı zorunlu kılar. Osmanlı Devleti'nde iskân edilen göçmenler açısından bakıldığında da bu durumların yaşanmasının önü açılmıştır. Göçlerin başladığı zamanlarda devlet gelenleri boş arazilere yerleştirmiş ancak aralıksız süren göçlerle tüm boş yerler dolmuştu. Gelinen bu nokta işte bu iç göçlerin yaşanmasına neden olacaktır.¹⁰⁶⁵

Göçmen iskânlarında yaşanan sorunlar sadece arazi bulmakla sınırlı kalmıyordu. Göçmen iskânları konusunda devletin karşı karşıya kaldığı en önemli meselelerden biri de kimi göçmenlerin sürekli maaş ve yardım alabilmek adına iskân edilmekten kaçınmalarıdır. Devletin hesaplarına göre 8-10 aylık bir yardım sonunda göçmenlerin kendi ihtiyaçlarını karşılayacak duruma gelmeleri gerekiyordu. Sel, kuraklık vb. olağandışı durumlar yaşanmadıkça bu hesapta bir yanlışlık yoktu. Ancak sürekli maaş ve yiyecek yardımı almak isteyen göçmenler, belirtilen süreler kadar maaş aldıktan sonra, tarım yapıp kendi ihtiyaçlarını karşılamak yerine başka bir şehre göçüp yeni geldiği beyanıyla maaş almaya devam etmekteydi. Bu nedenle aynı ailenin birden fazla kere iskânı söz konusu olabilmekteydi.¹⁰⁶⁶

3.1.3.4. Göçmen ve Yerli Halk İlişkileri

Kültür değişimlerinin temel nedeni olan göç farklı gelenek, tutum ve davranışları olan göçmenleri ve yerli halkı bir arada yaşamaya zorlamaktadır. Bir arada yaşamayı sürdürebilmek için birbirlerinin örf ve âdetlerini benimsemeleri ya da farklı geleneklerin olmasını kabullenmeleri gerekmektedir. Bu şekilde karşılıklı kaynaşma ya da hoşgörünün oluşmasında toplum önderleri ve yöneticiler, sosyo-ekonomik araçlar, sivil kuruluşlar ve devlet politikası gibi etkenler önemlidir.¹⁰⁶⁷ Göçmenlerin geldikleri yeni yurtlarında yerli ahali ile kaynaşmaları ve bu kaynaşmayla yeni bir toplum meydana gelebilmesi büyük ölçüde iskân politikasıyla ilgilidir.¹⁰⁶⁸

Gelen göçmenlerle yerli ahali arasındaki kaynaşmayı sağlayan çeşitli etkenler vardır. Bunlardan birisi kuşkusuz aynı dine mensup olmalarıdır. Ancak Müslümanlık ortak bir kimlik olmasına rağmen her iki kesimin bir arada yaşamalarını sağlayan asıl güç, Osmanlı tebaası olarak Osmanlı'nın siyasal kültürünü benimsemiş olmaları, ortak bir hukuk düzeni ve bu düzene bağlı olarak ortaya çıkan ortak değerleri paylaşıyor olmalarıdır. Ortak bir aile

¹⁰⁶⁵ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 184.

¹⁰⁶⁶ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 683-684.

¹⁰⁶⁷ Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 8.

¹⁰⁶⁸ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, s. 101.

yapısı, hukuk ve Osmanlı siyasi kültürü göçmenlerle Anadolu'da yaşayan halkın birbirleriyle kaynaşmasını kolaylaştırmıştır.¹⁰⁶⁹

Göçmenler arasında yerli sultan hanedanlarından gelen kimseler, zenginler, âlimler, sanatkârlar ve çeşitli meslek sahiplerinden askeri kumandanlara ve tarikat şeyhlerine varıncaya kadar çeşitli zümreler mevcuttu. Bu kişiler Osmanlı'nın elinde kalan topraklara göç ettiklerinde eskiden kendi toplulukları arasında sahip oldukları itibar ve etkinliğe yerli ahali arasında da sahip olmuşlardır. Buna yol açan önemli etkenlerden birisi Osmanlı halkının gelen göçmenleri yabancı olarak görmemesidir.¹⁰⁷⁰

Osmanlı topraklarına gelen göçmenler dil ve etnik yapı bakımından büyük bir çeşitlilik göstermekteydi. Farklı yapıdaki göçmenler Çerkes, Abhaz, Çeçen, Boşnak, Pomak, Tatar, Nogay vs. gibi unsurlardan oluşmaktaydı. Bunların hepsi Müslüman oldukları için kendilerini Osmanlı'nın bir parçası olarak görüyorlardı. Bu nedenle yüzyıllardan beri yaşadıkları ve terk etmek zorunda kaldıkları topraklar Osmanlı hakimiyetinde olan topraklar olduğu için bu göç onlara göre Osmanlı Devleti'nin bir bölgesinden diğer bir bölgesine gitmek demektir. Hem gelenler hem de yerli Anadolu halkı kendilerini birbirinden farklı görmüyorlardı. Göçmenlere arazi verilmesi, yeni hayata intibak ve kız alıp verme gibi bazı konularda sürtüşmeler yaşansa da genel olarak birbirlerine uyumları konusunda büyük toplumsal sorunlara neden olacak olumsuzluklar yaşanmamıştır.¹⁰⁷¹

Anadolu'ya gelen göçmenler Osmanlı Devleti'nin kaybettiği vatanlarından kopup gelmişlerdi ve yeni geldikleri yerdeki halkla aynı örf ve âdetlere bağlıydılar. Bu durum yeni yaşam bölgelerinde göçmenlerin yerli halkla uyumlu olması ve rahat kaynaşmasını gerektiriyordu. Ancak durum beklendiği gibi olmamış, göçmenlerin uzun süre yaşadıkları çevre koşullarından kalkıp kültürel bakımdan benzer de olsa iklim ve üretim koşulları açısından farklı bir coğrafyada yaşamaya başlamaları bazı olumsuz etkilere yol açmıştır. Her şeyden önce gelen göçmenler tarım tekniği, toprak ve üretim biçimleri gibi değişik koşullarla karşılaşmışlardır. Bu durum çevreye uyumları bakımından bazı güçlükler yaratmıştır.¹⁰⁷²

Farklı coğrafyalarda değişik kültürlere mensup insanların bir araya gelmeleriyle aralarında sorunların yaşanması kaçınılmazdır. Bu değişik kültürlerde yerli olanların da dışarıdan gelenlerin de Türk ve Müslüman olması anlaşmazlıklar yaşanmasına engel olamamıştır. Kaldı ki yeni gelenlerin Arnavut, Pomak, Boşnak vs. olması, yerli ahalinin Türk

¹⁰⁶⁹ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 97-98; Göçmenlerle yerli ahalinin kaynaşmasında önemli bir etken olan ortak *Osmanlı siyasi kültürü* kavramı otorite anlayışı, bireyin devlet ve toplumla olan ilişkilerini düzenleyen rolleri ve hiyerarşi anlayışına varıncaya kadar düzenli yaşamın tüm unsurlarını kapsamaktadır. Aynı eser, s. 99.

¹⁰⁷⁰ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 103.

¹⁰⁷¹ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 20-21.

¹⁰⁷² Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 176.

olması ya da gelenlerin Türk-Müslüman yerli ahalinin Ermeni ve Rum gibi Hıristiyan olmasıyla yaşanabilecek sorunlar kaçınılmaz olacaktır. Göçmen ve yerli ahali arasındaki problemler bazen devletin ya da mahalli idarelerin yanlış politikaları ve doğru olmayacak şekilde iskânı gerçekleştirmeleri yüzünden de çıkabilmekteydi.¹⁰⁷³

Muhacirlere devlet görevlilerinin kötü davranmaları, yanlış veya yerli halka haksızlık olacak şekilde iskân edilmeleri gibi sorunlar da hem devlet hem de toplum için muhacirlerle yaşanan sorunları beraberinde getirmekteydi. Bunların yanı sıra gelen göçmenlerin kendiliğinden bir yerlere yerleşmeleri de daha sonra buralarda yaptıkları hane ve barakaların yıkılması da göçmenler ve devlet açısından sorunların başka bir boyutudur. Örneğin Girit muhacirlerinden birinin kendilerine Aynüşşühad iskân memurları tarafından hem davranış hem de işlerin yapılması yönünde çok kötü muamele edildiğine dair 21 Eylül 1899 tarihli dilekçesi muhacirlerin iskânlarında yaşanan sorunlar konusunda önemli bir belgedir. Dilekçenin içeriği özetle şöyledir: *“Bıçakçı esnafından olduğum için zanaatımı icra etmek üzere yaptığım başvuru üzerine 27 Ağustos 1899 tarihinde sevk edilen muhacirler ile beraber gelmiştim. Bir müddet işimi yapabildikten sonra 29 Eylül 1899’da işime son verildi ve geri dönmeye mecbur kaldım. Ancak orada bulunduğum süre içinde biçare muhacirlere yapılan zulüm ve haksızlığın son dereceye ulaşmış olduğunu arz ve beyana mecbur oldum. Oraya vardığımızda üç hanenin inşasına başlanılmış ise de inşaat devam etmeden bırakılmış ve bir kışlanın inşasına da başlanılmış fakat sadece bir duvarı inşa edilerek kaderine terk edilmiştir. Muhacirler barınmak için çalı ile yaptıkları bazı kulübelere sığınmışlarsa da mevcut koşullarda değil insanların, hayvanların bile barınmaları mümkün olmadığından familya ve eşyalarıyla beraber su içinde kalarak hepsi kötü hallere düşmüşlerdir. Muhacirler durumlarının düzeltilmesi için sabahın saat dokuzunda komisyon reisi bulunan Mir-alay Bey’in çadırına gitmişler ve durumlarını anlatırlarken boru çaldırılarak askerlere ailelerin etrafları kuşattırılmıştır. Küfür ve hakaretlerden başka tüfeklerin dipçikleriyle muhacirleri darp etmişlerdir. O sırada iki hatundan biri çocuğunu düşürmüş, biri de o esnada ölmüştür. Kocaları bundan haberdar olduklarında derhal komisyona gelmişler fakat yaşananlar Mir-alay tarafından icra olunmuş bir muamele olduğundan bunları savıp durmuşlardır. O anda ben de komisyon içindeydim ve bana: “halimizi arz ediniz.” diyerek yalvarmışlardır. Muhacir kullarınıza verdiğim yemin üzerine hiçbir yalanım olmayarak durumu arz etmeye mecbur oldum.”¹⁰⁷⁴*

Haymana Kazası’nda tapulu arazisi olduğu Pire Pınarı isimli çiftliği muhacir iskân memuru tarafından boş arazi gibi gösterilerek muhacir iskânı için haneler yapılmasına

¹⁰⁷³ Ağanoğlu, a.g.e., s. 225-226.

¹⁰⁷⁴ BOA, Y.PRK.AZJ, 39/63.

teşebbüs edildiğine dair bir şikâyetle bulunulmuştur. 29 Eylül 1900'de Ankara'nın Kazor Ali mahallesi ahalisinden Karasol oğlu Panayot tarafından yapılan bu şikâyetin tahkik edilerek gereğinin yapılması için Ankara Vilayeti'ne talimat verilmiştir.¹⁰⁷⁵ Yine bir memur istismarı olarak Eskişehir'de iskân edilmiş muhacirlere civar köylülerin çirkin surette müdahale ve saldırılar yaptığı, tedbir alınmazsa daha da ileri gidecekleri Kütahya Mutasarrıflığı'ndan bir yazıyla 1 Haziran 1904'te hükümete bildirilmiştir. Yazıda bu durumun sorumlusu olarak iskân memur ve müfettişi sıfatıyla Eskişehir'de ikamet etmekte olan Mehmet Bey gösterilmiştir. Bu kişiyle ilgili şikâyetin incelenmesine ve gerekirse yerinin değiştirilmesine karar verilmiştir.¹⁰⁷⁶

Bursa'da ise Şevketiye Köyü yakınlarında muhacir iskânıyla Lütfiye adında bir köy kurulmuştu. Şevketiye Köyü'nden Hüseyin ve Ahmet adlı iki kişi köylerine ait 250 dönüm arazinin 14 yıldır kendileri tarafından ekilip biçildiğini ve yeni muhacir köyü kurulunca bu arazinin o köyün sınırlarında kaldığına dair şikâyetle bulunmuşlardı. Yapılan incelemede şahısların haklı olduğu, ellerindeki resmi senetlerin alınarak arazinin Hüdavendigâr Vilayeti iskân memurları tarafından muhacirlere verildiği tespit edilmiştir. 9 Nisan 1903'te alınan karara göre Şevketiye'nin kuzey ve güney yöndeki bazı arazilerinin iskâna açılarak muhacirlere verilmesi neticesinde bu arazi şahıslara iade edilmiştir.¹⁰⁷⁷

Feriköy'de muhacirler tarafından izinsiz olarak barakalar inşa edilmiş ve oraya yerleşmişlerdi. 22 Temmuz 1906'da bu barakaların yıkılmasına karar verilmiştir.¹⁰⁷⁸ Yine Kâtip Muhiddin mahallesindeki Nişancı Mehmet Paşa Medresesi'nin bazı muhacirler tarafından işgal edildiği ve buraya yerleştikleri ihbar edilmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde göç etmelerinden bu yana muhacirlerin medresede yaşadıkları anlaşılmış ve 14 Nisan 1908 tarihinde muhacirlerin oradan çıkarılarak çadırlarının yıkılmasına karar verilmiştir.¹⁰⁷⁹

Muhacirler için tahsis edilen arazilerde gerek muhacirlerden gerekse yerli ahalinin bu araziler üzerindeki faaliyetlerinden kaynaklanan sorunlarla karşılaşılıyordu. Ancak bazı durumlarda özellikle inşa edilen yapılar konusunda yöneticiler hoşgörülle yaklaşıyor ve bölgedeki yerleşim ve huzur açısından bir sorun teşkil etmiyorsa bunlara dokunmayabiliyorlardı. Örneğin Samsun'un Murat Irmağı kıyısında Müslüman muhacirlere tahsis edilmiş olan Kumluk mevkiinde muhacirler ile Müslüman ve Hıristiyan yerli ahalden bazıları izinsiz olarak kulübe şeklinde 54 hane inşa etmişlerdi. Gelen ihbar üzerine inceleme

¹⁰⁷⁵ BOA, DH.MKT, 2408/104.

¹⁰⁷⁶ BOA, DH.MKT, 861/91.

¹⁰⁷⁷ BOA, DH.MKT, 683/21.

¹⁰⁷⁸ BOA, ZB, 386/131.

¹⁰⁷⁹ BOA, Y.MTV, 308/75.

yapılmış ve Şura-yı Devlet Mülkiye İdaresi'nin 13 Aralık 1908 tarihli buyrulduyuyla bu hanelerin yapılmasında bir sakınca görülmediğine hükmedilmişti.¹⁰⁸⁰

Göçmenlerin devlet tarafından iskân edilmesinden sonra iskân mahallindeki eskiden beri yerleşik olan halk ile yeni gelenler arasında çeşitli sorunlar yaşanmıştır. Göç süreci boyunca bu sorunlar hemen her iskân bölgesinde yaşanmıştı. Sorunlar karşılıklı olarak ortaya çıkardı. Zarar veren bazen göçmenler bazen de yerli halk olabilmekteydi. İşte bu sorunların yaşanmasını H. Yıldırım Ağanoğlu normal olarak görmüş ve o şekilde değerlendirmiştir. Ona göre devletin göçmenlere yardım etmesi zaten fakir olan halkta kıskançlığa yol açmıştır. Buna karşılık yokluklar ve çaresizliklerle boğuşan göçmenlerin bu psikoloji içinde komşularının arazilerine tecavüz etmeleri de normaldir.¹⁰⁸¹

Yerli ahali ile olan anlaşmazlıklar ve karşılıklı yaşanan sorunların dışında göçmenlerin yerleştikleri yerlerde de karşılıklı olmayan, sadece göçmenlerden kaynaklanan sorunlar yaşandığı olmuştur. Göçmenlerin iskân yerini beğenmemeleri, çevrelerindeki başka arazileri işgale kalkmaları, başkalarının hayvanlarını çalmaları, sosyal hayata karşı gösterilen uyumsuzluklar, bölgenin örf ve adetlerine ters düşmeleri, ormanları tahrip etmeleri ve hukuku çiğnemeleri gibi sorunlar yaşanmıştır.¹⁰⁸² Örneğin Adana'nın Kars (Kadirli) Kazası'nda daha önce iskân edilmiş olan ve iskân yerlerini beğenmeyerek Kesikli Köyü yerli ahalsinin tapulu arazilerini gasp eden 36 hane Rumeli muhacirinin oradan ihraçları için Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından bir tezkere gönderilmişti. 17 Mayıs 1908'de alınan kararla buna gerek olmadığı ve tahkikatın yapılarak icabının vilayetçe yerine getirilmesi istenmiştir.¹⁰⁸³

Bazı bölgelerde yerleştirilen göçmenlerin oralarda Müslüman nüfusun artmasına neden olacağı kaygısıyla azınlıklar tepki göstermişlerdi. Alışlagelmiş yaşam koşulları etkilenen Anadolu'daki Müslüman ve Hıristiyan halkın gösterdikleri tepkiler de mevcut huzuru kaçırmıştı.¹⁰⁸⁴ Bu kaygıların ötesinde arazi sahibi olan gayrimüslimlerle de göçmen iskân konusunda özelliklere arazi anlaşmazlığına dayalı olmak üzere zaman zaman sorunlar yaşanmaktaydı. Örneğin Karamürsel'e bağlı 400 hanelik bir Rum köyü olan Kuğlacık yakınındaki Tahtalı mevkiinde 1901 yılında 30 haneden oluşan Boşnak muhaciri iskân edilmişti. 23 Şubat 1902'de İzmit Mutasarrıflığı'ndan gelen yazıda bu muhacirlerle Rum köylüleri arasında arazi anlaşmazlıklarının olduğu ve bazı kişilerin arasında ihtilafa yol açan kavgaların yaşandığı bildirilmiştir. Bunun üzerine hükümet tarafından olayların tetkik

¹⁰⁸⁰ BOA, DH.İD, 124-1/30.

¹⁰⁸¹ Ağanoğlu, **a.g.e.**, s. 225.

¹⁰⁸² Ağanoğlu, **a.g.e.**, s. 233.

¹⁰⁸³ BOA, MV, 119/29.

¹⁰⁸⁴ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 186.

edilmesi ve aradaki anlaşmazlığın giderilmesi için Dahiliye Nezareti'nden iki memur, Şehremaneti'nden bir mühendis ve Hazine'den de bir memurdan oluşan inceleme heyeti bölgeye gönderilmiştir.¹⁰⁸⁵ Bu heyet için 3.500 kuruş harcırah tahsis edilmişti.¹⁰⁸⁶

İzmir'deki Amerika konsolosluğundan 7 Eylül 1903 tarihinde Amerikalı Visbakci'nin Aydın'daki tapulu arazisinin muhacirler tarafından işgal edildiğine dair hükümete bir yazı gönderilmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde söz konusu şikâyetin doğru olduğu ve arazi sahiplerinin tapulu arazilerinin, zararlarının bedeliyle birlikte iade edilmesine karar verilmiştir.¹⁰⁸⁷

Ölmüş olan İstanbul İngiltere sefaretı baş tercümanı Almanyalı Mösyö Pizani'nin kızı Madam İda Merakli'nin Sapanca Gölü kıyısında bulunan Akgürgen isimli çiftliğine muhacir yerleştirildiği hakkında 1906 yılında hükümete şikâyette bulunulmuştur. Bu konuda İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda arazinin uzun süreden beri ekilip biçilmediği için H. 1305 (1887/88) yılında Maşukiye ve Uzun Tarla köylerinde yaşayan Çerkes muhacirlere verildiği, arazi üzerinde iki tane muhacir köyü kurulduğu ve o zamandan beri de muhacirler tarafından burada ziraat yapıldığı bildirilmiştir. Meselenin tahkikatı için Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun 1 Nisan 1907'de bir heyet gönderilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁸⁸

Göçmenlerin nüfusa ve ekonomik koşullara katkılarının yanı sıra çeşitli sorunlara da yol açtığı görülmektedir. Vilayetlere eşit bir şekilde dağıtılamayan göçmenler daha çok Batı ve İç Anadolu bölgelerinde yığılmışlardır. Buralarda göçmenlere yeterli miktarda toprak dağıtılamaması ve göçmenlerin yerli halkın topraklarını işgale kalkması gibi sorunlar ortaya çıkmıştır. Yerli halk ile göçmenler arasında ortaya çıkan en önemli sorunlardan birini de bu toprak sorunları oluşturmaktaydı. Toprak konusuna dayalı olarak çıkan çatışmalarda bazı yerlerde ölüm vakalarının yaşandığı da görülmektedir.¹⁰⁸⁹

Biga Kazası'nda muhacirler tarafından haksız olarak zapt edilen arazinin eski sahipleri arazilerinin kendilerine geri verilmesini istemişlerdir. Burada muhacir iskânı yapılmış ve kendilerine ihtilafa yol açmayacak şekilde arazi tahsis edilmişti ancak kendiliğinden buraya gelen muhacirler kendi başlarına arazileri ekip biçerek yerli ahalinin arazilerine el koymuşlardı. Sorunun incelenmesi için bölgeye bir heyet gönderilmiş ve heyet tarafından hazırlanan rapor hükümete sunulmuştur. Rapora göre muhacirler bölgede 39.221 dönüm

¹⁰⁸⁵ BOA, DH.MKT, 466/55.

¹⁰⁸⁶ BOA, DH.MKT, 476/79.

¹⁰⁸⁷ BOA, İ.DH, 1414/1321 B-8.

¹⁰⁸⁸ BOA, İ.DH, 1455/1325 R-31.

¹⁰⁸⁹ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 73. Türk-Rum sorunundan doğan göçler, Makedonya, Bosna-Hersek ile ilgili kısımlar için bkz. aynı eser s.79-126.

araziye ele geçirmişler ve bu arazilerin 25.223 dönümü ziraata elverişlidir. Bu elverişli arazinin 11.931 dönümü de yerli ahalinin tapulu arazilerinden meydana gelmektedir. Ve bu yüzden geri verilmelidir. Geriye kalan 13.232 dönüm ise 2058 muhacire tahsis edilerek buldukları yerlerde yaşamaya devam edebileceklerdir. Arazisiz kalan 945 muhacir ise Kale-i Sultaniye'deki Tophane-i Amire'ye ait Hanım Çiftliği arazisine nakledilmelidir. Eğer bu olmazsa sahibi tarafından satılacağı haber alınan Örtüllice Çiftliği'nin satın alınarak orada iskânları yapılabilir. Yerli ahalinin kaybettiği arazilerin bedelinin kendilerine verilmesi de uygun bulunmuştur. Ağustos 1900'de sorunun bu şekilde çözülerek ihtilafın giderilmesi için Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na talimat verilmiştir.¹⁰⁹⁰ Hem iskân edilenler hem de kendiliğinden gelenlerle birlikte bölgede Kaldırımbaşı, Latife, Şarkiye, Şevketiye, Cihaniye, Ehvaniye ve Islahiye isimli 7 köy teşkil eden Rumeli ve Kafkasya muhacirlerinin zapt ettikleri arazi bedeli olarak belirlenen 540.000 kuruşun sahiplerine verilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁹¹

Sivas Vilayeti'ne iskân için sevk edilmiş olan muhacirlere verilmek istenilen arazi konusunda yerli ahali ile problemler yaşanmıştır. Ahalinin tasarruf hakları olduğunu iddia ettikleri arazilere yerleşen muhacirlere müdahale ettikleri ve dava açtıkları görülmüştür. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından konu hükümete intikal ettirilmiştir. 17 Haziran 1901 tarihli Meclis-i Vükela kararına göre bu davaların nizamiye mahkemelerinde görülmesine hükmedilmiştir.¹⁰⁹²

Göçmenler kendilerine verilen boş arazilere önce evlerini yapıyorlar arkasından da tarımla uğraşmaya başlıyorlardı. Zaman zaman bu topraklar üzerinde hak iddia eden, arazilerin eski sahipleri olduklarını öne süren ve bu nedenle kendilerine verilmesini isteyen yerli halktan kimseler olmuştur. Bu iddialarla ortaya çıkanlara en geç iki yılda dava açma hakkı verilmiş, ancak süre aşıldıktan sonra açılacak davaların kabul edilmeyeceği bildirilmiştir.¹⁰⁹³

Temmuz 1902'de Niğde Sancağı'na bağlı Çadırkaya Köyü'ndeki tapulu çiftliğine muhacir iskân edilerek emlakı, arazisi ve çiftlik alet edevatına el konulduğuna dair bir şahıs tarafından şikâyette bulunulmuştu. Konya Vilayeti'ne durum bildirilmiş ve sorunun araştırılarak doğru olması durumunda muhacirlerin çiftlikten çıkarılarak çiftlik sahibinin zararının karşılanması talimatı verilmişti.¹⁰⁹⁴ Yine aynı şekilde sahibi oldukları araziye Rumeli muhacirlerinin iskân edildiğine dair Uşak'ın Öküz Köyü'nden Hacı Bekir oğlu İsmail

¹⁰⁹⁰ BOA, DH.MKT, 2397/49.

¹⁰⁹¹ BOA, İ.DH, 1394/1319 Za-30.

¹⁰⁹² BOA, MV, 102/55.

¹⁰⁹³ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 167.

¹⁰⁹⁴ BOA, DH.MKT, 545/38.

ve arkadaşları tarafından Hüdavendigar Vilayeti'ne yazılı müracaat yapılmıştı. 26 Nisan 1906'da konuyla ilgili Kütahya Sancağı Mutasarrıflığı'yla cereyan eden yazışmada durumun tahkik edilerek neticesinin bildirilmesi istenmiştir.¹⁰⁹⁵

1890/91 senesinde Aziziye Kazası'nın Pasara denilen mahallinde Çerkes muhacirleri yerleştirilmiş ve onlar tarafından burada ziraata başlanmış ve araziye de evler yapılmıştı. Ancak sekiz yıl sonra Göngü Köyü'nden Mehmet isimli bir kişi bu arazileri dava etmiş ve arazi bu kişiye verilmiştir. Bunun üzerine muhacirler hükümete başvurarak mağduriyetlerinin giderilmesini ve adalet talep ettiklerini bildirmişlerdir. Konunun incelenip gereğinin yapılması için 16 Şubat 1907'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na talimat verilmiştir.¹⁰⁹⁶

Göçmenlerin yerleştirildiği yerlerin üzerinde yerli ahali tarafından bir hak söz konusu olmadığı durumlarda da arazi yüzünden sorunlar çıkabiliyordu. Örneğin Erdek Kazası'nın Edincik Nahiyesi'ne bağlı Hamidiye Köyü'nde bir çiftliğe Kazaklar yerleştirilmişti. Bu muhacirlerle yerli ahalden Sadık Bey arasında arazi yüzünden sorunlar yaşanmaktaydı. Kazak sakinlerin ecnebi olmaları nedeniyle Rusya ile bir sorun yaşanmasına neden olmak istemeyen Osmanlı hükümeti olayı soruşturmuş ve 11 ağustos 1905'te Sadık Bey'in muhacirlere müdahaleden men edildiğini bildirmiştir.¹⁰⁹⁷

Göçmenler ve yerli halk arasında yaşanan sorunlar sadece arazi sorunu değildi. Arazi sorunu olmasa da göçmenlere karşı bir tahammülsüzlüğün ve istemezliğin ortaya çıkardığı sorunlar da elbette mevcuttu. Örneğin yedi sene önce Çorum'un Alaca Nahiyesi'ne bağlı Tekye Köyü'ndeki boş araziye 16 hane Kars muhaciri iskân edilmişti. Bu muhacirler, yaptıkları evlerin komşu köy ahali tarafından yıkıldığı ve çoluk çocuğuyla açıkta kaldıklarına dair sadarete Aralık 1908'de bir dilekçeyle başvurmuşlardır. Bu şikâyetin incelenmesi ve gereğinin yapılması için hükümet tarafından 14 aralıkta Ankara Vilayeti'ne talimat verilmiştir.¹⁰⁹⁸ Yine Giresun'un Piraziz Nahiyesi'ndeki Karaağaç Köyü'nde iskân edilmiş muhacirlerin haneleri kasıtlı olarak komşu köyden Tekfurcu oğlu Ali tarafından yakılmıştı. Suçlu hakkında şimdiye kadar hiçbir işlem yapılmadığına dair bir dilekçe verilmiş ve Temmuz 1903'te konu Trabzon Vilayeti'ne bildirilerek gereğinin yapılması istenmiştir.¹⁰⁹⁹

¹⁰⁹⁵ BOA, ŞD, 1595/4.

¹⁰⁹⁶ BOA, DH.MKT, 1147/65.

¹⁰⁹⁷ BOA, BEO, 2647/198469.

¹⁰⁹⁸ BOA, DH.ID, 124-1/56.

¹⁰⁹⁹ BOA, DH.MKT, 744/57.

Lüleburgaz'ın Taşlı Köyü'nde ise iskân edilmiş olan muhacirler ile Turgutbey Kazası ahalisi arasında bir miras meselesi yüzünden olaylar çıkmış ve konu mahkemeye intikal etmiştir. Edirne Vilayeti 1 Haziran 1902'de konuyu bir telgrafla hükümete bildirmiştir.¹¹⁰⁰

Bazen göçmenlerle yaşanan sorunlar bireysel de olabiliyordu. Örneğin pazar için gelmiş olan Blanofçalı muhacirlerden Melik isimli bir kişi daha önceden aralarında husumet olan Kumanovalı Hüseyin Hacı Salih'ten kendisine ya bir lira veyahut bir rüvelver vermesini istemiştir. Ancak bu isteği yerine gelmeyince hasmını rüvelver kurşunuyla öldürmüş ve firar etmiştir. 4 Haziran 1908'de Kumanova Kaymakamlığı'ndan gelen telgrafta failin takip edilip yakalanması için süvari ve piyade jandarmaları sevk edildiği bildirilmiştir.¹¹⁰¹

Başkente yığılan göçmenlerin Anadolu'daki boş topraklarda iskân edilecekleri iskânın yapılacağı bölge halkı tarafından duyulduğunda bu iskân işine sıcak bakmadıkları ve kendilerince önlem aldıkları durumlar da oluyordu. Özellikle bölgedeki yöneticiler ve zenginler göçmen gelişini engellemek için çeşitli hilelerle bu boş toprakların mülkiyetlerini üzerlerine geçirme yoluna gidiyorlardı.¹¹⁰² Örneğin Bala Kazası'nın Tabanlı Nahiyesi'ne bağlı Hanberuni Köyü ileri gelenlerinden Mirzaoğlu Ali ve Ömer Beyler Mecidiye Köyü'ndeki boş araziye gasp etmişlerdir. Burada muhacir iskânı yapılacağı için cami, çeşme ve mektep yapılmış olan köy ahalisini kıskırtmışlardır. Konuya ilişkin süvari onbaşı Ömer'in mühür ve imzasıyla verilen dilekçe üzerine 30 Mayıs 1901'de gereğinin yapılması için Ankara Vilayeti'ne talimat verilmiştir.¹¹⁰³

Göçmenlerin iskânı nedeniyle yaşanan arazi sorunlarının yanı sıra toplumsal sorunlar olan huzursuzluk, suç ve asayiş konuları da ortaya çıkmıştı.¹¹⁰⁴ Göçebe aşiretlerin yerleşik olanlara saldırması, mallarına ve ekili arazilerine zarar vermesi sık sık asayiş olaylarının yaşanmasına sebep oluyordu. Buna neden olan etken göçebe aşiretlerin hareketli yaşam biçimleriydi. Bu durum göçebe aşiretlerle devleti karşı karşıya getiriyordu. Göçebe aşiretlerle yerleşik ahali ve devlet arasındaki bu sorunun çözülmesi gerektiğini düşünen Osmanlı yönetimi XIX. yüzyılda dışarıdan gelen göçmenleri iskân ederken göçebe aşiretleri devlet yönetimine ve yerleşik yaşama çekebilecek önlemler almaya çalışıyordu.¹¹⁰⁵

Dışarıdan gelen ve kendi bölgelerine yerleşen göçmenlerle sorunlar yaşayan göçebe topluluklar, uzun yıllardan beri kullandıkları boş meralara göçmenlerin yerleştirilmesini tepkiyle karşılamış ve bu durum huzursuzluklara neden olmuştur.¹¹⁰⁶ Ekonomik bakımdan

¹¹⁰⁰ BOA, DH.MKT, 519/10.

¹¹⁰¹ BOA, TFR.IKV, 199/19878.

¹¹⁰² Aydemir, **a.g.e.**, s. 197.

¹¹⁰³ BOA, DH.MKT, 2491/17.

¹¹⁰⁴ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 186.

¹¹⁰⁵ Sakin, **a.g.e.**, s. 77.

¹¹⁰⁶ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 187.

hayvancılıkla uğraşan göçebelerin hayatlarını devam ettirebilmeleri için meralar ve yaylaklar önem arz eden arazilerdi. Hayvancılığa bağlı göçebe topluluklar yaylak-kışlak mahaller arasında mevsimden mevsime yer değiştirmekteydiler.¹¹⁰⁷ Yaylak ve meralara göçmen iskânı yerli halk ile sorunlar yaşanmasına neden olacaktır. Köylülerin ve konar-göçer aşiretlerin yaylak ve meraların yasal olmasa da fiilen sahipleri gibi davranmaları ekonomik yaşantıları ile ilgilidir. Hayvancılıkla geçimini sağlayanlar için mera ve yaylanın ellerinden çıkarak yeni gelen topluluklara verilmesi ekonomik çöküşe işarettir.

XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında iskân edilen çok sayıda göçmen yerleştikleri bölgelerdeki meraların çoğunu tarım arazisi yapmaya zorlanacak kadar nüfus artışına sahip olmuşlardı. Göçmenlerin gelişinden önce hayvancılık yapan birçok köy, göçmenlerin gelişinden sonra mera ve çayırın giderek yetersiz kalması yüzünden sürülerini tasfiye etmek zorunda kalmıştı.¹¹⁰⁸ Örneğin Karaamuca ve Yarhisar köyleri muhtarları İsmail ve Mehmet imzasıyla Şura-yı Devlet'e bir telgraf gönderilmişti. Gelen ihbara göre meraları civarında iskân edilmiş olan muhacirlerin haksız yere meralarına müdahalede buldukları, bu yüzden aralarından sürekli çatışmaların yaşandığı ve hayvanlarının perişan olduğu bildirilmiştir. Söz konusu ihtilafın çözümü için 28 Nisan 1902'de bir heyet göndermeye karar veren hükümet durumu Hüdavendigâr Vilayeti'ne bildirmiştir.¹¹⁰⁹ Yine Alaşehir'in Dindarlı Köyü ahalisinin hayvanlarına mahsus olan yaylaya oranın tapu kâtibi tarafından muhacir iskânına teşebbüs edilmiştir. Ahali bu durumu şikâyet etmiş ve Ocak 1905'te konunun incelenmesi için Aydın Vilayeti'ne talimat verilmiştir.¹¹¹⁰

Köylere dağıtılan göçmenler yerli halk tarafından kendi topraklarını gasp eden insanlar olarak görüldüler. Birbirlerinin tarım şekillerini, yaşam biçimlerini ve dillerini anlamamışlardı. Köy ve kasabalara üçer beşer aile olarak dağıtılan Çerkes göçmenleri ile yerli halkın tek ortak yanları ise camide ibadet ederken ettikleri dua idi.¹¹¹¹ Oysa Kırım Tatarları Osmanlı topraklarında iskân edildiğinde yeni yaşamlarına çabucak alışmışlardı. Devletin onlara verdiği çiftliklere yerleştiler ve üretime başladılar. Tatarların dilleri ve gelenekleri yerleşik halkınkinden pek de farklı değildi ve bu durum kolayca kaynaşıp rahata kavuşmalarına vesile olmuştu. Ancak Çerkesler ve diğer Kafkas göçmen grupları için durum başkaydı. Her şeyden önce Türkçe bilmiyorlardı ve geleneklere de yabancıydılar.¹¹¹²

¹¹⁰⁷ İlhan Şahin, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Anadoluğu Göçebelerinin İdari ve Sosyal Yapısı", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 15, Sene 1995-1997, s. 253; Güler, "XVIII. Yüzyıl ...", s. 166.

¹¹⁰⁸ Güran, **a.g.e.**, s. 110.

¹¹⁰⁹ BOA, DH.MKT, 505/17.

¹¹¹⁰ BOA, DH.MKT, 925/73.

¹¹¹¹ Ayhan, **a.g.e.**, s. 137.

¹¹¹² McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 44.

1864 yılından sonra yerli halk ile Kafkasyalı göçmenler arasında anlaşmazlıklar yaşanıyordu. İlk yılların heyecanı çabuk geçmiş, halk göçmenlerden soğumaya başlamıştı. Buna bir de arazi sorunları eklenince anlaşmazlıklar iyice su yüzüne çıkmıştı. Ayrıca bunlar aynı coğrafyada yaşamak zorunda bırakılan iki farklı kültüre sahip topluluklardı. Çerkesler ve Abhazlar'da yaygın olan hırsızlık eylemleri birçok yerde tatsız çatışmalara yol açıyordu. Özellikle 93 Harbi ile birlikte Rumeli'den de yoğun olarak gelmeye başlayan göçmenlerin yarattığı sıkıntılar da bunlara eklenmiştir. Bundan sonraki dönemlerde göçmenlerin bütün masraflarını artık halktan beklentisini kaybeden devlet kendisi üstlenmek zorunda kalmıştır.¹¹¹³

1878-1900 yılları arasında yaşanan göçler yüzünden Anadolu'nun nüfusu artmış, ülke ekonomisinde büyük değişimler yaşanmış, birçok sosyal değişim ve sorunlar ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan sorunların en önemlisi yerli ahali ile göçmenler arasında yaşanan sorunlar olmuştur. Çünkü çok fazla olan göçmen nüfus kırsal alanlardaki boş arazilere dağıtılmış, hukuk kuralları ve tapu-kadastro işleri yeterince düzenli işlememiştir. Bu anlaşmazlıkların ortaya çıkış nedeni yerli ahalinin eskiden beri elinde olan tapulu ya da tapusuz alanlara göçmenlerin yerleştirilmiş olmasıydı. Yerli ahalinin tasarrufunda olan yaylalar ve su havzalarına göçmenler yerleştirilmeye başlanmıştı. Havzalardaki yerleşimler çiftliklere, küçük köylere ve nihayetinde bağımsız köylere dönüşmüştür. Yeni gelenlerin yerleşme düzenleri ve faaliyetleri toplumsal yapıyı etkilediği gibi arazi anlaşmazlıklarının da kaynağını oluşturmuştur.¹¹¹⁴

3.1.3.5. Osmanlı Uyruğu Meselesi

Göçler nedeniyle Rusya ile ileride sorun yaşamak istemeyen Osmanlı Devleti'nin Rus yetkililer ile yaptığı görüşmeler neticesinde göçmenlerin tabiiyetleri sorunu çözüme kavuşturulmuştur. Rusya 11 Ocak 1860 tarihinde, göçmenlerin kendi iradeleri ile eski uyruklarını terk ettiklerini ve üzerilerinde herhangi bir himaye iddiasında bulunmayacağını bildirmiştir. Bu gelişmeden sonra göçmenlerin Osmanlı uyruğuna girmeleri sağlanmış, Rus pasaportları ellerinden alınmış ve geri dönmeyeceklerine dair senetler imzalatılmıştır.¹¹¹⁵

Osmanlı topraklarına yerleşen göçmenlerin bazıları başlangıçta göçmenlikten kaynaklanan ayrıcalıklarının bitmesini müteakip, bir yabancı devletin uyruğunda olduklarını ileri sürmüşlerdir. Burada amaç uyruğu olduğunu söyledikleri devletin sahip olduğu kapitülasyonlardan yararlanabilmektir. Bu gibi olaylar diğer devletler ile Osmanlı Devleti

¹¹¹³ Habıçoğlu, **a.g.e.**, s. 121-122.

¹¹¹⁴ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 186.

¹¹¹⁵ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan ...", s. 681.

arasında önemli bir sorun hâline gelmiştir. Edindiği tecrübelerden ders alan Osmanlı Hükümeti topraklarına iltica eden göçmenlerden, geri dönmeyeceklerine, ecnebi oldukları iddiasında bulunmayacaklarına ve mevcut yasa ile düzenlemelere uyacaklarına dair taahhüt senedi almaya başlamıştır.¹¹¹⁶

Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerinde üç yıl ikamet edenlerin doğrudan doğruya Osmanlı tebaasından sayılması Şûra-yı Devlet kararıyla usul olarak kabul edilmişti.¹¹¹⁷ Ayrıca Osmanlı ülkesinde yerleşmek isteyen Müslüman muhacirlerin öncelikle asli tabiiyetleriyle alakalarını kesmeleri gerektiği, buna dair resmi başvurularının tâbi buldukları devletlere tebliği ve o devletlerce uygun bulunup vatandaşlıktan ihraç edildikleri takdirde kendilerine Tezkire-i Osmaniye verilerek iskânlarının yapılacağı ve buna göre işlem yapılması gerektiği 17 Ağustos 1904 tarihinde Hariciye Nezareti'ne bildirilmişti. 1905/1906 yıllarında Köstence, Kırım ve Dağıstan'dan gelen Müslüman muhacirler verdikleri dilekçelerde nüfusa kayıtlarıyla kendilerine Tezkire-i Osmaniye verilmesini talep etmişlerdi. Bu göçmenlerin hepsi için yukarıdaki eski tabiiyetleriyle ilişkilerini kesmelerine dair hüküm gereğince işlem yapılması gerektiğine karar verilmiş ve muhacirler ile ilgili kurumlara da bu şekilde tebliğ edilmiştir.¹¹¹⁸

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Kazan'dan gelen 39 ve Batum'dan gelen 20 Müslüman muhacirin Rus tebaası olmaları nedeniyle kabullerinde tereddüt etmiş ve onları bir tarafa sevk etmeyerek memleketlerine iadeleri kararı almıştı. Bu kararını 31 Mart 1902'de hükümete bildirmişti. Ancak bu muhacirlerin Osmanlı ülkesine sığınmalarına rağmen kabul edilmemeleri devletin ve sultanın şanına yakışmayacağından kabul edilmeleri ve bu yönde işlem yapılması hakkında Meclis-i Vükela'da 16 Nisan 1902'de alınan karar komisyona bildirilmiştir.¹¹¹⁹

Alaşehir Kazası'na 18 hane Kazak muhaciri gelip daha önce burada iskân edilen hemşehrilerinin yanında kendileri ev yapmışlar ve arazi tedarik etmişlerdi. Bunlardan üç hanesi Bandırma'dan buraya gelerek Ilgın'da iskânlarını isteyen kişiler olduğu gibi, beş hanesi de daha önce Hüdavendigâr Vilayeti'ne iskân için Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından gönderilenlerdi. Geriye kalan on hane halkının da pasaportla geldiği ancak henüz eski tabiiyetlerini terk etmedikleri Konya Vilayeti'nden bildirilmişti. Bu durumla ilgili

¹¹¹⁶ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 376.

¹¹¹⁷ BOA, DH.MKT, 1232/91.

¹¹¹⁸ BOA, DH.MKT, 942/35; BOA, DH.MKT, 1008/4; BOA, DH.MKT, 1042/46; BOA, DH.MKT, 1051/77. BOA, DH.MKT, 956/69; Bugünkü anlamıyla nüfus cüzdanı yerine kullanılan "Tezkire-i Osmaniye" bir cüzdan şeklinde değil, çizgili kâğıt şeklindeydi. Bu kâğıtta kişinin baba ve anne adı, eşkali, oturduğu mahalle ve sokak adı, evinin numarası ve doğum tarihi gibi bilgiler yazılı olurdu. İlk kez 1863'te yapılan nüfus tahriri üzerine verilmeye başlanmıştır. Pakalın, **a.g.e.**, c. III, s. 492.

¹¹¹⁹ BOA, MV, 104/2.

Dahiliye Nezareti'nden 29 Temmuz 1905'te gönderilen tezkere ile yapılması gerekenler sorulmuştur. Meclis-i Vükela'nın 21 Ocak 1906 tarihli kararında bu muhacirlerin çoğunun Romanya tebaasından, geri kalanların da Bulgaristan tebaasından olduğu, tamamının Hıristiyan olmaları nedeniyle de Osmanlı tabiiyetine geçemeyecekleri ve memleketlerine geri gönderilmeleri hükme bağlanmıştır.¹¹²⁰

Usul ve nizamlara aykırı olarak tezkere aldıkları anlaşılan Balkanlar ve Kırım'dan gelmiş kişiler ile Tezkire-i Osmaniye iptal edilenler ve Osmanlı tabiiyetine geçerek Tezkire-i Osmaniye alanların isimleri 24 Nisan 1907'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na bildirilmiştir.¹¹²¹ Tabiiyet Kanunnamesi'nin üçüncü maddesinde yetişkin bir ecnebinin Osmanlı ülkesinde 5 sene ikamet ettiğinde başvurması ve eski tabiiyetlerini terk etmesi durumunda kendilerine Tezkire-i Osmaniye verilmektedir. Ancak Osmanlı ülkesine gelen İranlılara da özel bir muamele yapılmaması ve aynı şekilde kabullerinin uygulanması hususu ve işlerin bu çerçevede yürütülmesi 13 Kasım 1907'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na tebliğ edilmiştir.¹¹²²

1908 yılında sadareten bildirildiğine göre Müslüman muhacirlerin Osmanlı tabiiyetine girdikleri ve eski tabiiyetlerinden vazgeçtikleri hakkında verdikleri dilekçe ve senetler ile bunların iskân edildikleri yerlerde kendilerine verilen malları başkalarına satmayacaklarına, iskânın yasak olan yerlere gidenlerin de yardım ve muafiyet talebinde bulunmayacaklarına dair verdikleri senetlerinin damga resminden muaf tutulması hususunda Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun görüşüne göre işlem yapılması kararlaştırılmıştı.¹¹²³

Kosova Vilayeti'nden 1 Ocak 1908 tarihinde gelen yazıda daha önce Rusya'dan göç ederek Priştine'ye gelmiş olan üç hane Musevi'nin nüfus kütüğüne kabulleri hakkında ne şekilde işlem yapılacağı sorulmuştur. Vilayete verilen cevapta bunların eski tabiiyetlerini terk ederek mi geldikleri, eğer bu şekilde gelmişlerse ellerinde resmi senet olup olmadığı veya ecnebi sıfatıyla iltica edip yabancı sırasına mı kayıt olmak istediklerinin araştırılarak ona göre karar verilmesi istenmiştir. Tahkikat sonucunda bunların Bulgaristan ahalisinden olduğu ve üç yıl Osmanlı ülkesinde ikamet edenlerin Osmanlı tabiiyetine geçmeleri ilkesine de uymadıkları, bu yüzden kabullerinin uygun olmadığına karar verilmiştir.¹¹²⁴

Tek tek gelerek Osmanlı ülkesine yerleşmek için başvurular yapıldığında da bu kişiler için yapılacak işlemlerden biri de tabiiyetleri sorununun çözülmesiydi. Önce Osmanlı tabiiyetine geçmeleri sağlanıyor veya haklarında soruşturma yapılıyor ondan sonra iskân için

¹¹²⁰ BOA, MV, 112/65.

¹¹²¹ BOA, DH.MKT, 1162/95.

¹¹²² BOA, DH.MKT, 1209/51.

¹¹²³ BOA, DH.MKT, 1271/60.

¹¹²⁴ BOA, DH.MKT, 1232/91.

izin veriliyordu. Örneğin Batum şebenderliğine başvurarak Adana'da daha önce iskânları yapılanlarla akraba olduklarını ve doğruca Adana'ya gideceklerini beyan ederek aileleriyle pasaportsuz olarak gelen Abdülkadir ve Tiflisli Hacı İrhamzanoğlu isimli kişiler Adana'ya gidemeyeceklerini ve Atpazarı'nda iskânlarını talep etmişlerdi. Bu kişiler hakkında nasıl işlem yapılacağı hükümete sorulmuştu. Bu muhacirlerin asker kaçağı ya da cinayet suçlusu olup olmadıkları hakkında tahkikat yapılarak ve ona göre işlemlerinin tamamlanması 7 Şubat 1904'te Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na tebliğ edilmiştir.¹¹²⁵

Muhacirlerden Abdullah bin Abdülhayr'ın Rusya tabiiyetini terk ederek Osmanlı tabiiyetini kabul ettiğine dair Halep Vilayeti'nden 25 Haziran 1908 tarihli tahrirat Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na gönderilmiştir.¹¹²⁶ Yine sekiz ay önce gelmiş ve Rakka'da iskân edilmiş olan Kafkasya muhacirlerine katılmak için buraya Tahir Bey Anarzof isimli biri gelmiştir. 6 Temmuz 1908'de Halep Vilayeti'nden gönderilen ve bu muhacirin Rusya tabiiyetini terk ederek Osmanlı tabiiyetini kabul edeceğine dair verdiği dilekçe ile senedi içeren tahrirat Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na tebliğ edilmiştir.¹¹²⁷

3.2. Göçmenlerin İaşe ve İkmalleri

Topraklarına kabul ettiği göçmenleri imkânları ölçüsünde elverişli arazilerde iskân etmeye gayret gösteren Osmanlı Devleti, iskân edilen göçmenler üretici duruma geçinceye kadar onlara gerekli olan bütün yardımları yapmıştır. Göçmenlerin iaşeleri temin edilmiş, barınma ihtiyacı için konut, çiftçilik yapacak olanlara zirai araç gereç, öküz ve tarla, esnaf ve zanaatkârlara ise kredi verilmiştir. Bu işlemlerin yürütülebilmesi için idari bir yapılanmaya ihtiyaç duyan hükümet göçmen komisyonları kurmuştur. Komisyonlarda diğer devlet dairelerindeki görevliler fahri olarak istihdam edilmiştir.¹¹²⁸

Göçlerin ilk yıllarında devlet adamları halkın göçmenlere yardımlarda bulunması için teşvik edici yöntemlere başvuruyorlardı. Gazetelerde bu amaca uygun yazılar yazılıyor, ilanlar veriliyor hatta yardım yapanların isimleri listelenerek gazetelerde yayınlanıyordu. Halktan hem eşya hem de para yardımları bekleniyordu. Bu konuda taşradaki halkın İstanbul'daki halktan daha iyiliksever olduğu gibi haberler yapılıyordu.¹¹²⁹ Basın sayesinde göçler toplumun bilincinde önemli bir yer edinmiştir. Göçmenlerin yaşadıkları basın yoluyla halka aktarılmış ve empati kurmaları sağlanmaya çalışılmıştır.¹¹³⁰

¹¹²⁵ BOA, MV, 108/49.

¹¹²⁶ BOA, DH.MKT, 1268/53.

¹¹²⁷ BOA, DH.MKT, 1271/36.

¹¹²⁸ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 377.

¹¹²⁹ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 120.

¹¹³⁰ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 60.

Büyük yığınlar halinde gelen göçmen kitleleri kent, kasaba ve köylere dağıtıldığında göçmenlerin bir kısmının iâşe ve iskân sorunlarının yükünü yerli halk üstlenmişti. Bu durum Osmanlı iskân politikasıyla yerleşik toplumunun çatışmadığı ve siyasal sistem ile toplum sisteminin uyuştuğunu göstermektedir.¹¹³¹ XIX. yüzyılda Anadolu'ya gelen milyonlarca göçmenin iskânı, onlar için evler yapılması gibi yardımlar yerli ahali tarafından yapılmıştır. Göçmenlere “tanrı misafiri” anlayışıyla bakılmıştır.¹¹³²

Kendilerine verilen arazilere yerleşen göçmenlerin araç gereçleri ve eşyalarının olmaması, çevreye uyum sağlayamamaları ve tarıma yatkın olmamaları gibi durumlarda onlara yerli ahalinin yardım etmesi istenmiştir. Bunun için hazırlanan tüzükte yerli ahalinin göçmenlere ait arazileri bir yıl için tarıma açıp sürmeleri ve o bölgede en çok yetişen tahıl türünün ekilerek göçmenlere tanıtılması emredilmiştir. Göçmenlerin aç ve açıkta kalmaması için köyler ve bucaklarda onlara nasıl davranılacağını belirten bir “Talimat-ı Mahsûsa” hazırlanmıştır. Talimat gereği gelen göçmenler hane sayılarına göre uygun yerlere yerleştirilecek ve onlara yiyecek verilecekti. Göçmenler arasında işçilik yapmak ve gündelikçi olarak çalışmak isteyen varsa onlara yardımcı olunacaktı. İskânları yapılan köyde devlete ait arazi varsa oradan yoksa köyün arazisinden uygun bir tarla göçmenlere verilecek ve köyde çift hayvanı ve arabası olanlar sırasıyla birer ikişer gün onlara yardım edeceklerdi. Ayrıca köylüler göçmenlere tohum verecek ve böylelikle tarlalar ortaklık şeklinde işlenecekti.¹¹³³

Osmanlı ülkesindeki tüm köylerde Çerkes göçmenlerin gelişleri yankı bulmuştur. Kaynak sıkıntısı yüzünden göçmenlerin iskânları ve diğer işlemleri yerel yönetimlere bırakılmıştı. İskân yerlerinde köylülerin çabaları ve yardımlarıyla göçmenler için evler yapılmış, köylüler masraf ve çeşitli sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştı. Bir yandan da Çerkeslerin yerleştikleri yörelerde hırsızlık ve talan gibi olumsuz faaliyetler içinde oldukları söylentileri hızla yayılmıştı.¹¹³⁴ 1863 yılından itibaren göçmenlerin gelmesine karşı duyulan memnuniyet yerini hoşnutsuzluğa bırakacaktır. Bunun birçok nedeni vardı: göçlerin arkası kesilmemiş ve göçler giderek de artmaktaydı. Halkın hanelerine yerleştirilip iskân edilmeyen göçmenlerin yıllarca misafir edilmeleri durumu çok hoş karşılanacak bir şey değildi ve aralarında sorunlar ortaya çıkmaktaydı. Gittikçe devletle birlikte halk da yoksullaşmaktaydı ve göçmenleri daha fazla beslemeye niyetli değillerdi. Bunlar ve bunlara benzer birçok sorun yüzünden göçmenlere olan ilgi ve yardımlar giderek azalmaktaydı.¹¹³⁵

¹¹³¹ Çelik, a.g.m., s. 130.

¹¹³² Karpas, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 90.

¹¹³³ Kocacık, “Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)”, s. 168.

¹¹³⁴ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 43.

¹¹³⁵ Habiçoğlu, a.g.e., s. 119.

Osmanlı Devleti kendini yenilemek ve varlığını sürdürmek için mücadele verdiği bir süreçte, kendi halkının düşmanlarınca katledilmesini engellemek için sınırlı olan kaynaklarını bu hususta kullanmıştır. Bunda başarılı olamadığı gibi düşmanlarıyla mücadelede yenik düştüğünde akın akın topraklarına gelen göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak için sınırlı kaynaklarıyla çalışmalar yapmak zorunda kalmıştır.¹¹³⁶ XIX. yüzyılda büyük göç hareketleriyle karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti göçmenlerin çeşitli ihtiyaçlarına cevap verebilecek durumda değildi. Her göçmene maddi yardım yapılamıyor hatta bazı göçmen kabileleri gelmeden önce onlardan çeşitli taleplerde bulunmayacaklarına dair taahhüt alma yoluna dahi gidiliyordu.¹¹³⁷

İskânlarda yapılan yardımlar ve iskân yöntemleri her zaman aynı olmamıştır. İlk gelen göçmenlerin sayısının az olması Osmanlı Devleti'nin yardımlar konusunda daha cömert davranmasını sağlamıştı. Daha sonra gelenlerin sayıları çok fazlaydı ve malını satan az miktardaki zengin insanın dışında hepsi perişan durumdaydı. Özellikle de Kafkas göçmenleri kötü durumdaydı. Dolayısıyla ardı ardına ve sel gibi gelen göçmenlere yapılacak yardımlar hazine için büyük bir yük anlamına gelmekteydi. İlk aşamada geçici iskân yerlerinde misafir olarak tutulan göçmenler daimi ikametgâhlarına gönderilene kadar yine sefil oluyorlardı. Göçmenlere yardım konusunda hem yetkililer hem de yerli halk tarafından olağanüstü bir çaba gösterilmiştir. Resmi binalar, boş evler ve onlar da yetmediğinde ahalinin evlerinde misafir edilen göçmenlerin yaralarını devlet ve halk birlikte sarmaya çalışıyorlardı. Fakat gerek yetersiz koşullar ve bozuk ekonomik düzen gerekse göçmenlerin çokluğu bu yaraları sarmayı zorlaştırıyordu. Göçmenlerin sevk işlemleri göçmenlerin sayısı arttıkça zorlaşıyordu. Elbette göçmenleri iskân için sevk edecek arazi bulunabilirdi, ancak iş bununla bitmiyordu. O araziye ev yapılması, toprak paylaşımı, yakacak, kereste, giyecek, yiyecek verilmesi, çiftçilik için tohumluk zahire, hayvanat ve çift alet edevatı gibi ihtiyaçları temin etmek gerekiyordu.

3.2.1. Sevk Edilene Kadar Göçmenlere Yapılan Yardımlar

Osmanlı Devleti göçmenleri iskân ederken uygulamak için kendine bazı ilkeler edinmişti. Bu ilkelerin öncelikli amacı göçmenleri bir an önce rahat yaşama geçirerek tüketici durumdan kurtarıp üretici duruma geçirmektir. Buna bağlı olarak da iskân edilmiş ve üretime başlayacak olan göçmenler devlet için artık bütçeye yük olmaktan da çıkacaklar ve devletin mali durumunun rahatlamasını sağlayacaklardı.¹¹³⁸ Gelen göçmenlerin en kısa

¹¹³⁶ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 1-2.

¹¹³⁷ Ocaklı, **a.g.m.**, s. 900.

¹¹³⁸ Ağanoğlu, **a.g.e.**, s. 181-182.

zamanda üretici duruma geçmeleri için bir an önce iskân edilmeleri gerekmektedir. Bunun için iskân yerinin belirlenmesi ilk sorunu teşkil etmekteydi. Göçlerin yoğun yaşandığı dönemlerde birçok meseleyle uğraşan Osmanlı Devleti'nin topraklarına aniden yığılan göçmenlere karşı hazırlıksız bulunması ve mali sorunların varlığı göçmenlerin iskânlarında sıkıntılar doğurmuştur. Başlangıçta göçmenler ailelerin yanlarına geçici olarak yerleştirilmiş, iskân edilecekleri yerlerle ilgili çalışmalar tamamlanıncaya kadar bu şekilde misafir edilmişlerdir.¹¹³⁹

Kafkasya halklarının Rusya'ya karşı yürüttükleri mücadeleye sempati ile bakan Osmanlı yöneticileri ve halkı, 1858'de göçmenler ülkelerine gelmeye başlayınca onları yardımseverlikle karşılamışlardır. Bu nedenle ilk zamanlarda göçmenleri kendi evlerinde gönüllü misafir eden Türk halkı onların nakil, hane, çift hayvanı, araba ve tohum gibi ihtiyaçlarını da karşılamışlardır. Göçmenlerin yevmiyeleri halkın topladığı yardım paralarından karşılanıyor, yetmezse kazaların mal sandığından tahsisi yoluna gidiliyordu. Neredeyse 1863 yılına kadar göçmenlerin iskânında halkın yardımlarından ötürü devlet hazinesine ciddi bir yük söz konusu değildir. Göçmenlere yardım konusunda Rumeli'ye yerleştirilen göçmenlerin daha rahat ettikleri görülür. Bunda Rumeli'deki Müslümanların göçmenlerin gelişinden duydukları memnuniyet etkili olmuştur. Çünkü gelen göçmenlerin Müslüman olmaları yerli halkın Hıristiyanlar karşısındaki durumunu güçlendirecekti. Ayrıca Rumeli'deki Türklerin ve Müslümanların ekonomik durumları da oldukça iyiydi. Bu nedenle Rumeli'ye sevk edilen göçmenlerin iskânları ve ihtiyaçlarının karşılanması işleri daha kolay yürüyordu. Ancak Anadolu'da böyle bir durum söz konusu değildi. Hem Anadolu'da nüfusa fazla ihtiyaç yoktu hem de Anadolu halkı Rumeli'dekilerin aksine oldukça fakirdi.¹¹⁴⁰

Kırım Savaşı'ndan sonraki yıllarda gelen göçmenler İstanbul'u doldurmuşlardı. Devlet göçmenlerin iskânları için binalar ve haneler kiralamış, buralara ranzalar yerleştirmiş ve çeşitli semtlere barakalar yaptırmıştı. Ancak gelenlerin yerleştirme işleri bitmeden akın akın yeni göçmenler geliyordu ve durum başa çıkılmaz bir hal alıyordu.¹¹⁴¹

Devlet Kafkasya'dan dalga dalga gelen göçmenler için yapılan yardımlarda yetersiz kalıyordu ancak ülkenin her yerinden de göçmenler için yardımlar yağıyordu. İstanbul başta olmak üzere Anadolu ve Rumeli vilayetlerinden, Bağdat, Mısır ve Trablusgarp'tan yardımlar gelmeye başlamıştı. Göçmenlerin gönderildiği yerlerdeki zenginler, yaptıkları maddi yardımlara ek olarak göçmenler için arazi tahsis edilmesi amacıyla arazi bağışları da yapıyorlardı. Özellikle köylerde yerli ahali gelen göçmenler için yapılacak evleri kendi

¹¹³⁹ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 311.

¹¹⁴⁰ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 118-119.

¹¹⁴¹ Eren, **a.g.e.**, s. 67.

imkânlarıyla yapıyordu. En büyük yardımları hazine, padişah ve İstanbul'un yüksek memurlarıyla Mısır ve Bağdat'tan gelenler oluşturuyordu. 1864 yılında yapılan yardımlar beş milyon kuruşa ulaşmıştı. Mısır'dan da 4 kez yardım gelmiş ve sadece Mısır'dan gelenlerin toplamı 9.138 kise akçeye ulaşmıştı.¹¹⁴²

Daimi ikametgâhlarına gidene kadar geçici olarak iskân edilen göçmenlerin yardıma muhtaç olanlarına kişi başı günlük 40 para tayinat bedeli veriliyordu. Kış aylarında yakacak yardımı yapılıyor, ihtiyacı olan ailelerin büyüklüğüne göre günlük 30 ila 40 kuruş arasında kira yardımı yapılıyordu. Sadece barınma ve iaşe ihtiyaçları değil göçmenlerin cenaze masrafları da devlet tarafından karşılanıyordu.¹¹⁴³

Önceki yıllarda gelen göçmen sayısı az olduğu için doğrudan Osmanlı başkentine çıkarılıyorlar ve bir müddet burada misafir ediliyorlardı. Sevk işlemleri tamamlanınca iskân edilecekleri yerlere yollanıyorlardı. Ancak göçmen sayısındaki hızlı artış göçmenlerin Karadeniz kıyısındaki birçok kente de çıkarılmalarına neden olmuştur. Göçmenlerin çıktıkları yerlerden iskân edilecekleri daimi ikametgâhlarına gönderilmelerine kadar geçen süre işin en sancılı kısmıydı. Göçmen sayısının fazla olması onların beslenme, barınma ve yakacak ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda önemli yükler getirmekteydi. Metruk binalar, çadırlar, kışlalar ve resmi binalarda misafir edilen göçmenler, buralar da yetmediği takdirde halkın evlerinde misafir ediliyorlardı.

Bugünkü Bulgaristan topraklarının 1877'de Ruslar tarafından işgaliye burada yaşayan Çerkesler ve Türkler bölgeden kaçmış, İstanbul-Edirne arasında ve Marmara kıyılarında 300.000'i aşkın göçmen birikmişti.¹¹⁴⁴ Muhacirlerin iskân edilecekleri yerlerin tespiti yapıncaya kadar İstanbul'da misafir ediliyorlardı. Önceleri terk edilmiş binalar, kamu binaları, hanlar ve askerî kışlalarda misafir edilen muhacirlerin sayısının artmasıyla buralar yeterli gelmemiş, bu durumda ya halkın fazladan olan ve kullanılmayan yerleri kiralanarak oraya yerleştirilmişler ya da halkın evlerine birer ikişer misafir olarak verilmişlerdir. Bunların dışında muhacirlerin misafirlikleri için çadır kampları kurulduğu da olmuştur.¹¹⁴⁵ 1877 sonbaharında gelen bu göçmenlerin soğuktan korunmaları için yakacak temini, barınmaları için ev ve yevmiye gerekiyordu. Göçmenlerin yerleşmeleri için İstanbul ve çevresinde bulunan her türlü boş ev, han, dükkân, devlet dairesi, okul, cami, medrese, kışla, yalı ve çiftlik gibi yerler kullanılmıştır. Ancak devletin savaş halinde olması nedeniyle

¹¹⁴² Anadolu, Rumeli ve diğer bölgelerden gelen yardımlar, yapılan bağışlar ve daha birçok yardım için bkz. Eren, **a.g.e.**, s. 71-73.

¹¹⁴³ İpek, **a.g.m.**, s. 666.

¹¹⁴⁴ Habıçoğlu, **a.g.e.**, s. 143.

¹¹⁴⁵ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 42.

göçmenlere yevmiye vermek konusunda çaresiz kaldığı ve savaş sonuna kadar bu sığınmacıların büyük eziyetler çektiği görülmektedir.¹¹⁴⁶

Gelen göçmenler öncelikle camiler, barakalar, boş ev ve araziler, hanlar, sur dipleri ile devlete ait çiftlikler gibi geçici iskân bölgelerine yerleştiriliyor daha sonra asıl iskân yerlerine sevk ediliyorlardı. Geçici iskânlar için kullanılan bölgelerin başında İstanbul, Edirne, Kosova, Selanik ve bazı Rumeli vilayetleri geliyordu.¹¹⁴⁷

Büyük göç dalgaları atlatıldıktan sonra da gelen göçmenlerin sevklerine kadar yer bulma sıkıntısı devam ediyordu. XIX. yüzyılın sonundan 1908'e kadar gelen ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na sevk edilen göçmenler için de eskisi kadar olmasa da yer bulma sıkıntısı devam ediyordu. Ancak yine de göçmenlerin misafir olarak kalacakları süre içinde yer tahsisinden tayinatlarına kadar birçok konuda yürütülen çalışmaların eksiksiz yapıldığı görülmektedir. İskân öncesi yapılan yardımlar, ihtiyacı olanlara maaş verilmesi, giyecek temini, beslenmeleri için gereken iaşelerin verilmesi, inşaat bedelleri, nakil ücretleri, yakacak maddelerinin satın alınması, barınmaları için kiralanan evlerin bedelleri gibi kalemlerde toplanabilir.

Kişisel olarak yardıma muhtaç olduğunu beyan edenlere de durumları tahkik edildikten sonra ayrıca yardımlar yapılıyordu. Örneğin 1902'de Girit Müslüman muhacirlerinden Kumru Menla isimli bir kadın kendisine maaş bağlanması için dilekçeyle başvurmuştu. Yapılan tahkikatta kadının gerçekten perişan ve aciz durumda olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle bu kadına aylık 30 kuruş maaş bağlanması uygun görülmüştür.¹¹⁴⁸ Yine Giritli muhacirlerden Arbeki, Mehmet, Süleyman ile Ahmet Efendi ve aileleri için İzmir'de misafir olarak kalmaları için haneler kiralananmıştı. Bu hanelerin kirası olan 20.000 kuruşun 4.000 kuruşu hazineden gönderilmişti. Eylül 1900'de geriye kalan paranın Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından ödenmesi gerektiği ve Dahiliye tahsisatına iadesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁴⁹ İskenderun'da iskân edilmek üzere gönderilmiş olan Girit muhacirlerinden henüz hane inşasıyla iskânları yapılmayanlar için kiralanan hanelerin ücreti olan 11.222 kuruşun Eylül 1908'de muhacirin tahsisatından karşılanmasına karar verilmiştir.¹¹⁵⁰ 1902 yılı başlarında gelen ve Halep Vilayeti'nin Fevziyye Köyü'ne yerleştirilen Kafkasyalı muhacirlerden durumu kötü olduğu bildirilen İzzet Efendi'ye ve

¹¹⁴⁶ Habiçoğlu, a.g.e., s. 143.

¹¹⁴⁷ Ağanoğlu, a.g.e., s. 175.

¹¹⁴⁸ BOA, DH.MKT, 555/73.

¹¹⁴⁹ BOA, DH.MKT, 2417/67; DH.MKT 2490/118.

¹¹⁵⁰ BOA, DH.MKT, 2618/8.

ailesine de daha önce vilayete Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından gönderilen paradan yevmiye verilmiştir.¹¹⁵¹

Aralık 1899'da Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Bingazi'deki Girit muhacirlerinin acil ihtiyaçları olan 2.500 çift ayakkabı ile 1.000 adet yorgan ve 500 top Amerikan bezinin tedarik edilerek gönderilmesini istemiştir. İstenilen eşyanın değeri 80.000 kuruştan fazla tutacağı ve bunun hayır ve yardım paralarıyla toplanamayacağı bildirilmiş, muhacirler için ayrılmış olan Aydın Vilayeti tahsisatının bu iş için kullanılmasına karar verilmiştir.¹¹⁵²

Alanya ve Antalya'da muhacirlerin iskân masrafları, iaşe, inşaat, tayinat vs. için 124.000 kûsur kuruş masraf yapılmıştı. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu 8 Ekim 1899'da yapılan masrafların aşar hâsılatından karşılanmasını istemiştir. Ancak 21 Ekim'de hükümetten komisyona verilen cevapta aşardan hazine hesabına para aktarılmasının mümkün olmadığı ve bu masrafların diğer emval tahsilâtından veya vilayet tarafından karşılanması istenmiştir.¹¹⁵³

İzmit Mutasarrıflığı'ndan Adapazarı'nın Rüstemler ve Kızılcaorman bölgelerine yerleştirilmiş olan muhacirlere yemeklik olarak 13.000 kuruşun talep edildiğini bildiren bir telgraf gönderilmişti. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu 15 Mart 1903'te telgrafla istenilen bu meblağın tedarik edilerek gönderilmesini hükümetten istemiştir.¹¹⁵⁴ Yine Ülgün'den İşkodra'ya gelen ve burada misafir olarak bulunan Müslüman muhacirlerin yardıma muhtaç olduğu İşkodra Vilayeti'nden bildirilmişti. Bu muhacirler için gereken üç aylık tayinat bedeli olan 43.500 kuruşun R. 322 (1906/1907) senesi muhacir tahsisatından karşılanması için Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından Maliye Nezareti'ne 29 Eylül 1906'da bir tezkere gönderilmişti.¹¹⁵⁵

24 Ağustos 1908'de Konya Vilayeti'nden gönderilen telgrafta iskân için gönderilen ve 700'den fazla haneden oluşan muhacirin perişan durumda olduğu bildirilmiştir. Muhacirin Talimatnamesi'nde 1905 yılında yapılan değişiklikle verilen tayinatlar yasaklanmıştı. Vilayete yazılan cevapta bunlara iskânları tamamlana kadar yiyecek verilmesinin zorunlu olduğunun anlaşıldığı ancak tayinatın Hazine'ye çok yük getireceği için bir an önce iskânlarının yapılarak zirai üretime geçmelerinin sağlanması istenmiştir.¹¹⁵⁶

Daha önce Batum'dan gelen muhacirlerin yevmiye ve tayinatları bedelleri ile vapur ücretleri olan toplam 7091.5 kuruş Maliye Nezareti tarafından karşılanmıştı. Bu paranın

¹¹⁵¹ BOA, DH.MKT, 2529/11.

¹¹⁵² BOA, İ.DH, 1372/1317 Za-1.

¹¹⁵³ BOA, A.MKT.MHM, 508/5.

¹¹⁵⁴ BOA, DH.MKT, 677/22.

¹¹⁵⁵ BOA, BEO, 2925/219366.

¹¹⁵⁶ BOA, DH.MKT, 1296/3.

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun tahsisatından karşılanması gerektiği için 23 Ekim 1900'de nezarete komisyon tarafından iade edilmesine hükmedilmiştir.¹¹⁵⁷

1902 eylülünde Sivas'tan Elbistan'a gelen ve tamamı yardıma muhtaç olan 97 muhacirden yetişkinlere 40, küçüklere ise 20'şer paradan günlük 81 kuruş yevmiye verilmekteydi. Yine Andırın Kazası'na gelmiş 27'si çocuk, 79'u yetişkinden oluşan muhacirlerin ise kasım ayı ortalarına kadar iskânlarının tamamlanabileceği bildirilmiştir. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun her iki kazaya gelen muhacirlerin iskânlarına kadar yevmiyeleri için talep ettiği 49.010 kuruş Maliye'den tahsis edilmiştir.¹¹⁵⁸

Konya'ya sevk edilen Kafkasya muhacirlerinden henüz iskân bölgesine gönderilmeyip misafir olarak bekletildikleri Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından 11 Aralık 1901'de hükümete bildirilmiştir. Bu muhacirlerin kış mevsiminde ihtiyaçları olacak odun ve kömür gibi yakacakların satın alınarak temin edilmesi talep edilmiştir. Bekleyen 211 hane için 17.320 ve kışın o tarafa sevki beklenen 50 hane için de 5.000 kuruş olmak üzere toplam 22.320 kuruş muhacirler için tahsis edilmiştir.¹¹⁵⁹

Adana'ya sevk edilen Karabağ muhacirlerinin Erzurum'da ikamet ettikleri süre içinde onlar için evler kiralanmış ve yiyecekleri de sağlanmıştı. Kiralanan evlerin kira bedelleri ve verilen yiyeceklerin giderlerinin ödenmesi hususu Erzurum Vilayeti'nden 13 Temmuz 1905'te bir telgrafla bildirilmiştir. Bu giderlerin karşılanması için gelen telgraf Dahiliye Nezareti'nden Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na havale edilmiştir.¹¹⁶⁰ Yine Kafkasya'dan İstanbul'a gelen 249 muhacirin sevk edilmeden önce misafir edildikleri hanın kirası muhacirin tahsisatından karşılanmıştır. Bu muhacirlerin Ağustos 1905'te iskân için Hüdavendigâr Vilayeti'nde uygun bir mahalle gönderilmeleri ve yevmiyeleri ile hane kiralalarının muhacirin tahsisatından karşılanması için Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na talimat verilmiştir.¹¹⁶¹

İstanbul'a gelmekte olan muhacirlerin iskân yerlerine sevkleri yapılmaya kadar ikamet etmeleri için tahsis edilmiş olan yerin hapisane tarzında olduğu ve muhacirlerin sağlığı için iyi olmayacağına kanaat getirilmiştir. Buranın tamir ve ıslahının da kolay olmadığı, buranın müzayede ile satılarak elde edilecek 15.000 lira kadar bir miktardan iki üç bin lirasıyla yeniden bir misafirhane yapılması ve kalan paranın da muhacir masraflarına tahsis edilmesi için 3 Temmuz 1906'da Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından bir dilekçe verilmiştir.

¹¹⁵⁷ BOA, DH.MKT, 2418/89.

¹¹⁵⁸ BOA, A.MKT.MHM, 519/33.

¹¹⁵⁹ BOA, İ.DH, 1390/1319 Ş-11.

¹¹⁶⁰ BOA, DH.MKT, 996/59.

¹¹⁶¹ BOA, MV, 111/89.

Bu dilekçeye muhacir misafirhanesi olarak kullanılan yerin ve etrafının düzenlenmiş olan haritası da eklenmiştir.¹¹⁶²

Yine İstanbul'da muhacir misafirhanesi olarak kullanılan eski Zabtiye Dairesi'nin arka tarafındaki binanın muhacirlerin ihtiyaçlarına uygun olmadığı, telgraf fabrikasının inşası için ayrılan arsadan başka misafirhaneye uygun yer olmaması nedeniyle bu arsadan 1043 arşın yerin her arşını 5 liradan 5.215 lira bedel ile satın alınarak buraya muhacir misafirhanesiyle bir de karakol yapılması düşünülmüştür. Ocak 1908'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Haydarpaşa Çayırı denilen bu yerde bir an önce misafirhane yapılması için talepte bulunmuştur.¹¹⁶³ Haydarpaşa'da inşasına başlanan muhacir misafirhanesi inşaat masrafının ikinci taksidinden kalanıyla birlikte üçüncü taksidi olan 56.900 kuruşun 28 Ağustos 1908'de müteahhide ödenmesi için talimat verilmiştir.¹¹⁶⁴ Ancak 6 Eylül 1908 tarihli belgeden anlaşıldığına göre bu taksitlerin acilen ödenmesi gerektiği yazılmışken hem peşin ödenmesi gereken arsa bedeli hem de bu taksitler henüz ödenmemiştir. Dahiliye Nezareti'nden Posta ve Telgraf Nezareti'ne yazılan tahriratta bu ödemelerin bir an önce yapılması için bir kez daha emir verildiği görülmektedir.¹¹⁶⁵

Bazı durumlarda muhacirlerin misafirhanelerin dışında otellerde de konaklatıldığı görülmektedir. Muhacirin İdaresi tarafından Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na 6 Ocak 1908'de 4 kişiden oluşan bir muhacir ailesinin Gerçekavak'ta bulunan otele yerleştirildikleri haber verilmiştir. Bu muhacirlerin kaldıkları otelin ücreti olan paranın da komisyon tahsisatından ödenmesi istenmiştir.¹¹⁶⁶

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun teşkilinden 1906 yılına kadar Adana Vilayeti'ne 1.116 Rusya'dan ve 3.950 da çeşitli bölgelerden olmak üzere toplam 5.066 muhacir gelmiştir. 2 Ağustos 1906'da Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'ndan bildirildiğine göre bu muhacirlerden 1.372'si ekonomik koşulları iyi olduğu için hane ve çeşitli ihtiyaçlarını kendileri karşılamışlardır. 2.329 muhacirin de ihtiyaçları devlet tarafından karşılanarak iskânları yapılmıştır. Geriye kalan 1.365 muhacirin 166'sı da hükümetten yardım almaya muhtaç durumda değildir. Muhtaç olanların ihtiyaç duyduğu hane inşaatı, arazi ve çift hayvanatı ile tohumluk ve yemeklikleri gibi konularda eksikliklerin giderilmesi için çalışmaların devam ettiği bildirilmiştir.¹¹⁶⁷

¹¹⁶² BOA, Y.MTV, 290/19.

¹¹⁶³ BOA, İ.HUS, 161/1325 Za-79.

¹¹⁶⁴ BOA, DH.MKT, 1285/85.

¹¹⁶⁵ BOA, DH.MKT, 1291/16.

¹¹⁶⁶ BOA, Y.PRK.KOM, 16/10.

¹¹⁶⁷ BOA, Y.MTV, 289/141.

3.2.2. İskân Sırasında ve Sonrasında Göçmenlere Yapılan Yardımlar

İskân mahallerine sevk edilen göçmenlerin yol masrafları ve yolculukları boyunca ihtiyaçları olan diğer bütün gereksinimleri devlet tarafından karşılanıyordu. İskân bölgesine gelmelerinden itibaren de göçmenlerin sayımı yapılıyor ve kimin ne kadar yardıma muhtaç olduğu belirleniyordu. Fakir olanlara belirli bir süre yevmiye veriliyor veya daha çok evlerine yerleşmiş muhacirlere verilen “nân-ı aziz” adı altında naktî ya da aynî yardım yapılıyordu. Ayrıca aynî yardımlar zor oluyordu. Örneğin her eve her gün ekmek dağıtmak olacak iş değildi. Bu nedenle peşinen bedelini ödemek daha uygun bir yardım şekliydi. Bu yardımlar gelen göçmenlerin durmadan artmasıyla giderek azalmış ve 1880 yılından itibaren de kaldırılmıştır.¹¹⁶⁸

1859 yılında her bir göçmen ailesinin iskânı için 6-7 bin kuruş masraf yapıldığı görülmektedir. Ancak bu göçlerin artmasıyla değişecektir. 1861’de ise bir ailenin iskân masrafı 850 kuruş olarak belirlenmiştir. Görüldüğü gibi aradaki fiyat farkı çok fazladır ve ilk zamanlardaki bol keseden yapılan yardımlar artık kesilmiştir. Tasarruf yoluna gidilmesi ve iskânın olabildiğince ucuza sağlanması kaygısı sonucunda masraflar bu kadar düşürülebilmiştir.¹¹⁶⁹

Göçmenler kadar göçmenlerin çocukları için de imkanlar dahilinde yardımlar yapılmaya çalışılmıştır. Bu yardımlar arasında göçmenlerin çocuklarının hastalıklara karşı aşılması ve vilayetlerdeki bakımevlerine alınmaları gibi yardımlar vardır. Göçmenlerin iskân edildiği vilayetlerde bakımevlerinin açılması devlet tarafından da teşvik ediliyordu.¹¹⁷⁰

3.2.2.1. Arazi Tedariki ve Tarıma Yönelik Yardımlar

İskânlar sırasında göçmenler için ayrılan arazilerin boş olup olmadığı önceden araştırılır, boş bulunan arazi devlete ait çıkarsa taksim edilip göçmenlere dağıtılırdı. Bu uygulamadaki amaç hem göçmenlerin daha geniş arazilerden yararlanabilmesini sağlamak hem de devlete ait boş toprakları tarıma açmaktır.¹¹⁷¹

1877 yılına kadar şehirler dâhilinde veya komşu alanlardaki toprakları iskâna açmayan Osmanlı Devleti, tarımla uğraşmayan zanaatkâr göçmenlerin köylere yerleşmelerinin yararlı olmadığını anlamış ve bu tarihten sonra bu arazileri göçmenlere iskân için tahsis etmeye başlamıştır. İstanbul çevresindeki boş veya devlete ait araziler dahi göçmenlerin iskânı için tahsis edilmeye başlanmıştır.¹¹⁷² Göçmenlere tarım için dağıtılan arazilerin ve yaptırılan

¹¹⁶⁸ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 597.

¹¹⁶⁹ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 130.

¹¹⁷⁰ Kocacık, “XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine...”, s. 423.

¹¹⁷¹ Kocacık, “XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine...”, s. 421.

¹¹⁷² İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 311-312.

evlerin tapuları hemen verilmiyordu. Tapular işlerin tamamlanmasının üzerinden bir süre geçtikten sonra göçmenlere dağıtılıyordu.¹¹⁷³

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından iskânları yapılacak göçmenlere tahsis edilecek araziler önceden tespit ediliyor ve ne kadar muhaciri barındırabileceği merkeze bildiriliyordu. Gerek komisyon memurları gerekse yerel yöneticiler muhacirlerin iskânları için gerekli araziler konusunda elinden geleni yapıyorlardı. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından Suriye'ye gönderilen muhacirler iskân edilememişti ve misafir olarak bekletilmekteydiler. Askeriyeye ait mandrada barındırılan muhacirler buranın kendilerine verilmesini talep etmişlerdir. Suriye Vilayeti'nden 13 Nisan 1901 tarihinde gönderilen yazıda uygun görülmesi durumunda söz konusu arazinin muhacirlere verilmesine müsaade edilmesi istenmiştir.¹¹⁷⁴

Tekfur Dağı'ndan Erdek Kazası'na 36 haneden oluşan 163 muhacir gönderilmişti. Arazi sıkıntısı nedeniyle bu göçmenlerin 69 nüfusluk 17 hanesine uygun arazi verilerek burada Eylül 1905'te iskânları yapılmıştır. Diğer muhacirler ise uygun arazi buldukları Rumeli'ye dönmek istemişler ve buna izin verilmesini talep etmişlerdi.¹¹⁷⁵

Eylül 1906'da İstanbul'a gelen Bulgaristanlı muhacirler, Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'ndan Aydın ve Hüdavendigâr vilayetleriyle İzmit ve Biga sancaklarına gönderilmelerini talep etmişlerdi. Ancak buralarda iskânlarına yetecek kadar boş arazi bulunmadığı için muhacirlerin Edirne Vilayeti'nde boş arazi tedarik edilerek orada iskân edilmeleri kararlaştırılmıştı.¹¹⁷⁶ 14 Ağustos 1907'de Edirne Vilayeti'nde boş arazilerin tespiti için Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından bir heyet görevlendirilmesi ve buraların tapu senedine kayıtlarının yapılarak muhacir iskânı için kullanılması talimatı verilmiştir.¹¹⁷⁷

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'ndan bildirildiğine göre 4. Ordu'nun idaresinde bulunan yaylaklar muhacir iskânına elverişli durumdaydı. Komisyon buraların muhacirlerin iskânı için tahsisini istemişti. Ancak 20 Ekim 1907'de 4. Ordu tarafından gönderilen telgrafta bu yaylakların civarında yeterince boş arazi bulunduğu, ayrıca Tercan'da yeni bir askeri kışla yapıldığı ve bu kışlanın topçu ve süvari birliklerinin hayvanlarının otlaması için yaylaklara ihtiyacı olduğu bildirilmiştir.¹¹⁷⁸

Devletin arazi tedariklerinin dışında yerel halktan kimselerin de muhacirlerin iskân edilmesi için arazi bağışladığı çok sık rastlanan bir durumdu. Karahisarlı Nuri Paşa

¹¹⁷³ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 170.

¹¹⁷⁴ BOA, Y.PRK.UM, 53/91.

¹¹⁷⁵ BOA, MV, 112/17.

¹¹⁷⁶ BOA, MV, 114/58.

¹¹⁷⁷ BOA, MV, 116/99.

¹¹⁷⁸ BOA, Y.MTV, 303/159.

tarafından muhacirlerin iskân edilmesi için Mandıra isimli arazi hükümete bağışlanmıştı. Burada Ahıska muhacirlerinin iskânları kararlaştırılmıştı, ancak arazinin bir kısmının Mehmet Efendi isimli bir kişiye ait olduğu, bir kısmının da Civarkırı ahali tarafından farklı bir isimle anıldığı ve vakıf arazisi olduğu görülmüştür. Bunun üzerine Ağustos 1908'de arazinin bir kısmının verese sahiplerine bir kısmının da göçmenlere tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁷⁹

Bazı kişi ve kurumların tasarruflarında olan araziler veya çiftlikler de muhacir iskânı için komisyon eliyle devlet tarafından satın alınıyordu. Satın alınan bu arazilerin durumları hakkında ön çalışma yapıldıktan sonra buraya ne şekilde ya da ne kadar muhacir yerleştirilebileceği bildiriliyor ve ona göre iskân işleri yürütülüyordu. Anadolu Ordu-yı Hümayunu Müşiri Osman Paşa'dan varislerine kalan Amik Ovası'ndaki çiftlik ve arazi buralarda muhacir iskân edilmesi amacıyla Ekim 1900'de satın alınmıştır. Bu arazilerin bedeli olan 570.000 kuruş Halep Vilayeti arazi hâsılatından karşılanmıştır.¹¹⁸⁰ Daha sonra Sivas'a gönderilecek muhacirler için Hafik Kazası'ndaki miri araziye ait bir yer iskân bölgesi olarak belirlenmiştir. Ancak Sivas Vilayeti'nden gelen yazıda bu çayırın sazlık ve bataklık olduğu bu nedenle muhacir iskânına elverişsiz bulunduğu ancak buradan dört saat ileride 8.000 dönümlük bir çiftliğin bu muhacirler için daha uygun olacağı Mayıs 1902'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na bildirilmiştir.¹¹⁸¹ Gerekli inceleme ve yazışmalardan sonra komisyon ağustos ayında 20.000 kuruş bedeli olan bu çiftliğin alınmasını uygun bulmuştur, çünkü o civarda 15-20 bin kuruşla satın alınan birkaç parça araziye muhacir iskân edildiği halde onlara aylık verilmekte olan 7.000 kuruş tayinat bedelinin üç ayda çiftliğin bedeline karşılık geleceği hesaplanmıştır.¹¹⁸²

Karadeniz'in Rumeli sahilinde bulunan Akpınar Köyü civarındaki Barutçubaşı Çiftliği Mayıs 1902'de buraya Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi için istimlak edilmiştir. Bu çiftliğin bedelinin belirlenmesi işi de Baruthane civarındaki arazinin istimlakı işine bakan komisyona havale edilmiştir.¹¹⁸³ Çiftlik sahibi arazisine bedel olarak 35.000 lira istemiştir. Bu fiyat fazla bulunmuş, komisyon çiftlik sahibinin 2.000 liraya ikna edilmesini hiç olmazsa 5.000 liraya razı edilmesini bu da olmazsa arazisini başka birine satmasında serbest bırakılmasını istemiştir. Çiftliğin sahibi olan Rus vatandaşı Zaharof? komisyonun verdiği tekliflere yanaşmamış ve çiftlik satın alınamamıştır.¹¹⁸⁴

¹¹⁷⁹ BOA, DH.MKT, 1285/12.

¹¹⁸⁰ BOA, DH.MKT, 2424/11.

¹¹⁸¹ BOA, A.MKT.MHM, 518/1.

¹¹⁸² BOA, İ.DH, 1401/1320 C-19.

¹¹⁸³ BOA, İ.HUS, 96/1320 S-30.

¹¹⁸⁴ BOA, MV, 104/76.

Erzurum'un Hıms Kazası'nın Yeniyöz Köyü'nde yaklaşık 30 hane muhacir iskânına elverişli arazi olduğu, burasının bedeli ödenerek satın alınabileceği 17 Temmuz 1902'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na tebliğ edilmişti.¹¹⁸⁵ Komisyon tarafından muhacir iskânına uygun bulunan bu arazi 10.000 kuruşa satın alınmıştır.¹¹⁸⁶ Yine Manyas Nahiyesi'nde Dirin ve Akdoğan adıyla bilinen 8.750 dönüm çiftliğin 50'şer haneli üç tane köy kurulmasına müsait olduğu görülmüştür. Nisan 1903'te dönümü bir buçuk liraya satın alınan çiftliğe Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Rumeli muhacirlerinin iskânını kararlaştırmıştır.¹¹⁸⁷ Konya'da ise Beyşehir'de iskân edilen muhacirlerin ziraat yapmaları için 219 dönüm arazi istimlak edilmişti. Bu tarlaların dönümü 90 kuruştan toplam 19.710 kuruş olan bedelinin muhacirin tahsisatından ödenmesi Ağustos 1904'te Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'ndan talep edilmiştir.¹¹⁸⁸

Edirne'nin Hayrabolu Kazası'nda bulunan Şalgamlı çiftliği merasına 150 hane Rahova (Tuna Vilayeti/Bulgaristan) muhaciri gelmiş ve tahribata neden olmuşlardır. Yapılan şikâyet üzerine muhacirlerin buradan çıkarılması için oraya jandarmalar gönderilmiş fakat muhacirler jandarmayla çatışmak suretiyle direnmişlerdir. Çiftliğin durumunun incelenmesi için oraya bir heyet gönderilmiş ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu 200.000 dönümden fazla olan çiftlik arazisinin bir kısmının muhacirler için 46.670 kuruşa satın alınarak bedelinin muhacirin tahsisatından karşılanmasını talep etmiştir. Şalgamlı mezrasının bedeli olan 46.670 kuruşun muhacirin tahsisatından karşılanması durumunda araziye muhacir iskânına izin verilmiştir. 28 Mayıs 1907'de Maliye Nezareti çiftliğin merasındaki Karaköy isimli araziye muhacir iskân edilebileceği ve bu arazinin de 379.600 küsur kuruş bedeli olduğunu komisyona bildirmiştir.¹¹⁸⁹

Muhacirler için arazi satın alınması konusunda sıkıntılarının da yaşandığı, bazen uygun arazi bulunsa bile parasının karşılanamadığı görülmektedir. Örneğin muhacirler için Hüdavendigar Vilayeti'nde boş arazi bulmakla mükellef olan komisyon Eylül 1899'da burada 3.000 haneyi aşkın muhacirin iskânına elverişli arazi olduğunu bildirmişti. Bu arazinin satın alınması için gereken 30.000 liranın verilmesi talep edilmiş fakat Muhacirin-i İslamiye Komisyonu şu sıralar bütçenin bu tür masraflara uygun olmadığını bildirerek arazinin satın alınma talebini reddetmiştir.¹¹⁹⁰

¹¹⁸⁵ BOA, A.MKT.MHM, 519/11.

¹¹⁸⁶ BOA, İ.DH, 1398/1320 R-8.

¹¹⁸⁷ BOA, Y.A.RES, 120/67.

¹¹⁸⁸ BOA, DH.MKT, 885/26.

¹¹⁸⁹ BOA, A.MKT.MHM, 503/27.

¹¹⁹⁰ BOA, DH.MKT, 2243/8.

Arazi işi tamamlandıktan sonra küçük evlerin inşasına başlanırdı. Arkasından çift hayvanı ve edevatı, tohum ve yiyecek verilirdi. Araziler sürülerek teslim edilir, ürünlerini alıncaya kadar da yevmiyeleri ödenmeye devam ederdi.¹¹⁹¹ Bir yerde iskân edilen göçmenlerin iskân yerlerini izinsiz olarak terk etmeleri yasaktı.¹¹⁹² Ancak iklime uyum sağlayamama ve sağlıkla ilgili sorunlar söz konusu olduğunda sıhhiye ve muhacirin komisyonu kararlarıyla yer değişikliği yapılabilirdi.¹¹⁹³ Yerleştirilip arazileri dağıtılan göçmenlere Osmanlı topraklarına yapılan göçlerin başlamasından beri her hane için bir çift öküz, tohumluk zahire ve çift alet edevatı dağıtılmıştır. Bu aşamadan sonra göçmenler ilk ürünlerini alınca iskân süreci tamamlanmış sayılıyor ve verilen yevmiye ve diğer yardımlar kesiliyordu.¹¹⁹⁴ Bölgenin mahsulünden ailenin nüfusuna göre 5 kileden 10 kileye kadar tohumluk zahire veriliyordu. Göçmenlerin tarlalarını sürüp tohumlarını ekmelerine ve çift hayvanı ile arabaları olanların da bunları göçmenlere ödünç vermeleri suretiyle yerli halkın da yardımcı olması karara bağlanmıştı. Ayrıca göçmenlerin üretici durumuna gelebilmeleri için toplam değeri 1.000 kuruşu geçmeyecek şekilde her çiftçi aileye bir çift öküz, saban ve araba verilmesi kararlaştırılmış,¹¹⁹⁵ ancak verilen çift hayvanlarının göçmenlerce kesilip yenmesi veya satılması yasaklanmıştı. Bunları yapanlara bir daha herhangi bir yardımda bulunulmayacaktı, fakat göçmenlere verilen çift hayvanı hastalanıp ölmüşse yenisi verilmekteydi.¹¹⁹⁶

Osmanlı topraklarına yapılan göçlerin ilk zamanlarında göçmenlerin hem devlet hem de yerli halkın çabalarıyla ziraat yapıp üretici duruma geçmeleri için onlara tarım aletleri, havyan, tohumluk zahire ve araba gibi şeyler verilmişti. Ancak göçlerin arkasının alınamaması nedeniyle geçen uzun yıllar içinde halkın göçmenlere olan desteği giderek azalmış ve sonunda neredeyse yok olmuştur. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu belgelerinde bu konularda yapılan yardımların halktan ziyade devlet eliyle yapıldığı görülmektedir.

Konya Vilayeti'ndeki Ümran-ı Hamidi Köyü'nde iskân edilmiş olan 46 muhacir için 1907'de çift hayvanatı satın alınmış ve muhacirlere teslim edilmiştir.¹¹⁹⁷ Yine Konya'nın Ilgın Kazası'nda iskân edilmiş olan ve 22 haneden oluşan muhacirlere çift hayvanatı ve tohumluk zahire verilmiştir.¹¹⁹⁸ Aynı yıl Gümölcine Sancağı'ndaki kışlakta 75 hane muhacir iskân edilmiştir. Bunların 27 hanesine 49 baş çift hayvanatı ve 20 hanesine de birer adet

¹¹⁹¹ Habıçoğlu, **a.g.e.**, s. 126.

¹¹⁹² Ocaklı, **a.g.m.**, s. 901.

¹¹⁹³ Dündar, **a.g.e.**, s. 225.

¹¹⁹⁴ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 598.

¹¹⁹⁵ İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 218-219.

¹¹⁹⁶ Kocacık, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine...", s. 422.

¹¹⁹⁷ BOA, Y.MTV, 295/117.

¹¹⁹⁸ BOA, Y.MTV, 298/55.

saban verilmesini isteyen Muhacirin-i İslamiye Komisyonu 8 Haziran 1907'de bunların bedeli olan 31.711 kuruşun muhacirin tahsisatından karşılanarak verilmesini talep etmiştir.¹¹⁹⁹

Mihaliççik'in Uluabad Köyü'nde 30 hane Kafkasya muhaciri iskân edilmişti. İskân edildiklerinde para sıkıntısı nedeniyle gerekli ihtiyaçları tam olarak karşılanamamış, muhacirler de üç yıldan beri tarımsal faaliyetlerde bulunamamışlardı. Bu muhacirlere çift hayvanatı, ziraat alet edevatı ve tohumluk zahire verilmesi kararlaştırılmıştı. 1908'de bunların bedeli olan 60.000 kuruşun bir an önce tedarik edilerek yardımların muhacirlere dağıtılması Maliye Nezareti'nden talep edilmiştir.¹²⁰⁰

Bu dönemlerde göçmenlerin tarım yapmaları için ziraat alet edevatı, hayvan ve tohumluk sağlandığı, fakat yalnız bunların verilmesiyle kalınmadığı, daha önce gelmiş ve bu yardımlardan faydalananlara da yardımların devam ettiği görülmektedir. Feke Kazası'nın İndere Köyü'nde iskân edilen muhacirlere H. 1307 (1889/1890) yılında borç olarak 60.000 kuruşluk zahire verilmişti. Ancak muhacirlerin hala fakir ve yardıma muhtaç olduğu, çoğunun da başka yerlere dağıldığı görülmüş ve bu borcun alınmasından 1907 yılında vazgeçilmişti.¹²⁰¹

3.2.2.2. Hane İnşası

Göçmenlere yapılan yardımlardan biri de hane inşasıdır. 1856 yılındaki iskân talimatnamesine göre göçmenlerden durumu iyi olanlar kendi hanelerini kendileri yapacak, fakir olanlarınkini ise devlet yapacaktı. Ancak bu da diğer birçok uygulamada olduğu gibi Anadolu ve Rumeli'de farklı uygulanmıştır. Anadolu'da çok zorunlu olmadığı durumlar dışında devlet bütçesinden hane yapımı olmamıştır. Hane işleri vilayet yönetimleri ve yerli halkın yapacağı yardımlardan karşılanmaya çalışılmıştır.¹²⁰²

Muhacirlerin iskânlarının yapılması için en önemli aşamalardan birisi onlar için barınacak yerlerin yapılmasıdır. Boşaltılmış yerleşimler hariç iskân yapılan her yerde haneler inşa edilmiştir. Bununla ilgili Osmanlı topraklarına gelen muhacirler için iskân faaliyetlerinin başladığı zamandan beri belgelere yansıyan binlerce örnek vardır. Burada Muhacirin-i İslamiye Komisyonu belgelerine yansıyanlardan verilecek örnekler devletin o dönemlerdeki zor koşullarında bile bu işle yakından ilgilendiği ve elinden geleni yaptığını göstermektedir.

Bazı bölgelerde göçmenlerin evlerinin yapımında kullanılmak üzere devlete ait ormanlardan bedelsiz olarak kereste tedarik edilmiştir. Bu şekilde tedarik edilen

¹¹⁹⁹ BOA, MV, 116/42.

¹²⁰⁰ BOA, DH.MKT, 1294/79.

¹²⁰¹ BOA, DH.MKT, 1148/2.

¹²⁰² Yılmaz, **a.g.m.**, s. 597-598.

kerestelerden vergi almıyordu. Kimi durumlarda da göçmenlere kereste vermek yerine ihtiyaçları olan keresteyi kendilerinin sağlaması amacıyla *baltalık* verilmiştir. Bir yandan göçmenlerin kereste ihtiyaçları bu şekilde karşılanmaya çalışılırken diğer taraftan da göçmenlerin ormanları tahrip etmesine, ağaçları kontrolsüz kesmelerine ve ormanlık alanda köyler kurmalarına engel olunmaya çalışılmıştır.¹²⁰³ Her ne kadar orman tahribinin önüne geçilemese de devletin bu konuda hassas olduğu ve zaman zaman bu hususta uyarılar yaptığı da bilinmektedir. Örneğin Konya Vilayeti'nin demiryolu geçen yerlerinin emniyeti için yapılacak işlerle ilgili hükümetten izin talep edilmişti. Orman ve Maden ile Ziraat Nezareti'nden gelen cevapta ormanların zamanında çok tahribata uğratıldığı, birkaç senedir muhafazasına özen gösterildiği; ancak kesin yasağa rağmen tapu memurlarının binlerce belki yüz binlerce dönüm hazine ormanına türlü hile ve oyunlarla senetler vererek ormanları tahrip ettiğine dikkat çekilmiştir. Şose yapılan köylere ve demiryollarına ücretsiz kereste verilmesine müsaade edilmemesi, ormanların içine ve civarına muhacir iskânının yasaklanmasına rağmen memurların bu konudaki resmi tebligatları dikkate almayarak ormanların içinde ve civarında muhacir iskân ederek tahribatın artmasına müsamaha ettikleri görülmektedir. Ormanların içine ve civarına muhacir iskân edilmemesine dair hükümden yola çıkarak muhafazasına özen gösterilmesi şart olduğu gibi ormanlar hakkındaki nizamla ve kararlara her bölgede uyulmasına, ormanlara tecavüz ve haksız tasarruf iddiası gibi suistimallere katiyen izin verilmeyeceğine dair Adliye, Defter-i Hakani ve Bahriye Nezaretlerinin 30 Ocak 1902 tarihli tezkeresi bütün mahalli yönetimlere tebliğ edilmiştir.¹²⁰⁴

Mayıs 1900'de muhacir haneleri için Bayır ormanlarından kesilerek Basit İskelesi'nden indirilecek olan 2.000 çam kirişinin gümrük ve orman resminden muaf tutulması istenmişti. Bu kerestelerin yalnız muhacirlere ait inşaat için kullanılacağı bildirilmiştir. Ancak muhacirlerin masraflarına karşılık pullar basıldığı ve inşaat masraflarının buradan karşılanabileceği ayrıca böyle bir muafiyetin tanınmasının ormanların katli konusunda suistimallere yol açacağına dikkat çekilerek muafiyet isteği reddedilmiştir.¹²⁰⁵ Yine muhacirin hanelerinin yapımında kullanılması için Eskişehir'den getirilmiş olan tahta vs. kerestelerin orman resminden muaf tutulması için Haziran 1901'de Ankara İskân-ı Muhacirin memurlarından Mustafa Paşa'nın da başvuruda bulunduğu görülmektedir.¹²⁰⁶

Girit muhacirleri için Uşak Kazası'nda inşaatı süren 10 hanenin inşaatı bitirilip buralara muhacirler yerleştirilmiş ve Karahisar-ı Sahib iskân memurluğu tarafından da inşaatın bitirildiği bir yazıyla komisyona bildirilmişti. Hanelerin resimleri de eklenmiş olan bu yazı

¹²⁰³ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 170.

¹²⁰⁴ BOA, DH.MKT, 2592/87.

¹²⁰⁵ BOA, DH.MKT, 2348/25.

¹²⁰⁶ BOA, DH.MKT, 2500/122.

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından 21 Eylül 1901'de hükümete takdim edilmiştir.¹²⁰⁷ Bu dönemde Girit muhacirlerinin yoğun olarak iskân edildiği bölgelerden birisi de Antalya ve civarındır. Antalya'da Girit muhacirleri için merkez dışında inşa edilmekte olan hanelerden 60 tanesi bitirilmiş ve bunlara 234 muhacir yerleştirilmişti. Yine Antalya dışında olan Çakallık ve Manavgat'ta da inşaatı biten 110 haneye birkaç güne kadar gerektiği kadar muhacir nakledileceği 26 Şubat 1900'de telgrafla Dahiliye Nezareti'nden Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na bildirilmiştir.¹²⁰⁸ Bunların dışında Alaiye'de 22 ve Antalya'da da 102 hane daha yapılmış ve Nisan 1900'de muhacirlere teslim edilmiştir.¹²⁰⁹

İnşası biten 42 hane yerleşmeleri için Tarsus Kazası'nda bulunan Müslüman muhacirlere teslim edilmişti. Bu hususta 18 Nisan 1902'de Adana Vilayeti'nden alınan telgrafta muhacirler tarafından padişah için şükran gösterileri yapıldığı da ayrıca bildirilmiştir.¹²¹⁰

Ekim 1906'da muhacir iskânı için Kirmasti Kazası'nın Tepeçal Köyü'nde 38 hane, Bursa Atranos yolu üzerinde de 50 hane yapılarak bir muhacir köyü kurulması için çalışmalar yapılmaktaydı. Ayrıca Konya Başhöyük'te daha önce muhacir yerleştirilen hanelere ek olarak yeni hanelerin inşaatları devam etmekteydi.¹²¹¹ Yine aynı tarihlerde Adana'nın Cebel-i Bereket Sancağı'nın Islahiye Kazası'nda muhacirler için inşa edilmekte olan 10 hanenin, Hamidiye Kazası'nın Burhaniye Köyü'nde de 27 hanenin inşaatlarının tamamlandığı,¹²¹² Konya'nın Ilgın Kazası'nın Tefikiye, Zaferiye ve Orhaniye köylerinde 11, Ilgın Kazası yakınlarında 20 ve Antalya'da da 16 hanenin inşaatlarının devam ettiği bildirilmiştir.¹²¹³

Kasım 1906'da Kütahya Sancağı Altuntaş Nahiyesi'nin Çal ve Genişler köyleri arasındaki Obüspınarı denilen mevkide iskânları kararlaştırılmış olan muhacirler için 17 hanenin tamamlandığı ve kurbanların kesilerek resmi açılış yapmaya hazır olduğu komisyon tarafından tebliğ edilmiştir.¹²¹⁴ Yine komisyon tarafından 29 Kasım 1906'da bildirildiğine göre Konya'ya sevk edilen 12 hane muhacir için Akşehir Kazası'nın Karabulut ve 10 hane muhacir için de Aksaray Kazası'nın Hamidiye Köyü'nde inşaatı devam eden haneler tamamlanarak muhacirlere teslim edilmiştir.¹²¹⁵

¹²⁰⁷ BOA, Y.MTV, 221/42.

¹²⁰⁸ BOA, DH.MKT, 2312/80.

¹²⁰⁹ BOA, Y.MTV, 201/6.

¹²¹⁰ BOA, DH.MKT, 490/42.

¹²¹¹ BOA, Y.MTV, 290/61.

¹²¹² BOA, Y.MTV, 290/68.

¹²¹³ BOA, Y.MTV, 290/69.

¹²¹⁴ BOA, Y.MTV, 290/165.

¹²¹⁵ BOA, Y.MTV, 291/40.

Beşiktaş'da İhlamur mevkiinde yapılmış olan muhacir evleri için Şişli caddesinden Molla İyazeme Deresi yoluyla gidecek bir kanalizasyon yapılması için gereken 7.000 kuruş Şehremanetince talep edilmişti. 19 Mayıs 1907'de Şûra-yı Devlet'ten Şehremaneti'ne verilen cevapla R. 1322 (1906/1907) senesi inşaat tertibinden karşılanmak suretiyle kanalizasyonun yapılmasına ruhsat verilmiştir.¹²¹⁶

Rodos ve İstanköy'de muhacirler için inşa edilen hanelerin masrafı olan 1.124.488 kuruşun 820.000'i gönderilmişti. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu 12 Ocak 1907'de geriye kalan 304.488 kuruşun karşılanmasını istemiştir. Bu miktarın Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nin o yılki bütçesinden verilmesi kararlaştırılmıştır.¹²¹⁷ Yine İstanköy'de muhacirler için 184 hane ile bir jandarma karakolu inşaatının tamamlandığı mayıs ayında bildirilmiştir. Bu hanelerin bitmesiyle Rodos, Katviye? ve İstanköy'de inşa edilen muhacir hanelerinin sayısı 339'a ulaşmıştır.¹²¹⁸

Muhacirler için yapılan hanelerin yapım aşamasında zaman zaman sorunlar da yaşanmaktaydı. Örneğin Bala Kazası'nda muhacir hanelerinin inşasında suistimaller olduğu bildirilmişti. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından durumun incelenmesi için polis komiseri Lütfi Efendi görevlendirilmiş ve bunun için kendisine 1.000 kuruş tahsis edilmişti. Ayrıca konu Ankara Vilayeti'ne de bildirilerek gereğinin yapılmasında yardımcı olunması istenmişti.¹²¹⁹

Göçmenler için yapılan haneler ilk zamanlarda oldukça büyük ve birkaç odalı oluyordu. Sonraki yıllarda ise göçmenlerin sayılarının artması ve yapılan masraflarda tasarrufa gitmenin zorunluluğu nedeniyle yapılan haneler giderek küçülmüş ve zamanla bir gözlü kulübeler şeklini almıştır.¹²²⁰

Göçmen hanelerinin şekli ve planlarıyla ilgili olarak o dönemde resimlerinin de bazen yazışma belgelerine eklendiği görülmektedir. Örneğin iskân bölgelerinden birisi olan Trablusşam Kasabası'nda bulunan Girit muhacirleri için yapılan 12 hane ile teşkil edilen yeni mahallenin 18 Kasım 1901 tarihinde Beyrut Vilayeti'nden fotoğrafıyla planları gönderilmiştir.¹²²¹

¹²¹⁶ BOA, DH.MKT, 1152/22.

¹²¹⁷ BOA, MV, 114/83.

¹²¹⁸ BOA, Y.MTV, 298/73.

¹²¹⁹ BOA, DH.MKT, 2595/119.

¹²²⁰ Habıçoğlu, **a.g.e.**, s. 131.

¹²²¹ BOA, Y.MTV, 223/18. Hanlerle ilgili bu plan için bkz. EKLER/BELGELER.

3.2.2.3. Cami ve Okul İnşası

Osmanlı Devleti manevi kültür denilen kurallar, inançlar ve değerlerin yeni nesillere aktarılmasına büyük önem vermiş ve bu uğurda büyük çabalar sarf etmiştir. Bu politikalar yeni kurulan göçmen iskân bölgelerinde de eksiksiz uygulanmaya çalışılmıştır. Göçmenler için kurulan her köye cami ve okul kurulması bunun en iyi göstergesidir. Gerek Rumeli gerekse Anadolu’da kurulan göçmen köy ve mahallerine yapılan cami ve okullarla ilgili çok sayıda belge mevcuttur.¹²²²

Osmanlı Devleti gelen göçmenlerin birçok ihtiyacının yanı sıra eğitimleri konusunda da elinden geleni yapmıştır. Devlet göçmenlerin eğitimi için 1883-1884 yıllarında 100.000 kuruş para ayırmıştır. Göçmenler için okullar yaptırılmış ve buralara öğretmenler gönderilmiştir. Gönderilen öğretmenlerin maaşları Maarif bütçesinden karşılanmıştır. Okul ve cami yapımı için göçmenlerden sık sık istekler geldiği ve bunlar için gereken masrafların padişaha bildirildiği görülmektedir. Bu isteklerden okulların yapım görevi Maarif Nezareti’ne, camilerin yapım görevi ise Evkaf-ı Hümâyün Hazinesi’ne verilmiştir.¹²²³

Eğer iskân yeri yeni kurulan bir köy ise buraya halk veya devlet tarafından cami ve okul yaptırılmaktaydı.¹²²⁴ Okul ve camilerin inşa masrafları yerel yönetimler, hazine ve yapılan yardımlarla karşılanmıştır. Göçmenlerin iskânıyla yeni kurulan köy ve mahallelere yaptırılan okul, cami ve mescitler yerleşim yerlerinin büyüklüğüne göre inşa ediliyordu. Böylece göçmenlerin eğitim çağındaki çocuklarının tahsillerinin devamı sağlanmıştır.¹²²⁵

Göçmenlerin göç sürecini atlatıp iskân edilmeleriyle ortaya çıkan ve halledilmesi gereken sorunlardan biri de eğitim meselesidir. Göçün yaşattığı acımasız dönemleri atlatan muhacirler en temel hak ve özgürlüklerinden olan eğitimlerinin sağlanması için devlet nazarında girişimlerde bulunmuşlardır. Girişimlerine olumlu cevaplar veren Osmanlı Devleti göçmen çocuklarının belirli okullara kayıtlarının yapılmasını sağlamıştır. Göçmen öğrencilerin devlet tarafından gönderildiği belli başlı okullar Sultanahmet Sanayi Mektebi, Bursa Sanayi Mektebi, Bursa Mekteb-i Sultanisi, Trabzon Sanayi Mektebi, Ankara Sanayi Mektebi ve Balıkesir Mekteb-i Sultanisi vb. okullardı. Bu okulların tercih edilmesindeki amaç göçmen çocuklarının buralardan bir meslek sahibi olarak mezun olup hem toplumlarına hem de devlete yararlı olabilmelerini sağlamaktır.¹²²⁶

1873 yılında Müslüman yetimlerinin lise eğitimlerini sağlamak amacıyla Darüşşafaka açılmıştı. Göçmen çocuklarının bir kısmının da burada eğitim görebilmesi için masraflarının

¹²²² Kocacık, “XIX. Yüzyılda Göçmen Köyelerine...”, s. 424.

¹²²³ Kocacık, “Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler (1878-1890)”, s. 172.

¹²²⁴ Habıçoğlu, **a.g.e.**, s. 130.

¹²²⁵ İpek, **Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri**, s. 226.

¹²²⁶ Ağanoğlu, **a.g.e.**, s. 239-240.

Şehremaneti'nden karşılanması suretiyle Darüşşafaka'ya kayıtları yapılmıştı. Perişan durumdaki göçmenler giderek artınca 1878-1879 eğitim öğretim yılında buraya artık göçmen çocuklarından başkasının alınmaması kararlaştırılmıştı.¹²²⁷ Ayrıca II. Abdülhamit döneminde ilkokulların yaptırılması ve genel eğitim hizmetlerinin halka götürülmesi konusunda önceliğin Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelere verilmesi dönemin ilköğretim politikalarının temelini teşkil etmektedir.¹²²⁸

Karamürsel Kazası'nın Tahtalı mevkiinde iskân edilen 40 haneden oluşan Bosnalı muhacirler bir cami ve okul yapılması için Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na başvurmuşlardır. Göçmenler adına verilen dilekçede bu binaların yapımında kullanılacak taş ve keresteyi kendileri temin edecekler ve işçiliğini de yapacaklardı. Bu inşaatların gerçekleşmesi için gereken 3.000 kuruşun hazineden tedarik edilerek göçmenlere verilmesi kararlaştırılmıştır.¹²²⁹

Hüdavendigâr Vilayeti dahilindeki Elma Alaki denilen yerde Dağıstan muhacirlerinin iskân edilmesiyle bir köy teşkil edilmişti. İstanbul'da ikamet eden ve Rusya tebaasından olan Yahya Bey, bu köyde satın aldığı üç dönüm arsa üzerine 3.000 lira harcayarak kubbeli bir cami yapmak istemiştir. Bu kişinin isteği üzerine 22 Haziran 1906'da Muhacirin-i İslamiye Komisyonu cami inşaatına izin vermiştir.¹²³⁰

Maraş Sancağı'nın Andırın Kazası'na bağlı Kuzutepe Köyü'nde iskân edilen Çerkes muhacirleri ve civar köylerin ahalisinin hem dini görevlerini yerine getirebilmeleri hem de bu hususta eğitim almaları için mezkûr köyde bir cami yaptırılmıştı. 31 Temmuz 1906'da bu camiye aylık 200 kuruş maaşla Çerkes ulemasından Şeyh İsmail Efendi din görevlisi olarak atanmıştır.¹²³¹

3.2.3. Masraflar ve Masraflar İçin Başvurulan Çeşitli Uygulamalar

Kafkaslar ve diğer bölgelerden yapılan göçler Osmanlı Devleti'nin ağır bunalımlar yaşadığı dönemlere denk gelmiştir. Göçler hem devletin hem de milletin zorluklarını daha da artırmış, devlet milyonlarca liralık masrafa neden olan göçlerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu zorluklarla baş etmeye çalışan Türk milleti ve devleti hem insani görev bilinciyle hem de halifeliğin yüklediği sorumlulukla hareket etmiştir. Her ne kadar masraflar kısalmaya ve israftan kaçınılmaya çalışılmışsa da göçlerin sürekliliği ve büyüklüğü karşısında bu mümkün olamamıştır. Kısacası göçmenlerin sevk ve iskânlarında ortaya çıkan aksaklıkların

¹²²⁷ İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 226.

¹²²⁸ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Yay., Ankara 1999, s. 69.

¹²²⁹ BOA, A.MKT.MHM, 520/7.

¹²³⁰ BOA, DH.MKT, 1094/30.

¹²³¹ BOA, Y.MTV, 289/132.

nedenlerine eğilmek için devletin ve milletin o zamanlardaki koşullarına bakmak gerekmektedir.

1768-1878 yılları arasında Osmanlı Devleti ile 6 kez savaşan Rusya, Kırım Savaşı hariç diğer beşini kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin kaybettiği her savaş toprak kaybı anlamına geliyordu ki bu toprakların ıslahı ve verimi için çok yatırımlar yapılmış, bu yatırımlara yönelik bir işgücü oluşturulmuştu. Kaybedilen savaş demek harcanan emek ve kaybolan iş gücü demektir. Buna bir de kaybedilen topraklardaki Müslümanların Ruslar tarafından sürülmesiyle onların ülke içinde iskân için harcananlar eklenince devletin mali yükü daha da artıyordu.¹²³² Osmanlı Devleti'nin ayakta durması için gerekli olan finansal kaynaklar ülke topraklarının bazı kısımlarının kaybedilmesine neden olan savaşlar için harcanıyordu. Savaşlar sonunda meydana gelen toprak kayıpları da gelirlerin eksilmesine neden oluyordu.¹²³³

Zaten mali bunalım içinde olan Osmanlı Devleti göçmenlerin gelişiyle daha da zor durumda kalmıştır. Göçmenlerin yola çıktıkları yurtlarından iskân mahalline kadar gelişleri, iskân edilmeleri, kendi kendilerine yetecek birer ekonomik birim olmaları ve okul, cami, yol vb. çeşitli gereksinimlerinin giderilmesi gibi konular devletin katkısıyla olacağı için büyük bir parasal kaynak kullanmak zorunda kalınmıştır. “Mesarifat-ı fevkalâde” ismiyle bütçeden ayrılan ve göç dönemleri tamamlanana kadar harcanan para 215.459.948 kuruştur.¹²³⁴

Göçmenler için yapılan harcamalar gözönüne alındığında işin ciddi boyutlarda olduğu görülmektedir. Harcamalar ve devlet bütçesi karşılaştırıldığında işin boyutları daha da önem kazanmaktadır. Örneğin savaş yıllarına tekabül eden ve göçler ile iskân hareketlerinin yoğun yaşandığı 1877-1878 yılları Osmanlı Devleti'nin gelirleri 1.972.500.000 kuruş iken giderleri 2.947.100.000 kuruşa ulaşmaktaydı. Bu durumda o yıllar için bütçenin verdiği açığın 974.600.00 kuruş olduğu görülmektedir.¹²³⁵ Göçlerin yoğun olduğu 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı yılları Osmanlı Devleti'nin bütçe açığı 974.600.000 kuruş iken göçlerin azaldığı 1890-1892 yıllarında bu açık 51.800.000 kuruşa kadar düşmüştür.¹²³⁶ Yine Osmanlı Devleti'nin 1880-1881 yıllarında gelirleri 1.604.080.000 kuruş iken giderler toplamı 2.216.426.100 kuruştur. Bu haliyle 1880-1881 yıllarında bütçe açığı 612.342.100 kuruş olmuştur.¹²³⁷

¹²³² McCarthy, **Osmanlı'ya Veda**, s. 21.

¹²³³ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 5.

¹²³⁴ Çelik, **a.g.m.**, s. 124.

¹²³⁵ Kocacık, “Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)”, s. 173.

¹²³⁶ İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 236.

¹²³⁷ Kocacık, “Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)”, s. 173. (Makalede 1880-1881 yıllarına ait Osmanlı bütçesinin gelir, gider ve açıkları ile ilgili olarak verilen rakamların hesaplamalarında 4.000

Göçmenler için masrafları karşılamak zorlaştıkça hazineden taksitler halinde para çekilme yoluna gidiliyordu. H. 1297 (1879-1880) yılında üç ay içerisinde hazineden 125.100.000 kuruş para çekilmişti. Bu nedenle Osmanlı mali yılları arasında gelir gider farkları da giderek açılmıştır.

Mali Yıl	Gelir (kuruş)	Gider (kuruş)	Açık (kuruş)
1889-1890	1.793.900.000	1.873.300.000	79.400.000
1890-1891	1.776.700.000	1.828.500.000	51.800.000
1897-1898	1.829.100.000	2.244.800.000	415.700.000

Tabloda da görüldüğü gibi 93 Harbi zamanındaki 974.600.000 kuruş olan bütçe açığı giderek azalmış fakat 1897 yılında yeniden artmıştır. Bu durum savaşlar zamanında bütçe açığının arttığını göstermektedir. Elbette her savaş döneminde Osmanlı Devleti'nin göç sorunuyla karşılaştığı gözönüne alınırsa bu açıktaki göçlerin de payının olduğu inkâr edilemez bir gerçektir.¹²³⁸

Göçlerin yoğun olduğu 1880-1885 yılları arasında göçmenlerin masrafları için devlet tarafından ayrılan para 60 milyon kuruştur. Masraflar göçler azaldıkça düşmüştür. 1885-1886 ve 1886-1887 yıllarında masraf rakamı onar milyon kuruşa düşmüştür. Göçlerin iyice azaldığı 1891-1892 yıllarında ise göçmenler için yapılan masraflar 1.750.000 kuruşa kadar düşecektir.¹²³⁹

Göçmenlerin sevk ve iskânları için Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından yapılan masraflar hemen her belgeden çıkarılabilmektedir. İskânlar konusu işlenirken belgelerden ne için ne kadar masraf yapıldığı açıkça görülmekteydi. Ancak hangi kalemler için harcandığı belli olmayan ve toplam olarak açıklanan masraflar burada ele alınmıştır. Komisyon zaman zaman yaptığı masrafların sonradan toptan tahsiline ya da kendisi adına yapılan masrafın iadesine gidildiğinde bunları kayıt altına almıştır. Bazen de komisyonun gelir ve harcamalarının cetvel halinde tutulan kayıtları hükümete sunulmuştur. Örneğin 14 Mart 1907'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından düzenlenen bir cetvelde R. 1322 senesi Şubat ayında yapılan harcamalar ve gelirler ortaya konulmuştur. Aşağıdaki cetvelde de görüleceği gibi komisyonun muhacirler için bir ayda yaptığı harcama 116.625,1 kuruşu bulmaktadır.¹²⁴⁰

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun R. 322 senesi Şubat ayı başından sonuna kadar

kuruşluk bir hesap hatası görülmektedir. Gelir ve bütçedeki açık toplandığında ortaya çıkan gider miktarının 2.216.422.100 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.)

¹²³⁸ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 174.

¹²³⁹ Erkan, a.g.e., s. 191.

¹²⁴⁰ BOA, Y.PRK.KOM, 15/29.

Kaydedilen aylık gelir ve giderlerini gösteren cetvel.

(14 Şubat-13 Mart 1907)

Gelir	Alındığı Yerler
21.328	Defter-i Hakani Nezareti'nden alınan tahsisat
10.657	Girit muhacirlerinin geçen yılki yevmiyelerinden kalan ve Muhacirin İdaresi'nden teslim edilen
31.985	Toplam
<u>54.640,1</u>	Geçen aydan devreden mevcut
119.625,1	
Ödemeler	Harcandığı Yerler
30.119	Maaşlar
1.381,27	Sevk masrafları
77.15	Ekmek
893	Sevk memurlarının özel masrafları
180,1	Muhacirlerin sandal ve araba ücretleri
427,20	Misafirhane kapıcılarının yevmiyesi
<u>2.258</u>	Çeşitli masraflar
35.333,23	Toplam
<u>81.261,18</u>	Bir sonraki ay için devredilecek mevcut
116.625,1	Genel toplam

Merkezden sevk edilen Müslüman muhacirlerin sevk ve diğer masrafları için R. 321 (1905-1906) senesinde 648.000 kuruş masraf yapılmıştı. Yine çeşitli vilayetlerde iskân edilen muhacirlerin masrafları için 10 milyon kuruş harcanmıştı. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu 11 Haziran 1905'te bu harcamaların hükümetten tahsis edilmesini istemiştir.¹²⁴¹

9 Eylül 1908'de de Suriye Vilayeti'ne gönderilen yazıda orada misafir olarak bulunan muhacirlerin iskânlarının yapılması için gerekli 226.735 kuruşun bu senenin muhacirin tahsisatından karşılanacağı bildirilmiştir.¹²⁴²

Muhacirlerin birçok özel masrafı da karşılanmaktaydı. Örneğin 1900 martında Bosna'da bulunan ailesini getirmek için oraya gidecek olan Bosnalı bir muhacirin ailesini İstanbul'a getirebilmek için gerekli masrafın karşılanmasını istemesi üzerine bunun Bosna muhacirlerinin masrafları için ayrılmış olan tahsisattan karşılanmasına izin verilmiştir.¹²⁴³

¹²⁴¹ BOA, Y.A.RES, 131/12.

¹²⁴² BOA, DH.MKT, 1292/70.

¹²⁴³ BOA, DH.MKT, 2327/136.

Sayıları giderek artan göçmen kitlelerine yardım edebilmek gittikçe güçleşiyordu. Özellikle 93 Harbi sonrası gelen büyük göçmen kitlelerinin iskân, iaşe, arazi, konut ve yolculuk gibi daha birçok masraf için gereken kaynak ihtiyacı çok fazlaydı. Devlet eliyle, kurumlar aracılığıyla veya özel girişimlerle sağlanan kaynaklar bir noktaya kadar ihtiyaçları karşılamış ancak yine de yetersiz olmuştu. Bunların dışında kaynak arayışlarına girilmiştir.¹²⁴⁴

Göçmenlerin sorunlarının çözümü için gerekli olan masrafları karşılamakta zorlanan Osmanlı Devleti çeşitli yöntemler ve yollara başvurmuştur. Örneğin bunun için Osmanlı Bankası'ndan 30.000 Osmanlı lirası borç alan hükümeti borcuna karşılık gelmesi amacıyla Karaköy Köprüsü'nün geçiş ücretlerini iki misline çıkarmış ve alacaklılara taahhüt olarak göstermiştir.¹²⁴⁵

Göçmenlerin iskân yerlerine sevklerinden sonra yapılan yolculuk, geçici ve sürekli iskân gibi konularda yapılacak masrafları karşılayabilmek için birçok yol denenmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Karaköy köprüsünün geçiş ücretine zam yapılarak iki katına çıkartılmıştır, bazı illerdeki erkek nüfus başına 4 kuruş vergi koymak düşünülmüştür. İstanbul gümrüğünün vergisinin %2 oranında artırılması konsoloslardan istenmiş; fakat Amerika'nın karşı çıkmasıyla bu plan rafa kaldırılmıştır. Doğu Rumeli ve Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin masrafları için "umum vilayat ve devair" gelirlerinin %5'ine el konulmuştur. Göçmenlere yardım etmek amacıyla çeşitli dernekler kurulmuş ve devlet görevlileri ile milletvekilleri kendi aralarında ve çeşitli çevrelerden yardım paraları toplamışlardır.¹²⁴⁶ Bunlardan başka tertip edilen konser ve tiyatroların gelirleri, kurban derileri, hazinenin tasarrufa giderek ayırdığı kaynaklar, zorunlu tasarruf fonu oluşturulması ve iskân-ı muhacirin iane pullarının basılması gibi önlemlere başvurulmuştur. Göçmenlerin masrafları için ayrılan tüm bu kaynaklar bütçeden yapılan yardımların dışındaydı.¹²⁴⁷

XIX. yüzyıl boyunca süren ve XX. yüzyılda da devam eden göçlerle gelen muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için düşünülen gelir sağlama yöntemlerinden biri de iane pulları idi. İskân-ı muhacirin iane pulları adıyla bilinen etkinlik 1900-1901 yıllarında iki yıl süreyle uygulanmıştır.¹²⁴⁸ Daha önce damga pulu uygulaması yöntemiyle belirli giderler için kaynak oluşturması maksadıyla resmi evraklara pul yapıştırılıyordu. Bu yöntem nedeniyle aşına olunan pul yapıştırılması yeniden gündeme gelmiş ve 1899 yılında yayınlanan bir iradeyle

¹²⁴⁴ Mehmet Esat Sarıcaoğlu, "İskân-ı Muhâcirin İ'âne Pulları (Osmanlı Devleti'nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)" **Osmanlı**, c. 4, YTY, Ankara 1999, s. 606.

¹²⁴⁵ Bice, **a.g.e.**, s. 52-53.

¹²⁴⁶ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 174.

¹²⁴⁷ Sarıcaoğlu, **a.g.m.**, s. 606; İpek, **a.g.m.**, s. 666; Yine bu yardımlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 78-83.

¹²⁴⁸ Sarıcaoğlu, **a.g.m.**, s. 603.

muhacirin iane pulu uygulamasına başlanmıştır. Yayınlanan bu iradeden amaç göçmenlerin iskân masraflarını karşılanmaktı. 20 paralık, 1 kuruşluk, 10 kuruşluk ve 50 kuruşluk olarak bastırılan bu pullar damga pulu satılan yerlerde satışa sunulmuştur. Muhacirin iane pulları değerine göre çok çeşitli evrak ve belgelere yapıştırılıyordu.¹²⁴⁹

İskân-ı muhacirin iane pullarının kullanıldığı yerler ve hangi kalemde ne kadarlık pul kullanılacağı şu şekildedir: beş bin kuruşa kadar olan tapu senetleri, emre yazılmış olan bütün senetlerin bin kuruştan yukarı olanlarının her bin kuruşu için, yüz kuruştan bin kuruşa kadar olan maaş senetleri, mahkemelerce tebliği edilen ve bin kuruştan yukarı olan ihzar varakalarının her biri, faturalar, gümrük makbuz senetleri, özel ve ticari eşyalar için gümrükten karşılıksız verilen borç tezkereleri, tiyatro ve oyun kumpanyalarının biletleri ve bundan sonra kurulacak imtiyazlı şirketlerin sermayelerinin binde yarımı için 20 para. Nüfus tezkereleri, mürur tezkereleri, poliçeler, protestolar, pasaportlar, şehbender hanelerinden verilen evraklar, yüz kuruştan yukarı ilmühaberler, evlilik belgeleri, dilekçeler, istifa ve izinname evrakları, beş bin kuruştan on bin kuruşa kadar olan tapu senetleri, bordrolar, çekler, konşimentolar, pusula senedi, makbuzlar, ibranameler, bonolar, bin kuruştan yukarı miktardaki maaş ve harcırahların senetlerinin her bin kuruşu ve maaş zamları için 1 kuruş. Sigorta senetleri için 2 kuruş. Değeri on bin kuruştan fazla olan tapu senetleri, tercüme-i hal varakaları ve ceza dışındaki ilamlar için 3 kuruş. Beş yüz kuruştan aşağı olan emlak kontratları hariç bütün sözleşmeler, değeri bin kuruştan fazla olan kefaletnameler, çeşitli dairelerden şahsi işlere dair verilen mazbatalar, bina inşaat tezkirelerinin yüzde beşi, nişan olarak verilen bazı gümüş madalyalar ve rüşdiye mekteplerinin diplomaları için 5 kuruş. İlamlar, değeri bin kuruştan fazla olan hüccetler ve vekâletnameler, gümüş imtiyaz, liyakat ve iftihar madalyaları, taş ocağı ruhsatnamesi, basılmış kitap ve risaleler, değeri beş binden yirmi bin kuruşa kadar olan emlakların el değişimi ve idadiye mekteplerinin diplomaları için 10 kuruş. Özel işler için Şûra-yı Devlet'çe verilen mazbatalar, değeri yirmi beş bin kuruştan yüz bin kuruşa kadar olan emlakların el değişimi ve yüksek okulların diplomaları için 20 kuruş. Üçüncü derece rütbe nişan beratları, altın madalya ve değeri yüz bin kuruştan fazla olan emlak ferağ ve intikali için 50 kuruş. Rütbe ve rüûs fermanlarından mütemayiz, ikinci rütbe nişanları, kaymakamlık, miralaylık, maden araştırma ruhsatlarının bir nüshası ve ruhsatla kurulacak fabrika veya diğer sanayi kuruluşları için 100 kuruş. Mülkiyenin mirivalık ve ilmiyenin harameyn payeleri için 200 kuruş. Rumeli beylerbeyliği ve İstanbul payesi için 400 kuruş. Feriklik rütbesi ve birinci derece nişan beratları için 500 kuruş. Mülkiyenin bâlâ rütbesi için 600, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği payesi için 750 kuruş.

¹²⁴⁹ Sarıcaoğlu, a.g.m., s. 606.

Murassa nişanları, vezirlik ve müşirlik için 1000 kuruş. Fermanla ihale edilen maden imtiyazlarının fermanları verildiğinde hesapları ve şartlarına göre bir defaya mahsus olarak 100 liradan 150 liraya kadar olanları için 10.000/15.000 kuruş pul yapılandırılması gerekiyordu.¹²⁵⁰

Muhacirin pulları vasıtasıyla elde edilen gelirler göçmen iskânlarını yapan komisyona doğrudan verilmek yerine merkezi hazinede biriktiriliyordu. Göçmenlerin işlerinde pul kullanımının başladığı dönemde görev yapan “Komisyon-ı Âlî” ihtiyacı olan meblağı Maliye Nezareti aracılığıyla “Emval-i Umumiye”den almaktaydı. Pulların ülke genelinde dağıtılması ve tebliği işi ise Dahiliye Nezareti’ne verilmişti. Sistemin işlemesinden merkezde Maliye Nezareti, taşrada ise defterdar sorumlu tutulmuştur.¹²⁵¹

Muhacirlerin iskân masraflarına karşılık olarak basılmış olan pullar 14 nisan gününden itibaren Konya, Adana, Selanik ve Kosova vilayetleri ile buraların her kaza merkezine dağıtılmış ve bu tarihten beri de kullanılmasına başlanmıştır. 29 Nisan 1900’de Dahiliye’den Telgraf ve Posta, Zabtiyye, Umum-ı Mekatib-i Askerîye ve Defter-i Hakani nezaretleri ile Şehremaneti’ne yazılan yazıda bu vilayetlerden gelecek her türlü evrakın bu pullara tâbi tutulacağı bildirilmiştir.¹²⁵² Yine aynı şekilde Dahiliye Nezareti’nden 23 Ağustos 1900’de bu nezaretlere ve Şehremaneti’ne bildirildiğine göre Yemen, Musul ve Trablusgarp vilayetleriyle Bingazi Sancağı’nda kullanılmaya başlanmasıyla muhacirin iane pulu uygulaması bütün vilayetlerde yürürlüğe girmiştir.¹²⁵³

Resmi işlerde kullanılması için vilayet ve kazalara gönderilen pullar bittiğinde taşradan durum merkeze bildiriliyor, yeni pulların basılarak gönderilmesi isteniyordu. 28 Ekim 1902’de Yemen Vilayeti’nden gelen telgrafta vilayette muhacirin pulunun kalmadığı, bir süredir Maliye’den istendiği ancak henüz gelmediği için evrakların pulsuz olarak işlem gördüğü bildirilmiştir. Vilayete yazılan yazıda pulların Hazine matbaasında bilet suretinde basıldığı ve basılma işlemleri bitince gereğinin yapılacağı şeklinde cevap verilmiştir.¹²⁵⁴ Bu şekilde mevcut pulları biten yerel yönetimlerde yeni pullar gönderilinceye kadar resmi evraklarda pulsuz olarak işlem yapıyordu.

Muhacir masrafları için bastırılan pulların kullanımında yolsuzlukların da yapıldığı görülmektedir. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu’nun 6 Mayıs 1902 tarihli tezkeresinde Bingazi’ye gönderilen ancak sefalet içinde olan Girit muhacirlerinin geri dönmeye

¹²⁵⁰ BOA, A.MKT.MHM, 512/9; BOA, İ.HUS, 84/1318 C-59; Muhacirin iane pullarının kullanıldığı yerler ve miktarları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. EKLER, Tablo 15.

¹²⁵¹ Sarıcaoğlu, **a.g.m.**, s. 606-607.

¹²⁵² BOA, DH.MKT, 2338/81.

¹²⁵³ BOA, DH.MKT, 2393/24.

¹²⁵⁴ BOA, DH.MKT, 639/24.

hazırladıkları ve muhacirlerin çeşitli yerlere dağılmaması için para gönderilmesi talep edilmektedir. Hükümetten verilen cevapta muhacirler için bastırılan ve bu gibi durumlarda kullanılması gereken pul hâsılatlarının bazı memurlar tarafından keyfi olarak sarf edildiği bildirilmiştir. Pul hâsılatlarının muhacirlerin masraflarından başka hiçbir iş için kullanılmasının yasaklanması ve gereken önlemlerin alınması istenmiştir.¹²⁵⁵

Muhacirlerin iskân masrafları için basılmış olan pul uygulanmalarından bazı yerlerin muaf tutulduğu bilinmektedir. Bunlardan birisi Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'dır. 19 Şubat 1900 tarihli Meclis-i Vükela kararında bu mutasarrıflığın özel idaresine binaen vaktiyle damga pulu uygulamasından da istisna tutulmuş olduğu bu nedenle muhacirin iane pullarından da muaf olması gerektiği tebliğ edilmiştir.¹²⁵⁶

Düyun-ı Umumiye İdaresi muhacirin iane pullarından yapıştırıldığı birçok kalemin kendi gelirleri arasında bulunan damga pulunun uygulandığı maddeler olduğu ve bu uygulamanın idarenin gelirlerini düşüreceği gerekçesiyle muhacirin iane pulu uygulamasına karşı çıkmıştır. Hükümetin ayak diremesi üzerine Düyun-ı Umumiye damga nizamnamesinin yeniden düzenlenmesini, iane pullarının süresinin bitmesinden sonra uygulamanın lağvedilmesini ve puldan elde edilen belirli bir gelirin de hükümet ile kendisi arasında paylaşılmasını önermiştir. Düyun-ı Umumiye'nin bu itiraz ve önerileri üzerine Maliye Nezareti bu uygulamanın hazinenin zora girmemesi için devam etmesi gerektiğini ve Düyun-ı Umumiye'nin itirazlarının boşa çıkması için de damga pulu uygulanan maddelerin iane pullarından istisna tutulmasını bir yazı ile 7 Temmuz 1900'de hükümete bildirmiştir.¹²⁵⁷

Muhacirin iane pullarıyla ilgili Rusya, Avusturya, Fransa, İtalya, Yunanistan, Belçika, Romanya ve Flemenk devletleri sefaretleri aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne itirazlarını iletmişlerdir. Hükümet bu itirazları etraflıca inceledikten sonra karar verme yoluna gitmiştir.¹²⁵⁸ Bu ülkelerin dışında Amerika'nın da muhacirin iane pullarına itiraz ettiği görülmektedir.¹²⁵⁹

Bu itirazların başlıca nedeni muhacirin pullarının yabancı ülke vatandaşlarınca da kullanılması konusunda sıkıntıların yaşanmasıdır. Örneğin Dedeğaç Rüsumat İdaresi ecnebleri evraklara pul yapıştırmaya mecbur tutmuş ve bazı sefaretler bu uygulamanın geri çekilmesi için hükümete başvurmuşlardı. Dedeğaç Mutasarrıflığı'ndan 12 Kasım 1900'de gönderilen tahriratta bu konuda nasıl işlem yapılması gerektiği sorulmuştur. Edirne Vilayeti'ne yazılan cevapta bunların kambiyo, çek ve senet gibi evraklara pul yapıştırmayı

¹²⁵⁵ BOA, DH.MKT, 501/10.

¹²⁵⁶ BOA, MV, 99/35.

¹²⁵⁷ BOA, A.MKT.MHM, 509/28.

¹²⁵⁸ BOA, MV, 99/59; BOA, HR.HMŞ.İŞO, 188/4.

¹²⁵⁹ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 187/57.

reddetmeleri durumunda talepte ısrar edilmemesi fakat yabancı tebaasından Osmanlı Devleti'nde emlak sahibi olanların bu hususta hukuksal işlerinin yürütülmesi için bu uygulamayı kabul etmeleri gerektiği bildirilmiştir.¹²⁶⁰ Çünkü Meclis-i Mahsus-ı Vükela'nın 7 Temmuz 1900 tarihli kararı gereğince Osmanlı ülkesinde emlak sahibi olan yabancı uyruklu vatandaşların Osmanlı tebaasının mükellef olduğu bütün vergilerde aynı muameleyi göreceği beyan edilmişti.¹²⁶¹

Muhacirin iane pullarının kullanıldığı Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vilayeti'nin 17 adasında bu pulların kullanımıyla ilgili şikâyetler artmış ve vilayet yönetimince de pulların kullanımı iptal edilmek istenmiştir. Haziran 1900'de vilayete yazılan yazıda İsporat Adaları'nda bu pulların kullanımının devam etmesi gerektiği bildirilmiştir. Pul kullanımına engel olunması veya meydana gelebilecek bir uygunsuzluk yaşanması durumunda bunlara müsaade edilmemesi ve merkeze bildirilmesi istenmiştir.¹²⁶²

Muhacirin iane pullarının uygulanmasına karşı çıkan kurumlardan birisi de Osmanlı Bankası'dır. Banka 26 Temmuz 1900'de konuyla ilgili Maliye Nezareti'ne bir mektup yazmıştır. Mektupta Osmanlı Bankası tarafından hükümet memurlarına ibraz edilen gerek senetler ve gerek her türlü evrak işlemlerinde muhacirin pulu kullanmaktan muafiyetleri konusunda kararlı olduklarını bildirmişlerdir. Bankanın imtiyaz fermanının 18. maddesinin 2. fıkrasına dayanarak pul kullanımına karşı çıktığını ayrıca iskân-ı muhacirin pulu hakkındaki nizamnamede pul kullanımıyla ilgili hiçbir ceza hükmüne rastlanılmadığının da ısrarla üzerinde durulmuştur.¹²⁶³

Yaşanan gelişmeler neticesinde iki yıllığına yürürlükte kalması için getirilen ve göçmenlere yardım amacıyla yürürlüğe konulan pul uygulaması 17 Şubat 1900 tarihinde resmen sona erdirilmiştir. Maliye Nezareti bu uygulamanın sona erdirilmesine karşı çıkmış ve hazinenin zora gireceğini ileri sürmüştür. Ama yine de pul uygulamasına son verilmişti. Ancak basılmış olan ve satışta bulunan pullar tükeninceye kadar uygulama devam etmiştir.¹²⁶⁴

Göçmenlerin iskân masraflarının karşılanması amacıyla muhacirin iane pullarının dışında başvuru başta başka yöntemler de vardı. Bunlardan Muhacirin-i İslamiye Komisyonu belgelerinde geçenler “muhacirin sergisi” ve “piyango” tertip edilmesi gibi yöntemlerdir.

Ankara Vilayeti'ne sevk edilmiş olan Kazan ve Romanya muhacirlerine verilen yevmiye ile istihdam olunan memurların masrafları vilayet bütçesinden karşılanarak

¹²⁶⁰ BOA, DH.MKT, 2440/2.

¹²⁶¹ BOA, DH.MKT, 2461/29.

¹²⁶² BOA, DH.MKT, 2379/116.

¹²⁶³ BOA, A.MKT.MHM 509/28.

¹²⁶⁴ Sarıcaoğlu, **a.g.m.**, s. 608.

1899/1900 yılı Dahiliye tahsisatından geri alınmıştı. 48.467 kuruş tutan bu paranın Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'ndan veya Girit muhacirin sergisinden karşılanması istenmiş ve sonuçta 10 milyon kuruşluk muhacirin sergisinden tahsil edilerek nezarete iade edilmiştir.¹²⁶⁵ Yine Girit'ten gelen 4 muhacir ailesi için İzmir'de kiralanmış hanelerin bedeli olan 20.000 kuruşun 16.000'i de eylül 1900'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu eliyle muhacirin sergisinden karşılanmıştır.¹²⁶⁶

Müslüman muhacirlerin sevk masrafları için daha önce tertip edilen sergiden sağlanan paralar tükenmişti. Muhacirlerin sevk masrafları olan 468.000 kuruş R. 315 (1899/1900) senesi Dahiliye bütçesinden karşılanmıştı. Bu paranın Defter-i Hakani Nezareti hâsılatından azar azar karşılanması amacıyla Dahiliye Nezareti'nden Maliye'ye yazılan 27 Ekim 1899 tarihli yazıda Muhacirin-i İslamiye Komisyonu namına acilen bir muhacirin sergisinin düzenlenmesi istenmiştir.¹²⁶⁷

İzmir'de Sanayi ve Musevi Mektepleri ile Selanik ve Bursa'da düzenlenen piyangolar Osmanlı Devleti tarafından kaldırılmış yerine muhacir masrafları için bir piyango tertip edilmesine karar verilmiştir. Bu piyangolar esasen bazı hayırlı amaçlardan dolayı düzenlenmiş olsa da hem bazı suistimallere sebebiyet vermesine hem de muhacir iskân masraflarına karşılık bulma mecburiyetine dikkat çeken hükümet piyangoların kaldırılmasını teklif etmiştir. Bunların yerine 1906'da geliri Müslüman muhacirlerin iskân masraflarında kullanılmak amacıyla Ziraat Bankası tarafından bir piyango tertip edilmiştir.¹²⁶⁸

3.3. Göçmenlere Tanınan Muafiyetler

Göçmenlere muafiyet tanınması 1774'te yapılan Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan sonra başlayan göçlerle birlikte gündeme gelmişti. Önceleri göçmenler 10 yıl vergiden 25 yıl da askerlikten muaf tutuluyorlardı. En büyük göç dalgasının yaşandığı 93 Harbi'nden sonra da göçmenlere muafiyetler sağlanmıştı. 1869 yılında çıkarılan Yol İnşa Vergisi 16-60 yaş arası erkeklere uygulanmaktaydı. Göçmenler bir yerde iskân edilip geçimlerini temin edebilecek duruma gelinceye kadar bu vergiden muaf tutulacaklardı. Bununla birlikte tüccar ve sanatkârlardan alınan temettuat vergisi esnaflığa başlayan göçmenlerden ilk iki yıl alınmayacaktı. Koyun ve keçilerden alınan ağnam vergisi ve tarımsal üretimden alınan öşür vergisi de muhacirlerin bir süre muaf tutulduğu vergilerdendir.¹²⁶⁹

¹²⁶⁵ BOA, DH.MKT, 2368/131; BOA, DH.MKT, 2384/112.

¹²⁶⁶ BOA, DH.MKT, 2455/34.

¹²⁶⁷ BOA, DH.MKT, 2262/60; BOA, DH.MKT, 2305/1.

¹²⁶⁸ BOA, İ.TNF, 15/1324 S-04.

¹²⁶⁹ Erkan, **a.g.e.**, s. 178; Ağanoğlu, **a.g.e.**, s. 264-265.

Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin eli silah tutacak yaşta olanlarını devlet askere almak istemiş fakat aynı kişilerin ailelerinin geçimini sağlayacak bireyler olması nedeniyle bunu yapmamıştır. İşte bu nedenle göçmenlere askerlik konusunda bir takım muafiyetler tanınmıştır.¹²⁷⁰

1856'da çıkarılan bir iradeye göre muhacirler göç ettikleri tarihten itibaren 25 yıl askerlikten, iskânlarının tamamlanmasından itibaren de 10 yıl vergilerden muaf tutulmuşlardı. 25 yıl askerlik muafiyeti demek gelen göçmenlerin ilk kuşağının askerlik yapmaması anlamına gelmekteydi. Ancak uzun süreli bu muafiyetlerin sakıncaları kısa sürede anlaşılırsa da 1878 yılına kadar herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.¹²⁷¹ İskânı gerçekleştirilen göçmenlere tanınan 10 yıl vergiden, 25 yıl da askerlikten muafiyetin yanı sıra kendilerine verilen arazilerden elde ettikleri ürünlerden alınması gereken öşür de ilk 3 yıl alınmıyordu.¹²⁷² Bunun yanı sıra kendilerine verilen arazi ve evlerini 20 yıl boyunca satmaları yasaktı ancak bunları miras yoluyla aile fertlerine bırakabiliyorlardı. Bunun yapılması için gereken devir teslim işlemlerinden alınan vergi ve haraçlar da göçmenlerden alınmayacaktı.¹²⁷³

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında göç edenlere yol inşa vergisi, ağnam vergisi, temettuat vergisi, aşar vergisi ve toprak kirası gibi vergilerden üç yıl, askerlikten ise on yıl muafiyet hakkı tanınmıştır. Savaş sonrası gelenlere ise muafiyet hakkı vergilerden iki yıl, askerlikten ise altı yıl olarak belirlenmiştir.¹²⁷⁴ Ancak göçmen iskânlarında yapılan masraflarda ve onlara tanınan muafiyetlerde suistimallere dayalı problemler de yaşanmıştır. Aşar vergisinden muaf tutulan göçmenler vergi kaçırmak isteyen köylüler için bulunmaz bir nimetti. Hayvanlarını ve zirai ürünlerini köylerinde iskân edilmiş göçmenlerinmiş gibi göstermek suretiyle hiç vergi vermiyorlardı.¹²⁷⁵ Devlet bu gibi olumsuzlukların önüne geçmek için göçmenleri "Hisse-i Teavün" adında yeni bir yükümlülüğe tabi tutuyordu. Bu adla göçmenlerden alınacak yardımlar ayrı bir defterde kayıt altına alınacaktı.¹²⁷⁶

Osmanlı Devleti göçlerde manevi yanlardan başka Müslüman nüfusun gayrimüslim nüfustan fazla olması ve askerlik yapacak nüfusun artması gibi pragmatik kaygıları da gözönünde tutmuştur. Hatta Kırım Savaşı'na nazaran 93 Harbi sonrası göçler daha çok askerî bakış açısıyla değerlendirilmiştir. 1857 sonrasında gelenlere askerlikten 20 yıl muafiyet gibi

¹²⁷⁰ Ağanoğlu, **a.g.e.**, s. 258.

¹²⁷¹ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 598.

¹²⁷² Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 168; Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 130.

¹²⁷³ Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 130.

¹²⁷⁴ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 598; Bu muafiyetlerle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 220-223.

¹²⁷⁵ Ayın, **a.g.m.**, s. 40-41; Dünder, **a.g.e.**, s. 196.

¹²⁷⁶ Dünder, **a.g.e.**, s. 196.

ayrıcalıklar verilirken asıl kaygının ziraat yapacak nüfus ithali olduğu düşüncesi öne çıkmaktadır. Ancak bu durum 93 harbi ile değişmiş, 1880’li yıllarda artık göçler potansiyel asker tedariki olarak görülmüştür.¹²⁷⁷

Göçmenlerin hem sayısının hem de devlete olan yüklerinin miktarı artınca onlara tanınan muafiyetlerin sürelerinde 1889 yılında değişiklik yapılma yoluna gidilmiştir. Muafiyetler konusu yeniden ele alınmış, bundan böyle vergi muafiyeti 2 yıl, askerlik muafiyeti ise 6 yıl olarak belirlenmiştir.¹²⁷⁸ Bu durum I. Dünya Savaşı’na kadar bu şekilde devam etmiştir.¹²⁷⁹ Ayrıca göçmenlere verilen arazilerin başkalarına satışının yasaklanma süresi de 10 yıla çekilmiştir.¹²⁸⁰

Muhacirlere tanınan muafiyetlerle ilgili Muhacirin-i İslamiye Komisyonu belgelerine yansıyan bilgiler çok fazla değildir. Ancak bu belgelere göre muafiyet konusunda hala sıkıntıların yaşandığı ve devletin de bu konuda ciddi yaklaşımlarının devam ettiği fakat kimi özel durumlarda geçici de olsa göçmenlere muafiyet konusunda iyi niyetli kararların alındığı görülmektedir.

Girit Mutasarrıflığı’ndan hükümete Kandiye’de Kordon denilen yerde Müslüman muhacirlerin yetiştirdikleri ekinlerden alınacak vergilerin bu sene alınmaması isteğini içeren bir telgraf gönderilmiştir. Muhacirlerin zaten pek de iyi durumda olmadıkları, yetiştirdikleri ürünlerin tarlaları sürmekle yetiştirilmediğini, muhacirlerin bizzat çapa ve elleriyle fevkalade bir emek harcayarak elde ettikleri bildirilmiştir. Yapılan yazışmalarda alınmış olan arpa ve buğday gibi ürünlerin muhacirlerin kendilerine ancak yeteceği ve durumlarının kötü olduğu vb. nedenlerden dolayı ürünlerin tekalif-i emiriyeden muaf tutulmasına karar verilmiştir.¹²⁸¹

Aydın ve Hüdavendigâr vilayetleriyle İzmit ve Biga sancaklarına iskân için sevk edilmeleri kararlaştırılan muhacirlerin yüzde doksanı buralara gitmeyi reddetmişlerdir. Muhacirlerin gönderilmesinin yasak olduğu yerlere gitmekte ısrar etmişlerdir. 3 Ekim 1906’da Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından sunulan mazbatada bu muhacirlerin askerlikten altı, vergilerden ise iki yıl olan muafiyetlerden mahrum edilerek haklarında yerli ahali gibi işlem yapılması istenmiştir. Hükümet bu durumda muafiyetlerinin iptalinin uygun olacağını, bu muhacirlerden ancak iskânın yasak olduğu yerlerde akrabaları olduğunu

¹²⁷⁷ Deringil, **a.g.m.**, s. 437.

¹²⁷⁸ Kocacık, “Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler (1878-1890)”, s. 168; Yılmaz, **a.g.m.**, s. 598; Dündar, **a.g.e.**, s. 193.

¹²⁷⁹ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 598.

¹²⁸⁰ Dündar, **a.g.e.**, s. 193.

¹²⁸¹ BOA, İ.MTZ.GR, 32/1285; Tekâlif-i Emiriyye: Kelime anlamı olarak hükümdarın kestiği vergi demektir. Devlet adına alınan vergi yerine kullanılan bir tabirdir. Toprak ürünleri ve hayvansal ürünler, arazi, bina gibi şeylerden alınan vergiler ne adla anılırsa anılsın veya ne amaçla olursa olsun tekâlif-i emiriyeden sayılırdı. Pakalın, **a.g.e.**, c.III, s. 437; Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 22. Baskı, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 2005, s. 1064

kanıtlayanlara izin verilmesine, diğerlerin de Suriye’de uygun olan yerlerde iskânlarının yapılmasına hükmetmiştir.¹²⁸²

Dobruca ve havalisinden göç ederek Osmanlı Devleti’nin çeşitli bölgelerinde iskân edilen Müslüman muhacirlerin emlak ve arazileri ile evraklardan alınacak pul ve kaydiye vergilerinden muaf tutulup tutulmayacağı sorulmuştur. 4 Ekim 1906 tarihli Meclis-i Vükela kararında muhacirlerin pul resminden değil ama kaydiyeden geçici olarak muaf tutulabilecekleri bildirilmiştir.¹²⁸³

Suriye’de iskân edilmiş olan Cezayir muhacirlerine yirmi sene askerlikten muafiyet tanınmıştı. 1908 yılında bu sürelerinin dolduğu ve askere alınma işlemlerinin yapılmasına dair yazı Suriye, Adana, Halep ve Beyrut vilayetleriyle Kudüs ve Zor mutasarrıflıkla tebliğ edilmiştir.¹²⁸⁴

3.4. Göçmenler İçin Kurulan Yerleşim Birimleri ve İsimlendirilmesi

XIX. yüzyılda yaşanan göçlerle Anadolu’nun yerleşme biçimi etkilenmiş ve önemli değişikliklere uğramıştır. Bu değişimlerin oluşumuna yol açan en önemli unsur yeni kurulan göçmen köyleri olmuştur.¹²⁸⁵ Gelen göçmenlere iskân edilene kadar barınmaları için geçici yerler bulunması da meselelerden biriydi. İstanbul’a akın akın gelip yığılan göçmenler sevk edilene kadar çeşitli mekânlarda barındırılmaktaydı. Bu nedenle özellikle boş olan çiftliklerde köylerin kurulması için izin verilmiştir. İstanbul’un her iki yakasında da çiftliklere köyler kurularak göçmenlerin iskânı bir an önce yapılmaya çalışılmıştır.¹²⁸⁶

Daimi iskân bölgeleri olan vilayetlerde bulunan memurlar aracılığıyla göçmenler, vilayet dahilindeki köy ve kasabalara dağıtılmış, toprakları verimli olan boş yerlere de göçmenlerden oluşan yeni köyler kurulmuştur.¹²⁸⁷ Anadolu’da boş arazi bulunan tüm illere göçmenlerin iskân edildiği görülmektedir. Boş arazilerin bulunduğu illere gelen göçmenlerin iskânıyla buralarda yeni köyler kurulmuştur. Yeni köyler kurulması da sonradan gelen göçmenlerin iskânı için sürekli yeni arazi üretmek zorunluluğunu doğurmuştur.¹²⁸⁸

¹²⁸² BOA, MV, 114/34.

¹²⁸³ BOA, MV, 114/35.

¹²⁸⁴ BOA, MV, 119/73.

¹²⁸⁵ Kocacık, “XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine...”, s. 424.

¹²⁸⁶ Kocacık, “Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler (1878-1890)”, s. 154; göçmenlerin barındırıldıkları yerler çok çeşitliydi. Tekke ve zaviyeler, camiler, medreseler, okullar, darüşşafaka, simkeşhane (darphane binası), humbarahane, saraylar ve hanlar gibi umumi binalar, özel binalar, barakalar, boş arsalar ve çiftlikler göçmenlerin iskân yerlerine gönderilene kadar geçici olarak yerleştirilmeye çalışıldığı yerlerdi. İstanbul’da göçmenlerin yerleştirildiği bu yerler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İpek, **Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri**, s. 59-68.

¹²⁸⁷ Aġanoġlu, **a.g.e.**, s. 175.

¹²⁸⁸ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 312; Kocacık, “XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine...”, s. 418.

3 Mayıs 1856 tarihli talimatnâmeyle dayalı olarak Dobruca'da göçmenlerin iskânı için kurulacak köylerin belirli bir plan dahilinde yapılması istenmiştir. Talimatnameye göre sokakların geniş ve düzgün, evlerin ise aynı tarzda ve aynı sırada yapılmasına dikkat edilecektir. Buna göre Rumeli'deki göçmen köylerinin belirli bir plan çerçevesinde ve düzenli inşa edildiği ortadadır. Ancak aynı şey Anadolu'daki göçmen yerleşimleri için söylenemez. Çünkü ilk yıllarında Anadolu'ya sevk edilen göçmenler mevcut yerleşim yerlerine dağıtılarak iskân edilmişlerdi. Anadolu'daki bu plansız iskân yeri inşası 1897 yılında Girit'ten kitleler halinde gelen göçmenlerle birlikte değişecektir. 1897'de Girit göçmenleri ile ilgili olarak çıkarılan "Muhacirîn Komisyon-ı Âlisi'nin Suret-i Teşkiline Dair Nizamname"ye göre göçmen köylerinin belirli bir plana göre inşası şartı getirilmişti. Bu planlı köylerin kroki ve planlarının yapılması ile kontrolü de Muhacirin Komisyonu'na bırakılmıştı.¹²⁸⁹

Göçmenleri önceleri kent, kasaba ve köylerdeki mevcut boş binalarda iskân eden Osmanlı Devleti göç yoğunluğu ortadan kalkınca daha planlı bir politika geliştirmiştir. Artık gelen göçmenler kent ve kasabaların çevresinde yeni mahalleler kurulmak suretiyle ya da yeni köylerin teşkiliyle daha modern bir şekilde iskân edilmişlerdir. Hem mahalleler hem de köyler yeni bir tarzda, dama tahtası dizilişinde kurulmuştur.¹²⁹⁰

Yerli halkın evleri ile sonradan bölgeye gelip iskânları yapılan göçmenlerin evleri arasında yapısal farklar mevcuttu. Göçmenlere ait köylerde yapılan evler genel olarak "U" şeklinde diziliyordu. Bu plana göre ortada boş kalan kısım da köy meydanını oluşturuyordu. Bu durumda göçmen mahalleleri veya köyleri eskilere nazaran daha planlı bir şekil alıyordu.¹²⁹¹

Yeni köyler İslam mahalle şekline göre düzenleniyordu. Mahalle ortada bir cami ve bu caminin etrafında kümelenen haneler şeklinde olurdu. Caminin yanı sıra çarşı, büyük bir meydan ve bu meydana ait bir çeşme mahallenin iskeletini oluştururdu.¹²⁹² Göçmenlerin iskânı için yeni kurulacak köylerin tanzimi yapılırken köyün ortasında cami, okul ve meydan için arazi ayrılıyordu. Bu arazinin çevresindeki yerler samanlık, mandıra, ev ve harman yapılabilecek büyüklüklerde parsellenip göçmenlere dağıtılıyordu. Kurulan köyün çevresinde bulunan mera, tarla ve baltalık alanları da göçmenlere veriliyordu.¹²⁹³

Önceleri göçmenlerin iskân edilmeleri için köylere yeni mahalleler ekleniyordu. Diğer bir yöntem ise boş arazilerde sadece göçmenlerden oluşan yeni köyler kurularak iskân

¹²⁸⁹ Yılmaz, **a.g.m.**, s. 596.

¹²⁹⁰ Çelik, **a.g.m.**, s. 127.

¹²⁹¹ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 170-171.

¹²⁹² DüNDAR, **a.g.e.**, s. 201.

¹²⁹³ İpek, **a.g.m.**, s. 666.

edilmeleri idi.¹²⁹⁴ 1877-1908 yılları arasındaki dönemde çiftçilikle uğraşan göçmenler öncelikle mevcut köylerde iskân edilmeye çalışılmış, köylerin yetersiz kaldığı durumlarda yeni köyler ve tarım alanları açılarak yerleşmeleri sağlamıştır.¹²⁹⁵

Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminden 19. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı kentleri özgün niteliklerini korumuştur. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında dış kaynaklı sosyo-ekonomik nedenlerle bu nitelikler değişime uğrayacaktır. Bu dönemden itibaren Osmanlı kentlerinin geleneksel dokusuna yeni öğelerin katılmasıyla kentlerin mekânsal yapısında değişik görüntülerin ortaya çıktığı görülür. Bu değişikliğe yol açan unsurlardan biri de kurulan göçmen mahalleleridir.¹²⁹⁶ Şehir, kasaba ve köylerde belli alanlara yerleştirilenlerin sayılarının hızla artması idarî sorunlara yol açmıştır. Bunun üzerine göçmenlerin iskânında onlar için ayrı bir mahalle oluşturulması yoluna gidilmeye başlanmıştır. Böylece onlar için yapılan iş takipleri kolaylaşmış, nüfus ve vergi gibi konularda işlemler kolayca yapılabilmıştır.¹²⁹⁷

Osmanlı topraklarına göçlerin yaşandığı ilk zamanlarda göçmenler kırsal alanda iskâna tabi tutulmuşlardı. Önceleri gelen göçmenlerden sadece memur takımı ve ilmiyeye mensup kişiler şehirlere yerleştirilirken diğerleri ise belirli miktarda toprak verilerek kırsal alanlarda iskân ediliyorlardı. Ancak göçlerin arkası gelmeyince 1878 yılından itibaren şehirlere de iskânlar başlamıştır.¹²⁹⁸

Daha önceleri zanaatkâr, ilmiye sınıfı mensubu ve yüksek memurların kentlere iskân edilmesine izin verilirken göçmen sorununun artmasıyla bu durum değişmiş ve Osmanlı Devleti 1878'de çıkardığı bir fermanla bu izni, diğer göçmenlerin de kent çevrelerine iskân edilebilmesini sağlayacak şekilde genişletmiştir. Bu ferdandan sonra Anadolu kentlerinde "göçmen mahalleleri" oluşmaya başlamıştır. Bu mahalleler Osmanlı kentlerinin geleneksel dokusundan farklı bir görünüm sergileyecek şekilde değişik görüntülerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹²⁹⁹ Bu tarihten itibaren şehirlere geometrik şekillerde göçmen mahalleleri oluşturulmaya başlanmıştır.¹³⁰⁰ Şehirlerin etrafına kurulan göçmen mahalleleri günümüzde de önemli bir sorun olan gecekondu sorununun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çünkü göçmenlerin fazlalığı nedeniyle köyler ve kasabalarda yer sıkıntısı yaşanmaya başlamıştı. Diğer taraftan kasabalar ve köylerde yerleşmiş olan göçmenlerden kunduracı, marangoz ve daha birçok meslek grubuna bağlı olan esnaflar yerleştikleri yerleri terk ederek şehirlere göç

¹²⁹⁴ Dündar, **a.g.e.**, s. 201.

¹²⁹⁵ Dündar, **a.g.e.**, s. 202.

¹²⁹⁶ Çuha, **a.g.m.**, s. 77.

¹²⁹⁷ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 312.

¹²⁹⁸ Tekeli, **a.g.e.**, s. 46.

¹²⁹⁹ Çuha, **a.g.m.**, s. 83; Babuş, **a.g.e.**, s. 47; Eren, **a.g.e.**, s. 82.

¹³⁰⁰ Tekeli, **a.g.e.**, s. 46.

ediyorlardı.¹³⁰¹ Gelen göçmenlerden kentlerde iskân edilenleri zanaatkârlık, esnafılık, seyyar satıcılık ve ticaret gibi ekonomik faaliyetlere girişmişlerdi. Ancak Osmanlı sanayi sektörünün gelişmemiş olması nedeniyle kentlerde ve kasabalarda yığılan göçmenler kapıcılık ve hizmetçilik dışında iş bulamamışlardır.¹³⁰²

Göçmenlerin iskân edilmesiyle yeni baştan kurulmuş olan yerleşim birimleriyle ilgili dikkat çeken konulardan biri de bu birimlerin isimlendirilmesidir. Herhangi bir nesneye verilen ismin anlamı, kökenleri ve özellikleri genellikle dilbilimin araştırma alanına girmektedir. Söz konusu isimlendirme yer adları ile ilgili olduğunda sadece dilbilim değil, etnoloji, coğrafya, sosyoloji ve tarih gibi bilimler de bu isimlerle doğrudan ilgilenmeye başlar. Çünkü bir yere verilen isim orada yaşayan toplumun kültürünü, sosyal yapısını, bulunulan mekânın tarihi geçmişini ve coğrafi özelliklerini yansıtmaya bakımdan önemli ipuçları taşımaktadır.¹³⁰³ Ancak konusu doğrudan yer adlarını incelemek olan bilim dalının ismi ise *toponomi*'dir.¹³⁰⁴ Köy ve mahallelerin isimlendirilmesi konusu göçlerin sürekliliğine dair ipuçları vermesi bakımından da önem arz etmektedir.¹³⁰⁵

İnsanlar yaşadıkları mekânları isimlendirirken doğal çevrenin niteliğinden veya toplumsal bir nedenden etkilenebilirler. Köylere isim verilirken bu isimlendirmede etkili olan faktörlerde temel iki gruplaşma görülür. Bunlardan birincisi köyün yakınlardaki dağ, tepe, göl, akarsu, toprak ve bitki örtüsü gibi özelliklerden etkilenilerek yapılan isimlendirmelerdir. İkincisi ise insan, aşiret, soy ve çeşitli olaylardan esinlenilerek yapılan isimlendirmelerdir.¹³⁰⁶ Türklerin Anadolu'da iskân faaliyetlerine başladığı dönemden beri bu durum kendini göstermektedir. Türklerin Anadolu'da yerleşimlere verdikleri dağ, ova, nehir, göl, orman, köy, mezra vb. birçok yer adı Büyük Türkistan'daki yer adlarıyla benzerlik göstermektedir.¹³⁰⁷

Göçmenlerin iskân işleri tamamlandıktan sonra kurulan yeni köy ya da mahalleye yeni isimleri verilmiştir. Bu isimler bağlı olunan vilayetin vergi memurlarına bildirilmiş, ardında da gazetelerde ilan edilmiştir.¹³⁰⁸

Göçmenlerin iskânı için oluşturulan köylerin isimleri, hanedana mensup kişilerin isimleri ve göçmenlerin geldikleri ya da yerleştirildikleri yerlerin isimlerine

¹³⁰¹ Eren, **a.g.e.**, s. 82.

¹³⁰² İpek, **a.g.m.**, s. 667.

¹³⁰³ Harun Tunçel, "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler", **FÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 10, S .2, s. 24.

¹³⁰⁴ Bahaeddin Yediyıldız, "Türkiye'de Yer-Adı Verme Usulleri", **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri**, 11-13 Eylül 1984, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984, s. 25.

¹³⁰⁵ Ağanoglu, **a.g.e.**, s. 176.

¹³⁰⁶ Tunçel, **a.g.m.**, s. 26-27; Yediyıldız, **a.g.m.**, s. 27.

¹³⁰⁷ Tuncer Gülensoy, "Orta Asya'daki Türk Yer Adlarının Anadolu'daki İzleri", **XII. Türk Tarih Kongresi**, Ayı Basım, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 365.

¹³⁰⁸ Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", s. 170.

dayanmaktaydı.¹³⁰⁹ Bu isimlendirme genellikle padişahın adına izafeten yapılır ve isimler bu şekilde belirlenirdi. Bu nedenle köylere Mahmudiye, Hamidiye, Reşadiye ve Aziziye gibi isimler verilir.¹³¹⁰ Ayrıca göçmenlerin rahat yaşamaları dileğini yansıtabilecek şekilde köylere Refahiye, Kemaliye gibi isimler de verilmekteydi. Bunların dışında yeni kurulan göçmen mahallelerinde özellikle Rumeli coğrafyasından gelenlerin yerleştirilmesiyle bu mahallelere Üsküp, Filibe gibi isimler verilmiştir.¹³¹¹

İsmlendirilmesi yapılmış köy ya da mahalle isimleri değiştirilmek istendiğinde merkezin onayının alınması gerekiyordu. Özellikle II. Abdülhamit'e izafen verilen *Hamidiye*, *Hamidü'l-asar*, *Bünyan-ı hamid*, *Zafer-i hamid*, *İhsan-ı hamid* gibi isimlerden bazıları daha sonra revaçta olan *meşrutiyet*, *hürriyet* gibi isimlere dönüştürülmüştür. Köy ve mahalle isimlerinde yapılan değişiklikler veya bağlı oldukları merkezlerin değiştirilmesi bugün o yerleşimlerin nerede olduğunu tespit etmekte zorluklar çıkarmaktadır.¹³¹²

Özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra yaşanan göçlerle birlikte bazı bölgelerde yeni yerleşim birimlerinin kurulduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin topraklarının giderek daralmasıyla birlikte göçlerin de arkası gelmeyince iskân politikaları da sürekli değişerek şekilleniyordu. Artık yerleşim yerlerinde göçmen iskânı zorlaşıyor, boş arazilerde yeni kurulan köyler veya kentler, kasabalar ve köylere eklenen mahalleler vasıtasıyla iskân işlemleri tamamlanmaya çalışılıyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yaşanan büyük göçler kentlerde ve kırsal yerleşim alanlarında göçmen iskân edilecek yerlerin büyük oranda dolmasına neden olmuştu. Artık iskânlar daha çok boş ve geniş arazilerde yeni yerleşim birimleri kurarak yapılmaya çalışılıyordu. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan göçler öncekiler gibi büyük kitleler halinde olmasa da bu dönemde gelen göçmenlere yeni araziler açılarak yeni yerleşim birimleri kurulmak zorunda kalınmıştır. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu belgelerine yansıyan göçmen iskânları için kurulan köy ve mahalleler ile onların isimlendirilmesi konusu da göçmen iskânlarının dikkat çeken önemli bir yanını oluşturmaktadır.

Feriköy'e peyderpey gönderilen muhacirlerle burada imam ve muhtar mühürlerinin henüz resmi olarak verilmediği büyük bir mahalle meydana gelmişti. 30 Eylül 1899'da Dahiliye Nezareti'ne durum bildirilmiş ve imam ve muhtar mühürlerinin düzenlenerek gönderilmesi ve yeni kurulan mahallenin de Yeni Feriköyü olarak isimlendirilmesi talep

¹³⁰⁹ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 326.

¹³¹⁰ Cemal Arif Alagöz, "Türkiye Yer Adları Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, 11-13 Eylül 1984, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984, s. 20; Aġanoġlu, *a.g.e.*, s. 175

¹³¹¹ Aġanoġlu, *a.g.e.*, s. 176.

¹³¹² İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 326.

edilmiştir. 200 hane ve 900 muhacirden oluşan bu büyük mahalle aralık ayında Yeni Feriköyü olarak isimlendirilmiştir.¹³¹³

Dahiliye Nezareti tarafından 24 Temmuz 1900 tarihinde hükümete yazılan tezkirede Yedinci Daire-i Belediye sınırlarında muhacirler tarafından dağınık halde barakalar yapıldığı bildirilmiştir. Nezaret bu barakaların yıkılmasıyla buralarda haneler inşa edilerek düzenli olacak şekilde iki yeni muhacir mahallesi oluşturulmasını talep etmiştir. Ayrıca daha önce Sarıyar ve Kavak'ta da iki mahallenin kurulması kararlaştırıldığı ancak yolların bozuk olması nedeniyle bunların yapılamadığı, yeni mahallelerin yapılmasına izin verildiği takdirde yolların da açılacağı ve bu mahallelerin de teşkil edilebileceği beyan edilmiştir.¹³¹⁴

5 Ekim 1901 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na yazılan yazıda orada kurulan köyler için Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından belirlenen isimlerin kullanılması istenmiştir.¹³¹⁵ 1903 yılında Aydos muhacirlerinin Karamürsel Kazası'nda iskân edilmesi sonucu teşkil edilen köyün ismi Mecidiye olarak belirlenmiştir.¹³¹⁶

Girit muhacirlerinden 80 kişilik bir kabile iskân için Karahisar-ı Sahib Sancağı'na sevk edilmişlerdi. Bu muhacirler Eylül 1899'da Karahisar'a dört saat mesafede olan Gazlıgöl mevkiinde ve tren istasyonunun yakınında yerleştirilmişlerdir. Bu şekilde kurulmuş olan köyün ne adla isimlendirileceği konusu merkeze sorulmuştur.¹³¹⁷ Yine Karahisar-ı Sahib Sancağı'nın Merkez kazasına bağlı Çobanlar köyü civarında 38 hane Ahıska ve Cuma muhacirlerinin iskân edilmeleriyle burada bir köy teşkil edilmişti. Teşkil edilen bu köye Ümraniye adının verildiği Ocak 1904'te Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından hükümete bildirilmişti.¹³¹⁸

Karahisarlı Nuri Paşa tarafından muhacirlerin iskân edilmesi için hükümete bağışlanan Mandıra isimli araziye Ahıska muhacirleri yerleştirilmiştir. Bir kısmı başka şahıslara ait olan arazi sahiplerine iade edildikten sonra geriye kalan kısmının da Ağustos 1908'de muhacirlerin iskânıyla bir köy teşkil edilmiştir. Teşkil edilen bu köye bölgenin eski adı olan Kuzu Pınarı ismi verilmiştir.¹³¹⁹ Yine 1908 yılında Amasya Kasabası'nda muhacirler için kurulan mahalle İhsaniye olarak isimlendirilmiştir.¹³²⁰

Gemlik Kazası'na bağlı Adliye Köyü civarında 26 hane Osman Pazarı (Bulgaristan) muhaciri iskân edilmişti. Bu muhacirlerin iskânıyla teşkil edilen köye Asayış ismi verilmişti.

¹³¹³ BOA, İ.DH, 1371/1317 N-23.

¹³¹⁴ BOA, DH.MKT, 2393/49.

¹³¹⁵ BOA, DH.MKT, 2548/50.

¹³¹⁶ BOA, A.MKT.MHM, 521/23.

¹³¹⁷ BOA, DH.MKT, 2249/120.

¹³¹⁸ BOA, DH.MKT, 815/12.

¹³¹⁹ BOA, DH.MKT, 1285/12.

¹³²⁰ BOA, İ.HUS, 163/1326 M-39.

Yine Bursa Mihaliç yolu üzerindeki Sülüklü mevkiinde 17 hane Batum muhaciri iskân edilmiş, bu muhacirlerin iskânıyla teşkil edilen köy ise İrfaniye olarak isimlendirilmiştir. 1 Aralık 1903 tarihli belgede bu köylerin harita ve krokisi de bulunmaktadır.¹³²¹ Aynı ay içerisinde Kepsud Kazası'nın Doğancılar mevkiinde iskân edilen 158 muhacir için 28 hane inşa edilmişti. Bu şekilde teşkil edilen köyün ismi de Servet olarak belirlenmiştir.¹³²²

İskân için Kirmasti Kazası'na sevk edilen muhacirler Kavaklı ve Sünlük köylerine yerleştirilmişlerdi. Bu muhacirler için teşkil edilen iki mahalleye Mart 1901'de Orhaniye ve Burhaniye isimleri verilmiştir.¹³²³ Yine Kirmasti Kazası Kaymakamlığı'ndan Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na 7 Mayıs 1907 tarihinde gönderilen yazıda daha önce sadece üç haneden oluşan Garipçe Tekkesi denilen yere muhacir iskân edilmesiyle buranın hane sayısının 15'e çıktığı bildirilmiştir. Yazıda artık köy konumuna sahip olan bu yerleşimin resmi mührü olmadığı için işlerin Tekke Şeyhi Ali Dede'nin mührüyle yapılmakta olduğu bildirilmiş ve buraya resmi mühür verilip verilmeyeceği de komisyona sorulmuştur.¹³²⁴

Manisa'nın Kirazalanı mevkiinde daha önce Rumeli muhacirlerinin iskânı için 19 hane yapılmıştı. Bu şekilde teşkil edilen hane ve arazileri Defter-i Hakani İdaresi tarafından kaydedilen köy Manisa'ya üç saat uzaklıktadır. Belgede krokisi de mevcut olan köy 3 Mayıs 1906'da Ferihaye olarak isimlendirilmiştir.¹³²⁵

İskân için Konya'ya sevk edilen Rumeli muhacirleri Hatun Saray Nahiyesi'ne bağlı Alibey Höyüğü Köyü civarında bulunan Balçıkhisar mevkiine yerleştirilmişlerdi. Bu muhacirlerin iskân edilmesiyle burada teşkil edilmiş olan köye Nisan 1906'da Eserihamidi ismi verilmiştir.¹³²⁶ Yine Konya Başhöyük mevkiinde muhacir iskânıyla teşkil edilmiş olan köyün Ocak 1907'de İmran-ı Hamidi olarak isimlendirildiği Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından bildirilmişti.¹³²⁷ Aynı dönemde Romanya, Bandırma ve Yenişehir'den göç ederek Akşehir'in Uçal denilen mahallinde iskân edilen Kazak muhacirleri için 54 tane ev yapılmıştır. Konya Vilayeti Meclis İdaresi'nden gelen 30 Ocak 1907 tarihli mazbatada bu hanelerin yapılmasıyla kurulmuş olan köye Cedidiye ismi verildiği Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na bildirilmiştir.¹³²⁸

Sevk edilen Bosna muhacirlerinin iskânları sonucu Sivrihisar Kazası'nda bir mahalle, Sarıgöl Yaylası'nda, Güğüm mevkiinde, Başpınar'da, Yelen mevkiinde ve Kuşcağız'da birer

¹³²¹ BOA, İ.DH, 1416/1321 N-9; Bu köylerin harita ve krokisi için bkz. EKLER/BELGELER.

¹³²² BOA, İ.DH, 1416/1321 N-16.

¹³²³ BOA, İ.DH, 1381/1318 Za-20.

¹³²⁴ BOA, DH.MKT, 1168/14.

¹³²⁵ BOA, İ.DH, 1444/1324 Ra-15; Bu köyün krokisi için bkz. EKLER/BELGELER.

¹³²⁶ BOA, DH.MKT, 1074/54.

¹³²⁷ BOA, DH.MKT, 1140/6.

¹³²⁸ BOA, DH.MKT, 1149/46.

köy teşkil edildiği Haziran 1901'de Ankara'daki iskân memurluğundan telgrafla hükümete bildirilmiştir. Kurulan bu yerleşim birimlerinden mahallenin ismi Hamidü'l-asar olarak belirlenirken, Sarıgöl Yaylasındaki köye Mecidiye, Güğüm mevkiindeki köye Mahmudiye, Başpınar'daki köye Osmaniye, Yelen mevkiindeki köye Orhaniye ve Kuşcağz'daki köye de Sezavengar isimleri verilmiştir.¹³²⁹ Yine Ankara Çubukabad Kasabası'nda muhacirlerin iskân edilmesiyle oluşturulmuş olan mahallenin isminin Ekim 1901'de İnyet-i Hamidi olarak belirlendiği görülmektedir.¹³³⁰ Şubat 1907'de Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından bildirildiğine göre Ankara Çıkabad Nahiyesi'nin Karabatak mevkiinde iskânları yapılan 19 hane muhacirin teşkil eyledikleri köye de Mecidiye ismi verilmiştir.¹³³¹

10 yıl önce Sırkıntı Nahiyesi'nin Kömürdili Köyü'ne üç saat mesafelik bir yerde 14 haneden oluşan 63 muhacir iskân edilmişti. Bu muhacirlerin Kömürdili Köyü'ne gelip gitmek için mesafeden şikâyetçi oldukları ve müşkülât çıkardıkları bildirilmişti. Bu durum dikkate alınarak 22 Temmuz 1907'de muhacirlerin yaşadığı yerin Kömürdili'den ayrılmasına karar verilmişti. Burası Yeniköy ismi verilerek köy statüsüne kavuşturulmuş ve bir muhtar tayin edilmiştir.¹³³² 1907 yılı sonlarında Suriye Vilayeti'nin Gerek Sancağı'nda Hatt-ı Ali'nin Katrane mevki yakınlarında bulunan Lecun denilen yerde Rumeli muhacirleri iskân edilmişti. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu bu göçmenlerin iskânıyla teşkil edilmiş olan köyün padişahın adıyla isimlendirildiğini bildirmiştir.¹³³³

Antalya'ya gönderilen Girit muhacirlerinin iskânlarının yapılmasıyla 1900 yılında Antalya Şarampol ve Alanya Hasbahçe'de birer mahalle olmak üzere iki tane mahalle ve Eski Antalya, Çakallı, Boğazak, Karaburun ve Neki? gibi yerlerde ise beş tane köy kurulmuştur. Bunlardan Şarampol'de kurulan mahalleye Hamidiye, Hasbahçe'de kuruluna ise Sultaniye isimleri verilmişti. Eski Antalya, Çakallı, Boğazak, Karaburun ve Neki?'te kurulan köyler ise sırasıyla Selimiye, Kadriye, Ahmediye, Burhaniye ve Mecidiye olarak isimlendirilmişlerdir.¹³³⁴

Sadece Anadolu'da değil Rumeli'de de göçmenlerin iskânıyla yeni yerleşim yerlerinin kurulduğu görülmektedir. Üsküb'ün Cedid İsa Bey Mahallesi yakınındaki boş arsaya 210 hane Müslüman muhacir iskân edilmişti. Buranın civarındaki Hacı Harim isimli cami tamir edilmiş, mektep, kuyu, ekmeççi fırını ve bakkal dükkânı gibi bir mahalleye lazım olan her şey oluşturulmuştur. Kosova Vilayeti 2 Ağustos 1900'de gönderdiği yazıda hem yapılanlar

¹³²⁹ BOA, DH.TMIK.S, 34/44.

¹³³⁰ BOA, A.MKT.MHM, 520/15.

¹³³¹ BOA, DH.MKT, 1144/77.

¹³³² BOA, İ.DH, 1456/1325 C-7.

¹³³³ BOA, İ.HUS, 161/1325 Za-69.

¹³³⁴ BOA, DH.MKT, 2427/120; BOA, DH.MKT, 2442/16.

nedeniyle hem de padişahın cülusunun yirmi beşinci yılı dolayısıyla teşkili kararlaştırılan bu mahallenin padişahın adıyla isimlendirilmesini talep etmiştir.¹³³⁵ 14 Ağustos 1900'de vilayetin bu isteği kabul edilmiştir.¹³³⁶

İstanköy'e iskân için sevk edilen Müslüman muhacirlere bir mahalle inşa edilmişti. Bu büyük mahallenin padişahın ismine izafeten isimlendirildiğine dair Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'ndan gelen mazbata 12 Ekim 1907'de hükümete sunulmuştur.¹³³⁷ Rodos Kasabası'nda Girit muhacirlerinin iskânıyla Kumburnu denilen mevkiide Hamidiye ve Taşlık civarında iki mahalle Şubat 1907'de oluşturulmuştur. Bu mahalleler Süleymaniye adıyla isimlendirilmişlerdir.¹³³⁸

¹³³⁵ BOA, Y.PRK.UM, 54/88.

¹³³⁶ BOA, İ.HUS, 83/1318 R-69.

¹³³⁷ BOA, DH.MKT, 1206/70.

¹³³⁸ BOA, DH.MKT, 1150/24.

SONUÇ

Küçük bir beylik olarak kurulmuş olan Osmanlı fetihler yoluyla genişleyerek büyük bir imparatorluk haline gelmişti. Fethedilen yeni toprakların şenlendirilmesi amacıyla oralara sürgün yöntemiyle önemli miktarda nüfus yerleştirilmiş ve bu topraklarda Türk ve Müslüman topluluklar yaşamaya başlamıştı. Ancak XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına ve teşkilatlanmasının çözülmesine bağlı olarak gerileme dönemine girilmiş ve devletin toprakları küçülmeye başlamıştı. Yaşanan savaşlarda kaybedilen her toprak parçası Müslüman topluluklar için yaşanması zor olan bölgeler haline gelmişti. Osmanlı idaresinden çıkan bölgelerde kurulan yeni yönetimler, Müslüman toplulukları kendi politikaları için gelecekte tehlike ve engel oluşturacak unsurlar olarak görmüştür. Böylece Osmanlı Devleti'nin terk ederek yönetiminin ortadan kalktığı her bölgedeki Müslüman Osmanlı tebaası da bu toprakları terk etmek zorunda kalmıştı.

Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesiyle yaşanan göçler, Osmanlı topraklarına yapılacak kitlesel göçlerin başlangıcı olmuştu. Arkasından XIX. yüzyılın ilk yarısında Balkanlar'da ortaya çıkan milliyetçilik fikirleri ve batılı büyük güçlerin desteklerinden beslenen, ayaklanmalar ile bu ayaklanmalar sırasında Müslümanlara yapılan saldırılar batıdan Osmanlı topraklarına doğru kitlesel göçleri tetiklerken, doğuda da Rusya Kafkasları ele geçirmek için saldırılarına başlamıştı. Sırp'ların ve Yunanlıların çıkardıkları isyanlar ve giriştikleri katliam faaliyetleri neticesinde yaşanan kitlesel göçler, Ruslar karşısında direniş gösteren Kafkas kavimlerinin direnişinin kırılmasıyla önü alnamaz bir hale gelmişti. 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan 1865 yılına kadar yüz binlerce insan Kafkasya'daki yurtlarından çıkarılarak göçmen durumuna düşürülmüştü. Bu göçler Osmanlı Devleti'nin kötü durumdaki mali koşullarına rağmen atlatılmış ve göçmenlerin iskânları başarıyla tamamlanmıştı. Bir süre durulan göçler 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'yla birlikte yeniden patlak vermiş ve büyük bir göç dalgasına neden olmuştu. Milyonlarca insan bu kez de Balkanlar'dan Osmanlı topraklarına doğru göç etmeye başlamıştı. Gerek savaş sırasında Müslüman halka uygulanan zulüm ve katliamlar gerek savaş sonunda Balkanlar'da ortaya çıkan yeni yönetimlerin faaliyetleri sonucu Osmanlı topraklarına göç eden göçmenlerin yüz binlercesi hayatlarını kaybetmişti. Bu dönemde hem batıdan hem de doğudan yapılan göçler 1880'li yılların ortalarında yavaşlamış ancak hiçbir zaman durmamıştır.

1860 yılına kadar gelen göçmenleri şehremaneti, yerel yönetimler eliyle ve çıkardıkları talimatnamelerle iskân eden Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'ndan sonra yaşanan göçler karşısında zor durumda kalmış ve bu konuda yeni bir örgütlenmeye gitmeye mecbur olmuştu.

İlk göçmen iskân kurumu olan Muhacirin Komisyonu kurulmuş ve yüz binlerce göçmenin sevk ve iskân işlerini yürütmüştür. Yapılan göçlerin arkası alınınca faaliyetlerine son verilen bu komisyon lağvedilmiş ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'yla tekrar başlayan ve çığ gibi büyüyen göçler nedeniyle yeniden oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar göç ve iskân işleri bu şekilde oluşturulan çeşitli komisyonlar eliyle yürütülmüştür.

XIX. yüzyılda yapılan göçler, çok uluslu olan Osmanlı Devleti'nin demografik yapısını derinden etkilemiş, yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı topraklarında yaşayan Müslüman nüfusun oranını %50'lerden %80'lere kadar çıkarmıştır. Hem bu demografik değişimler hem de dönemin düşünsel koşulları göçmenlere bakış açısında değişikliklere yol açmıştır. Gelen göçmenler önceden Osmanlı Devleti için asker tedarik edilecek, zirai üretimi artıracak ve ekonomik kalkınmaya yardımcı olacak kitleler olarak görülürken artık dönemin İslami temelli ideolojilerine hizmet edebilecek kitleler olarak algılanmaya başlayacaktır. İslamcı politikalarıyla öne çıkan Osmanlı padişahı II. Abdülhamit göçler ve göçmenler konusuyla daha yakından ilgilenmeye başlamış ve kurulan Muhacirin Komisyon-ı Âlisi'nin başına geçmiştir.

1899'da layihası oluşturularak faaliyetlerine başlayan ve başında II. Abdülhamit'in bulunduğu altı üyeden oluşan Muhacirin-i İslamiye Komisyonu 1903 yılında resmi olarak kurulmuş ve 1908 yılı ortalarına kadar Müslüman göçmenlerin iskân işlerini aralıksız yürütmüştür. On sekiz maddelik bir nizamnamesi olan Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun başlıca görevi çeşitli bölgelerden gelecek olan Müslüman göçmenlerin göçlerini kolaylaştırıcı önlemler olarak onlara uygun arazi tedarik etmek, sevk ve iskân işlerini yürütmek ve bunların masraflarını temin ederek göçmenlerin refahlarını sağlamaktır.

XIX. yüzyıl sonunda ve XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'ne yapılan göçlerde önemli hizmetlerde bulunan Muhacirin-i İslamiye Komisyonu bir göçmen iskân kurumu olarak göçlerin her aşamasında ve yaşanan her türlü sıkıntıda aktif görevler olarak başarılı çalışmalara imza atmıştır. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu belgelerinden 1899-1908 yıllarında gelen yüz binlerce göçmenin nerelerde iskân edildikleri, sevk ve iskân sırasında ve iskân sonrasında ne gibi sorunlar yaşandığı, göçmenlere ne tür yardımların yapılarak ne kadar para harcandığı, göçmenler için kullanılacak paraların hangi yollarla tedarik edildiği gibi konularda, zamanın göç ve iskân politikaları açısından önem arz eden çok sayıda bilgi elde edilebilmektedir. Yine Muhacirin-i İslamiye Komisyonu belgelerine yansıyan önemli konulardan biri de göçmenler için yeni mahalleler ve köyler kurularak buraların isimlendirilmesi hususudur.

Göçmenlerin göç yoluna çıktıkları andan, sevk ve iskân işlerinin tamamlanıp üretici duruma geçmelerine kadar yaşanan bütün gelişmelerin kayıtları Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından düzenli bir şekilde tutulmuştur. Bu haliyle Muhacirin-i İslamiye Komisyonu, Osmanlı topraklarına yapılan göçlerin belirli bir zaman dilimindeki tarihini ve seyrini belgelere yansıtmış ve günümüze intikal ettirmiş önemli bir göçmen iskân kurumu olarak tarihteki yerini almıştır.

K A Y N A K Ç A

A. ARŞİV BELGELERİ

a. Sadaret Tasnifi (Dosya Nr./Gömlek Nr.)

i. Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)

174/72	503/27	504/17	505/7	506/8	508/1
508/5	509/10	509/28	512/9	514/5	514/32
516/11	518/1	519/11	519/33	520/7	520/15
521/23	523/9	523/31	527/27	530/24.	

ii. Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD)

300/88	300/98	301/36	301/55	317/5
--------	--------	--------	--------	-------

iii. Sadaret Bulgaristan (A.MTZ)

160/13

b. Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) (Dosya Nr./Gömlek Nr.)

2647/198469	2681/201026	2749/206133	2866/214940
2925/219366			

c. Dahiliye Tasnifi (Dosya Nr./Gömlek Nr.)

i. İdare (DH.İD)

124-1/30 124-1/56

ii. Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT)

466/55	476/79	490/42	501/10	505/17	509/28
516/50	519/10	545/38	555/73	639/24	641/53
673/33	677/22	683/21	744/57	799/25	815/12
838/23	861/91	883/62	885/26	925/73	942/35
956/69	996/59	1008/4	1042/40	1042/46	1094/30

1121/46	1140/6	1144/77	1147/59	1147/65	1148/2
1149/46	1150/24	1151/43	1051/77	1074/54	1152/22
1162/95	1168/14	1206/70	1209/51	1232/91	1271/36
1268/53	1271/60	1285/12	1285/77	1285/85	1291/16
1292/70	1294/79	1296/3	2189/107	2190/22	2191/122
2200/87	2214/31	2216/96	2220/45	2223/6	2223/29
2226/28	2239/98	2243/8	2249/120	2259/84	2259/120
2262/60	2289/105	2299/131	2305/1	2312/80	2327/136
2333/48	2338/81	2348/25	2350/98	2368/131	2379/116
2384/112	2393/24	2393/49	2395/29	2397/49	2405/54
2408/104	2417/67	2418/89	2424/11	2427/120	2440/2
2442/16	2455/34	2461/29	2490/118	2491/17	2500/122
2504/102	2529/11	2548/50	2592/87	2595/119	2618/8
2630/28					

iii. Dahiliye Islahat (DH.TMIK.S)

34/44

d. Hariciye Tasnifi (Dosya Nr./Gömlek Nr.)

i. Hariciye Nezareti İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO)

187/57 188/4 194/25

ii. Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO)

476/13

e. İradeler Tasnifi (Dosya Nr./Gömlek Nr.)

i. İradeler Dahiliye (İ.DH)

1371/1317 N-23	1372/1317 Za-1	1381/1318 Za-20	1390/1319 Ş-11,
1394/1319 Za-30	1398/1320 R-8	1401/1320 C-19	1414/1321 B-8
1416/1321 N-9	1416/1321 N-16	1446/1324 Ca-15	1444/1324 Ra-15
1455/1325 R-31	1456/1325 C-7		

ii. İradeler Hususi (İ.HUS)

73/1316 Za-44	83/1318 R-69	84/1318 C-59	87/1318 Za-35
96/1320 S-30	118/1322 R-147	136/1323/L-21	136/1323/L-23,
152/1325 S-63	159/1325 N-4	161/1325 Za-69	161/1325 Za-79
163/1326 M-39			

iii. İradeler Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

16/696

iv. İradeler Girid (İ.MTZ.GR)

32/1285

v. İradeler Ticaret ve Nafia (İ.TNF)

15/1324 S-04

f. Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT) (Dosya Nr./Gömlek Nr.)

569/38

g. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) (Dosya Nr./Gömlek Nr.)

97/62	99/35	99/57	99/78	101/11	101/13
101/14	101/15	101/67	102/51	102/55	104/2
104/76	107/16	108/46	108/49	109/52	110/50
111/89	112/17	112/65	112/67	114/34	114/35
114/53	114/58	114/67	114/83	116/42	116/84
116/99	118/10	118/91	119/29	119/73	

h. Şûra-yı Devlet (ŞD) (Dosya Nr./Gömlek Nr.)

1595/4 2707/79

j. Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Kosova Evrakı (TFR.I.KV) (Dosya Nr./Gömlek Nr.)

71/7004 199/19878

k. Yıldız Tasnifi (Dosya Nr./Gömlük Nr.)**i. Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS)**

277/136 397/71 469-87

ii. Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES)

98/29 99/36 120/67 124/32 131/12

iii. Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV)

17/11	17/72	36/57	188/57	188/117	191/35
191/68	191/119	195/59	201/6	203/65	204/5
204/21	208/39	212/62	212/96	212/99	213/201
216/58	218/150	221/42	221/116	223/18	225/100
257/123	281/137	288/104	289/132	289/141	290/8
290/19	290/61	290/68	290/69	290/165	291/40
291/143	295/117	296/33	298/55	298/73	303/159
308/75					

iv. Yıldız Sadaret (Y.PRK.A)

3/27 12/73

v. Yıldız Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK)

171/56 184/37 195/120 228/89 244/27

vi. Yıldız Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ)

39/63 48/46

vii. Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK)

59/98

viii. Yıldız Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM)

8/14	10/26	10/32	10/34	15/29
16/10	16/34	16/41		

ix. Yıldız Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirâtı (Y.PRK.MK)

20/50

x. Yıldız Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkam-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD)

22/55

xii. Yıldız Name-i Hümayunlar (Y.PRK.NHM)

7/112

xiii. Yıldız Umumi (Y.PRK.UM)

32/112 53/91 54/88 56/38 65/101

xiv. Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB)

23/88	25/48	25/99	26/10	27/20	27/69
27/74	27/79	28/54	28/103	29/125	30/92
32/79	33/96	34/24	34/42	35/9	36/57
37/35	38/31	38/43			

I. Zabtiye (ZB) (Dosya Nr./Gömlek Nr.)

386/131 470/63 473/53

B. SÖZLÜKLER

- ACAROĞLU, M. Türker; **Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu**, TTK Yay., Ankara 2006.
- _____; **Balkanlar'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2006.
- AKBAYAR, Nuri; **Osmanlı Yer Adları Sözlüğü**, 2. Baskı, TVYY. İstanbul 2003.
- DEVELLİOĞLU, Ferit; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 22. Baskı, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 2005.
- PAKALIN, Mehmet Zeki; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. 1-3, MEB Yay., İstanbul 1983.
- SEZEN, Tahir; **Osmanlı Yer Adları**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2006.
- Şemseddin Sami; **Kâmûs-ı Türkî**, (Önsöz: Ömer Faruk Akün), Alfa Yay., İstanbul 1998.
- ÜÇER, Cumhure-DALI, Yücel; **Tarih Çevirme Klavuzu**, c.V, TTK Yay., Ankara 1997.

C. ARAŞTIRMA ESERLERİ

- ADANIR, Fikret; **Makedonya Sorunu**, Çev. İhsan Catay, TVYY., İstanbul 1996.
- ADIYEKE, Ayşe Nükhet; **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**, TTK Yay., Ankara 2000.
- AĞANOĞLU, H. Yıldırım; **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi Göç**, Kum Saati Yay., İstanbul 2003
- AKDAĞ, Mustafa; **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, c. I, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2010.
- AKDAĞ, Mustafa; **Yakın Çağ Dönemi Avrupa Tarihi**, Yay. Hz. Selda Kaya Kılıç, Berikan Yay., Ankara 2010.
- AKTEPE, M. Münir; "XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair", **Türkiyat Mecmuası**, c. X, 1951-1953, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, ss. 299-312.
- ALAGÖZ, Cemal Arif; "Türkiye Yer Adları Üzerine Bazı Düşünceler", **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri**, 11-13 Eylül 1984, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984, ss. 11-23.

- ALLEN, W.E.D. - MURATOFF, Paul; **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi (1828-1921)**, Gnkur. Basımevi, Ankara 1966.
- ALTUĞ, Yılmaz; “Balkanlardan Anayurda Yapılan Göçler”, **Belleten**, c. LV, Nisan 1991, S. 212’den Ayırbaşım, TTK Basımevi, Ankara 1991, ss. 109-120.
- ANDREWS, P. Alford; **Türkiye’de Etnik Gruplar**, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yay., İstanbul 1992
- ARSLAN, Ali **Avrupa’dan Türkiye’ye İkinci Yahudi Göçü**, Truva Yay., İstanbul 2006.
- ARSLAN, Hüseyin; **16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün**, Kaknüs Yay., İstanbul 2001.
- ATAÇ, A. Muhtar; **Rusya Tarihi**, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1952.
- AVAGYAN, Arsen; **Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye’nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler**, Çev. Ludmilla Denisenko, Belge Yay., İstanbul 2004.
- AYAN, Ergin; “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, **ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, c. 1, S. 2, Aralık 2010, ss. 19-50.
- AYDEMİR, İzzet; **Göç**, Gelişim Matbaası, İstanbul 1988.
- AYDIN, Mahir; **Şarkî Rumeli Vilâyeti**, TTK Yay., Ankara 1992.
- AYHAN, Aydın; **Bahkesir ve Çevresinde İskân Hareketleri**, Karşı Basın Yayın Matbaacılık, Ankara 1997.
- AYIN, Faruk; “1878 (H. 1295)’de Osmanlı Devleti’nde Meydana gelen Göç Hareketleri ve Göçmenlerin İskânı”, **Askeri Tarih Bülteni**, S. 34, Yıl:18, Şubat 1993, GATEB Yay., Ankara 1993, ss. 33-41.
- BABUŞ, Fikret; **Osmanlı’dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskan Siyaseti ve Uygulamaları**, Ozan Yay., İstanbul 2006.
- BADDELEY, John F.; **Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şamil**, Çev. Sedat Özden, Kayıhan Yay., İstanbul 1995.
- BAHADIR, Yılmaz; **Anadolu’ya Göçler Tarih-Toplum-Kimlik**, Trabzon Belediyesi Kültür Yay., Trabzon 2008.
- BALA, Mirza; “Kırım”, **İslam Ansiklopedisi**, c. 6, MEB., İstanbul 1977, ss. 741-762.
- BARKAN, Ömer Lütfi; “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, **İÜİF Mecmuası**, c. 11, Ekim 1949-Temmuz 1950, ss. 524-569.
- _____; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolonizatör Türk Dervişleri”, **Türkler**, c. 9, YTY, Ankara 2002, ss. 133-153.
- BAYRAKTAR, Hilmi; “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 22, Güz 2007, ss. 405-434.

- BENBASSA, Esther - RODRİGUE, Aron; **Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi (14-20. Yüzyıllar)**, Çev. Ayşe Atasoy, İletişim Yay., İstanbul 2001.
- BERJE, Adolf; **Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri**, Çev. Murat Paşşu, Kafkas Derneği Yay., Ankara 1999.
- BERKOK, İsmail; **Tarihte Kafkasya**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.
- BİCE, Hayati; **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, TDV Yay., Ankara 1991.
- BİLGE, M. Sadık; **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, Eren Yay., İstanbul 2005.
- BOSTANCI, Işıl Işık; "Osmanlı Devleti'nin Filistin Bölgesine Yönelik Politikası", **Türk Dış Politikası, (Osmanlı Dönemi)**, c. I, Ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2008, ss. 219-250.
- BOZDAĞ, İsmet; **Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, Kervan Yay., İstanbul 1975.
- BOZKURT, Necati; **Denizi Kurutmak, Dünden Bugüne Zorunlu Göç ve İskan Politikası**, Belge Yay., İstanbul 2000.
- BUDAK, Mustafa; "Kanguru Olayı Kırım Savaşı'ndan Sonra Çerkezistan'a Silah ve Mühimmât Gönderilmesi", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 15, Sene 1995-1997, ss. 477-515.
- BUZPINAR, Ş. Tufan; "II. Abdülhamid Döneminde Filistin'e Yahudi Göçü Meselesi (1878-1908)", **Türkler**, c. 13, YTY, Ankara 2002, ss. 78-86.
- CABAĞI, Wassan-Giray; **Kafkas-Rus Mücadelesi**, Baha Matbaası, İstanbul 1967.
- CHAMBERS, Ian; **Göç, Kültür, Kimlik**, Çev. İsmail Türkmen - Mehmet Beşikçi, Ayrıntı Yay., İstanbul 2005.
- ÇELİK, Gülfettin; "Osmanlı Türkiye'sine XIX. YY. Sonlarında Yapılan Göçlerin Sosyo-Ekonomik Bakımdan Tahlili", **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri**, 29-31 Mayıs 1995, Ayrı Basım, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, ss. 117-130.
- ÇETİN, Atilla; "Rumeli Vilayeti'nin Durumu Hakkında Safvet Paşa'nın II. Abdülhamid'e Sunduğu 1880 Tarihli İki Önemli Arızası", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 15, Sene 1995-1997, ss. 563-571.
- ÇİÇEK, Kemal-SAYDAM, Abdullah; "Ferman İle Tebdil-i Mekân: Osmanlı Devleti'nin İskan Siyaseti", **Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet**, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, ss. 1-42.
- ÇİFTÇİ, Selahattin; "Dostoyevski'nin Eserlerinde Türklere ve İslama Bakış", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Vol. 3, Bahar 2010, ss. 213-222.
- ÇİLOĞLU, Fahrettin; **Gürcülerin Tarihi**, Ant Yay., İstanbul 1993.

- ÇUHA, Nilgün; “Türkiye’de Göç Olgusu ve Eskişehir İl Merkezinde Kurulan Göçmen Mahalleleri”, **ERDEM**, c. 12, S. 34, TTK Basımevi, Ankara 1999, ss. 77-89.
- DAĞTEKİN, Hüseyin; “Hüdâvendigâr Livası Yer Adlarının Tarih Bakımından Önemi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 70, Şubat 1991, ss. 85-101.
- DAŞCIOĞLU, Kemal; **Osmanlı’da Sürgün, Osmanlı Devleti’nin Sürgün Siyaseti (XVIII. Yüzyıl)**, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.
- DEMİRTAŞ, Mehmet; “Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketlerine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 41, Erzurum 2009, ss. 215-238.
- DERİNGİL, Selim; “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler”, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan**, İÜEF Basımevi, İstanbul 1991, ss. 435-442.
- DEVLET, Nadir; **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, TTK Yay., Ankara 1999.
- _____; **İdil-Ural Ekspedisyonu Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar**, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.
- DİKİCİ, Mehmet; **Anadolu’da Türkler (Anadolu’ya Türk Göçleri)**, Burak Yay., İstanbul 1998.
- DÜNDAR, Fuat; **İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)**, İletişim Yay., İstanbul 2007.
- Düstur**, Tertip 1, c. 8, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara 1943.
- ENGİN, Vahdettin; **II. Abdülhamid ve Dış Politika**, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.
- _____; **Pazarlık; İkinci Abdülhamid İle Siyonist Lider Dr. Theodore Herzl Arasında Geçen “Filistin’de Yahudi Vatanı” Görüşmelerinin Gizli Kalmış Belgeleri**, Yeditepe Yay., İstanbul 2010.
- ERASLAN, Cezmi; “II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti Üzerine Düşünceler”, **Osmanlı Devleti’nin 700. Kuruluş Yıldönümünde Sultan II. Abdülhamid Paneli II**, Bilge Yay., İstanbul 2000, ss. 128-138.
- EREL, Şerafettin; **Dağıstan ve Dağıstanlılar**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961.
- EREN, Ahmet Cevat; **Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler**, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966.
- ERKAN, Süleyman; “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri”, **Osmanlı**, c. 4, YTY, Ankara 1999, ss. 612-631.

- _____; **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., Trabzon 1996.
- FEHÉR, Géza; **Bulgar Türkleri Tarihi**, TTK Yay., Ankara 1999.
- FİRÜZOĞLU, Safarov Rafik; “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na Göçler”, **Osmanlı**, c. 4, YTY, Ankara 1999, ss. 687-696.
- GARNIER, Jean-Paul; **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu II. Abdülhamit’ten Mustafa Kemal’e**, Çev. Zeki Çelikkol, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007.
- GLENNY Misha; **Balkanlar 1804-1999**, Çev. Mehmet Harmancı, Ayhan Matbaası, İstanbul 2001.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip; “Karaharman Dobruca’nın Kaybolmuş Bir Köyü”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 2, Sene 1971, ss. 289-296.
- GÖKÇE, Cemal; **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti**, Has-Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1979.
- GÖZAYDIN, Ethem Feyzi; **Kırım, Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçleri**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1948.
- GÜLENSOY, Tuncer; “Orta Asya’daki Türk Yer Adlarının Anadolu’daki İzleri”, **XII. Türk Tarih Kongresi**, Ayrı Basım, TTK Basımevi, Ankara 1999, ss. 365-376.
- GÜLER, İbrahim; “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Nüfus Hareketleri Olarak “İç Göçler””, **Tarih Dergisi**, (Prof. Dr. Fikret Işıltan Hatıra Sayısı), Sene 1995-2000, ss. 155-211.
- GÜLERYÜZ, Naim; “Türkiye’ye Yahudi Göçleri”, **Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler**, 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi Yay., İstanbul 2006, ss. 107-111.
- GÜLSOY, Ufuk; **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Rumeli’den Rusya’ya Göçürülen Reâyâ**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., İstanbul 1993.
- GÜNDOĞDU, Raşit; “Arşiv Belgeleri Işığında Kırım ve Çerkes Göçleri”, **Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler**, 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi Yay., İstanbul 2006, ss. 122-126.
- GÜNGÖR, Fethi; “Kafkasya’da Bitmeyen Soykırım ve Sürgün Soykırımlarla Dolu Bir İnsanlık Tarihi”, **Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler**, 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi Yay., İstanbul 2006, ss. 141-146.
- GÜRAN, Tefvik; **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, Eren Yay., İstanbul 1998.
- GÜRSEL, Haluk F.; **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Baha Matbaası, İstanbul 1968.

- HABİÇOĞLU, Bedri; **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları**, Nart Yay, İstanbul 1993.
- HACISALİHOĞLU, Mehmet; **Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler İslimye Sancağı'nda 1878'den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler**, Bağlam Yay., İstanbul 2008.
- HALAÇOĞLU, Ahmet; **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)**, TTK Yay., Ankara 1995.
- HALAÇOĞLU, Yusuf; **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, TTK Yay., Ankara 2006.
- HOCAOĞLU, Mehmed; **II. Abdülhamid'in Muhtıraları**, Kamer Yay., İstanbul 1998.
- İNALCIK, Halil; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, c. 1, Çev. Halil Berktaş, Ed. Halil İncalcık-Donald Quataert, Eren Yay., İstanbul 2000.
- İLGÜREL, Mücteba “Osmanlı Devleti'nde İstimalet Siyaseti”, **XII. Türk Tarih Kongresi**, 12-16 Eylül 1994, TTK Yay., Ankara 1999, ss. 941-947.
- İLTER, Fügen; “19. Yüzyılda İç Anadolu Azınlık Yapıları Üzerine Gözlem ve Değerlendirmeler”, **XII. Türk Tarih Kongresi**, c. III, 12-16 Eylül 1994, TTK Yay., Ankara 1999, ss.1059-1071.
- İNBAŞI, Mehmet; “Osmanlı Devleti'nin Balkan Politikası”, **Türk Dış Politikası, (Osmanlı Dönemi)**, c. II, Ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2008, ss. 189-216.
- İPEK, Nedim; “93 Muhacereti”, **Osmanlı**, c. 4, YTY, Ankara 1999, ss. 661-668.
- _____; **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Serander Yay., Trabzon 2006.
- _____; **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)**, TTK Yay., Ankara 1999.
- İRBEÇ, Yusuf Ziya; “Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik, Panislavizm, Osmanlıcılık Fikirlerinin Oluşması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Etkileri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 76, Şubat 1992, ss. 51-61.
- JORGA, Nicolae; **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, c. 4-5, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.
- KARPAT, Kemal H.; **Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, Çev. Recep Boztemur, İmge Kitabevi Yay., Ankara 2004.
- _____; **İslâm'ın Siyasallaşması**, Çev. Şiar Yalçın, İBÜ Yay., İstanbul 2009.
- _____; **Osmanlı Modernleşmesi: Toplumsal, Kurumsal Değişim ve Nüfus**, Çev. Ş. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, İmge Yay., Ankara 2008.
- _____; **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003.

- _____; **Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din**, Yay. Hz. ve Çev. Güneş Ayas, Timaş Yay., İstanbul 2010.
- _____; **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yay., İstanbul 2010.
- _____; **Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji**, Yay. Hz. ve Çev. Güneş Ayas, Timaş Yay., İstanbul 2009.
- _____; "Pan-İslamizm ve II. Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 48, Haziran 1987, ss. 14-37.
- KASABA, Reşat; "Göç ve Devlet: Bir İmparatorluk-Cumhuriyet Karşılaştırması", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**, 1. Uluslararası Tarih Kongresi, 24-26 Mayıs 1993, TVYY., İstanbul 1999, ss. 336-343.
- KASSAB, Sawsan Agha; "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Vilayetleri'ne İskân Edilen Giritli Göçmenler", **Osmanlı**, c. 4, YTY, Ankara 1999, ss. 697-702.
- KIRIMLI, Hakan; **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)**, TTK Yay., Ankara 2010.
- KIRMIZI, Abdülhamit; **Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908**, Klasik Yay., İstanbul 2008
- KOCACIK, Faruk; "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları", **İÜEF Tarih Dergisi**, S. 32, Mart 1979, ss. 415-426.
- _____; "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", **Osmanlı Araştırmaları I**, İstanbul 1980, ss. 137-190.
- KOÇ, Yunus; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı (1300-1900)", **Osmanlı**, c. 4, YTY, Ankara 1999, ss. 535-550.
- KODAMAN, Bayram; **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Yay., Ankara 1999.
- KOHEN, Hans; **Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği**, Çev. Agâh Oktay Güner, İlgî Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007.
- KOLOĞLU, Orhan; **Abdülhamit Gerçeği**, Pozitif Yay., İstanbul 2007.
- KOSOK, Pşimaho; **Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Savaşı Tarihinden Yapraklar**, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1960.
- KÖSE, Osman; "Osmanlı Devleti Tarafından Kırım İle İlgili Rusya'ya Verilen Resmi Belge "Sened"' (1784), **History Studies**, Vol. 2, 2010, ss. 353-362.
- KÖSEOĞLU, Mehmet; "Balkan Savaşları'ndan Anadolu'ya Samsun'da Bir Arnavut Köyü: Çiğdem", **Balkanlarda Savaşlar, Göçler ve Günümüze Yansımaları**, (2. Ulusal Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Kongresi Samsun-Türkiye 22-23 Kasım

- 2008 Bildiriler Kitabı 2. Cilt), Samsun Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Derneği Yay., Samsun 2009, ss. 7-21.
- KÜMBETOĞLU, Belkıs; “Küresel Gidişat, Değişen Göçmenler ve Göçmenlik”, **Uluslararası İlişkilerde Sınır Tanımayan Sorunlar, Göç, Yurttaşlık, İnsan Hakları, Toplumsal Cinsiyet, Küresel Adalet ve Güvenlik**, Bağlam Yay., İstanbul 2003, ss. 271-298.
- MAGNARELLA, Paul J.; **Bir Köyün Serüveni Türkiye’deki Gürcü Köylüler Arasında Gelenek, Göç ve Değişim**, Çev. Nurettin Elhüseyni, Sinatle Yay., İstanbul 1997.
- McGOWAN, Bruce; “Âyanlar Çağı 1699-1812”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, c. 2, Ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, Eren Yay., İstanbul 2000, ss. 761-884.
- MCCARTHY, Justin; **Osmanlı’ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları**, Çev. Mehmet Tuncel, Etkileşim Yay., İstanbul 2006
- _____; **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Bilge Umar, İnkılap Yay., İstanbul 1998.
- MEMİŞOĞLU, Hüseyin; **Balkanlarda Pomak Türkleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2005.
- Mufassal Osmanlı Tarihi**, c. 5, Güven Yay., İstanbul 1962.
- NALBANTOĞLU, Muhiddin; “Avrupa’daki Topraklarımız Nasıl Kaybettik 93 Bozgunu ve Rumeli’den Büyük Türk Göçü”, **Türk Tarih Dergisi**, c. 6, S. 31, Temmuz 1989, ss. 35-40.
- OCAKLI, Arzu Kılınc; “XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu’ya Yapılan Göçler”, **Türkler**, c. XIII, YTY, Ankara 2002, ss. 896-906.
- OKUMUŞ, Ejder; “Osmanlı Devleti’nde Modernleşme Süreci”, **Osmanlı Devleti’nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme**, Ed. Ejder Okumuş, Ark Yay., İstanbul 2006.
- ORTAYLI, İlber; “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 9, Sene 1978, ss. 343-362.
- _____, “Genel Göç Olgusu”, **Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler**, 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi Yay., İstanbul 2006, ss. 19-22.
- Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek**, Yay. Hz. H. Yıldırım Ağanoğlu-Sebahattin Bayram-Mümin Yıldıztaş, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., İstanbul 2009.
- ÖKE, M. Kemal; **Tarihten Günümüze Filistin Sorunu ve Türkler (1880-1980)**, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yay., Ankara 1987.
- ÖNDER, Ali Tayyar; **Türkiye’nin Etnik Yapısı**, 25. Baskı, Fark Yay., Ankara 2007.
- ÖZBAY, Özdemir; **Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya**, Kafkas Derneği Yay., Ankara 1999.

- ÖZCAN, Tuğrul; “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında Rumeli’de Salgın Hastalıklar”, **Balkanlarda Savaşlar, Göçler ve Günümüze Yansımaları**, (2. Ulusal Mücadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Kongresi Samsun-Türkiye 22-23 Kasım 2008 Bildiriler Kitabı 2. Cilt), Samsun Mücadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Derneği Yay., Samsun 2009, ss. 41-49.
- ÖZDEMİR, Bülent; “Selanik’in 1840’lı Yıllardaki Nüfus Yapısı Üzerine Bir Deneme”, **Osmanlı**, c. 4, YTY, Ankara 1999, ss. 572-577.
- PALMER, Alan; **Son Üç Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu**, Çev., Belkıs Çorakçı Dişbudak, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2003.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet; “Muhâcirûn”, **Türk Ansiklopedisi**, c. XXIV, MEB, Ankara 1976, ss. 377-378.
- PUL, Ayşe; “Tomarza’ya Gelen Çeçen Muhacirlerinin İskânı Hakkında Bazı Gözlemler”, **ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, c. 1, S. 2, Aralık 2010, ss. 150-167.
- QUATAERT, Donald; “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, c. 2, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, Eren Yay., İstanbul 2000, ss. 887-1051.
- SAKİN, Orhan; **Osmanlı’da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu**, Ekim Yay., İstanbul 2008.
- SALÂHÎ, Mehmed; **Girid Meselesi (1866-1889)**, Yay.Hz. Münir Aktepe, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1967.
- SARICAOĞLU, Mehmet Esat; “İskân-ı Muhâcirin İ’âne Pulları (Osmanlı Devleti’nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)” **Osmanlı**, c. 4, YTY, Ankara 1999, ss. 603-611.
- SAYDAM, Abdullah; **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, TTK Yay., Ankara 1997
- _____; “Kırım ve Kafkasya’dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)”, **Osmanlı**, c. 4, YTY, Ankara 1999, ss. 677-686.
- _____; “Kuzey Kafkasya’daki Bağımsızlık Hareketleri””, **Kıbrıs’tan Kafkasya’ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet**, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, ss. 302-336.
- _____; “Orta Anadolu’daki Aşiretlerin İskanı 1839-1853”, **Kıbrıs’tan Kafkasya’ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet**, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, ss. 210-240.
- _____; “Rus Sömürge Siyaseti ve Kafkasya”, **Kıbrıs’tan Kafkasya’ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet**, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, ss. 337-380.

- SERTÇELİK, Seyit; “Rus İmparatorluğu’nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası’nın Türklere Yönelik Politikaları”, **Türkler**, c. 18, YTY, Ankara 2002, ss. 385-399.
- ŞAHİN, İlhan; “XVI. Yüzyılda Osmanlı Anadolu Göçebelerinin İdari ve Sosyal Yapısı”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 15, Sene 1995-1997, ss. 253-264.
- ŞİMŞİR, Bilal N.; “Bulgaristan Türkleri ve G ç Sorunu”, **Bulgaristan’da Türk Varlığı**, Bildiriler, 7 Haziran 1985, TTK Yay., Ankara 1992, ss. 47-66.
- _____; **Rumeli’den Türk Göçleri c. I**, TTK Yay., Ankara 1989.
- Tahsin Paşa, **Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1999.
- TANOĞLU, Ali; “İskân Coğrafyası, Esas Fikirler, Problemler ve Metod”, **Türkiyat Mecmuası**, c. XI, 1954, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1954, ss. 1-32.
- TEKELİ, İlhan; **G ç ve  tesi**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2008.
- TODOROVA, Maria; “Balkanlar’da Osmanlı Mirası”, **İmparatorluk Mirası Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası**, Der. L. Carl Brown,  ev. G l Çağalı Gürel, İletişim Yay., İstanbul 2003, ss. 70-112.
- TOĞROL, Beğl n; **112 Yıllık G ç**, Boğaziçi Üniversitesi Matbaası, İstanbul 1989.
- TUFAN, Muzaffer; “Milletlerin Büyük Göçleri İçinde ve Günümüzde Türkler, Ruslar ve Bulgarlar”, **X. Türk Tarih Kongresi**, 22-26 Eylül 1986, Ayrı Basım, TTK Basımevi Ankara 1993, ss. 1295-1324.
- TUNCER, Hüner; **19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri**,  mit Yay., Ankara 2000.
- TUNÇEL, Harun; “Türkiye’de İsmi Değıştirilen Köyler”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 10, S. 2, ss. 23-34.
- TURAN, Ömer; “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları”, **XII. Türk Tarih Kongresi**, 12-16 Eylül 1994, TTK Yay., Ankara 1999, ss. 1097-1109.
- UÇAR, Fuat; “**  Tarz-ı Siyaset**” **Türkçülüğün Manifestosu Osmanlılık-İslamcılık-Türkçülük**, Fark Yay., Ankara 2008.
- ÜNLÜ, Mucize; “Tanzimat Sonrasında Baklanlardan Karadeniz’e Sürgünler”, **History Studies**, Vol. 2, 2010, ss. 305-320.
- ÜREKLİ, Muzaffer; “Rus Yayılması Karşıısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya”, **Kafkas Araştırmaları I**, Acar Yay., İstanbul 1988, ss. 12-24.
- YALÇIN, Cemal; **G ç Sosyolojisi**, Anı Yay., Ankara 2004
- YALÇINKAYA, Alaeddin; “Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Politikası (1853-1856 Kırım Savaşı Sonrası)”, **Türk Dış Politikası, (Osmanlı Dönemi)**, c. I, Ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkubbe Yay., İstanbul 2008, ss. 11-31.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin; “Türkiye’de Yer-Adı Verme Usulleri”, **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri**, 11-13 Eylül 1984, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984, ss. 25-41.

YERASİMOS, Stefanos; **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yay., İstanbul 2002.

YILMAZ, Mehmet; “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhaciri İskân Politikası”, **Osmanlı**, c. 4, YTY, Ankara 1999, ss. 587-602.

YÜCEL, Yaşar; “Balkanlarda Türk Yerleşmesi ve Sonuçları”, **Bulgaristan’da Türk Varlığı**, Bildiriler, 7 Haziran 1985, TTK Yay., Ankara 1992, ss. 67-91.

E K L E R

A. TABLOLAR

Tablo 1

4 Nisan 1301 (16 Nisan 1885) tarihinde Dersaadet'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin sayısını gösterir cetvel

Gelen nüfus						Hane	Memleket isimleri	Geldikleri mahal
Erkek nüfus			Kadın nüfus					
Toplam	Yetişkin	Çocuk	Toplam	Yetişkin	Çocuk			
13	9	4	17	7	10	7	Bulgaristan ahalisinden	Varna'dan
3	2	1	5	5	0	2	Karayoluyla Bulgaristan'dan	
16	11	5	22	12	10	9		
Sevk edilen nüfus						Hane	Memleket isimleri	Gittikleri mahal
Erkek nüfus			Kadın nüfus					
Toplam	Yetişkin	Çocuk	Toplam	Yetişkin	Çocuk			
11	6	5	8	5	3	3	Bulgaristan ahalisinden	Çatalca
2	2	0	4	3	1	1	Tırhala Yenişehir ahalisinden	Çatalca
13	8	5	12	8	4	4		
38 Dünden kalan mevcut								
38 Yukarıdaki gelen								
76								
25 Yukarıdaki giden								
51 Sevk edilmekte olan yalnız elli bir nüfustur								

Tablo 2

Vilayetler ve livalara gönderilen muhacirlerin miktarıyla bunlardan ne kadarının iskân edilmiş ve ne kadarının iskân için beklemekte olduğunu gösterir cetvel

Sevk Edilen		İskân Edilen		İskân Edilmekte Olan		Vilayet ve Liva	Mülahazat
Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus		
41739	171057	41318	169283	421	1874	Hüdavendigâr	1592 hanede 7034 nüfus henüz müracaat etmemiş
0	0	27882	110997	200	0	Edirne	3 Şubat 1308'de Muhacirin Komisyonuna gönderilen defter mucibince
0	2816	0	2542	0	274	Beyrut	
0	12463	385	11908	0	555	Konya	
0	4050	0	450	0	0	Diyarbakır	
0	8178	0	2346	0	5832	İşkodra	İskân olunamayanlar misafir olarak ve çiftçilik suretiyle ikame etmektedir
2104	0	2064	6464	40	0	Adana	Kırım meselesinden sonra gelenlerden başka
10074	35206	10041	35189	33	71	Trabzon	
0	809	0	809	0	0	Mamuretülaziz	
0	20735	0	20735	0	0	Ankara	
0	3310	0	1651	0	1659	Manastır	127 nüfus meçhuldür
0	10859	0	10789	0	70	Suriye	
0	1556	0	1556	0	0	Halep	
6975	24136	4920	6462	2055	7674	Selanik	İskân olunamayanlar misafir olarak vilayette ikamet etmektedir
4852	34660	2720	19572	2132	15088	Erzurum	
0	29074	0	28815	0	259	Kastamonu	
0	52958	0	51932	0	1026	Aydın	1308 senesi sonuna kadar bu sene zarfında giden 849 nüfus da iskân edilmiş ve İskân olunamayanlar misafir olarak ikame etmekte bulunmuştur

0	58150	0	57259	0	891	Sivas	
0	63336	0	58535	0	4801	Kosova	Prizren Sancağı'nda 330 hane iskân olunmuş ve iskân olunamayan 142 haneden 108 hane halkı akraba hanelerinde ve 34 hanesi açıkta bulunmuştur. Üsküb Sancağı'nın hesabı meçhul
0	1557	0	1557	0	0	Çatalca	
0	46463	0	46463	0	0	İzmit	
5465	22440	5465	22440	2211	9729	Biga	Biga Kazası'ndaki muhacirinin miktarı şüphelidir

Tablo 3

21 Haziran-14 Ekim 1899 arasında çeşitli tarihlerde Osmanlı vilayetlerine sevk edilen Girit muhacirlerinin miktarını gösteren cetvel

Nüfus	Hane	
2908	594	Konya Vilayeti'ne bağlı olan Antalya ve Alaiye iskelelerine sevk edilen
2247	571	Halep Vilayeti'ne bağlı İskenderun iskelesine sevk edilen
33	8	Karahisar-ı Sahip Sancağı'na trenlerle sevk edilen
1257	323	Beyrut Vilayeti'ne bağlı Trablusşam iskelesine sevk edilen
1213	311	Şam Vilayeti'ne sevk olunmak üzere Beyrut'a sevk edilen
2946	767	Adana Vilayeti'ne bağlı Mersin iskelesine sevk edilen
3041	790	Bingazi'ye bağlı Aynüşşühad İskelesi Susa'ya sevk edilen
7	-	İstanbul'daki darü'l-acezeye sevk edilen
13352	3364	Toplam

Tablo 4

Aydın Vilayeti'ne gelip yerleşmiş ve misafir olarak burada kalmış olan Girit muhacirlerinin miktarını gösteren cetvel

Toplam Nüfus		Yerleşmiş olanlar		Misafir olarak bulunanlar		Buldukları mahallerin isimleri
Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	
4224	917	3331	686	893	234	İzmir merkezi ile buraya bağlı köyler ve nahiyeler
593	130	562	131	31	9	Bodrum Kazası
107	24	25	5	81	19	Alaşehir Kazası
393	102	340	68	53	34	Nefs-i Aydın Sancağı
1164	232	1124	223	40	9	Manisa Sancağı
740	203	150	41	590	162	Söke Kazası
79	19	18	3	61	16	Urla Kazası
632	126	442	88	190	38	Tire Kazası
225	57	250	56	5	1	Kuşadası Kazası
180	40	180	40	0	0	Milas Kazası
465	113	136	35	331	87	Menemen Kazası
8834	1973	6008	1373	2276	600	Yekûn
307	109	İzmir merkezi ile buraya bağlı köyler ve nahiyelerde bulunan dul hatunlarla evlatları				
Nüfus 2276 <u>307</u> 1969	Hane 600 <u>109</u> 491	Dul hatunlar miktarı Esasen hal-i misafirette kalan muhacirlerin miktarı				

Tablo 5**1857-1866 ve 1879 yıllarında gelen Kafkas göçmenlerinin iskân edildikleri bölgeler**

Adana	13.000	İstanbul	100.000
Afyon	5.000	İzmir	10.000
Amasya	6.000	Kars	5.000
Ankara	60.000	Kastamonu	5.000
Antakya	1.500	Kayseri	35.000
Aydın	9.000	Kırşehir	2.000
Balıkesir	35.000	Kocaeli	15.000
Bilecik	1.000	Konya	12.000
Bitlis	2.500	Kütahya	3.000
Bolu	32.000	Manisa	2.000
Burdur	10.000	Mardin	1.000
Çanakkale	10.000	Mersin	1.000
Çorum	16.000	Muş	2.500
Denizli	1.500	Sakarya	35.000
Erzurum	3.000	Samsun	60.000
Eskişehir	14.000	Sinop	10.000
Gaziantep	17.000	Sivas	49.000
Gümüşhane	1.000	Tokat	33.000
Hatay	1.500	Yozgat	7.000

Tablo 6

R. 1315 senesi Mart başından sonuna kadar (13 Mart-12 Nisan 1899) İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin miktarını gösteren cetvel

Genel Toplam	Gelen						Hanesi	Eski Memleketleri	Geldikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
68	32	15	17	36	20	16	11	Önceden kalan mevcut	
335	175	87	88	160	81	79	75	Bulgaristan	Denizyoluyla Varna ve Köstence'den
40	21	13	8	19	10	9	6	Şarki Rumeli	Karayoluyla Edirne'den
128	68	38	30	60	32	28	24	Rusya	Denizyoluyla Batum ve Odessa'dan
28	16	9	7	12	7	5	5	Bosna	Denizyoluyla Selanik'ten
4	2	2	0	2	2	0	1	Teselya	Denizyoluyla Galos'tan?
603	314	164	150	289	152	137	122		

Genel Toplam	Sevk Edilen						Hanesi	Eski Memleketleri	Gittikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
416	209	107	102	207	102	105	88	Bulgaristan Şarki Rumeli Rusya Bosna	Hüdavendigâr Vilayeti
58	30	16	14	28	15	13	8	Bulgaristan Bosna Rusya Teselya	İzmid Sancağı
21	11	3	8	10	6	4	3	Bulgaristan Rusya Bosna	Çatalca Sancağı
7	4	3	1	3	2	1	2	Şarki Rumeli Bosna Rusya	Aydın Vilayeti
22	12	7	5	10	7	3	6	Bulgaristan Şarki Rumeli Rusya	Konya Vilayeti
10	7	6	1	3	2	1	1	Bulgaristan Şarki Rumeli Rusya	Trabzon Vilayeti

16	9	6	3	7	4	3	4	Bulgaristan Şarki Rumeli Rusya	Kastamonu Vilayeti
13	7	4	3	6	4	2	2	Bulgaristan Rusya	Edirne Vilayeti
1	1	1	0	0	0	0	0	Bosna	Selanik Vilayeti
26	14	8	6	12	7	5	5	Bulgaristan Rusya	Adana Vilayeti
13	10	3	7	3	3	0	3	Bulgaristan Rusya	Sevk edilmekte olan
603	314	164	150	289	152	137	122		
Girit Muhacirleri									
Nüfus						Nüfus			
1125	Geçen aydan kalan				112	Bir ay zarfında çeşitli bölgelere giden			
84	Bir ay zarfında gelen				1097	Mevcut			
1209									

Tablo 7

R. 1315 senesi Nisan'ın birinci gününden otuzuncu gününe kadar (13 Nisan-12 Mayıs 1899) İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin miktarını gösteren cetvel

Genel toplam	Gelen						Hanesi	Eski Memleketleri	Geldikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
13	10	3	7	3	3	0	3	Önceden kalan mevcut	
271	141	76	65	130	68	62	75	Bulgaristan	Denizyoluyla Varna ve Köstence'den
77	41	21	20	36	19	17	14	Şarki Rumeli	Karayoluyla Edirne'den
79	41	21	20	38	20	18	17	Bosna	Denizyoluyla Selanik'ten
66	34	17	17	32	17	15	13	Romanya	Denizyoluyla Köstence'den
108	55	28	27	53	27	26	16	Rusya	Denizyoluyla Batum ve Odessa'dan
19	11	6	5	8	5	3	4	Teselya	Denizyoluyla Galos'tan?
4	2	2	0	2	1	1	1	Karadağ	Denizyoluyla Ülgün
637	335	174	161	302	160	142	143		

Genel Toplam	Sevk Edilen						Hanesi	Eski Memleketleri	Gittikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
498	255	132	123	243	123	120	115	Bulgaristan Şarki Rumeli Teselya Bosna Rusya Romanya	Hüdavendigar Vilayeti
42	22	11	11	20	11	9	9	Bulgaristan Bosna Rusya Karadağ	İzmid Sancağı
6	4	3	1	2	1	1	1	Bulgaristan	Biga Sancağı
5	3	2	1	2	2	0	1	Bulgaristan	Çatalca Sancağı
4	3	1	2	1	1	0	1	Bulgaristan	Edirne Vilayeti

3	3	3	0	0	0	0	0	Rusya	Trabzon Vilayeti	
14	8	5	3	6	4	2	3	Bulgaristan Şarki Rumeli Rusya	Aydın Vilayeti	
34	18	10	8	16	9	7	7	Bulgaristan Rusya	Konya Vilayeti	
15	8	3	5	7	6	1	2	Bulgaristan Rusya	İstanbul'da kalan	
16	11	4	7	5	3	2	4	Bulgaristan Rusya	Sevk edilmekte olan	
637	335	174	161	302	160	142	143			
Girit Muhacirleri										
Nüfus							Nüfus			
1097	Geçen aydan kalan					106	Bir ay zarfında çeşitli bölgelere giden			
109	Bir ay zarfında gelen					1100	Mevcut			
1206										

Tablo 8

R. 1315 senesi Mayıs başından sonuna kadar (13 Mayıs-12 Haziran 1899) İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin miktarını gösteren cetvel

Genel Toplam	Gelen						Hanesi	Eski Memleketleri	Geldikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
16	11	4	7	5	3	2	4	Önceden kalan mevcut	
588	294	147	147	294	140	154	122	Bulgaristan	Denizyoluyla Varna ve Köstence'den
55	28	14	14	27	13	14	13	Şarki Rumeli	Karayoluyla Edirne'den
122	62	30	32	60	28	32	20	Bosna	Denizyoluyla Selanik'ten
30	14	6	8	16	7	9	5	Romanya	Denizyoluyla Köstence'den
115	58	30	28	57	28	29	20	Rusya	Denizyoluyla Batum ve Odessa'dan
17	9	6	3	8	4	4	6	Teselya	Denizyoluyla Galos'tan?
943	476	237	239	467	223	244	190		

Genel Toplam	Sevk Edilen						Hanesi	Eski Memleketleri	Gittikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
627	314	147	167	313	150	163	135	Bulgaristan Bosna Teselya Şarki Rumeli	Hüdavendigâr Vilayeti
161	81	40	41	80	37	43	31	Bulgaristan Rusya Romanya	İzmid Sancağı
23	12	5	7	11	5	6	4	Şarki Rumeli Rusya Teselya	Aydın Vilayeti
28	15	7	8	13	6	7	6	Bulgaristan Romanya Rusya	Konya Vilayeti
13	13	13	0	0	0	0	0	Rusya	Sivas Vilayeti

								Romanya	
5	5	5	0	0	0	0	0	Rusya Romanya	Suriye Vilayeti
17	9	4	5	8	3	5	3	Bulgaristan Bosna Rusya	Edirne Vilayeti
2	2	2	0	0	0	0	0	Bulgaristan Bosna Rusya	Selanik Vilayeti
13	7	3	4	6	2	4	2	Bulgaristan Rusya	Adana Vilayeti
54	18	11	7	36	20	16	9	Bulgaristan Şarki Rumeli Rusya	Sevk edilmekte olan
943	476	237	239	467	223	244	190		
Girit Muhacirleri									
Nüfus						Nüfus			
1100	Geçen aydan kalan				116	Bir ay zarfında çeşitli bölgelere giden			
101	Bir ay zarfında gelen				1085	Mevcut			
1201									

Tablo 9

R. 1316 senesi Mayıs başından sonuna kadar (14 Mayıs-13 Haziran 1900) İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin miktarını gösteren cetvel

Genel Toplam	Gelen						Hanesi	Eski Memleketleri	Geldikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
75	39	20	19	36	19	17	24	Önceden kalan mevcut	
822	411	206	205	411	205	206	164	Bulgaristan	Denizyoluyla Varna ve Köstence'den
109	55	28	27	54	26	28	22	Şarkî Rumeli	Karayoluyla Edirne'den
810	405	203	202	405	202	203	162	Bosna	Denizyoluyla Selanik'ten
15	8	5	3	7	3	4	3	Romanya	Denizyoluyla Köstence'den
296	149	75	74	147	73	74	51	Rusya	Denizyoluyla Batum ve Avrasya'dan
2127	1067	537	530	1060	528	532	426		

Genel Toplam	Sevk Edilen						Hanesi	Eski Memleketleri	Gittikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
1516	757	369	388	759	388	371	299	Bulgaristan Şarkî Rumeli Bosna Rusya Romanya	Hüdavendigâr Vilayeti
162	81	41	40	81	40	41	32	Bulgaristan Şarkî Rumeli Bosna Rusya Romanya	İzmid Sancağı
4	3	3	0	1	1	0	1	Romanya Rusya	Çatalca Sancağı
132	16	34	32	66	32	34	26	Bulgaristan Şarkî Rumeli Bosna Romanya	Ankara Vilayeti
41	21	11	10	20	9	11	9	Bulgaristan	

								Bosna Şarkî Rumeli Romanya	Adana Vilayeti
52	26	13	13	26	12	14	12	Bulgaristan Romanya Bosna	Aydın Vilayeti
17	9	5	4	8	3	5	2	Bulgaristan Romanya Bosna	Edirne Vilayeti
10	5	3	2	5	2	3	1	Bulgaristan Bosna Rusya	Selanik Vilayeti
19	10	6	4	9	4	5	4	Bulgaristan Romanya Rusya	Konya Vilayeti
16	8	5	3	8	3	5	3	Bulgaristan Romanya Rusya	Kastamonu Vilayeti
3	3	3	0	0	0	0	0	Rusya	Trabzon Vilayeti
1	1	1	0	0	0	0	0	Rusya	Beyrut Vilayeti
10	5	3	2	5	2	3	2	Bulgaristan Rusya Bosna	Şehremaneti
144	72	40	32	72	32	40	35	Bulgaristan Rusya Bosna	Sevk edilmekte olan
2127	1067	532	530	1060	528	532	426		
Girit Muhacirleri									
Nüfus						Nüfus			
665	Geçen aydan kalan				109	Bir ay zarfında çeşitli bölgelere giden			
132	Bir ay zarfında gelen				688	Mevcut			
797									

Tablo 10

**R. 1317 yılının Eylül başından Teşrin-i sâni sonuna kadar (14 Eylül-13 Aralık 1901)
üç ay içinde İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin
miktarını gösteren cetvel**

Genel Toplam	Gelen						Hanesi	Eski Memleketleri	Geldikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
92	47	23	24	45	23	22	19	Geçen aydan kalan mevcut	
10610	5411	2684	2727	5199	2583	2616	2044	Bulgaristan	Denizyoluyla Varna ve Köstence'den
1892	956	479	480	935	466	499	430	Şarkî Rumeli	Karayoluyla Edirne'den
967	473	231	242	464	228	236	171	Bosna	Denizyoluyla Selanik'ten
338	175	89	86	163	83	80	70	Romanya	Denizyoluyla Köstence'den
3910	1960	1002	958	1950	981	969	901	Rusya	Denizyoluyla Batum ve Avrasya'dan
17778	9022	4517	8756	4361	4395	3235			

Genel Toplam	Sevk Edilen						Hanesi	Eski Memleketleri	Gittikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
11908	6017	3017	3000	5891	2948	2943	2261	Bulgaristan Şarkî Rumeli Rusya Romanya	Hüdavendigar Vilayeti
2107	1091	533	528	1046	515	531	454	Bulgaristan Şarkî Rumeli	İzmid Sancağı
23	15	9	6	8	6	2	5	Bulgaristan	Çatalca Sancağı
9	6	5	1	3	2	1	1	Bulgaristan	Biga Sancağı
932	473	231	242	464	228	236	299	Bosna	Ankara Vilayeti
723	358	180	178	365	183	182	201	Bulgaristan	Ankara

								Rusya ve Romanya	Vilayeti
173	91	43	48	82	39	43	33	Bulgaristan Rusya ve Romanya	Edirne ve Selanik Vilayeti
313	168	81	87	145	68	77	69	Bulgaristan Rusya ve Romanya	Aydın Vilayeti
1187	604	297	317	583	291	292	217	Rusya	Suriye
19	13	6	7	6	3	3	4	Rusya	Adana
18	11	7	4	7	5	2	5	Rusya	Trabzon
10	6	3	3	2	4	2	2	Şarkî Rumeli	Kosova Vilayeti
1	1	1	0	0	0	0	0	Şarkî Rumeli	Manastır
50	28	12	16	22	11	11	9	Bulgaristan ve Rusya	Kartal ve ? Kazalarına
300	170	80	90	130	60	70	75	Bulgaristan ve Rusya	Sevk edilmekte olan
17778	9022	4505	4517	8756	4361	4395	3635		

Tablo 11

R. 1322 senesi Mart ayı başından sonuna kadar (14 Mart-13 Nisan 1906) bir ay içinde İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirinin miktarını gösteren cetvel

Genel Toplam	Gelen						Hanesi	Eski Memleketleri	Geldikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
9312	5382	3287	2095	3930	2343	1587	1910	Bulgaristan	Denizyoluyla Varna ve Köstence'den
775	446	300	146	329	206	123	159	Şarki Rumeli	Karayoluyla Edirne'den
347	201	131	70	146	89	57	55	Bosna	Denizyoluyla Trieste'den
727	445	291	154	282	180	102	115	Rusya	Denizyoluyla Batum ve Odessa'dan
318	190	123	67	128	77	51	53	Romanya	Denizyoluyla Köstence'den
11479	6664	4132	2532	4815	2895	1920	2292		

Genel Toplam	Sevk Edilen						Hanesi	Eski Memleketleri	Gittikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
6634	3817	2331	1486	2817	1718	1099	1345	Bulgaristan Şarki Rumeli Bosna Rusya Romanya	Hüdavendigar Vilayeti
642	381	242	139	261	153	108	117	Bulgaristan Şarki Rumeli Bosna Rusya Romanya	İzmid Sancağı
60	44	31	13	16	9	7	10	Bulgaristan	Çatalca Sancağı
127	75	49	26	25	30	22	25	Bulgaristan	Biga Sancağı
145	93	62	31	52	31	21	24	Bulgaristan	Aydın Vilayeti
217	140	89	51	77	49	28	42	Bulgaristan Şarki Rumeli Bosna Rusya Romanya	Ankara Vilayeti

1329	738	434	304	591	356	235	252	Bulgaristan Şarki Rumeli Bosna Rusya Romanya	Konya Vilayeti
128	90	61	29	38	19	19	26	Bulgaristan Şarki Rumeli	Kastamonu Vilayeti
29	16	5	11	13	8	5	4	Bulgaristan	Sivas Vilayeti
1636	961	621	340	675	391	283	343	Bulgaristan Şarki Rumeli Rusya	Adana Vilayeti
1	1	1	0	0	0	0	0	Bulgaristan	Beyrut Vilayeti
293	160	110	50	133	76	57	60	Bulgaristan Rusya	Suriye Vilayeti
137	83	53	30	54	33	21	26	Bulgaristan	Edirne Vilayeti
29	18	11	7	11	7	4	6	Bulgaristan	Selanik Vilayeti
36	24	18	6	12	7	5	5	Bulgaristan Şarki Rumeli	Şehremaneti ne mahsus kazalara
36	23	14	9	13	7	6	7	Bulgaristan	Sevk edilmekte olan
11479	6664	4132	2532	4815	2895	1920	2291		

Tablo 12

**R. 1322 yılının Ağustos ayı başından sonuna kadar (14 Ağustos-13 Eylül 1906)
bir ay içinde İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin
miktarını gösteren cetvel**

Genel Toplam	Gelen						Hanesi	Eski Memleketleri	Geldikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
82	45	30	15	37	20	17	19	Önceki aydan kalan mevcut	
418	235	147	88	183	115	68	84	Bulgaristan	Denizyoluyla Varna ve Köstence'den
30	18	15	3	12	7	5	6	Şarki Rumeli	Karayoluyla Edirne'den
67	37	24	13	30	17	13	14	Bosna	Denizyoluyla Trieste'den
1	1	1	0	0	0	0	0	Rusya	Denizyoluyla Batum'dan
3	3	3	0	0	0	0	0	Romanya	Denizyoluyla Köstence'den
601	339	220	119	262	159	203	123		

Genel Toplam	Sevk Edilen						Hanesi	Eski Memleketleri	Gittikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
251	135	92	43	116	78	38	48	Bulgaristan Şarki Rumeli Bosna Romanya	Hüdavendigâr Vilayeti
55	33	17	16	22	14	8	10	Bulgaristan Şarki Rumeli Bosna Romanya	İzmit Sancağı
16	9	6	3	7	2	5	2	Bulgaristan	Kale-i Sultaniye Sancağı
8	5	5	0	3	2	1	1	Bulgaristan	Kastamonu Vilayeti
88	43	24	19	45	24	21	17	Bulgaristan Şarki Rumeli	Konya Vilayeti
4	3	3	0	1	1	0	1	Bulgaristan	Aydın Vilayeti
3	1	1	0	2	2	0	0	Bulgaristan	Selanik Vilayeti

1	1	1	0	0	0	0	0	Rusya	Beyrut Vilayeti
39	25	18	7	14	7	7	9	Bulgaristan	Edirne Vilayeti
72	36	19	17	36	20	16	20	Bulgaristan	Adana Vilayeti
1	1	1	0	0	0	0	0	Bulgaristan	? Kazasına
63	47	33	14	16	9	7	15	Bulgaristan Şarki Rumeli	Sevk edilmekte olan
601	339	220	119	262	159	103	123		

Tablo 13

**R. 1322 yılının Teşrin-i sânisî başından sonuna kadar (14 Kasım-13 Aralık 1906)
bir ay içinde İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin
miktarını gösteren cetvel**

Genel Toplam	Gelen						Hanesi	Eski Memleketleri	Geldikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
64	37	25	12	27	17	10	12	Önceki aydan kalan mevcut	
778	430	275	155	348	182	166	185	Bulgaristan	Denizyoluyla Varna ve Köstence'den
144	83	52	31	61	40	21	29	Şarkî Rumeli	Karayoluyla Edirne'den
7	4	3	1	3	3	0	2	Bosna	Denizyoluyla Trieste'den
129	75	44	31	54	33	21	24	Rusya	Denizyoluyla Batum'dan
92	61	39	22	31	18	13	19	Romanya	Denizyoluyla Köstence'den
1214	690	438	252	524	293	231	271		

Genel Toplam	Sevk Edilen						Hanesi	Eski Memleketleri	Gittikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
449	226	141	85	223	108	115	111	Bulgaristan Şarkî Rumeli Bosna Rusya Romanya	Hüdavendigâr Vilayeti
75	43	29	14	32	19	13	16	Bulgaristan Şarkî Rumeli Bosna Rusya Romanya	İzmid Sancağı
43	29	17	12	14	8	6	9	Bulgaristan Şarkî Rumeli	Çatalca Sancağı
5	3	2	1	2	2	0	1	Bulgaristan	Biga Sancağı
93	64	42	22	29	17	12	20	Bulgaristan Şarkî Rumeli Bosna Rusya	Ankara Vilayeti
212	131	90	31	81	52	29	45	Bulgaristan Bosna Rusya	Konya Vilayeti

								Romanya	
18	9	5	4	9	6	3	3	Bulgaristan	Edirne Vilayeti
5	3	2	1	2	2	0	1	Bulgaristan	Aydın Vilayeti
127	72	43	29	55	33	22	24	Bulgaristan Rusya Romanya	Adana Vilayeti
41	29	17	12	12	7	5	9	Bulgaristan Şarkî Rumeli	Kastamonu Vilayeti
1	1	1	0	0	0	0	0	Bulgaristan	Selanik Vilayeti
1	1	1	0	0	0	0	0	Bulgaristan	Kartal Kazasına
144	79	48	31	65	39	26	32	Bulgaristan Romanya	Sevk edilmekte olan
1214	690	438	252	524	293	231	271		

Tablo 14

R. 1324 yılının Haziran başından sonuna kadar (14 Haziran-13 Temmuz 1908) bir ay içinde İstanbul'a gelen ve taşraya sevk edilen muhacirlerin miktarını gösteren cetvel

Genel Toplam	Gelen						Hanesi	Eski Memleketleri	Geldikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
34	18	9	9	16	9	7	5	Önceki aydan kalan mevcut	
505	261	143	118	244	135	109	120	Bulgaristan	Denizyoluyla Varna ve Köstence'den
147	85	46	39	62	38	24	28	Şarki Rumeli	Karayoluyla Edirne'den
98	55	29	26	43	25	18	18	Bosna	Denizyoluyla Trieste ve Selanik'ten
87	48	25	23	39	22	17	17	Rusya	Denizyoluyla Batum ve Odesa'dan
12	7	4	3	5	3	2	1	Romanya	Denizyoluyla Köstence'den
883	474	256	218	409	232	177	189		

Genel Toplam	Sevk Edilen						Hanesi	Eski Memleketleri	Gittikleri Yerler
	Erkek Nüfus			Kadın Nüfus					
	Toplam	Büyük	Küçük	Toplam	Büyük	Küçük			
429	215	113	102	214	117	97	97	Bulgaristan Şarki Rumeli Rusya Bosna Romanya	Hüdavendigar Vilayeti
46	27	15	12	19	11	8	8	Bulgaristan Şarki Rumeli Rusya Bosna Romanya	İzmid Sancağı
1	1	1	0	0	0	0	0	Bulgaristan	Çatalca Sancağı
48	25	14	11	23	14	9	9	Bulgaristan	Biga Sancağı
4	2	2	0	2	1	1	1	Bulgaristan	Ankara Vilayeti
142	79	42	37	63	25	28	33	Bulgaristan Şarki Rumeli	Konya Vilayeti

34	17	10	7	17	9	8	7	Bulgaristan Şarki Rumeli	Kastamonu Vilayeti
45	26	15	11	19	10	9	8	Bulgaristan Şarki Rumeli	Adana Vilayeti
23	13	7	6	10	6	4	5	Bulgaristan Şarki Rumeli	Aydın Vilayeti
12	7	4	3	5	3	2	3	Bulgaristan Şarki Rumeli	Suriye Vilayeti
17	9	5	4	8	4	4	3	Bulgaristan Rusya	Sivas Vilayeti
19	17	9	8	12	7	5	3	Bulgaristan Rusya	Şehremanetine bağlı kazalara
63	36	19	17	27	15	12	12	Bulgaristan Şarki Rumeli	Sevk edilmekte olan
883	474	256	218	409	232	177	189		

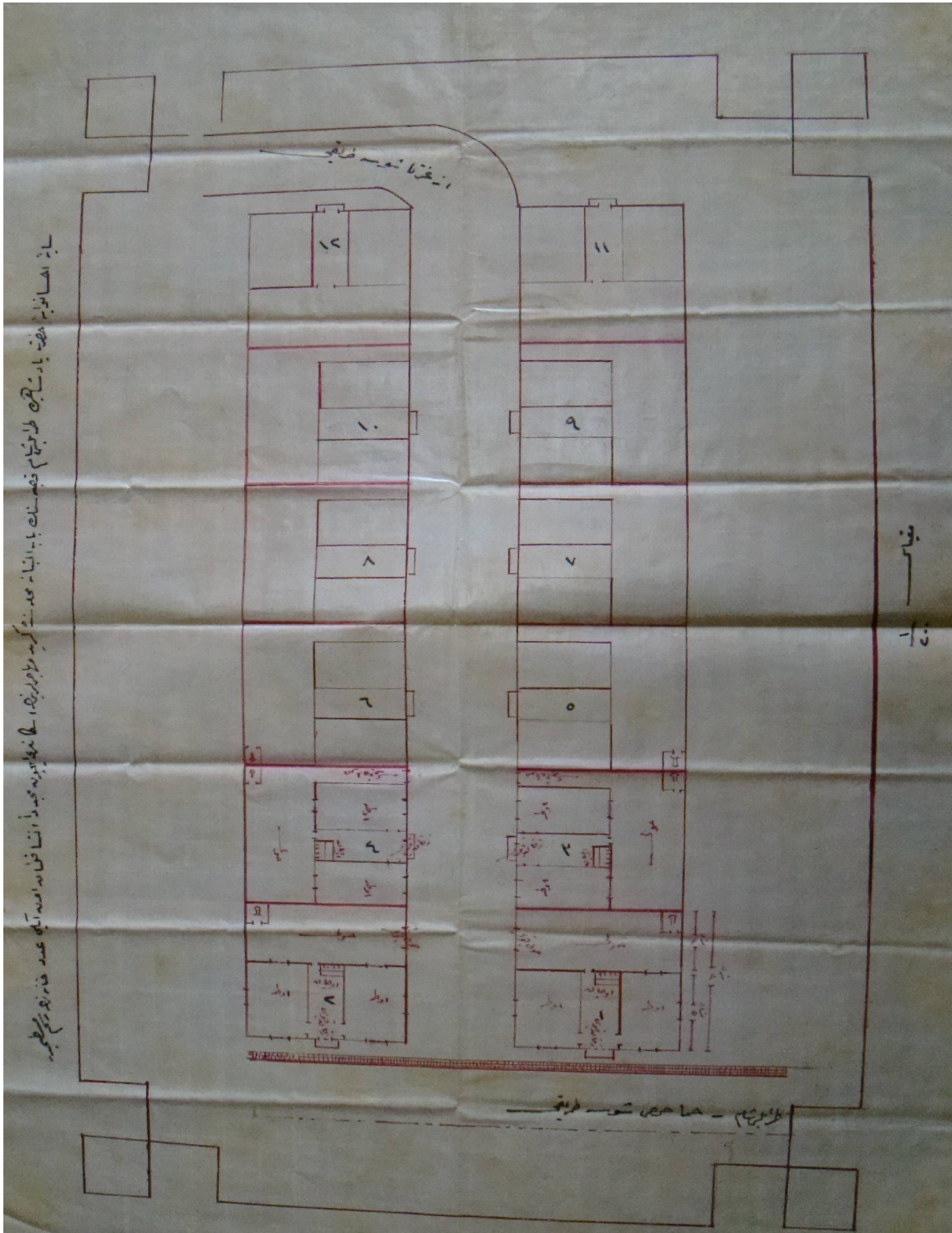
Tablo 15

Muhacirlerin masraflarına karşılık olmak üzere basılan pulların nerelerde kullanılacağı ve kullanılacak pulların kaç kuruşluk olduğu hakkında düzenlenmiş olan tarifeyi gösteren tablo

Kuruş	Kullanıldığı Yerler
1	Nüfus tezkereleri
1	Mürur tezkereleri, pasaportlar ile protesto, makbuz ve namelerin her bir nüshası ve şehbender-hanelerden verilen çeşitli varaka
1	İlmühaberler (100 kuruştan aşağı olan maaşların yoklamasına dair ve muhtaç yerlerden elde ilmühaberler istisnadır)
1	Münakkahat ilmühaber ve izinnameleri
1	Arzuhaller: istifanamerler, takrirler, mezuniyet istihsaline dair evrak
10	İlamat-ı şeriyye ve hukukiye, patrikhanelerden verilen evrakının 1000 kuruşundan yukarı olanları
5	Mukavelenamerler (500 kuruştan aşağı olan emlak kontratları istisnadır)
10	Vekâletnameler: (1000 kuruştan aşağı veyahut bu miktardan aşağı kıymeti olanlar istisnadır)
5	Kefaletnameler: (1000 kuruştan aşağı olanlar ile kıymet ve meblağ içermeyenler istisnadır)
10	Hüccetler: (1000 kuruştan aşağı meblağı olanlar ile 100 kuruştan aşağı nafaka hüccetleri istisna edilmiştir)
20 para	Tapu Senetleri: (kıymeti 5.000 kuruşa kadar olanlardır)
1	Tapu Senetleri: (5.000'den 10.000'e kadar olanlardır)
3	Tapu Senetleri: (10.000'den yukarıdır)
20 para	Bütün Senetler: (Adi senetler, emre muharrer senetler, poliçeler, taahhüt senetleri, ve bunun gibi 1000 kuruşa kadar olanları istisna olup ondan yukarı olanlarının her 1000 kuruşu için)
1	Bordrolar, Çekler, Konşimentolar, Pusula Senedi, Makbuzlar, İbranameler ve Bonolar (Resmi dairelerin makbuz ve çekleri istisnadır)
20	Özel işler ve imtiyazlara müteallik olarak Şûra-yı Devlet'ten verilecek mazbatalar (emekli, yetim ve dul maaşlarından 1000 kuruştan aşağı olanları için verilecek mazbata istisnadır)
5	Çeşitli dairelerden şahsi işlere dair verilen mazbatadan
20 para	100 kuruştan ve 1000 kuruşa kadar olan maaş senetlerinden
1	1000 kuruş ve ondan yukarı maaş ve harcırah senetlerinin her 1000 kuruş ve kesrinden ilan varakalarının aslından yani bir nüshasından
2	Her nevi sigorta senetlerinden
20 para	1000'den yukarı ve âdi için hukukiye, şeriyye ve ticariye mahkemelerinden tebliğ edilen ihzar varakalarının her biri için
5-10	Bina inşaatı tezkerelerinden harc-ı âdinin %5'i
Rütbe-i rûs ve fermanlardan	
100	Mütemayize kadar
200	Ûlâ-yı sanîsi
400	Ûlâ-yı evveli
600	Bâlâ
1000	Vezaret
	Mirimiranlık Rumeli Beylerbeyi
	Mülkiye

100	Mahrec, bâlâ ve hassa payesi	İlmiye
200	Haremeyn payesi	
400	İstanbul payesi	
750	Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği payesi	
100	Kaymakam ve miralaylık	Askeriye
200	Mir-livalık	
500	Feriklik	
1000	Müşirlik	
Memurlar ve Devlet-i Aliye tebaasına ihsan buyrulacak nişan-ı âli beratlarından		
50	Üçüncü rütbeye kadar	Nizamiye askerleri, jandarma, polisler, üçüncü polis komiserleri ve binbaşıya kadar küçük subaylar muafıtır
100	İkinci rütbeye kadar	
500	Birinci rütbeye	
1000	Murassa	
50	Altın madalya	
10	Gümüş imtiyaz ve liyakat ve iftihar ve sanayi'	
5	Diğer gümüş madalyalar	
3	Tercüme-i hal varakaları	
3	Ceza İlamlarından başka kayıt, ilam ve sair resmi evrak suretleri	
1	Memurlar ve maaş zam evrakı (1000 kuruşa kadar maaşa nail olanlar olup ondan yukarı maaşlı memuriyetlerin rütbe zamanlarında maaşının bir defalık %1'i	
100	Maden taharri ruhsatnameleri (yalnız bir nüshası)	
10	Taş ocağı	
10	Risale ve kitap matbuatları	
20 para	Faturalardan	
20 para	Gümrüklerden verilen makbuz senetlerinden	
20 para	Özel ve ticari eşya için gümrüklerden karşılıksız olarak verilen edâ tezkerelerinden	
10	Emlakın ferağ ve intikallerinde (5.000 kuruşa kadar kıymeti olanlar istisna olmak üzere 5.000'den 20.000'e kadar kıymeti olanlardan toptan)	
20	25.000'den 100.000'e kadar olanlardan	
50	100.000 kuruştan yukarısı için keza toptan	
100	Resmi ruhsat ile tesis olunacak fabrikalar ve sair sanayi hanelerden	
10.000 15.000	Fermanla ihale olunacak maden imtiyazlarının fermanlarının verildiğinde derece-i hesapları ve şartlarına göre bir defaya mahsus olarak 100 liradan 150 liraya kadar	
20 para	Bundan sonra tesis edecek imtiyazlı şirketlerin sermayelerinden binde yarım	
20 para	Tiyatro ve sair devlet kumpanyalarına ait olmak üzere her bilekten	
5	Rüşdiye Mektepleri diplomalarından	
10	İdadiye Mektepleri diplomalarından	
20	Âliye Mektepleri diplomalarından	

B. BELGELER

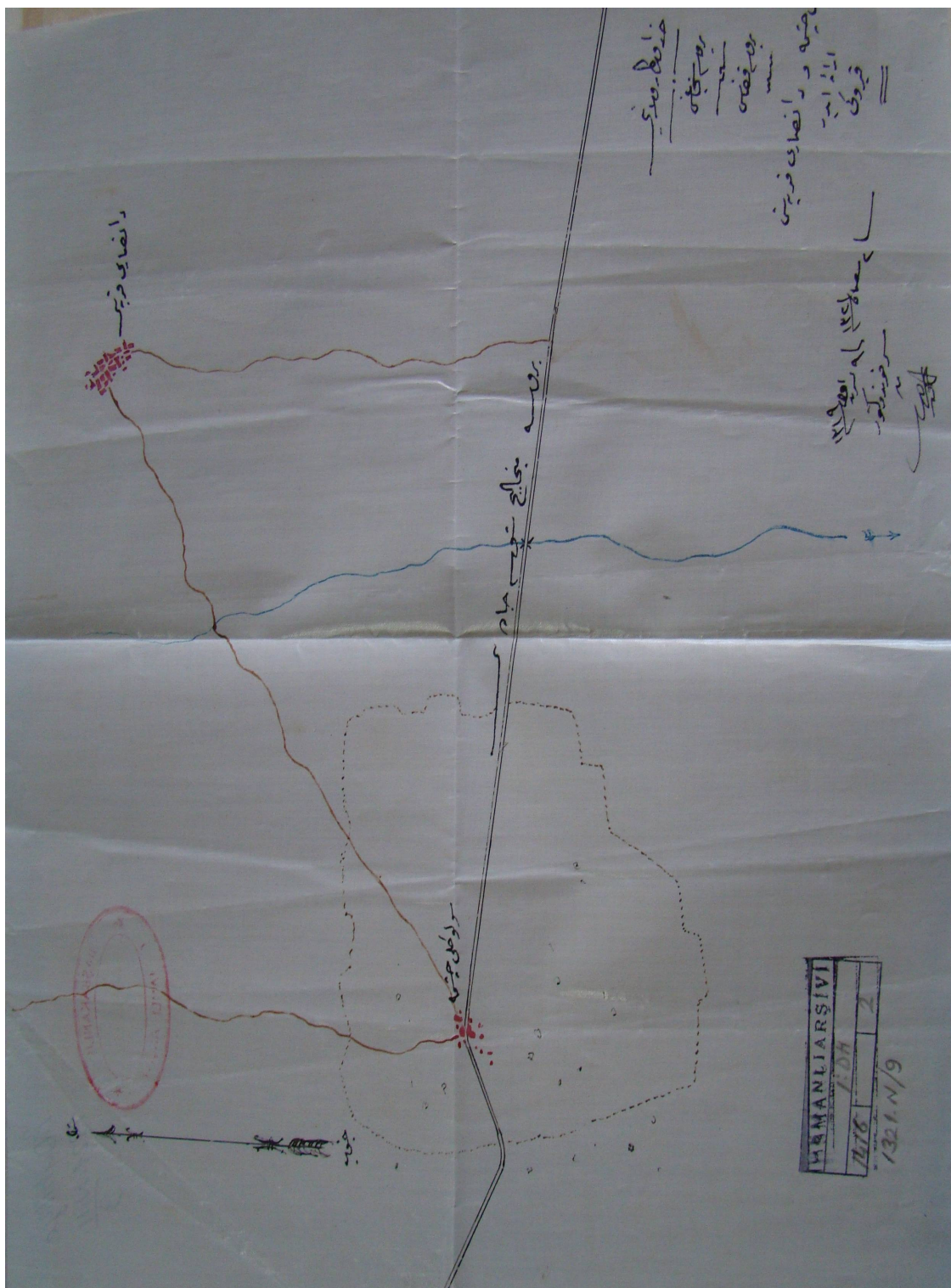
BOA Y.MTV, 223/18

[Trablusşam kasabasında Girid muhacirlerinin iskânı için inşa edilecek on iki hanenin krokisi]

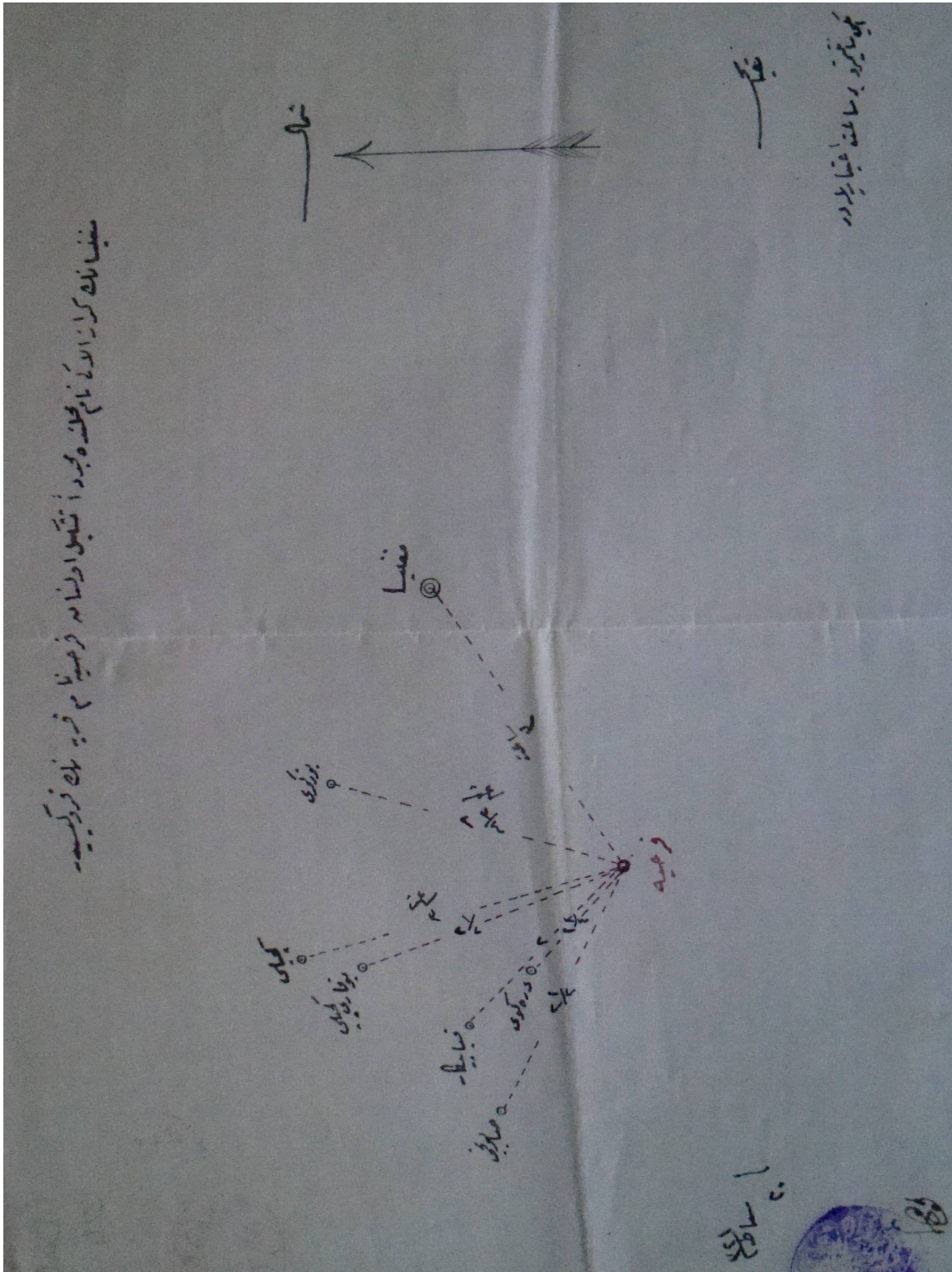
BOA, İ.DH, 1416/1321 N-9

[Gemlik kazası dahilinde muhacirin iskanyla teşekkül eden karyeye Asayış, Bursa Mihaliç yolu Sülüklü mevkiinde Batım muhacirlerinden müteşekkül karyeye ise İrşaniye ismi verilmesi]

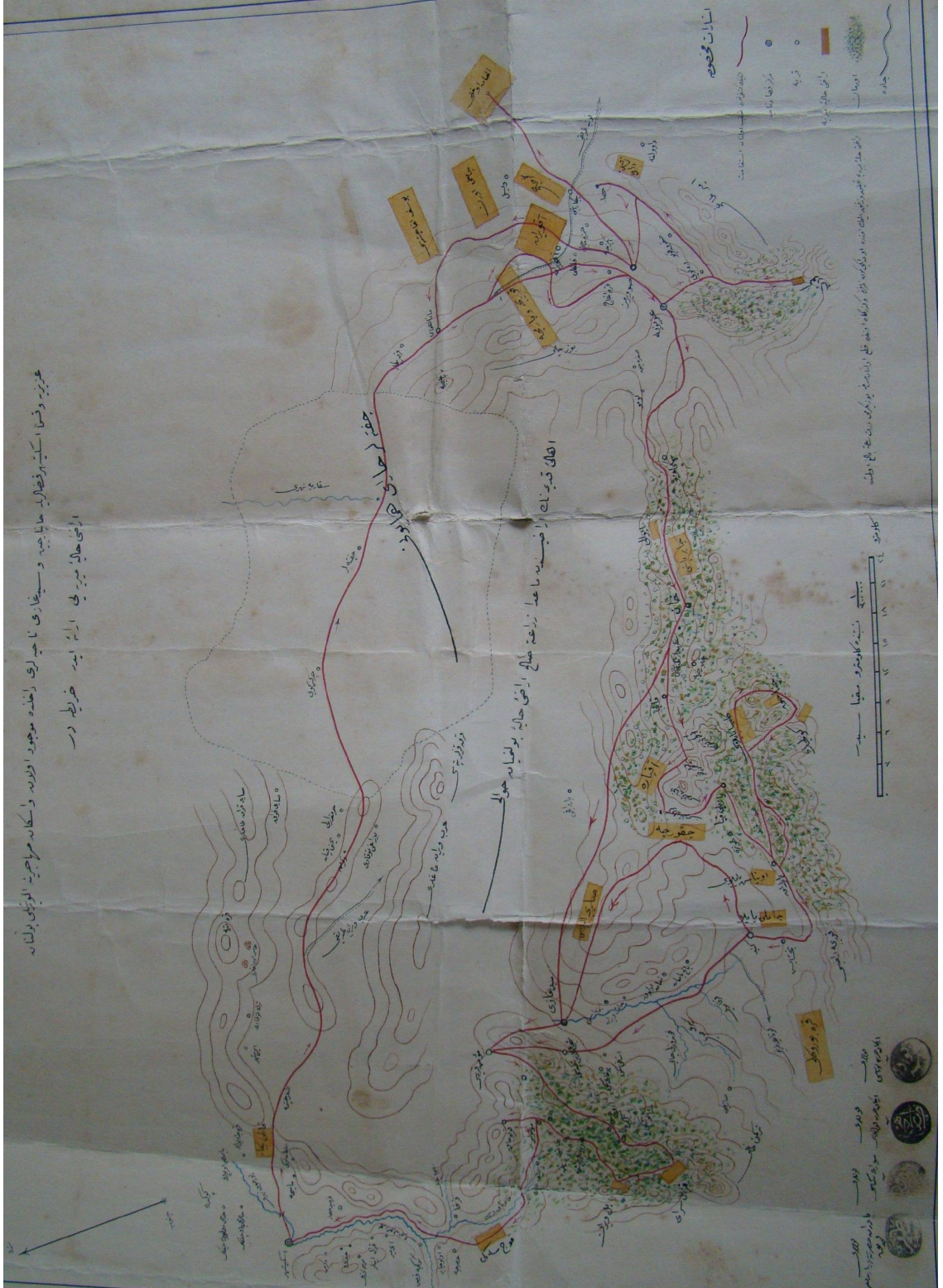
BOA, İ.DH, 1416/1321 N-09

[Gemlik kazası dahilinde muhacirin iskanyla teşekkül eden karyeye Asayış, Bursa Mihaliç yolu Sülüklü mevkiinde Batum muhacirlerinden müteşekkil karyeye ise İrfaniye ismi verilmesi]

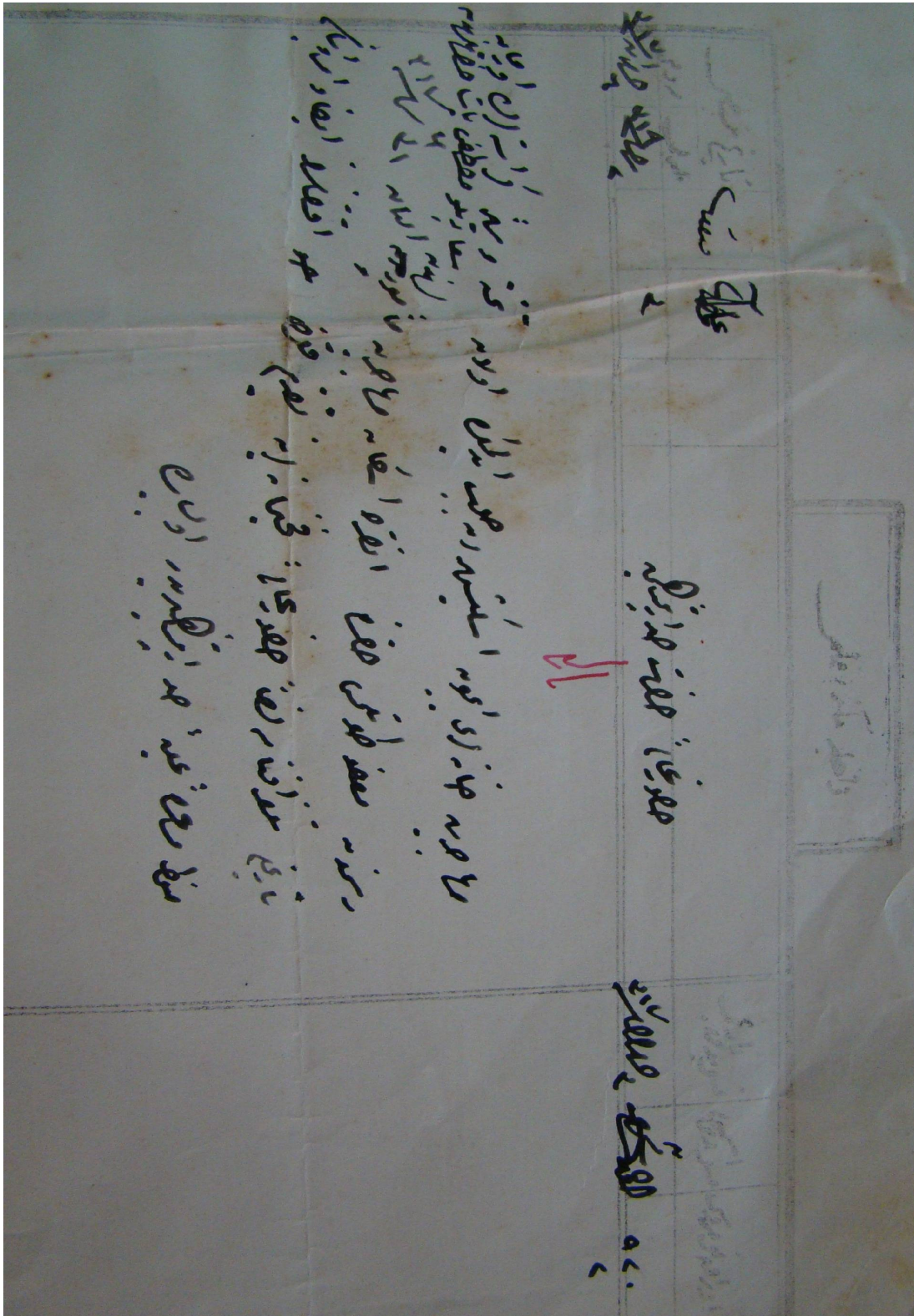
BOA, İ.DH, 1444/1324 Ra-15

[Manisa'nın Kirazalanı nam mahallinde müceddeden teşkil olunan Ferihay nam karyenin krokisidir]

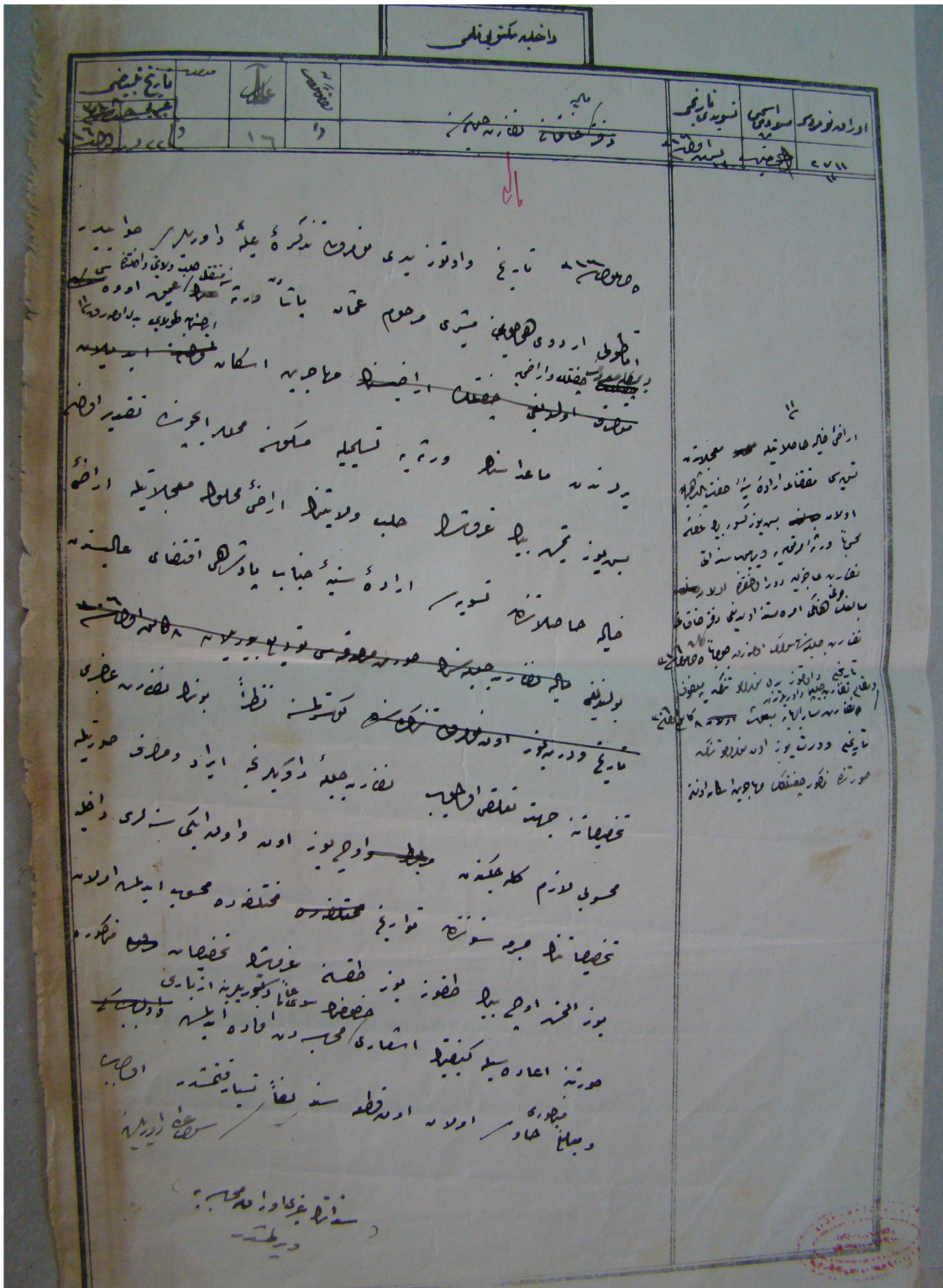
BOA, Y.PRK.KOM, 8/14

[Aziziye ve kısmen Eskişehir kazalarıyla Hanparçin ve Seyyid Gazi nahiyeleri dahilinde mevcut olan ve iskân-ı muhacirine elverişli bulunan arazi-i haliye-i mîriyi gösteren haritadır]

BOA, DH.MKT, 2500/122

[Ankara İskan-ı Muhacirin Memuru Mustafa Paşa'nın, muhacir evlerinin yapımında kullanılacak tahta vesair keresteden orman vergisi alınmamasını talep ettiği]

BOA, DH.MKT, 2424/11

[Anadolu Ordu-yı Hümayunu Müşiri Osman Paşa'dan veresesine intikal eden Amik Ovası'ndaki çiftlik ve araziye, bedelleri verilerek muhacirin iskân edildiği]

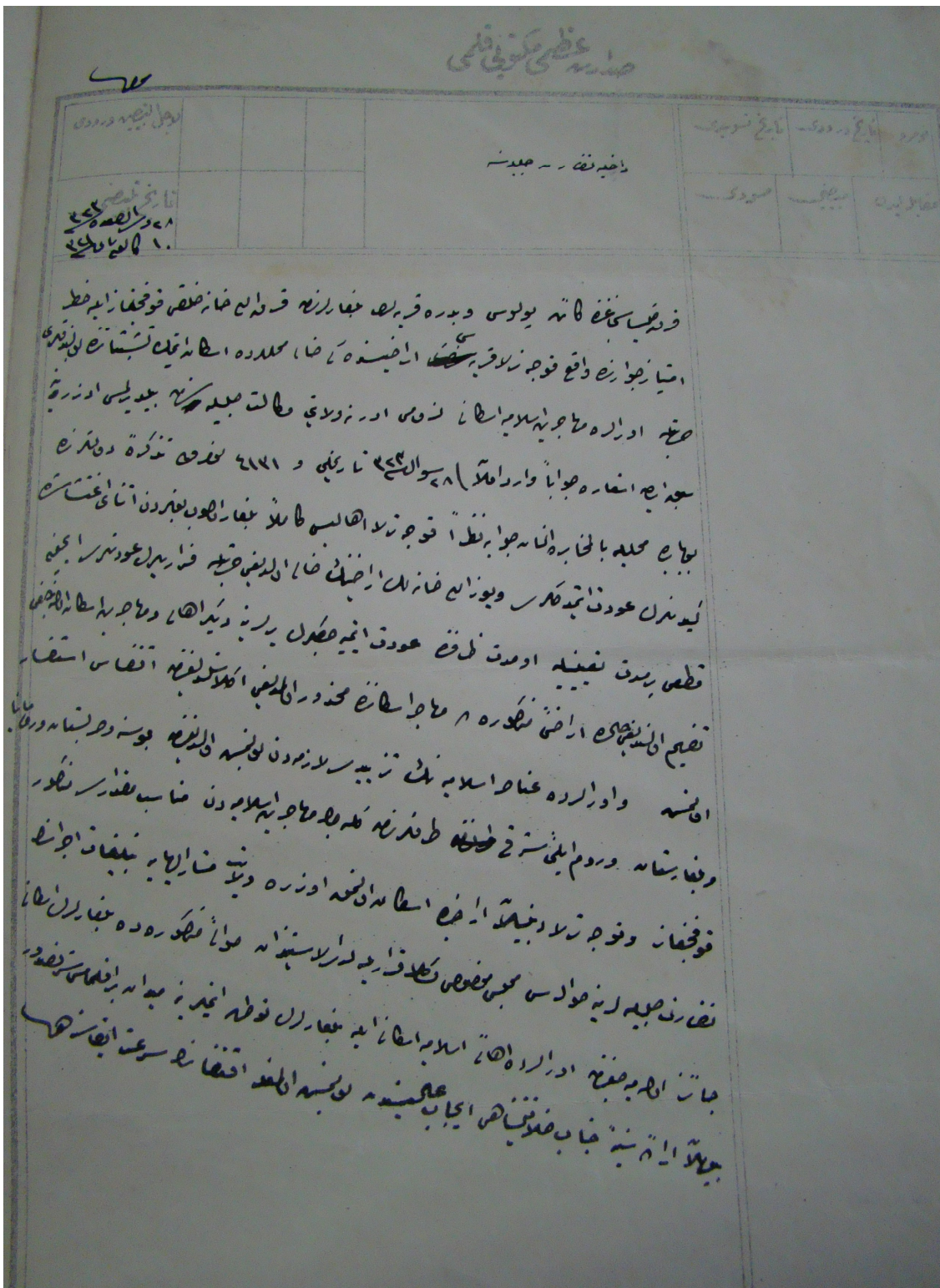
مکتوبه ای

تاریخ	۴۸	تاریخ	۴۸	تاریخ	۴۸
موضوع	موضوع	موضوع	موضوع	موضوع	موضوع
محل	محل	محل	محل	محل	محل
محل	محل	محل	محل	محل	محل

بدرسه سکه بوز خان اهدا سپورده از حدیه ثقه حاوونه نه دره هجیم بکنه صدمه بونو هفتاد
 تانیسا باغی ای ای بی فرزند ده پوره ابده هفتاد نه کنده اهدا فرموده انده ذوبه
 و سینه هفتاد نه سکه ایله اهدا حاوی بکنه بی سینه اولوب سینه سوزنده بوز
 دویده ایضه و بیرون و قلمی حایونف بکنه ایسک ایلیسه ریایا ده صدای
 مع جمله جک لهر اعانه ایله هفتاد هفت مومن کله و کله ایجاز و ده
 تاریخ نه نه جمله ریزه استقامه اولانه قلم مومنه دره ما یا حکونه بیلیان لانه
 اوقده نه بولاجه اینه سده ایله کنه دن و عده اوله بوز ایسک و عده کونستر
 بلاجه رقف حوره استثنایه ده معراجیم ایله رفته لایس کله نه نه ایله نه
 انانه ه هه ایله تاریخ و ۴۸ لکدرلو نه نه نه و بون حقا اوله هه ایله
 تاریخ نه نه ۴۸ تاریخ حقه صوبه اولانه ایسک کنه اوله صدمه هه ایله
 اینزه هه

ایسک ایلیسه ریایا ده صدای

BOA, A.MKT.MHM, 509/10
 [Bükreş'den gelecek Musevi ahalisine dair]

BOA, BEO, 2749/206133

[Kırkkilise Sancağı'nın Polos ve Bedre karyelerindeki Bulgarlardan elli hane halkının, Kofçuğaz ile hatt-ı imtiyaz yakınındaki Koca tarla karyesi arazisindeki hali mahallere iskân etmek istediklerinden, buralara muhacirin-i İslamiye iskânının Edirne Vilayeti'nden bildirildiği. (Dahiliye)]

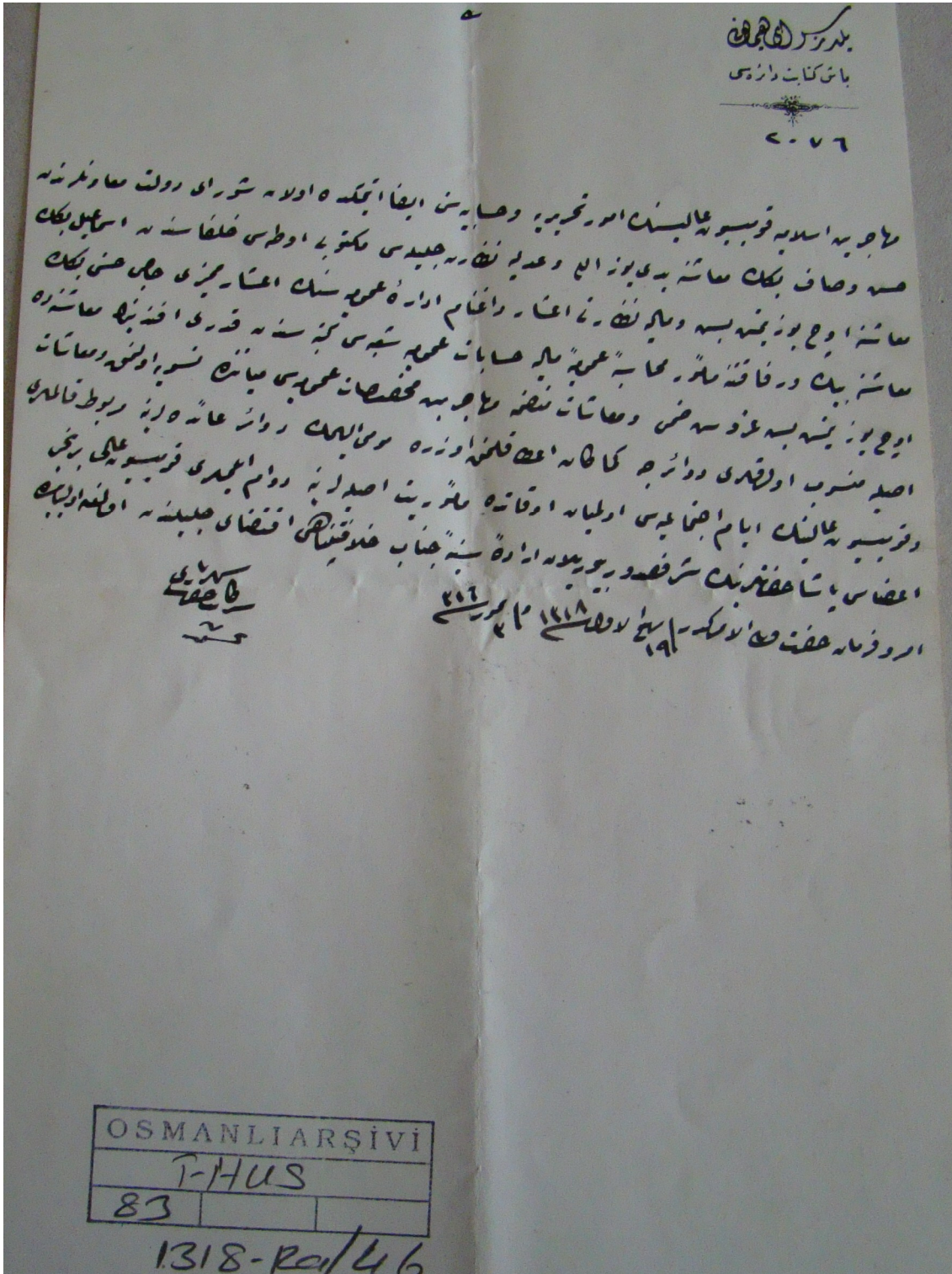
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 مکتوباتی در حق سبکدوشی
 سنه ۱۲۴۸
 ۵۷

مردمه چگه نیکوید...
 خفایه ستانکه اسلام عالیده هجرت از دینک کسوت آینه نه صورتی الموع وضمانه غلطیکن و صحت نیک بجوه ارضیایق در لیسید نایق...
 عادت نیک مصلحت چیری اید عرضی امر اصابع بری تعلیم و تجلیل اولاد...
 مکتوبات اول سببیه معلولری دولتی ایجابات این شریات بر خواهد کردی و از عهد مفار اردوز امان حدت اصابع...
 دولتی سانه مطاردن براجت و باقره صورتی کلامه مکتوبات بریدو اصابع خزانه انقراض کسرت لیسید طری...
 بزر و با خود مفار قرعه هر که بشایه غفار سلیمان اقی نموده لوقه سببیه دودریک اغرضه و اصل اسلام سوی بر حق بلوغه اولاد قد سیان...
 خلاصه امانت اولاد و خلقی موه اسلام مسلمانی بجه مبلغ زکات بری شده جسمی بلیه اعصه اولاد شدیم...
 ناید حکم رفیق و جماعت اسبیری فرزند تنظیم در صورتی اجدید نظارت خطبه منعم قلمدان دولتی محمدشاه نیشابلی...
 جملگانده سببیه ضعه جباری دکتورنیک اولاد طبا و اطباء مکتوبه و با خود ساز شده تحول از زنده صحت و خوب سوزا کلیدی اندام...
 شوره سوزی عجزی هیوان افسردی واسطه تعلیمی سانه و تازه تحول اولاد رفیق جهان مال عوض و فرمودن خاوری قاریولفم حقوقه نیک شوم فوسیه...
 دستور از نوره بیجان بلیه انقراض کسوت افسردی کسوت افسردی کسوت افسردی کسوت افسردی کسوت افسردی کسوت افسردی...
 اولاد و اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد...
 جملگانده سببیه ضعه جباری دکتورنیک اولاد طبا و اطباء مکتوبه و با خود ساز شده تحول از زنده صحت و خوب سوزا کلیدی اندام...
 سانه سازه تحازه اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد...
 صاعده جباره بر مکتوبه اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد...
 نیک دنیا نیک در سلطان ماحریه نویسنده عالی مرتفع بود خلق سوره در اولاد اسلامه نظر عدو لک و در سببیه...
 قدر اغراض صانعی معلوم سببیه جانده نازد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد...
 ذمه و جوارح ملک یاد بود بر عصبه اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد...
 در مکتوبه و فرموده و در مکتوبه و فرموده و فرموده و فرموده و فرموده و فرموده و فرموده و فرموده...
 در مکتوبه و فرموده و فرموده و فرموده و فرموده و فرموده و فرموده و فرموده و فرموده و فرموده...
 حضرت اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد

نویسنده
 مکتوبه
 سنه ۱۲۴۸
 ۵۷

BOA, A.} MTZ. (04), 160/13

[Bulgaristan'da sakin İslam ahalisinin ne gibi sebeplerden dolayı göç etmeye mecbur bırakıldığının tafsilatı]

BOA, İ.HUS, 83/1318 Ra-46

[Muhacirin-i İslamiye Komisyonunun umur-ı tahririye ve hesabiyesini ifa etmekte olan zevatın maaşlarına zam yapılması]

بلد زکریا خان

باش کتات داری

۶۵۴

حلبه الکندی مقضای اردوینده هرکجه بیوکارانه بیو بیو دره بوز التیسه نفوس کس دره بوز
 بوکره اورایم و درواید کندنه و صب جوارخ کانه صرطای ای هم بونه نوازم و حیوانده من اقره
 نقلی مقدر بولسینی بیونی اردوی هرکجه سیرت هییه صفا بیلد بیلدیکنده جگه طعیه مرقوم نه زکریا
 داضنده الکانه صب ولایت عکبره عرصه داسه قفقده ایلده اوصالیده الکانه الویشی صیبارقا
 ضایه بولسینی کبی قذیبه مالک بد اداره کس بولسانه و الحانه هده هم کیم نفع رفاهه ای اولیا
 برصوه بیقتنه دغ موجود اوله نظر طعیه مرقوم بوسلوا مملوده الکانه وایا ایلک
 واردوقه قده اسباب اعاشه و ترافندی هانوجی تأیید اوسمه و کنیدی ایچمه الویشی من بولسینی یانه
 دغ سکندیه جوار او یاندردنه زوم قده کرانه اعتمده لازم کده کلنده الکاتوره اقصایه ایفا
 و عرصه وایا اونی شرفه و بیویله اراده سیه قیاب ضلایله نطومه بیقتنه هغه اولیه امر
 دونه صفت و اولرکه اء استغنی اء سرده
 کیم
 کیم

BOA, İ.HUS, 136/1323 L-23

[Bin dört yüz altmış beş nüfus Çerkes muhacirinin Haleb civarında iskanları]

نموه ١

في سنة 190 Le 190

وصول نومروسي
N° d'arrivée
دقيقه ساعت
h. m. du

ارسالي
Réexpédié
à
مأمورك امضاسي
Signature de l'Employé

L'état n'accepte aucune responsabilité
à raison du service de la télégraphie

في سنة 190 Le 190
واسطه سيله
Transmis par
دقيقه ساعت
h. m. du
بدأ مخبره
Commencé à
ختم مخبره
Fini à
مأمورك امضاسي
Signature de l'Employé

De pour الى عن قومانده

مخلى نومروسي	عدد كلمات	غروب	مخلى تاريخي	ساعت	دقيقه	روز وياشب	طريق	اشارت مخصوصه
No du dépôt	Nombre de mots	Group	Date du dépôt	Heures	Minutes	Matin ou soir	Voies	Indications non taxés
١٤٦٧	٤٠			٢		روز		

عنوان من فضله
بازار الحوله حله اوله بلا نوبه صاخر مسك نام شخص غصبت سابقه ره طوبه
قمانده لي حبه حاجه صاخره جده باربر او باخود بر و وور و رسي طلب و مرفوم اعصا
استاخ ايدك ندين روكور شور شونيد جرح و قل ايدك قرار ايدك اهدا شونيد
حاندي نصيب و ردي احوله سوارى و بياره زاندار مري سودا و سندن و سندن
١٤٦٧
قمانده قمانده
عمران

BOA, TFR.I.KV, 199/19878

[Blanofçalı bir muhacirin Kumanovalı Hacı Salih'i öldürerek firar ettiği ve yakalanmasına çalışıldığına dair Komanova Kaymakamlığı'nın telgrafı]

بجلیش و کلامذکر ایشین مخصوص صبیح نظر و غیره قلمی

29

جلد و ورقه	<u>حاضر بولنامه ذوات قوامک اسایی</u>	شماره دفتر
تخلصک کتبی		شماره
تاریخ		تاریخ
روز	عرب	روز
خلاصه مالی		
<p>المذکوره ولایت محله قاصد قضایه مقدما اکلان و لاجریه هیئت تحقیقیه طرفه تصدیق و تصدیق قلمانه من بقیه رکن کیک کیان قریه سی الهان قییم سنک حه یواید تحت نظر ندرده بولنامه اراضیه تجاوز ایشمه اولونه اوقوز الله قان روم ایله بولمیش اوراونه قالدیرلین ایچونه حکومت کلیم اهراف قلمانه نضاج و معلومه جواب اعنه و سلاج ایله مدافعه قیام ایله کلاریه و بعضی افادیم دائر ولایت مذکوره و نه و اولیایه استغنی حای قریه مذکوره الهالین طرفه کلاریه تقریر قلمار لک نصیه اجرائی ایجابی مقصد ولاجریه قومیسیره عاقبت برقی اعضا تقدیم رسال و تاریخان مذکوره قرائت اولدی</p>		
فکر ازین		
<p>معه کوندر بولونه هیئت تحقیقیه تک تقریر قلمار سنده بولایسه ایچونه قوه کلید سوقة لزوم کونتر لسه ایله ده بوضورت ایجاب در علمه موافقه کوریلدیکه بقیه اولزه جمعه و سائر ایله تحقیقا و ولایت تبلیغات لزوم اجرا اولدرسه قییم سنک عمدوره مع له ایله اتحاری مقده رافقه قرائت مذکوره سابقه نظیری و ولاجریه قومیسیره عالیجه معلومات اعنه سائر قلمانه</p>		
<p style="font-size: 2em;">محمد علی</p> <p style="font-size: 2em;">محمد علی</p> <p style="font-size: 2em;">محمد علی</p>		
مستألف مخصوص اعضاء کل	اصولیه مخصوص اعضاء کل	اصولیه مخصوص اعضاء کل
تاریخ	تاریخ	تاریخ

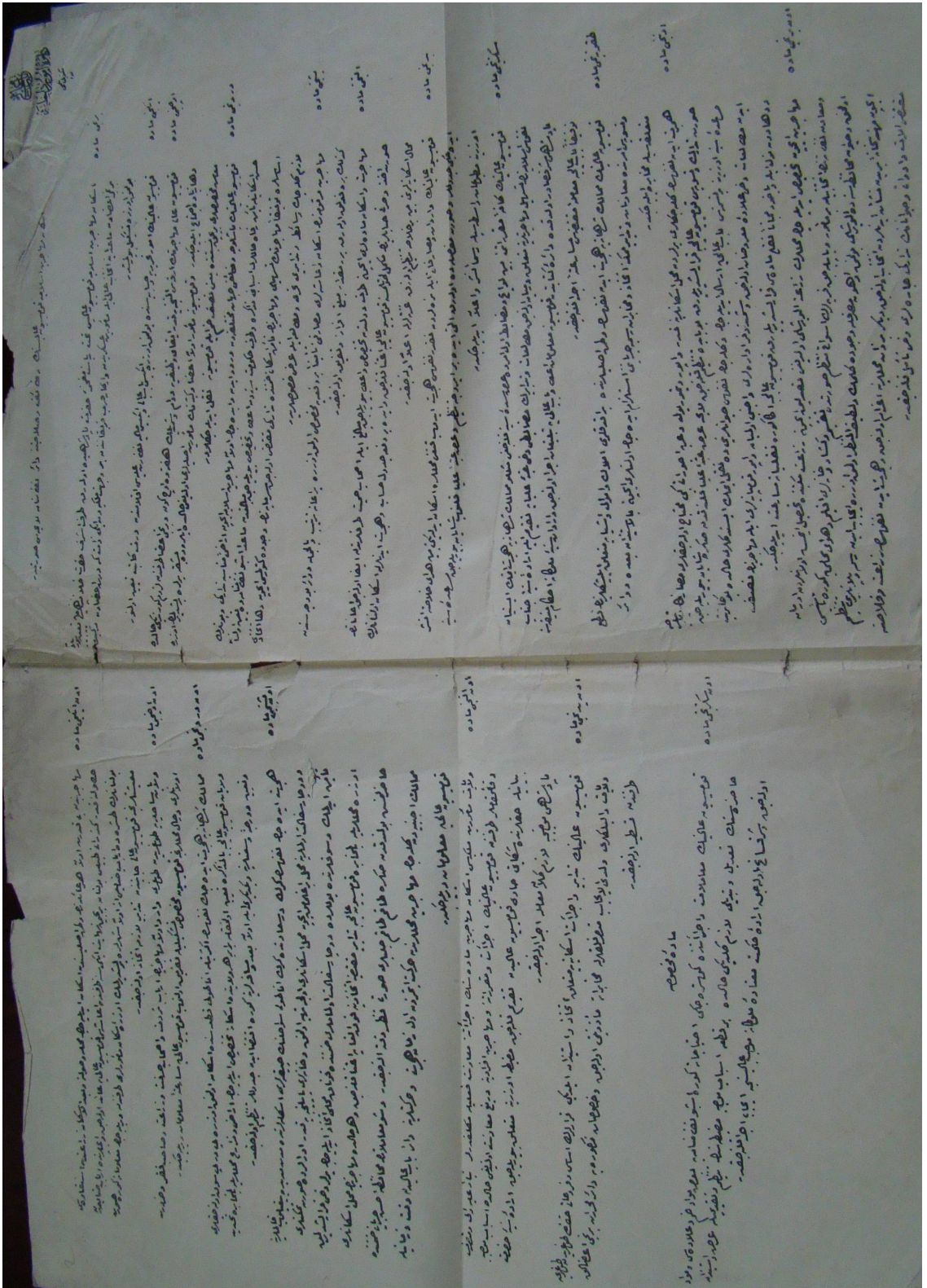
BOA, MV, 119/29

[Adana'nın Kars (Kadirli) kazasına iskân edildikleri halde, Kesikli Köyü ahalisinin tapulu arazisine tecavüz eden Rumeli muhacirleri hakkında tahkikat icrası]

<p>جلد نمبر</p>		<p><u>حاضر برسان ذوات خالصہ آسی</u></p>		<p>فیضان نمبر</p>	
<p>جلد شمارہ</p>				<p>تاریخ</p>	
<p>صفحہ</p>				<p>مہینہ</p>	
<p>تاریخ</p>		<p>اور تاریخ وسطیٰ نومبر</p>		<p>عد و مبالغہ</p>	
<p>رقم</p>		<p>عرب</p>			
<p>خدا صہ مالی</p>					
<p>رومانیادہ ودھاسا سرگملا دہہ کھلمدہ اولاموسوی مہاجر لک ممالک شاہانہ قبولی اچھن مراجعت وقوع لفظ قبولندہ بعد از یہ بالذکر مہاجر اسلام ممالک شاہانہ اسکاندیناویا مہاجر اسلام اولیاء دیگر مہاجرین قبول ایطالی اچھن برزرا اتحادی سر ضلع و صدور جوہلا امر و فرما تھم جناب خلیفہ تھی منظور منضدہ بولندہ تھی مبلغ تذکرہ خصوصہ فرانس اولندی</p>					
<p>قراریت</p>					
<p>ممالک مجریہ شاہانہ بالذکر مہاجر اسلام ذک قبولی نفس اسلام ذک تر از یہ سبب اول جہی جنہ بالوجہ مستقیم فوراً دست اولدیغند بر مہاجر امر و فرما تھم حضرت خلیفہ تھی بعد از یہ ممالک شاہانہ اسلام و کلیانہ بالجمہ مہاجر ذک قبول ایطالی ضلع اقتضای ممالک ایفانک داخلہ نظر تہ اشعار و خارجہ نظر تہ اسلام قوم ہون عالی سی برخی اعضاء معلوم اعضای تکر فندی</p>					
<p> </p>					

BOA, MV, 99/78

[Musevi muhacirlerinin Memalik-i Şahane'ye kabul edilmemesine dair]

BOA, DH.MKT, 2200/87; BOA, İ.HUS, 73/1316 Za-44

[İşkân-ı Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun vazife ve selahiyetlerine dair nizamname]

تاریخ تنظیم		اداره نواری	
عرفی	رقم	سورگی	نوبتی
۱	۱	۱۵	۱۵
<p>دولت اسلامی</p> <p>مجلس شورای اسلامی</p> <p>کمیسیون احوال و امور اجتماعی</p> <p>تاریخ تنظیم: ۱۳۳۰</p> <p>رقم: ۱</p> <p>اداره نواری: ۱۵</p> <p>نوبتی: ۱۵</p> <p>موضوع: ...</p> <p>تقریر: ...</p> <p>تصمیمات: ...</p> <p>تاریخ تصویب: ...</p> <p>محل تصویب: ...</p> <p>امضاء: ...</p> <p>مقام: ...</p>			

BOA, DH.MKT, 2190/22

[İslam muhacirlerinin sevk ve iskanının, ilgili nizamname mucebince, Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na gerçekleştirileceği]

وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه

رقم تاسیس ۱۶۶
تاریخ ۱۳۰۹

قائم و ولایت تبریز

صحت - حق - عطف

۱۳۰۹ / ۱۴ / ۲۰

نظم ولایت تبریز
 «معمولاً» نامیه تفادیه اجماعه جوبیه
 صدر اولاد تیند اعصا ایز بوز بیک ایز نه سنده اغبارت مع ایلجه ایز بیارونن اسباب بنانه
 بی بوز کور خانه ولایت اعصا ایلده اولدین اولدیلار ناه عزیز نینه قبول واسطه نرند
 ایزنه قدر دلام اعصا خوده اولدین و فقط بیه بوز برنده خانیه خلقه سده صدر نینت
 اعصا قزیه ایلدیمه عظیم برتون اولدیمه حریص بول اظه تا ولایت ایزمه ولایت و نرند
 لاک سرقدن اکل نرند ایلدیم بوزده اغبارت زراعت بیلدیمه بیلده و سندن استغنی ایلدیم
 ایزه جنت و جوبیه ایزه ایلدیم نازده بیلدیمه ایزه ایلدیم ایزه ایلدیم

اوران ولایت تبریز

BOA, DH.MKT, 1296/3

[Yeni muhacirin talimatına göre muhacirlere verilen tayin kaldırılmış ise de Konya'da iskân olunan muhacirlerin iskanları tamamlanana kadar ekmek tayinatının verilmesi zaruri olduğundan bir an önce iskanları temin edilerek ziraate başlatılmaları ve böylece Hazine'nin külfetten kurtarılması]

داخلة مکتوبی نامی		عنوان حضرت صدرتہم		نمبر	تاریخ
۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	محمد علی	۱۲۰۰
مالہ					
<p>کریا جوبہ سید علی</p> <p>سایہ علیا خویہ حضرت صدرتہم / اراکطہ و توفیق الملک قلہ نہ ساحہ آری وجود</p> <p>الرحمہ اولاد و لقب محمودی اعتباری ای محلہ ایہ بسہ قریہ تشکیل ایہہ محلہ نہ اطابہ</p> <p>فقہی اقلانہ و سیر اول نام موقدہ مشق محکمک (محمدیہ) نام علیا بیہ و عدویہ</p> <p>ماضی باغی نام محلہ مشق محکمک (اسفانیہ) ایسی اطابہ نک (سایہ) و قحلاو</p> <p>موقفک (فاریہ) و بوغارانہ نام محکمک (احمدیہ) و قرہ بردن موقفک</p> <p>(برکھانیہ) دینتہ موقفک وہ (محمدیہ) ایسی جیلہ (سید) توفیق حقہ توفی</p> <p>دولتہ صلیہ</p> <p>دولتی مجلس ادارہ نہ نہ ۹ نہ اولاد</p> <p>نفا کلور نام (محمدیہ) تقدی ایضاً مققہ شرط رکع علیہ فحما زریہ اولاد</p>					

BOA, DH.MKT, 2427/120

[Girid muhacirleri için Antalya kasabasında iki mahalle ile beş karye teşkili]

سایر اصحاب و فضلاء ما را تسلیح طرابلسی نام رخصت کرده و بلا مجرمه اسلامی امروزه انشاء خداوند فرمود
 شکل عمومی بیستی بیده اوله - نه برودنه و لا یغنیله کونه بیلا - حکم سلطان منظره عا ا بوی طوبه اور - نه
 ولله و تقدیر بجای سرت فانیغه ارباب امر و ا - نه عطفه زده الامور که - نام عا الامور و ما ا بوی طوبه اسلام فرمود
 عا بیستی - خدی و عطفه

BOA, Y.MTV, 219/119

[Trablusşam'da Girit muhacirin-i islamiyesi için inşa edilen karyenin resm-i musattanının Muhacirin-i İslamiyye Komisyonu'nca takdimi]

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI : Erdal TAŞBAŞ
Doğum Tarihi ve Yeri :20.03.1978/ALMUS
Medeni Durumu : Evli
Eğitim Durumu
Mezun Olduğu Lise : Endüstri Meslek Lisesi –Tokat
Lisans Diploması : Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (1997-2002)
Yüksek Lisans Diploması : Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Öğretim Sosyal Alanlar Tarih Öğretmenliği Tezsiz Yüksek Lisans Programı (2002-2003)
: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı/Antalya (2004-2006)
Tez Konusu : 15 Nolu Antalya Şer‘iyye Sicili Defterine Göre 1866-1867 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdarî ve Sosyo-Ekonomik Durumu
Yabancı Dil/Diller : İngilizce
İş Deneyimi
Stajlar :
Projeler :
Çalıştığı Kurumlar : Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Araştırma Görevlisi (2004-)
Adres :Tomalar Mah. Mevlana Cad. Gizem Sit. F Blok D.1 Döşemealtı/ANTALYA
Tel No :0 242 310 61 63